Алесь Жук

Водсветы зорак

Водсветы зорак

Алесь ЖУК

Водсветы зорак

ВЫБРАНАЕ

Аповесці, апавяданні

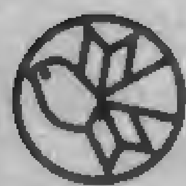

Мінск
«Юнацтва»
1997

УДК 882.6-93
ББК 84(4Беи)6
Ж 85

Для старэйшага школьнага ўзросту

Мастак В. А. МАКАРАНКА

Жук А.
Ж 85 Водсветы зорак: Выбранае: Аповесці, апавяданні: Для ст. шк. узросту/Маст. В. А. Макаранка. Мн.: Юнацтва, 1997.—351 с., іл.
ISBN 985-05-0220-7.

У кнігу выбраных твораў лаўрэата Дзяржаўнай прэміі Рэспублікі Беларусь Алеся Жука ўвайшлі лепшыя аповесці і апавяданні, напісаныя ім у розныя гады.

ББК 84(4Беи)6

ISBN 985-05-0220-7

Аповесці

ПАЛЯВАННЕ НА АПОШНЯГА ЖУРАЎЛЯ

Івану Паўлавічу
МЕЛЕЖУ

А вы дакарайце,
Толькі не журыце,
Ціха ўспамінайце
Васілёчкі ў жыце.

(З народнае песні)

Дзевятнаццатага лістапада ў дваццаць гадзін чатырнаццаць хвілін дзяжурны раённага аддзялення міліцыі прыняў паведамленне ад участковага міліцыянера Жоглы з далёкае вёсачкі Альховыя Крыніцы пра тое, што ім на полі знойдзены цяжкапаранены Сцяпан Дзямідчык. Тыя, хто страляў, уцяклі на машыне. Цераз хвілін пятнаццаць у сваім службовым кабінеце быў начальнік міліцыі. Разам з аператыўнаю групаю ён выязджаў на месца здарэння. А палове першае ночы злачынцы былі затрыманы.

Паранены ў гэты час ужо быў у раённай бальніцы. У свядомасць ён так і не прыйшоў. І хоць снег, першы снег, сыпаў густа і непраглядна, са сталічнага аэрапорта, закрытага з-за дрэннага надвор'я, трывожна паміргваючы агнямі,

выйшаў на ўзлётную і падняўся ў снегавую каламуту, узяў курс на раённы цэнтр верталёт санітарнае авіяцыі. Там, у сталіцы, па тэлефоне быў ужо выкліканы ў клініку хірург, прафесар Александровіч. Дзесяткі людзей не спалі ў гэтую ноч першага, недаўгавечнага яшчэ снегу з-за двух стрэлаў у далёкай палявой вёсачцы Альховыя Крыніцы, на полі ля Чортавых Жорнаў. Рэха іх, трывожнымі паведамленнямі ў эфіры, пракацілася на нябачных хвалях па ўсім свеце.

I

Познявосеньская цемра рана апускалася на зямлю, глуха, замглёна, як быццам белы свет засыпалі шэраю кудзеляю і ён усё меншаў і меншаў вакол вёсачкі. Прыцемак заходзіў з пустых пляцоў на двары, дабіраўся да вокан хат. Глухая пара позняе восені. Навокал не відаць ні агеньчыка, не чуваць ні гуку. Сцяпан ведаў, што вечар і цемра прыходзяць да Альховых Крыніц ад бору, па лагчыне. Яны непрыкметным ценем высцілаюцца адтуль. Таму бор першы расплываецца, раўняецца з полем у вечаровай прыцемені. Па гэтай лагчыне некалі даўным-даўно, можа, калі і бору яшчэ не было, цякла вялікая рэчка, каб уліцца ў яшчэ большую. Таму за вёскаю, у алешніку, ад яе засталіся, спрадвеку стаяць і ўзімку і ўлетку сочацца чыстаю вечнаю вадою крыніцы, на якіх зрабілі, перагарадзіўшы запрудаю, азярцо.

Сцяпан паставіў пры ганку веранды вядро і ўсё роўна як хацеў адысціся ад наступаўшага змроку, пайшоў да варотцаў, адчыніў іх, выглянуў на вуліцу, пустую і ціхую, і зноў вярнуўся на двор, стаяў пры варотах, быццам прыслухоўваўся і прыглядаўся да нечага.

Яго заўсёды турбавала гэтая часіна. Нешта мулка варушылася пад грудзямі, мучыла сэрца журбою і сумам — нібыта балела ў яго душа, па самім сабе, як аднекуль здалёку глядзеў ён на вёску, на сябе самога, адзінокага ў глухім мораку, які наплываў на зямлю, наплываў на поле, на хаты, як вада вечнага забыцця, і здавалася, можна задыхнуцца ў гэтай вадзе.

У такія часіны яму заўсёды здавалася, што ён чуе голас, а калі не голас, то водгалас прызыўнага, адлётнага крыку Апошняга Жураўля, пра якога яму яшчэ некалі расказваў дзед. Высока, аднекуль здаля, абзываўся ён, зліты з небам,

і з полем, і з цішынёю, тужлівы, адзінокі развітальны жураўліны кліч.

— Сцяпан, ты пакарміў на ноч курэй? — жонка спытала з парога, і ён аж сцепануўся ад нечаканасці, як дзіця, якога злавілі ў нейкай дзіцячай шкодзе.— Во, зноў стаіць, слухае...

Жонка яшчэ нешта забубніла на яго, забрала вядро і зачыніла дзверы веранды. Сцяпан уздыхнуў, яшчэ раз глянуў на вуліцу.

Не было ніякага жураўля. Толькі глухі, позні асенні вечар.

У хаце, на большай палавіне, жонка запаліла святло, і ад гэтае віднаты ў вокнах яшчэ цямней, няўтульней і халадней стала на дварэ. Чутно было, як загаварыў у хаце тэлевізар.

Сцяпан завярнуўся ўжо, каб ісці ў хату, калі далёка, здавалася, з-за краю зямлі, угледзеў два па-ваўчынаму роўныя агеньчыкі, якія ішлі па дарозе, потым скіравалі ў поле. У яго аж тахнула сэрца — зноў прыехалі. Боль, крыўда, злосць за тое, што яго ашукалі і што ён паверыў, захлынулі яго. Ад гэтага стала горача ва ўсім целе, зашумела роўным шумам у галаве.

Ён яшчэ пастаяў, глядзеў туды, дзе паўзлі агеньчыкі. Нешта нахабнае, упэўненае было ў іх. І ўпэўненасць тая была з-за таго, што ён нічога не можа ім зрабіць.

Сцяпан скора, як баяўся спазніцца, пайшоў у сенцы, скінуў там куфайку, надзеў кажушок, спяшаючыся, каб не выйшла з хаты жонка, у старой фанернай шафе ў сенцах узяў стрэльбу, выбраў з шуфляды, дзе ляжалі гатовыя патроны, шэсць штук, укінуў у кішэню кажушка і скорым ходам шухнуў з двара, цераз вуліцу, па запусцелым дварышчы суседняе хаты туды, у поле, дзе плылі два чырванаватыя ў вечаровай імгле агеньчыкі.

З засады яму добра было відно поле. Рунь на ім гэты год густа, цёмна закусцела, ляжала, як вывернуты калматы кажух. Рунь паказвала на добры ўраджай. Ён прыходзіў, глядзеў яе ўдзень.

Сядзець было халаднавата. Сцяпан пашкадаваў, што паленаваўся, не абуў замест ботаў валёнкі — пачыналі настываць спадыспаду ногі. Устыла ад марозу зямля, і ад яе цягнула, як ад звадзянелага снегу, холадам. Можа, таму, што пад мароз было яшчэ і вільготна, туманліва. І неба замазалася, не паказвала на яснасць і на зоркі.

Машына хадзіла па полі, як добра навучаны сабака, чаўнаком, прынюхвалася да кусцістае зеляніны белымі насамі фар, усё бліжэй і бліжэй падбіраючыся да таго краю, дзе сядзеў у засадзе Сцяпан.

Месца гэтае ён нагледзеў сабе даўно. Тут некалі стаяў млын, на гэтых узгорках, якія называлі Партызаншчынаю. Ад млына асталася на ўзгорку яма, якая з часам зарасла быльнягом, цыкорыяй, асотам, травою. Сюды, да гэтае ямы, пасцягвалі і паспіхвалі з поля валуны, падаставалі патайнікі і таксама пасцягвалі ў гэтую крушню. Месца сабе Сцяпан выбраў за вялікім каменем, які ён памятаў яшчэ з таго часу, калі быў малы. З яго некалі пачалі былі вычэсваць камень на жорны ў млын, абрабілі ўкруга, зраўнялі зверху, аставалася толькі адкалоць знізу ўсё лішняе і прасвідраваць дзірку. Але чалавек толькі пазначыў, як будзе адсякаць другую палавіну каменя, і не кончыў работу. Расказвалі, што яго вечарам ля каменя чорт напалохаў. Камень так і звалі спрадвеку Чортавымі Жорнамі.

Сцяпан паклаў старэнькую курковую дубальтоўку на камень, як на стол, стуліўся за ім у зацішку.

Машына ўсё вынюхвала рунь, і амаль не чутно было яе матора.

Здавалася, што вёсачка была недзе далёка, як маленькі астравок ці карабель, на якім свяцілася толькі некалькі агеньчыкаў. Ад гэтае яе далечыні, ад велічыні поля, якое мёртва ляжала, туга схопленае марозам, ад таго, што яму, здаецца, няма канца, такім малым і слабым здаўся Сцяпан сам сабе. Як на дне яны былі з машынаю, а над усім гэтым уставала нешта высокае, неспазнанае, недасяжнае, вечнае, і да яго цягнула, і яно палохала сваёй велічынёй і неспазнанасцю... На нейкую часіну Сцяпану здалося, што ён усё роўна як падымаецца ад зямлі, здалося, што зараз адкрыецца яму ўсё да канца. Ад гэтага прадчування сэрца сціснулася соладка і трывожна.

Сцяпан аж здрыгануўся, хаця яшчэ і не зразумеў, што перамянілася. Міжволі рука прывычна ўхвацілася за шыйку прыклада стрэльбы. У полі ўспыхнула на машыне трэцяя фара, высвеціла тупы круглы капот і трапяткога, бездапаможна выцягнутага ў палёце над зялёным звярка. Капрызна фыркнуў матор, і машына пайшла ўслед, не выпускала шарака з лютага белага калідора. Машына даганяла яго. Як усё роўна не імчала следам, а ўцягвала яго ў сваю белую пашчу. І ён з яшчэ большым адчаем высільваўся, аж слаўся ўвесь — каб толькі ўцячы туды, да канца

поля, да лазняку абапал палявое дарогі — сценкі! Там было яго ратаванне. Коратка, чырванавата пырснула святло з машыны. Нямоцна трэснуў стрэл. І шарак, як падрэзаны, мякка пакаціўся клубком. Клюнула носам, тармазнула машына. Нежывога яго не выпусціла са святла. Сцяпан адчуў, як б'ецца сэрца, нібы перад машынаю прайшоў сваім смяротным прабегам не заяц, а ён сам.

З машыны выйшаў чалавек. Паволі падышоў да звярка, падняў яго за пярэднія ногі, патрос перад сабою — паказваў таму, у машыне, вярнуўся да яе, адчыніў заднія дзверцы, кінуў туды здабычу. Патухла пражэктарная фара, і машына зноў пачала нюхаць рунь.

Сцяпан пераламаў стрэльбу, правёў пальцам па патронах, хоць памятаў, што яны ў ствалах. Надыходзіла яго пара. Ён расшпіліў кажушок і прыціснуў рукі пад пахамі — каб былі цёплыя. Прывычка даўняя, яшчэ з партызан.

Машына разы са два прайшла па полі, але не гэтак старанна, як хадзіла спачатку. Пасля таго як стралялі і ганялі, наўрад ці што асталося на гэтым полі. Няма дурных зайцоў сядзець тут. І ў лад Сцяпанавым думкам машына запаліла пражэктар, прайшла наўсцяж па полі, сюды, да Сцяпана, да выхаду на дарогу. Пайшла скора, лёгка пакалыхвалася на разорах.

Пад рукою ў Сцяпана прывычна суха трэснулі ўзведзеныя куркі. Ён ведаў, што цяпер машына не ўцячэ ад яго, што ён зарадам карцечы выб'е ў коле дзірку з кулак. Тады, хто б яны ні былі, не схаваюцца, ён прывядзе іх да людзей, да Жоглы... З гэтаю палёгкаю ён устаў за каменем на калена і, як толькі машына амаль што параўнялася, стрэліў у пярэдняе кола. Яшчэ не падняў галавы ад стрэльбы, з радасцю ўгледзеў, як павяло машыну ўбок, як спатыкнулася яна і не стала ў яе бегу. З палёгкаю ён разагнуўся, гатовы падхваціцца да машыны. І ў гэты час на яго, як на звярка, пырснуў люты сноп святла, і разам з ім на яго аднекуль скочыў па-рысінаму драпежны звер... Сцяпан адчуў, што ён скочыў, чырвона бліснулі вочы, пеканула збоку шыю, якую мёртваю хваткаю рванулі зубамі. Сцяпан выпусціў стрэльбу, абедзвюма рукамі схапіўся за шыю і нахіліўся ніцма, на Чортавы Жорны, абліваючы халодны камень крывёю. Ён яшчэ пачуў, як недзе высока ў небе самотна ўскрыкнуў Апошні Журавель. Усё роўна як з перапуду ад таго, што нарабілася, патухлі фары, і машына рванулася з месца, б'ючы і калоцячы аб дарогу прабітым колам.

Потым стала ціха і глуха. Пачынаў церусіцца, як асмельваўся, першы снег. І па тым, як ён пачынаўся, і па той цішыні, якая залегла над зямлёю, было вядома, што снег кладзецца на ўсю зіму, што прыйшла яго пара і ніхто нічога не пераменіць.

Але так зроблена на гэтым свеце, што лес усё чуе, а поле ўсё бачыць. І таму быў трэці чалавек, які бачыў і агеньчыкі двух сустрэчных стрэлаў, чуў, як уцякае падбітая машына, ведаў, што там зрабілася. Мярцвеючы ад здагадкі, ён вывеў з двара трохколавы матацыкл са згарэлымі глушыльнікамі, завёў яго, усё роўна як расстраляў заснулую вясковую цішыню з буйнакалібернага кулямёта, і цераз грэблю, паўз возера памчаў на Партызаншчыну, да Чортавых Жорнаў.

II

...Стары бабёр выправіўся ў дарогу цёмначы. Толькі недзе далёка на ўсходзе крыху абазначылася светласць на небе, але была яшчэ ноч, кароткая, летняя. Над вадою слаўся туманок, рэдкі, празрысты, які знікне адразу, як толькі прагляне сонца. Стары бабёр ціха, не плюскануў, выйшаў з-пад вады недалёка ад свае хаткі, доўга прыслухоўваўся, паволі падгрэбваючы да невялікага астраўка. Вылез на яго, сядзеў, прыслухоўваўся і прыглядаўся.

Недалёка сонна крыкнула вадзяная курка, зашалпаталася ў траве, ціха, як незадаволена, адазвалася на яе крык за трыснягом крыжанка, і зноў усё супакоілася.

Стары бабёр яшчэ раз азірнуўся на хатку, сышоў з астраўка і паплыў, нячутна, толькі лёгка разыходзілася па вадзе хваля.

Плыў да самага берага, дзе пачыналася тупкае і куды яны, бабры, не любілі выходзіць. У іхняй калоніі былі накапаны норы, забалочана, і туды ніхто не мог дабрацца. Тут быў чысты бераг, палоска адкрытае, не захінутае нічым вады.

Стары бабёр доўга стаяў на месцы, прыслухоўваўся, потым усё ж, быццам пераступіў мяжу, вылез на бераг, прысеў.

Тут віўся маленькі ручаёк. Выцякаў ён з крыніц за кіламетры два адсюль, з-пад двух вялікіх, як горы, узгоркаў. На адным з іх стаяў стары панскі будынак. Цяпер яго цяжка пазнаць, Ён даўно перароблены пад

школу. Некалі ў лагу ляжалі вялікія сажалкі. Цяпер яны зараслі трыснягом, чаротам, але з іх выцякала вада, бегла ручаём, які пакрысе большаў і які перапынілі плацінаю невялічкага заводзіка, дзе рабілі газіраваную ваду. Нявычышчанае азерца густа зарасло трыснягом, толькі перад самаю плацінаю, на глыбейшым, быў плёс. А далей, дзе ручаёк рабіў завоіны, у балотнай лагчыне, парослай алешнікам, яшчэ адну плаціну даўным-даўно паставілі бабры. Там, дзе яны забалоцілі сабе месца, і жыла іх невялікая калонія. З аднаго боку ад рэчачкі стаяў на ўзгорку бор, пад ім хат з пяць маленькае вёсачкі. І гэты заводзік. Сюдою мала хто хадзіў, мала хто ездзіў, і яны жылі тут спакойна, без клопату. Хапала на іх і лазы, і карэньчыкаў, і травы. Тут была іх маленькая радзіма.

Але стары бабёр ведаў, што сюды яны прыйшлі. Прыйшлі з вялікае, прасторнае рэчкі, не раўня гэтаму раўчуку, які праз пяць кіламетраў прападае ў чыстым полі.

Сюдэю паўз лес, па глыбокай лагчыне, дзе ўвесну, як на рацэ, шумела расталая вада, была дарога да вялікае рэчкі, дзе жылі спрадвеку вольна і неабсяжна бабры. Стары бабёр памятаў і ведаў гэта. Цяпер ён сабраўся пайсці туды. Ён шукаў дарогу да свайго прасторнага спрадвечнага пасялення.

Ісці трэба было цяпер. Стары бабёр адчуваў, што трэба ісці не пазней чым гэтым летам. Бо пазней невядома, ці астанецца ў яго сіла, каб прывесці туды маладую сваю сям'ю, пабудавацца і пакінуць іх там, на спрадвечным месцы. А зрабіць гэта можа толькі ён адзін, бо ён памятае пра тое, што яму расказвалі старыя бабры, яго бацькі, і толькі ён адзін можа знайсці дарогу.

Дарогу гэту яму трэба было цяпер пазнаць, пазнаць тое месца, пра якое яму расказвалі старыя бабры, дзе было гэтак прасторна і адкуль іх выгналі вялікія машыны, якія не пакінулі на рацэ ні прысадаў, ні травы, ні самое глыбокае ракі. Тады яны пакінулі сваю радзіму. І ўвесь час яны расказвалі пра яе. І стары бабёр памятаў іх расказы. Стары бабёр хацеў вярнуцца назад, туды, дзе было гэтак вольна і шчасліва. А там, дзе вольна, здавалася, што і сіла будзе другая, і другое будзе здароўе, і там ён будзе жыць вечна.

Стары бабёр ішоў павольна, сапраўды старэчаю хадою, бо хадзіць бабры не любяць і не ўмеюць. Ідуць толькі тады, калі іншая рада не служыць.

Стары бабёр выйшаў нарэшце з поплаву, укуп'елага невысокімі купінамі, якія парастоптвалі чароды кароў, што каторы год пасвіліся тут. За поплавам пачыналася ворная зямля. Поле. Пераступаючы палявую мяжу, стары бабёр азірнуўся — ён быццам пераступаў у новы свет, чужы, з якога невядома ці можна будзе вярнуцца. За ўсё жыццё стары бабёр нікуды далёка не хадзіў, тым больш не выходзіў у чыстае поле, з аднаго боку якога чужа стаяў пахмуры ранішні лес. Яго аднолькава палохаў і лес сваёй дрымучасцю і непрыступнасцю, невядомасцю таго, што хавалася там, у яго прыцемненых шатах. Палохала і поле — сваёй адкрытасцю, раўнатою, на якой нідзе няма вады, і таму схавацца яму, калі што, не будзе дзе.

Поле, на якое выйшаў стары бабёр, было засеяна лубінам. Густы, як дрот, калючы залёнымі струкамі, ён як знарок заблытваў падарожніка, калоўся. І тое, што спачатку нырнуў у лубін, як у ваду, цяпер не цешыла бабра. Цяпер ён зразумеў, што ў яго не стане сілы прабівацца скрозь гэты зараснік. Трэба было выходзіць з лагчыны да лесу, на горку. Але ён ведаў, што выходзіць туды небяспечна. Трэба ісці сюдою, логам. І ён ішоў, пакуль неспадзявана не спатыкнуўся ў вымыты дажджавою вадою раўчук. Вада некалі прайшла тут нахабна, зламыла па дарозе лубін, намыла на яго пяску і пакінула пасярод поля, па лагчыне, пакручастую дарогу-прамыіну, над якою сыходзілася зялёнае поле.

Стары бабёр з палёгкаю ўздыхнуў — след вады не абмане, прывядзе да вады. Даўным-даўно, мабыць, тут, дзе гэтая лагчына, цякла вялікая рэчка да яшчэ большае... Але гэта так даўно было, што памятае пра той час, мабыць, адна толькі зямля, больш ніхто не памятае...

У зялёным лубянішчы бабру здалося, што ён плыве ў зялёнай вадзе тае, даўняе рэчкі і што яна прывядзе да вольнага спрадвечнага месца. Ён ішоў упарта, цвёрда.

З-за цёмнага лесу пырснула першым промнем ранняе летняе сонца...

Сцяпан устаў рана. З тою спрадвечнаю трывогаю сенакоснае пары, якую ён памятае з малых год. Трэба скасіць, высушыць, састагаваць сена. Пакуль пагода на дварэ. У памяці гэтая пара жыла пахам дзёгцю, якім тлуста падмазвалі колы, ранняю гаманою на вуліцы — і жанок, і дзяцей. Ён заплюшчыў вочы — на імгненне нейкае, як

цень махнуўся перад вачамі, жыва ўсплыло тое далёкае. Ён толькі ўсміхнуўся яму.

Ціха было ў вёсцы. Спала і жонка. Склала дзве рукі — далоня да далоні,— падклала пад шчаку і спала, як быццам прылегла ў абед адпачыць у полі і задрамала.

Сцяпан асцярожна, каб не пабудзіць яе, падняў руку, паглядзеў на гадзіннік. Асцярожна, каб не пачула жонка, ён злез з ложка. Яна ўсё ж расплюшчыла вочы, няўцямна паглядзела на яго.

— Спі яшчэ... Рана.

І жонка зноў заплюшчыла вочы — пагадзілася з ім спрасонку.

Сцяпан выйшаў на двор. Абдало адразу не ранішнім зябкаватым халадком, а душным, настоеным за ноч павевам — сухою зямлёю, сухою травою, сухім ветрам. Усім сухім. І не пахла сенам, расою ранішняю, калі за ноч зямля крыху адляжа ад спякоты.

Ад успамінаў пра гарачыню ён уздыхнуў — згарэла збажына. Толькі дзе на лагах выстаяла, выгарнулася ў колас і налілася. І там яшчэ, дзе хоць крыху крапянула дажджу. Гэтак добра перазімавала поле, гэтак хораша ўзялося з вясны — і згарэла. У полі, асабліва дзе на ўзгорках, як нечая гарачая вялізная далонь прыгладзіла збажыну — і яна забялелася яшчэ ззеляну, пустая і маленькая, да часу ласівелая.

Спадзяваліся на бульбу. Але ішло на тое, што сонца сасмажыць і яе, не дасць павязацца.

Сцяпан сам не заўважыў, як неўпрыкмет выйшаў на вуліцу і паволі пайшоў да старое ліпы, дзе ад самае вайны ён вешаў нарад. Вось так, з самага досвітку. Размашыста хімічным алоўкам было распісана на лістку, каму грэбці сена, каму падаваць, каму стагі вяршыць. На ўсю старонку з вучнёўскага сшытка. І не хапала яшчэ месца — на другім лістку дапісваў, размяркоўваў вясковы клопат на цэлы дзень...

Цяпер на ліпе не было і дошчачкі. Знак астаўся толькі на тым месцы. След ад сякеры — прачос зроблены быў, іржавыя цвікі. Пахіліўся стары, яшчэ з коланых напал круглячкоў плот. Ад лаўкі, на якой зранку сядзелі і курылі мужчыны, толькі два слупкі стаялі. За плотам высока і густа расла крапіва.

За ёю відзён быў камень. Той, што ляжаў ля парога.

Ад таго, што жыў тут чалавек, нічога больш не асталося. Толькі гэтая пустка за пахіленым плотам. Тут стаяла

хата брата Васіля, старэйшага. Ужо шэсць гадоў як памёр. Толькі ліпа, на якой вешалі нарад, так і цяпер асталася — Васілёва ліпа. Дзе стаяла братава хата, некалі была іхняя, бацькоўская. Кожнага разу, калі на вока пападаўся камень пры дарозе, Сцяпану здавалася, што гэта той камень, які ляжаў некалі пры парозе бацькоўскае хаты. Той, праўда, помніцца, быў вялікі. Але ж то дзіцячыя вочы бачылі. Ды і крапіва цяпер абрасла навокал.

Сцяпан не прыпыніўся пры дрэве, на якім вешаў некалі нарад і дзе некалі збіраліся мужчыны.

— Зцямна гаспадаруеш?

Жогла стаяў, абапёршыся на вароты. У старых міліцэйскіх штанах з кантамі і блакітнай, з выцертым каўняром расшпіленай міліцэйскай рубашцы, з-пад якое туліўся да варот, вялікі пад белаю майкаю, як падвешаны жывот. З-пад кусцістых павек Жогла прымружана глядзеў на Сцяпана.

— Дзень добры,— Сцяпан падышоў, падаў руку. Спрадвеку ў вёсцы мужчыны віталіся адзін з адным за руку.

— А ты зранку пільнуеш?

— Кожнаму сваё. Табе гаспадараваць, а мне пільнаваць.

— Па такім сторажы!..

Сцяпан махнуў рукою. Жогла дабрадушна ўсміхнуўся.

— Цяпер няма каму ні работу рабіць, ні красці... А некалі, помніш, не вельмі хто адважыцца ўзяць у мяне на ўчастку.

Жогла ўздыхнуў, усё роўна як шкадаваў таго часу, калі многа кралі і яму трэба было лавіць.

— Самагонкі не гоняць, «чарніла» п'юць... Хіба хто на патрэбу сабе зробіць. Некалі кралі, цяпер проста бяруць. Так што мне лягчэй, чым табе. Зямлі яшчэ больш стала, а людзей менш.

Сцяпан усміхнуўся — Жогла любіў пахваліцца, як добра ён умее прыстроіцца ў жыцці. І тое, што стаў міліцыянерам, ставіў сам сабе ў пахвалу. Сцяпан успомніў таго пасляваеннага ўчастковага Жоглу, калі яшчэ ў лесе і ў балоце хаваліся паліцэйскія недабіткі. Тое, як ён прападаў начамі, туляўся па хлявах, баяўся начаваць дома, пакуль не палавіў іх.

— Ты, Федзя, мне дзякуй гавары. Каб некалі я не адказаўся ад гэтае работы, быў бы я ўчастковым.

— Ну, там ведалі, каго трэба браць. Куды ты выбраўся?

— Прайду пагляджу на балота. Цімафееўку пара забіраць. У порах высахла.

— Цяпер не згніе, не бойся... Колькі там тае цімафееўкі. Прыедуць з падборшчыкамі і машынамі — за дзень і скружаць табе яе.

— Ну, як сказаць,— буркнуў Сцяпан.

Яго злавала паблажлівая насмешлівасць Жоглы. І гэты намёк, што толку мала ад яго брыгадзірскага клопату. Недзе праўда была ў тым, пра што гаварыў Жогла. З трыццаці сямі двароў чатыры двары не пенсіянерскія. І то жанкі на кароўніку, на штатнай рабоце. Жогла гаварыў праўду — каб і была патрэба, то ён са сваёй брыгадаю нічога не зробіць і не прыбярэ з поля цімафееўку. Калі б нават падняў на работу ўсіх сваіх пенсіянераў. На Альховыя Крыніцы астаўся толькі адзін конь, стаіць у кароўніку разам з каровамі. За коней Сцяпан пасварыўся са старшынёй. Старшыня запомніў яму гэта. Коні спатрэбіліся старшыні, каб даздаць план па мясу. Пляцы людзям заараць старшыня браўся калгаснымі трактарамі. Дзямідчык ведаў, што з гэтага будзе. Вёска без каня як не сапраўдная. Як без душы жыве.

Сцяпан выйшаў у канец вёскі. Ён думаў пра коней і ўсміхаўся. Ад гэтых думак было цёпла на душы. Ён памятаў коней, кожнага як і звалі, і кожнага па мордзе, усё роўна як і людзей, якія жылі і якіх ужо не стала ў вёсцы. Адышлі людзі, адыходзяць і коні, кажуць, адыходзіць, вымірае і сама вёска. Вось дажывуць яны, цяперашнія старыя, і не будзе больш Альховых Крыніц...

Сцяпан цяжка ўзышоў на ўзгорак, спыніўся.

Наперадзе, дзе было балота, там, дзе некалі цякла і рэчка, у лагчыне, лёгка і сівавата слаўся туманок. Балота давала знаць пра сябе нават у гэтае засушлівае, выпечанае сонцам лета. Як астраўкі, над поплавам уставалі купчастыя вершаліны лазовых кустоў, і, як шапка, высілася за туманцом Палянка — некалі на балоце быў такі грудок. Ля яго вёска капала сабе торф. Пасля вайны рэзалі там на балоце торф, сушылі і палілі ім зіму. Балота не толькі карміла сяк-так карову, але і грэла. Цяпер там, пад Палянкаю, зараснікі лазняку на тым месцы, дзе пазаплывалі кар'еры, забалоціліся. Цяпер торф возяць з брыкетнага завода. Першыя гады, як пачалі прадаваць брыкет, не хацелі купляць людзі, казалі, што ў печы салярка смярдзіць. Цяпер нікому ўжо не смярдзіць, бяда толькі, што і дастаць яго не вельмі проста. Чаргу трэба добрую выстаяць.

Адтуль, ад былога балота, усё ж павявала цеплаватаю вільгаццю, і здавалася, што там і сапраўды вада. Гэтага ўсмяглага лета хацелася вады. Вады там не было, цякла канава на месцы былое рэчкі, вузенька і мелка, як ручаёк, імкліва несла бедную сваю ваду некуды далей. А там, пад туманам, ляжала, скошаная касаркамі, сухая цімафееўка, якая добра вырасла гэтага года тут, на нізкім месцы, і куды цяпер можна ўлезці з машынамі. Мокрага года зямля пуставала, бо ні з восені, ні вясною нават з гусенічнымі трактарамі на балота ўсё ж нельга было ўлезці. Ад балота, бліжэй да вёскі, пышнаю, высокаю купаю бяроз, над якімі з краю высіўся адзінокі, купчасты і вышэйшы за іх дуб, зелянелі могілкі. На бярозах там асталіся яшчэ дзедаўскія борці. Пры Сцяпане абгарадзілі новым плотам на цэментавых шулах, запасліва прыгарадзілі вольнае зямлі. Сцяпан сумна ўсміхнуўся — дарэмна гэтак запасліва прыгароджвалі. Бліжэй ад могілак, пад самым узгоркам, стаяў алешнік — цягнуўся паласою туды, да балота, і там пераходзіў у кусты лазняку. У алешніку жыў металічны, вільготны халадок, нават цяпер, у такое пекла. Тут жа ля ўзгорка крынічная лагчына была перагароджана земляною плацінаю, перад якою стаяла невялікае азерца, парослае ў завоінцы трыснягом, з невялікім чыстым люстэркам вады і густою травою там, дзе зноў пачынаўся лазняк, алешнік, які цягнуўся аж да самага пачатку вёскі. Ля яго на ўзгорку зеляне́ў калгасны агарод — ніжэй да крыніцы капуста, потым агуркі, а на самым узгорку памідоры, якія шчодра спелі. За агародам — і сама вёсачка, затуленая садамі, прысадамі, ціхая і пакорлівая нейкая цяпер, у гэты світальны час.

За плячамі Сцяпана, за крыніцамі, далей угору ішло поле. На ім ні за што не магло зачапіцца вока — збажына. Поле і поле, колькі спасцігала вока.

Сцяпан любіў глядзець на поле ўлетку, калі яно стаіць у калоссі. Самае лепшае, што ён ведаў і любіў у жыцці, гэта было поле, якое спелым коласам хілілася, гайдалася, накочвалася хвалямі насустрач чалавеку, быццам лашчылася да яго, хацела, каб ён пагладзіў яго сваёй далоняй. Дзямідчык уздыхнуў — цяпер на полі, як пры лішаі, значыліся выжарыны, і яно не гарнулася ў трубу, а суха, нашчаціне́на стаяла пустым, высмаленым на сонцы калоссем, якое не змагло наліць як след зерне.

Востра свіснулі крыллем над галавою дзве качкі, без аблёту, як дадому, адразу ж спікіравалі на возера, у зараснік травы. Там былі іх вывадкі.

Адсюль, з узгорка, было відно, як з вёскі на калгасны агарод выйшла жанчына, угледзела на ўзгорку Сцяпана, пастаяла і незадаволена пайшла назад. Ён пазнаў Жоглаву Ліду. Усё роўна як сваіх памідораў не хапае. Не можа жыць, каб чужога не ўварваць.

Сцяпан сышоў з узгорка, па грэблі вярнуўся да вёскі і пайшоў уздоўж агарода, паўз самую крыніцу — да брыгаднага двара, гэта значыць да кароўніка з абгароджаным летнім дваром. Тут жа стаялі двое апошніх даламаных калёс і невысокая воданапорная вежа.

Паўз крыніцу густа, у чалавечы рост узяліся крапіва і лапушнік, жоўта, куп'іста цвілі ваўчкі, свежа, забыта і непрывычна за травою, за кустамі цурчала вада. Яе было відаць з-за травы — іржавую жалезнымі разводамі. Была нейкая загадка ў гэтай вечнай вадзе, якую давала зямля. Давала і берагла. Захіляла яе алешнікам, травою густа, што нават і ў самую гарачыню цяжка было дастаць яе сонцу. У вайну, калі не было мужчын і не было каму і на чым вазіць дровы, жанкі высеклі ўвесь алешнік за зіму ў крыніцы і потым не давалі яму падняцца і ўзяцца. І крыніцы пачалі высыхаць і прападаць.

Сцяпан не даў секчы алешнік. Жоглу ўгаварыў, і той сваёй міліцэйскай уладаю таксама заступіўся. Цяпер таму і стаяць дрэвы, ёсць пад вёскаю азерца.

Тады пра яго не думалі, яно не надта і патрэбна было — цякла рэчка, і пакупацца, і рыбы злавіць можна было схадзіць на яе. Цяпер толькі возера асталося.

Паўз алешнік Сцяпан выйшаў за крайнія хаты, да сажалкі, у якой паілі кароў. Ад сажалкі згорблена патупала дадому старая Аўдоця. Да каштана, што рос пры вугле Аўдоцінага плота, быў прывязаны крыж, які некалі стаяў у пачатку вёскі. Такія крыжы пасля вайны стаялі ў кожнай вёсцы. Крыж гэты падгніў, упаў, так і ляжаў пад плотам паўз дарогу, ніхто не адважыўся забраць на дровы, спаліць ці пасекчы. Пасля таго як памёр Аўдоцін Антось, яна падняла крыж і прывязала дротам да каштана.

Канчаўся ранішні Сцяпанаў абход. Даўні абход, які ён рабіў з таго часу, калі стаў старшынёй калгаса. Тады Альховыя Крыніцы былі калгасам. Тут ён прарабіў усё жыццё, не перапыняючыся, толькі два разы перапынак быў. Першы, калі выходзіў асколак, другі, калі, ратуючы калгасную карову ў балоце, прастудзіўся і моцна захварэў на запаленне.

Цяпер не было чаго хадзіць, ён гэта ведаў, але не мог перасіліць сябе. Стараўся, каб яго менш і бачылі гэтаю пароюю.

Дзямідчык ужо заварочваў у вуліцу, калі ў крыніцы пачуў лесніковага сабаку. Той забрахаў люта, усё роўна як мядзведзя ўгледзеў, і аж задыхаўся ад лютасці і хрыпу — гэтак на нешта брахаў. Сцяпан прыслухаўся. Сабака не адступаўся — аж зямлю драў, ваяваў з некім.

Яго адзінокі і такі заклапочаны брэх разносіўся па ўсім наваколлі. Недзе з другога канца вёскі сабаку адгукнуўся певень. І адтуль жаночым голасам гукнулі нараспеў: каровы выганяй!

Рыжы гладкі леснікоў сабака аж захліпаўся, зрываўся на шчанячы віск, гроб зямлю і кідаўся на невялікага рудога звера, які зацята паварочваўся насустрач сабачым наскокам. І тады сабака адкочваўся назад, нібы каб набраць разгону і кінуцца ў новую атаку, заходзіўся брэхам. Калі ён заўважыў Сцяпана, забрахаў, аж зацекаючыся, яшчэ мацней гроб зямлю і ўжо азіраўся на Сцяпана, быццам пытаўся: што гэта такі за звер сустрэўся яму на сваіх агародах, дзе ён вырас змалку, дзе ведаў усё, кожны кусцік.

— Пайшоў вон, дурань!

Сцяпан падняў груду зямлі і замахнуўся на сабаку. Той не чакаў такога павароту, не гэтак ад болю, як ад крыўды і нечаканасці жаласліва віскнуў і, падтуліўшы хвост, кінуўся дадому.

— А ты адкуль тут?

Сцяпан здзіўлена глядзеў на рудога, здаецца, непаваротлівага звера, які ўсё яшчэ натапырана і насцярожана цікаваў цяпер ужо на Сцяпана.

Бабёр падняў галаў, быццам недачуў ці не зразумеў, пра што ў яго пытаецца Сцяпан, завярнуўся і па-гаспадарску паволі пайшоў да зарасніку крапівы, дзядоў і ваўчкоў, за якімі пачыналіся кусты алешніку, пачыналася крыніца, вада. І перад тым як прапасці з воч, бабёр яшчэ прыпыніўся, азірнуўся на Сцяпана, і таму здалося, што звярок кіўнуў галавою — падзякаваў.

Сцяпан заплюшчыў вочы, сцепануў галавою — каб адагнаць гэтае насланнё. Нікога не было перад ім. І следу ніякага. Раніца была сухая, без расы. Толькі пагрэбеная сабакам зямля асталася. Больш ніякага знаку. Але ж бабра ён бачыў, і не маладзенькага, а старога рыжага мацёрага бабра з хвастом, як лапата.

III

Сцяпан азірнуўся — ці не бачыць яго хто тут. На дарозе стаяў старшынёўскі «газік». Сам старшыня выйшаў, абапёрся рукою на крыло машыны, другую ўпёр у бок, нахіліў набок голаў і глядзеў на брыгадзіра.

Сцяпан, як засталі яго за нечым нядобрым, заспяшаўся да машыны і яшчэ здалёк павітаўся:

— Дзень добры.

— Дзень добры,— старшыня паволі падаў руку.— Што, ужо гербарый збіраеш?

Ён насмешліва падцяў губы, але ў прыжмураных вачах не было весялосці, а злосць. Ён быў яшчэ малады, гадоў за трыццаць пяць, тлуставаты і па-бабску круглаваты ў плячах і а твару.

— Вот выйшаў паглядзець...

— Дзіва што, дзялянку выгадаваў. Дзяды, ваўчкі, крапіва — хоць на выстаўку вязі. Гаспадар! А сметніцу ў пачатку вуліцы зрабіў — любавацца замест работы на яе ходзіш... Хто табе даў права ўчора камбайны з поля адпраўляць?

Нацягнутая ўсмешка і тая прапала з твару ў старшыні. Сцяпан ніяк не мог прывыкнуць да гэтага яго «ты».

— Рана яшчэ тут жаць!

Ён не стаў казаць, чаму рана — мяккае яшчэ зерне, глуму многа, калі жаць. Старшынёва «ты» раззлавала яго.

— Слухай, гаспадар,— старшыня зноў з'едліва ўсміхнуўся.— Думаеш, ты адзін усё бачыш і ведаеш, а мы дурныя і сляпыя?

— Мяккае яшчэ зерне, пасля сушылкі што астанецца...

— Слухай, Дзямідчык, чаго ты ўсюды лезеш? Ты брыгадзір, грошы кожны месяц маеш, як і ўсе. А колькі тут у цябе пенсіянераў? — раз, два — і фіга! Ну і палучай свае грошы, хрэн з табою, штрафуй сваю пенсійную каманду за іх гусей, якія ў патраву лазяць, паглядзі, каб каровы былі дагледжаны — і не блытайся пад нагамі! Не ты ў канцы канцоў сеяў, без цябе і сажнуць!

— Я ж...— пачаў Сцяпан і збіўся: і сеялі, і жаць будуць механізатары. У брыгадзе нават і свірна няма, і ніхто з яго людзей ні на сяўбу, ні на жніво не хадзіў і не ходзіць. У кладовай пашню палучаць, салому з поля гатовую прывязуць...

— Ты быў на праўленні? Быў. Чуў, што было сказана — калі пачаць жніво? Чуў. А ты мне ўчора ўсё сарваў. Адзін «Інтэрнацыянал» ні аднае тоны не здаў.

Старшыня ляпнуў далонню па крыле.

— Ну і што, што парад не ўдаўся? У канцы года падаб'ецца...

— Слухай, Дзямідчык, я ж помню, як толькі камбайны прыйшлі — колькі такія, як ты, трубілі, што зерня на полі многа губіцца, што не трэба камбайны... А цяпер што? Сушылкі на таках, тонамі варочаем, а ён тут усушку шукае... Хопіць, не бойся! І на твой век, і на мой...

Сцяпан глядзеў на старшыню. Ён не прызнаваў таго, што доказваў старшыня — такія гаворкі былі ўжо ў іх. Але цяпер ён думаў пра тую жорсткую праўду, што не сее ён і не жне, не мае нават свайго хлеба ў брыгадзе. І колькі трэба ўгнаення, аграном распараджаецца, і як яго рассыпаць — брыгадзір механізаванага звяна ведае.

На нейкае імгненне ён зразумеў, чаму злосны на яго гэты малады, лысаваты, з раніцы ўжо потны з твару мужчына, на якім увесь калгас. Пачалося жніво, і жніво гэтае ідзе наперакасяк, старшыню трэба вінаватыя.

Але нешта яшчэ больш заела Дзямідчыка, чым гэтая жорсткая праўда — тое, як адмахваўся ад яго, як ад назойлівае мухі, старшыня, тая лёгкасць, з якою ён верыў, што на яго век хопіць.

— Я тады яшчэ жаў, як ты пад стол хадзіў! І перажыў не аднаго такога разумнага, якому ўсяго з калгаса хапала...

— Во-во, больш нічога нам і не асталося, толькі тое, як вы некалі ваявалі, як вы некалі рабілі! А цяпер не замінайце нам рабіць! Памагаць не ўмееце, то хоць пад нагамі не блытайцеся! — Старшыня махнуў рукою — што траціць час.— Вось што, Дзямідчык, ты лепш чым лезці мне папраўляць, тут у сябе парадак навядзі. Во, у цябе пад носам па аўсе калгасным конь месіцца і чарада гусей ходзіць, а ты мне тут маралі чытаеш пра тое, як мне народнае дабро берагчы! Гэтага ты не бачыш! Во-во, паглядзі, пакуль ты ў кустах зранку цвяточкі шукаеш?

Старшыня паказваў пальцам на каня, які ад аселіцы зайшоў у авёс, і на чараду гусей, што шамятавала яшчэ зялёныя мяцёлкі. На твары старшыні праступіла чырвань ад уладарнага гаспадарскага гневу, і ён тыцкаў пальцам, хоць сам толькі што праехаў паўз гэтых гусей і паўз гэтага каня і не ўбачыў іх.

— Я цябе, Дзямідчык, папярэджваю: калі ўзяўся за работу, то рабі яе. Ты ветэран, інвалід, ты сваё адрабіў! Можаш — рабі, а не — паставім таго, хто можа рабіць.

Гэтым суровым папярэджаннем старшыня і кончыў гаворку, ляпнуў за сабою дзверцамі, і машына злосна драпнула коламі пад сабою дарогу, пакурэла ў поле.

Сцяпан плюнуў. У галаве быццам шумела — і ад крыўды, і ад злосці, і ад таго, што не сумеў даць адпору гэтаму маладому гультаю, які развальвае калгас.

Ён ужо на хаду падняў з травы мокрую, у гразі, патырчаку і пашыбаваў да чарады гусей, якія не зважалі на яго, шамятавалі авёс, толькі зрэдку перазываліся паміж сабою. Заўважылі гусі свайго зацятага ворага блізка, трывожна гаргануў гусак, чарада кінулася бегма.

— А каб на вас пранцы, плойма ненажэрная!

Сцяпан улёг за гусямі, папусціў палкаю, папаў па адной. Тая закрычала ад болю, перакацілася цераз спіну, але лопала крыллем, уцякала, кульгаючы.

Сцяпана аж пот прабраў, пакуль вытурыў гусей з аўса, ужо спакойна выганяў каня: конь быў калгасны, меў права на авёс, конь быў адзіны і апошні. Добры, спакойны, дагледжаны конь. І ў тым, што конь стаіць разам з каровамі ў кароўніку, таксама была знявага яго, Сцяпана, брыгадзіра, быццам яго самога паставілі ў той кароўнік ці, як некалі малога, павялі разам з бабамі ў лазню.

Пакуль Сцяпан ішоў з аселіцы да вёскі, там зноў запанавалі цішыня і лад. Гусі пайшлі на ваду ў сажалку, толькі тая адна, з перабітаю нагою, пагогвала ад болю, дабіралася да вады.

Уставала сонца, і раніца яшчэ не была гарачая.

На кароўнік Сцяпан не пайшоў — кароў ужо падаілі, выгналі на пашу, малако адправілі. Летам там яму не надта было чаго рабіць. Зялёная падкормка яшчэ з учарашняга падвезена...

Пара было снедаць.

Сцяпан не прыкмячаў сам, што цяпер паўтараў той, дзесяткамі гадоў нажыты лад жыцця. Так ён пачынаў рабочы дзень тады, калі і зямлю аралі конямі, і з кожнае хаты амаль што было па мужчыну, не кажучы ўжо пра хлапчукоў і хлопцаў, калі касілі і звозілі сена ў гумны, калі жалі і вазілі снапы, і на жніво звінела поле ад песень, калі яму падносілі сноп, калі яму жанкі звівалі вянок!.. А потым там, на траве за крыніцаю, недалёка ад Чортавых Жорнаў, пілі ўсе разам, аж пакуль добра не змяркалася.

Сцяпану здалося, што ён пачуў, як пахне той свежазжатым жытам вянок і сноп, як пахне валошка, і ўздыхнуў, завярнуў з вуліцы ў двор.

Ганна ўжо чакала яго.

— Гэта ты зноў гусеў ганяў? На чорта яны табе! Старшыня едзе на машыне, не бачыць іх, і не шкода яму таго аўса, а ты толькі са сваімі людзьмі гнюсішся...

Жонка будзе бубнець, ён ведаў. Бо гэта ён падняўся на праўленні, каб забаранілі дзяржаць гусей, бо яны гнюсяць усю аселіцу і робяць патраву. Праўленне пастанавіла забараніць, але людзі як гадавалі гусей, гэтак і гадуюць. Хацела, як усе, зрабіць і Ганна, але ён не даў. Ва ўсіх гусі гадаваліся, а ў іх на гэты год не было. І Ганна не магла даравацъ гэтага Сцяпану.

Ён агрызнуўся, пайшоў у хату. Ганна ішла следам.

— Дзе ты бегаеш з самага ранку? На чорта табе гэта брыгадзірства! Ты ж інвалід, пенсію добрую зарабіў. Сядзеў бы дома, зрабіў якую можаш работу і не меў бы клопату. Паглядзі на Жоглу. Жывот, як тыя ночвы, нагадаваў, нікуды не лезе, хоць і ўчастковы, а ты ўсё правуешся...

Яна падала на стол блінцы, паставіла спечанае на скаварадзе сала. Туды ж была ўзліта і смятана.

Сцяпан, каб перабіць яе гаворку, сказаў, як і не было нічога:

— Знаеш, што я сёння бачыў?

— Ну што?

— Бабра.

— Якога бабра?

— Старога, рыжага, вялізнага бабра, з хвастом, як лапата. Хоць хлеб на ёй у печ садзі.

— І дзе ты яго бачыў?

— А во тут, у канцы крыніцы, куды мы смецце носім.

— Ён там і жыве, у смецці, бабёр той? Стары чалавек, калі ты дзяцініцца перастанеш! Хаця не гавары нікому, а то будзе як у таго Палікара, які пад Азярною гарою зебраў пасвіў.

— Пры чым тут Палікар...— паспрабаваў абараняцца Сцяпан, але і сам падумаў, што наўрад ці хто яму паверыць пра бабра, як не верылі таму Палікару, які расказваў, што за вёскаю, ля Азярное гары, цэлую чараду зебраў пасвіў.

Сцяпан моўчкі пачаў есці. Сціхла і жонка, нешта перастаўляла ў печы.

Калі канчаў снедаць, Сцяпан пачуў знаёмы голас Бакасянкі.

— Ці гэта ж людзі, а не злыдні, ці ж гэта ў чалавека совесць? Каб таму вантробы на верацяно павыкручвала, каб ён так нажыўся і набачыўся, як ён гэту гусь угледзеў!

Каб яму на векі вечныя засляпіла, каб ён век гэтую зямлю еў і не мог ёю наесціся!..

Сцяпан выглянуў у акно. Бакасянка, маленькая, тонень-кая і ядавітая, як аса, жанчына ў доўгай спадніцы, несла на руках гусь, тую, якую падбіў Сцяпан. Кляла яна «таго» ад самае аселіцы, але толькі перад хатаю Дзямідчыка пайшла памалей і дала голасу поўную волю:

— Каб табе і тваім дзецям такая доля, як мне, каб ты век свету божага не бачыў, каб цябе насіла і падкідала і на зямлю не апускала! Каб табе, паліцаю, дух заняло і забіла!..

— Ну, ідзі, выдзь на вуліцу, то яна табе мо гэтаю гусею ў морду натыцкае! Убіўся, найшоў Бакасянку, гусі табе трэба. Вуй, дурань стары!

Голас Бакасянкі тым часам паплыў далей па вуліцы. Праклёнам не было канца.

Дома таксама Сцяпану цяпер было не ўседзець. Ён узяў свой капронавы, пажаўцелы ад сонца і ад часу капялюш і шалыгнуў з хаты.

Стары бабёр, адкаснуўшыся ад сабакі, які заступіў яму дарогу, з палёгкаю нырнуў пад густыя шаты алешніку, адкуль чутна была вада, знаёмы пах вільгаці. Тут, у зарасніку травы, крапівы і на макрэйшых месцах сітнягу, пачыналі сачыцца крыніцы. Бабёр ішоў паволі — дарога была закідана ламаччам, гразкая, і па тым тонелькім ручайку, які пракладвалі сабе крыніцы, нельга было яшчэ плысці. Але адыходзіць ад вады ён не мог — стары бабёр чуў, што побач вёска і што адтуль можа прыйсці той вялізны сабака, які быў заступіў яму дарогу.

Неўзабаве алешнік парадзеў, сталі пападацца на дарозе сухія алешыны, і стары бабёр зразумеў, што тут часта стаіць высокая вада. І зусім нечакана, яшчэ ў алешніку, перад ім пачалася вузкая, метры на паўтара палоска чыстае вады, над якою нахілялася асака.

Стары бабёр амаль подбегам кінуўся да вады, ад радасці забыўшыся пра асцярогу, нырнуў, быццам не верыў, што скончылася яго сухая дарога. Амаль хвіліну ён плюхаўся, даваў нырца, нават фыркаў, так што адплыліся далей ад канавы ў зараснік травы і вастралісту са сваім вывадкам качкі.

Толькі калі нацешыўся, стары бабёр спахапіўся і ціха, так, што нават не аставалася на вадзе следу, паплыў на агледзіны возера.

Яно было невялікае. Стары бабёр спачатку абплыў, агледзеў азерца — адзіны таемны выхад з яго быў толькі ў крыніцу, па той канаве, з якое ён увайшоў у возера. Толькі адтуль і можна было сплавіць крыху дрэў.

Пасля агляду стары бабёр ужо ведаў, што ў возеры нямала жыве андатры.

Стары бабёр пакарміўся карэннем рагозніку, травы, перачакаў, пакуль доўга — аж за абед пераваліла — купалася чародка хлапчукоў і купала прыведзенага з імі белага сабачку, які баяўся вады і адчайна, калькі ставала сілы, звінеў брэхам. Потым прыехаў на матацыкле чалавек і доўга хадзіў па грэблі, шлёгаў спінінгам па вадзе.

Гэты плёскат, шум, брэх, якія так моцна ішлі на вадзе, былі чутны з вёскі, турбавалі старога бабра, не давалі яму супакоіцца. Хаця і пакарміўся, выплаваўся ў вадзе, крыху адпачыў, ён адчуваў сябе тут усё ж няўтульна ў гэтым шумным суседстве.

Пасля абеду стары бабёр перайшоў грэблю і падаўся далей па крыніцы. Яна яшчэ была шырэйшая, пахла халодным, крынічным, жалезнаю рудою. Потым павузела, пацякла новаю вузкаватаю канаваю, над якою раслі роўныя і стройныя алешыны. Тут было далей ад вёскі, ціха, з аднаго боку ішло поле, з другога была пасеяна трава.

Стары бабёр спяшаўся ўслед за вадою. Яна нечакана вывела яго да лагчыны, парослай маладымі кустамі лазняку. У гэтай лагчыне і канчалася крыніца. За лагчынаю яна ручайком упадала ў роўна выкапаную, ужо старую, парослую па берагах лебядою і высокім чырванаватым драсёнам, канаву.

Над самаю вадою ў канаве густа сышлася трава. Стары бабёр пайшоў услед і за гэтаю вадою. Па дарозе ён спалохаў чародку курапатак, якія карміліся ў зарасніках лебяды, крапівы і драсёну.

Па гэтай канаве стары бабёр дайшоў да большае, з зарослымі травою берагамі. Трава на берагах была акуратна скошана. Канава была крышку шырэйшая, у ёй можна было і плысці, таму стары бабёр апусціўся ў ваду і паплыў насустрач халоднай плыні.

Выйшаў ён з канавы на бераг там, дзе агледзеў купчастыя зараснікі лазняку. Там ён знайшоў на запруджанай паводкаю канаве многа трысцягу, рагозніку і травы. Непадалёку дзічалі некалішнія кар'еры, у якіх капалі торф.

На гэтай канаве і пераначаваў стары бабёр. Назаўтра ён яшчэ раз абышоў і абгледзеў усё навокал, пасля гэтага сабраўся і тою ж самаю дарогаю пайшоў назад. Ён толькі баяўся, што сустрэне таго самага злоснага сабаку. Але сабаку ён не сустрэў, вярнуўся дадому і прывёў з сабою на новае селішча двух маладых баброў.

IV

Чутка пра баброў пайшла пасля таго, як яны запрудзілі канаву, замасцілі так моцна, што прарваць бабрыную плаціну не змагла нават паводка. Тут, перад плацінаю, дзе ўваходзіла ў канаву старыца, утварыўся глыбокі і ладнаваты плёс. Ад гэтага плёса вада зайшла ў старыцу, у старыя, аплыўшыя меліярацыйныя канавы. Па іх бабры сплаўлялі вербы і галлё, якое рэзалі па берагах.

Хату сабе бабры паставілі ў старой глыбокай завоіне на старыцы, пад разложыстым, шырока ўрослым у бераг кустом.

На наступны год бабрам здалося мала такіх абшараў, і яны выйшлі будаваць плаціну на магістральнай канаве.

Кончыць работу ім не далі меліярацыйныя наглядчыкі. Яны раскапалі плаціну і сабіраліся раскапаць і тую, што зрабілі бабры на бакавым калектары.

Там «меліяратараў» і застаў з рыдлёўкамі Сцяпан. Яны ўжо паспрабавалі капаць, але пераплеценая з галля плаціна не давалася. Іван Канюхоўскі, як звалі яго, ляжаў воддаль ад канавы, бліжэй пад кустом у цяньку. Там жа, у кусце, ужо стаяла і бутэлька з сарванаю бляшанаю галоўкаю.

Колькі памятаў Івана пасля вайны Сцяпан, той так нідзе і не быў на сталай рабоце. Ае ён не меў, гэтак жа, як не меў і прозвішча — яго так і звалі проста Іван Канюхоўскі. Ён то наймаўся капаць торф людзям, калі капалі яшчэ самі і сушылі, то браўся касіць сена ўдовам, то працаваў майстрам на цагельнях, як пайшла мода на іх — пры кожным калгасе мець такую цагельню... І нідзе толкам нічога не ўмеў рабіць і не зрабіў. Але гаспадарку трымаў, ці яна трымалася на жонцы. Раслі, павыходзілі ў людзі Іванавы дзяўчаты. Усё меншая норма выпіўкі патрэбна была Івану. Цяпер ён ужо нідзе не блытаўся па людзях, меў сталую работу — раманцёрам на меліярацыйным магістральным канале, які зрабілі пасля таго, як нашчэнт выні-

шчылі рэчку, прарэзалі экскаватарам па ёй канаву. Казалі, што гэта дасць вялікую карысць. Спачатку сеялі на торфе каноплі, кок-сагыз, нават буракі. Потым перасталі, і тыя асушаныя тарфянікі, дзе з'aралі торф, проста адпусцілі пад пашы ці засеялі цімафееўкаю, якая з гадамі дзічэла, але лічылася за сенакос.

Меліярацыя і дала Івану работу і свабоду. Калі дазвалялі раманцёрам мець коней, кожнага дня яго можна было бачыць — едзе некуды ў калёсах, прылёгшы на латцы травы. Часам вочы і глядзелі, куды едуць, часам і нічога не бачылі. Ведаў конь, дзе дом, калі канчаўся рабочы дзень. Потым коней забралі, падавалі маторныя веласіпеды, і Іванаў веласіпед зноў роўна некуды трашчаў сіненькім дымком альбо пакорліва чакаў, кінуты на куст, свайго гаспадара.

Цэлае лета Іван касіў сена. Касіць ён ведаў як — сабе на лепшым, адлогім беразе. Астатні бераг Іван аддаваў у арэнду тым, хто хацеў назапасіць на зіму сена карове. Аплата была такая — альбо чалавек касіў на сябе і на Івана, за работу, значыць, альбо проста чалавек касіў на сябе, а за воз накошанага сена плаціў устаноўленую Іванам стаўку.

Гэтая арэнда і гэтая стаўка былі ў Івана бяздонным калодзежам, з якога цякло моднае цяперашнім часам «чарніла».

І цяпер пры Іване быў арандатар яго берага, іхні, з Альховых, Сашка Навалач.

Стаў Сашка калгаснікам таму, што яму не дазволілі жыць у горадзе, як ён казаў, толькі з-за таго, што там занадта многа ўсякіх магазінчыкаў і піўных ларкоў.

Сашка таксама ляжаў пад кустом і сонна і задаволена глядзеў на Сцяпана. Сцяпан зранку шукаў яго на работу, але і жонка не ведала — пайшоў недзе.

— Ты што, Іван, тут робіш?

— А хіба не бачыш? Вот трэба гэтую трасцу раскарчаваць... Бачыш ты, прывалокся мне гаспадар? Ён жа возьме запрудзіць канал, і тады ўсё пад вадою будзе, увесь бераг залье. Садзіся, тут у нас па каплі яшчэ...

— Спужаўся, што вотчыну тваю забярэ? А ты знаеш, што баброў чапаць нельга? Дзе пасяліліся, там хай і робяць калонію?

— І я яму гэта казаў. Я законы ведаю,— падтакнуў Сашка.

— Які яшчэ закон? Гэта ўсё меліяратары капалі. А канавы трэба чысціць, каб не зараслі. Каб зелле не расло, абкошваць. Такі ў меня загад.

— У цябе загад на магістральнай. Там і касі, а на калгасныя канавы не лезь.

— А я і не лезу, я толькі адсюль гэтага чорта выжану. Бачыў, як ён усе вербы парэзаў? Пні толькі стаяць.

— Ты вот толькі паруш гэтую плаціну, каровы на штраф не хопіць! — прыгразіў Дзямідчык, бо заўважыў, што вочы ў Івана ўжо пабялелі і сталі, як у варанае рыбы. Цяпер яму ці гавары, ці плюй у вочы — усё роўна дождж будзе.

— Правільна, я ж табе казаў, лапаць ты канюхоўскі,— не лезь да баброў!

Сашка падміргнуў Дзямідчыку: віна яны купілі ў запас і рабіць работу цяпер не хацелася.

— Вот што, работнічкі, давайце на той бок канавы з майго брыгаднага поля, каб я і духу вашага не бачыў тут!

— А хто ты такі? Я маю права, дзе хачу...

— Каму права, каму справа. А як мала, то і злева палучыш. Я навучаны. Усё, Пятровіч, я гэтага лапця канюхоўскага вынесу на той бок яго канавы.

Сашка хацеў дагадзіць Дзямідчыку.

Дзямідчык яшчэ пастаяў, паглядзеў, як пазыбаўся да магістральнае канавы Іван, як выпаўз на той бераг, абапіраючыся на рукі, як следам за ім выкінуў рыдлёўкі Сашка, потым вылез і сам з бутэлькамі «чарніла» ў руках, як з гранатамі, махнуў адтуль Дзямідчыку рукою.

На тым беразе таксама былі кусцікі і цянёк. А стаяла сама вясна, і была работа ў брыгадзе і дома.

Дзямідчык тады ж пазваніў старшыні раённага паляўнічага таварыства Дзярэчу. Ён прыехаў знарок у Альховыя Крыніцы, агледзеў бабровае паселішча, з сабою ўзяў і сакратара сельсавета. Гэтым, лічылася, бабровішча было ўзаконена і ўзята пад ахову.

V

Прымачак сядзеў, прыціснуўшыся да спінкі сядзення, быццам яму было холадна. Шафёр, малады, па-сучаснаму джынсавы і кудлаты, з чорнымі цыганаватымі вачамі, не ляцеў, як прывык звычайна, а асцярожна абрулёўваў выбоіны на гравійцы.

На заднім сядзенні цяжка паварочваўся і соп аграном Пікуза — тоўсты, як злепак, малады мужчына. Таму не сядзелася. Ён моцна і доўга ўздыхаў, але загаварыць да старшыні не адважваўся.

Пікуза ведаў, што старшыню выклікалі на бюро пасля таго, як рэйдавая брыгада праверыла калгас перад жнівом, што старшыні аб'явілі вымову. Ён прадбачыў, што так і будзе, таму, пакуль Прымачак сядзеў у прыёмнай, чакаў свае чаргі разам з гэткімі ж самымі кандыдатамі на начальніцкую ласку, зрабіў патрэбныя захады. Пікуза не першы ўжо год і не з першым старшынёй ездзіў вось так у раён і з раёна. Да кожнага старшыні ў яго быў свой падход. У сумцы, якая стаяла пад нагамі ў Пікузы, ляжаў куплены дадому хлеб і батон, пара бутэлек «белай», якою Пікуза запасся ў раёне, пакуль хадзіў у сельгастэхніку, на базу. З дому ён прыхваціў кавалак сала, а ў райцэнтры ў камісійным магазінчыку купіў кольца вэнджанае каўбасы. Каўбасу гэтую, нейкую як мокрую, быццам яе вэндзілі і ў вадзе мачылі, ён недалюбліваў, але нічога лепшага не было. Яшчэ Пікуза запасся кансервамі, памідорамі і агуркамі, гэта ўжо бясплатна, на базе.

Цяпер ён чакаў, пакуль пад'едуць бліжэй да дому, да свайго бору, каб з'ехаць у лес і супакоіць душу.

Пікуза шкадаваў старшыню. Таму што той маладзейшы за яго і хоць не вельмі, але бярэ ўсё да душы. Яшчэ таму, што па яго, Пікузавых, мерках быў ён не з горшых. Любіў пад гарачую руку шумнуць, накрычаць, але не даганяў, надта не караў. Скажа, пагаворыць, пакрычыць, на тое ён і старшыня. Калі трэба і мяса выпісаць, то можна, і малака. Праўда, калгас пры ім за тры гады яшчэ ў большы доўг улез перад дзяржаваю, даў мінус па мясе і малацэ. Калі пра ўраджайнасць гаварыць, то тут Пікуза быў спакойны. Мінулы год была несусветная засуха, каго вінаваціць? Цяпер усё лета мочыць, як пачало з самае вясны, таксама толку вялікага не чакай — пагноіць і збожжа і бульбу пагноіць.

Прымачак, у брызентавай летняй штармоўцы паверх чыстага касцюма з рубашкаю пад гальштукам, здавалася, драмаў. Апошні час яму пачало шанцаваць на гэты кабінет са сталамі літараю «Т», за якімі сядзелі члены бюро, на крэслах паўз бакі загадчыкі і начальнікі, а ён на тым радзе паўз сцяну, насупраць стала, каб якраз было зручней падыходзіць да стала і стаяць там, тлумачыць, што да чаго і чаму. Тлумачыць надта не давалі. Больш трэба

было слухаць, што гаварыў першы, і менш спрабаваць апраўдвацца. Калі трапіў сюды, то ўжо стой, маўчы, тады не атрымаеш больш запланаванага. Яму сёння намецілі вымову, і ён вёз яе дадому.

Цяпер ён ужо ведаў, што трэба думаць пра новае месца, каб у кабінеце сакратара сядзець збоку, там, дзе прысутнічаюць загадчыкі і інспектары, якія перадаюць загады і кантралююць, каб іх выконвалі.

Прымачак уздыхнуў. Ён часта цяпер думаў, што дарэмна пайшоў старшынёй. Ён інжынер сам. У яго была добрая работа — саўгас, дзе ён працаваў, быў перадавы. Зарабляў добра, меў двух механікаў у памочніках.

Праўда, усё ж хадзіць інжынерам не тое што быць самому гаспадаром. Ды і заработак усё ж. І не толькі заработак. Пра гэта ведалі нямногія — на садовай вулачцы ў райцэнтры Прымачакаў бацька будаваў сабе хату. Цагляны дамок у два паверхі, з паравым абагрэвам, з гаражом, з душавою пад нізам, з гарадскою каналізацыяй. Дом будаваўся роўна і дабротна — старыя жылі ў хатцы побач, з іх хапала яе, а Прымачаку надта спяшаць было няварта.

Пасля сённяшняга бюро, па тым, як гаварыў з ім сакратар, Прымачак зразумеў, што пакуль што яго з работы не будуць адпраўляць — ёсць яшчэ і горшыя гаспадаркі.

Каб яму пашанцавала, каб не папаў на зуб з самага пачатку, то сядзеў бы ціха, як і іншыя сядзяць. А калі ўзялі на заметку... Цяпер на яго наслалі маладога ачкарыка — новага рэдактара раённае газеты. Дай дурню маліцца, ён і лоб паб'е. Распісаў дарогі ў калгасе, камбайны пад дажджом. А дарогі не горшыя, чым ад калгаса да раёна, гэтая, па якой едуць. Тут зерня больш натрасуць, чым у яго на полі. І пакуль тое жніво, возьме Прымачак на дзень машыны, падвязуць зноў пяску, пазасыпаюць ямы.

Прымачак успомніў, як дакладваў рэдактар і усё падпіхаў адным пальцам на носе акуляры, каб не скінуліся. Нават члены бюро і сам сакратар непрыкметна ўсміхаліся з яго мітынгавання. Аднак вымову далі, каб другім навука была.

Прымачак усміхнуўся: вось будзе гэты рэдактар яшчэ чакаць у чарзе кватэру, а ён перабярэцца ў свой дом, будзе ездзіць, як і рэдактар, на службовай машыне і прысутнічаць на гэтакіх жа самых бюро...

— Александравіч, дак, можа, да доміка заедзем? — пытаўся Пікуза, калі насустрач паказаўся замглёны прыцемкамі і дажджом лес.

— А ў цябе ёсць што?
— Знойдзецца, бо і я цэлы дзень галодны, і вы...
Шафёр толькі ўхмыльнуўся сам сабе — Пікуза і зранку, і перад тым, як ад'язджаць з горада, заходзіў у сталоўку.
— Давай, Віця, звярні, чорт з ім! Ніхто за нас нашу работу не паробіць, тым больш тыя, хто толькі і ўмее, што вымовы даваць.
Машына звярнула з гравійкі на зарослую зеллем вузкую палявую дарогу, паволі пагойдваючыся па лужынах, паехала да лесу. У ім было мокра, здавалася, што дождж цёк не з неба, а з ігліцы, з лісця.
Віця завярнуў, што аж драпнула галлём па борызенце, на вузкую лесавую дарогу, і хутка машына апынулася на другой, шырокай, утравянелай. За ўзгоркам, збоч дарогі, за густым зараснікам маладых ліп стаяў так званы домік — збітая з дошак будыніна з закратаваным акенцам. Домік гэты зрабілі сабе паляўнічыя.
Пакуль Прымачак сядзеў у машыне, Пікуза ссутуліўся, выбег пад дождж, адамкнуў вялікі вісячы замок.
У доміку стаяў збіты з дошак стол, паўз сцяну былі зроблены шырокія, як нары, дашчаныя лаўкі. На іх было ўскінута цяперашняга сена.
У кутку ляжаў маток вяроўкі з чырвонымі сцяжкамі.
На стале ў пустой бляшанцы ад кансерваў у пяску стаяў недагарак свечкі.
Пікуза ахвотна, трушком прынёс з машыны сумку, разаслаў на стале газету.
— А я думаю... Былі б мы здаровыя, а на нашу галаву ўсякіх бюро будзе.
Ён быў надзіва паваротны. Прымачак прыкмеціў, што калі выпівалі з Пікузам, той рабіўся гаваркі і быстры. Яго вялікія рукі з тоўстымі кароткімі пальцамі былі спрытныя, як у добрага кухара.
І цяпер ён не пераставаў гаварыць і рабіць рукамі — з-пад іх, як з-пад канвеера, клаліся на стол скваркі сала, разрэзаныя напал памідоры і агуркі.
Калі ж даводзілася бываць разам у каго і той частаваў Пікузу, аграном быў спакойны і памяркоўны, чакаў, як кароль, пакуль яму нальюць і пададуць чарку. І толькі пасля таго, як вып'е, гаварыў:
— А і добра яно, добра!
Шафёр астаўся у машыне — чытаў кнігу. Ён яшчэ не абцёрся, як звычайна абціраюцца пры начальстве шафёры, многага саромеўся, і, мабыць, яму было нязручна, што ён сведка таго, як старшыня і аграном выпіваюць.

Першы шафёр, які астаўся пасля ранейшага старшыні, быў пажылы мужчына, чацвёра дзяцей меў. Той самы, замест Пікузы, гатаваў кожны раз выпіўку, расказваў новыя анекдоты. Ён у любы час і ў любым месцы мог дастаць і выпіўку, і закуску і абмануць любога праўрапальшчыка... Ён і выпіваў разам з начальствам, не баяўся садзіцца за руль пасля чаркі. Яго ведала раённая міліцыя, і ён яе ведаў. І яшчэ надта ж ведаў і любіў жанчын.

Прымачак перавёў яго на малакавоз пасля таго, як гэты самы Пікуза прыйшоў у кабінет старшыні і чуць не плакаў, што Зажэўскі пачынае прыставаць да яго чарнявенькае Тамары.

Быць малакавозам Зажэўскі не захацеў, пайшоў з калгаса, устроіўся шафёрам у няведамаснай ахове.

Зажэўскі быў больш падручны, чым гэты хлапчук пасля школы. Але гэты малы ўмеў маўчаць і нікуды не сунуў носа — вазіў з сабою кнігу, збіраўся на другі год зноў паступаць у інстытут.

— Давайце, Аляксандравіч, вып'ем, перакусім, дак яно і добра будзе,— аграном падняў стограмоўку.

Прымачак выпіў, не гледзячы на яго.

У доміку быў прыцемак, няроўна шумелі кроплі, якія падалі на накрыты толлю дах. Дыхалася на поўныя грудзі, і было ціха.

— Добрыя агурочкі, нежынскія,— не пераставаў гаварыць Пікуза.

Прымачак не слухаў яго. Узяў чарку, наліў сабе зноў, моўчкі выпіў. Пікуза, каб не адстаць, зрабіў тое ж самае.

Толькі цяпер адчуў Прымачак, што галодны зранку, і на галодны жывот гарэлка зразу ж стукнула ў галаў, затуманіла яе. Ён любіў гэтыя першыя імгненні пасля выпітага — калі чалавек быццам адплывае некуды ў іншы свет. Пасля піць было нецікава, ад выпітага толькі цяжэла галава і вольна разыходзіўся язык.

Прымачак прыглядаўся да лесу, да ціхага дажджовага прыцемку ў ім. Успомнілася замглёнае летнім кароткім дажджом бульбяное поле, цёплая пад нагамі ралля. Роўна парыпваюць гужы, бяжыць перад нагамі сошка, падсыпае радкі бульбы. А поле далёкае, узгорак, лагчына, зноў узгорак... За дзень работа лічыцца радкамі, а тыя радкі складаюцца ў гектары, а гектары ў працадні...

Дома, калі пасля вячорак засынаў на сене ў хляве, цёпла гарэлі натомленыя за дзень ступакі. Ноччу яму сніліся добрыя сны — ён у бесказырцы, у цяльняшцы,

высокі і здаровы, едзе дадому ў госці, ідзе пляцам па разорцы між бульбы, і яму ўсе зайздросцяць...

— А гэтыя дарогі мы за адзін дзень засыплем пяском, і добра будзе, паглядзім яшчэ, у каго лепш,— Пікуза паштурхаў старшыню ў плячо.

Той яшчэ ўсё ішоў па пляцы дадому, малады і харошы, у бесказырцы і цяльняшцы... Пікуза гэтым торканнем нібы паказаў яму на сябе цяперашняга, круглага, падкормленага, з раннімі залысінамі і парадзелым чубам, якога лаялі перад бюро, а ён стаяў, як стаяць у кутку вінаватыя школьнікі.

Прымачак наліў поўную шклянку аграному, капнуў сабе, працягнуў руку, штурхануў у аграномаву шклянку, быццам загадаў — пі. Той паслухмяна, моцна каўтаючы, выпіў, укінуў у рот сала, потым паўагурка.

— От і добра... Дак я і кажу, Аляксандравіч, я ўжэ не першы год тут. Работу калгасную не пераробіш, як ні рвіся. Быў калгас і будзе, усім яго хопіць. Трэба ўмець самому жыць.

Прымачак зноў наліў, і зноў аграном адразу ж згодна выпіў. Захацелася ў Пікузы папытаць, ці будзе ён і новага старшыню прывозіць у гэты дамок, каб выпіць чарку.

— Быў бы, Пікуза, у мяне аграном, не такое г..., як ты, ды людзі былі, я б з гэтага калгаса мільярдзера зрабіў!..

Аграном перастаў жаваць — такога ад старшыні ён дасюль не чуў.

— Тут зямля як масла. Толькі што з пяці вёсак тры неперспектыўныя, а ў тых перспектыўных — што? Калі і астаўся хто, то глядзіць, перш чым калгасную работу рабіць, каб сабе ўварваць, так, як і ты...

Аграном наліў сабе зноў поўную чарку — чаго гэта так загаварыў старшыня?

Пікузавы вочы на тлустым твары, здалося, прапалі ў вузкіх шчылінах. Ён глынуў гарэлку.

Невядома чаму, але Прымачак цяпер паверыў — праўду гавораць пра агранома, што крадзе ён, крадзе не першы год і не пры першым старшыні. І ведае, што памяняюць Прымачака, прыедзе другі, а Пікузу ніхто нікуды не будзе пераводзіць, бо ў яго тут свая хата, бо ён тут нарадзіўся, бо яшчэ малады, бо за плячыма мае інстытут і работу сваю ведае... Праўда, папробуй дакажы, што работу ён ведае і робіць, а вялікае аддачы ад тае работы так і не відно. Гэтак рабіць таксама трэба ўмець.

Старшыня глядзеў на Пікузу.

— Камбайны ў нас цяпер, лічы, на хаду. І ўсё будзе добра.

— Добра будзе! Ты гарэлкі хлебанеш, і, колькі я цябе ведаю, добра будзе... Бачыш, якая пагода? Згноіць усё, а табе добра будзе! Мінулым летам згарэла, а цяпер згніе. Давай, паехалі!

Прымачак выйшаў з доміка — лёгка шумела ў галаве, але думалася ясна: з кім ты звязаўся, марачок, малады і прыгожы? Пікуза зерне крадзе, ты матэрыялы сабе на дом праўдаю-няпраўдаю пераплаўляеш і дастаеш.

Хацелася хутчэй паехаць адсюль, як уцячы ад самога сябе. І ад Пікузы.

Той цяжка падгрэбаў са стала рэшткі закусі, калі згроб усё ў свой вялікі партфель, дапіў з горла бутэлькі астатак — каб не прападала дабро.

Ужо з машыны Прымачак глядзеў, як яго аграном доўга чапляў замок у прабой, потым цаляў ключом у замок. У машыну ён улазіў і соп, а як толькі ўмасціўся, адразу ж заціх, толькі ўздыхаў, як карова пасля роснае канюшыны.

Ехалі моўчкі. Пачынала вечарэць, над спелым полем ішоў дождж.

Шафёр паехаў не назад на гравійку, а выскачыў да поля пад Альховымі Крыніцамі.

І там, ля самага канца вёскі, дзе сажалка пасля дажджу яшчэ два гады назад вымыла трубы, машына пстрыкнула заднімі коламі ў вымоіну і забуксавала.

Шафёр аж зачырванеўся ад збянтэжанасці, газаваў, шморгаў машыну, але яна сядзела, як мёртвая.

Яма на размытай дарозе зноў напомніла Прымачаку пра ачкастага рэдактара, які дакладваў на бюро і гаварыў якраз пра гэтую дарогу.

— Тут, у гэтага Дзямідчыка, толку няма, а ўсё хваляць,— прабубнеў шафёр, адчыняючы дзверцы, каб узяць у багажніку рыдлёўку.

Дзямідчык якраз і гаварыў на праўленні пра дарогу яшчэ перад мінулым жнівом. Тады была засуха, абышліся і без рамонту. Успомнілася, што на гэтым месцы тады ён, Прымачак, і сцяўся з Дзямідчыкам. Во, яшчэ ў суддзі Прымачаку і Дзямідчыка не хапае — мала што начальства капае, а ён на кожнай нарадзе лезе, як вош на струп, са сваімі павучаннямі. Сабраўся б са сваімі пенсіянерамі сам, не чакаючы добрае ласкі, паправіў бы дарогу.

На заднім сядзенні смачна спаў, аж пухкаў, баявы намеснік старшыні аграном Пікуза.

Прыйдзецца, чаго добрага, ісці ў вёску, прасіць мужчын і запрагаць таго апошняга каня, які астаўся тут. І зноў без Дзямідчыка не абыдзецца.

Віця вярнуўся ў машыну пасля таго, як падкапаў пад коламі і намасціў каменне. З уключаным перадком «козлік» паволі вылез з прамыіны. «Заўтра трэба будзе даць нарад, каб паправілі дарогу на Альховыя Крыніцы, тут, перш чым дзе жаць, пачынаем»,— падумаў сам сабе Прымачак. Ён ужо цвёрда вырашыў, што заўтра зранку падымецца, да нарада скалане цэнтральную, паглядзіць, праверыць да нарада ўсё. Ён высадзіў па дарозе шафёра, адпусціў дадому, каб заўтра з самага ранку была пад рукамі машына.

Аграном магутна спаў на заднім сядзенні. Трэба было везці яго дадому.

Пікуза жыў на краі вёскі, пры прасторным лузе. Хата была з дрэва, габляванага, высокая і прасторная, на дзве вялікія палавіны, з верандаю. Уся сядзіба была абгароджана пафарбаваным у сіні колер штакетнікам з набітымі зверху белымі планачкамі.

Двор вымашчаны бетоннаю пліткаю — і на пешаходную дарожку, і на заезд машыне. Тут жа, у садку, стаяў і змураваны з белае сілікатнае цэглы гараж. Толькі і ставалася паставіць у яго машыну.

Дзіва, але і п'яны Пікуза слухаў начальства. Ён, як у сне, рабіў тое, што гаварыў яму Прымачак, толькі трэба было прытрымліваць, каб не павяло агранома ўбок.

Пакуль дайшоў да парога, Пікуза крыху і ачнуўся, а на кухні, як паказалася Тамара, прыплюшчыў вочы і загадаў:

— Паглядзі на стол чаго,— і цяжка ікнуў.

— Ой, Аляксандравіч, давайце яго сюды! Ужэ набамбурыўся, капшук гарэлачны!

Яна лёгка забрала пад руку мужа і павяла ў большы пакой. Было чутно, як пад Пікузам цяжка зарыпелі спружыны канапы.

І амаль адразу ж адтуль выскачыла Тамара, лёгка паправіла валасы:

— Дзякуй вам, Аляксандравіч. Вы адзін, без шафёра? Давайце я чаго вам пастаўлю на стол, цэлы ж дзень ездзілі.

Яна была ў даўгаватым гарадскім халаце, калі ступала, полы яго расхіналіся, і яму была відаць яе маладая дзявочая нага. Здавалася, што Тамара адчувае, як ён глядзіць на яе.

— Дзякуй, Тамара. Дома пад'ем.

— Я кампоцік свежы зварыла, выпіце кампоціку.

Яна адчыніла сервант, узяла шклянку, на якой быў наклееены каляровы стары ў аўтамабілі, наліла з графіна ружовага кампоту. Рукі ў яе былі таксама маладыя. Прымачаку падумалася, што ў школе ў яе, настаўніцу, мабыць, закаханы ўсе старшакласнікі.

— Дзякуй, Тамара.

Яна, як свайму, усміхнулася яму, выйшла паперадзе ў сенцы, і ў цемры ён найшоў на яе, адчуў, як яна падалася насустрач, і маладыя рукі абнялі яго.

— Міленькі, каб ты знаў, як я змучылася, міленькі!..

Цяжка было працівіцца яе ласцы, яе жаданню.

Прымачак пачуў, як яна шчоўкнула шпінгалетам — каб нельга было з хаты адчыніць дзверы ў сенцы...

Калі Прымачак выходзіў з хаты, яму здалося, што за цёмным шклом мільганула постаць Пікузы. Аднак усё роўна пасля гэтага старшыня здружыўся з аграномам, і старшынёўскую машыну часта бачылі ля яго дома.

VI

Цяжка, прамокла шумелі і гнуліся галлём бярозы. Неба плыло нізка, па-асенняму, і тады, калі вецер крыху разганяў хмары, праглядвала ў прасветы сонца. Аблокі ішлі грудаста, панура, як восенню, і вечарам на іх нядобра чырванавата адсвечвалася перад захадам сонца.

Набегла вадою, расцяклася па аселіцы сажалка. Вада ў ёй стаяла рудаватая — ад гліны, з поля.

Прападала збожжа, вымакала бульба. Калі не адступяцца дажджы, згніе на полі ўраджай, якім гэтак цешыліся.

Сцяпан стаяў пад невялічкаю стрэшкаю прыбудаванае да воданапорнай вежы будачкі. У ёй была печка — паліць зімою, каб не замерзла вада. Ён быў у гумавых ботах і накідцы з салдацкага хімкамплекта, якую купіў на базары ў Слуцку ў п'янага прапаршчыка. Накідка была даўгаватая: ніжэй халяваў і не прамакала ні пад якім дажджом. Дождж сеяўся дробна, па-асенняму ўедлівы. Сцяпан курыў, схаваўшы цыгарэту ў кулак мокрае ад дажджу рукі. Адсюль, з узгорка, яму былі відны два камбайны, якія, здавалася, згорбіліся ад холаду сярод поля, бяссільна апусціўшы на зямлю жаткі. З краю поля стаяў гусенічны

трактар. Нязжатае поле было ўсё роўна як выкачанае вялізным зверам. І там, дзе збажына палегла, салома пачарнела, скрозь яе пачынала прарастаць густая зялёная трава.

Каб у пагоду, то дзве новенькія «Нівы» за паўднёўку сшумелі б гэты палетак, толькі б пыл віўся за капніцелямі. Аж палягчэла на сэрцы ад таго, што ўявіў, як суха пахне жнівом, як ляжыць чыстае, бліскучае ржышчам поле і нашатыраныя кучы саломы.

Сцяпан дакурыў цыгарэту, кінуў яе на зямлю, і яна тоненька зашыпела.

Ён не мог спаць спакойна, прачынаўся ноччу ад таго, што шумеў дождж.

Ганька сварылася на яго, і ён ведаў, што яна гаворыць праўду: памагчы ён нічога не мог, ён цяпер і зусім ні пры чым быў пры жніве, бо калі крыху пераставаў дождж і на якога паўдня збольшага абветрывала збажына, на машыне прыязджалі камбайнеры і трактарысты, пачыналі жаць. На лагах, дзе камбайны не маглі прайсці і буксавалі, трактар браў іх на буксір.

Паўз вёску тады шумелі машыны — на цэнтральную сядзібу, на сушылку, і Сцяпан выходзіў к дарозе і чуў, як пахне збожжам.

Але дзень ці два і выдаліся, што абышлося без дажджу. Жніво зацягвалася, зерне пасыпалася, прарастала, чарнела палеглая пад ветрам і дажджом салома.

Адзін толькі палетак стаяў не зложаны ветрам — за крынічным алешнікам, на высушаным некалі тарфяніку, дзе была шмат гадоў цімафееўка, а цяпер зааралі і пасеялі жыта. Яно вырасла густое, тоўстае і моцнае, як чарот. Налілося цяжкім калоссем, і ў лагчыне, затуленае ўзгоркамі, алешнікам, яно не паддалося ні дажджу, ні ветру. Сцяпан амаль кожнага дня цяпер прыходзіў да гэтага палетка — колас цяжка сагнуўся, і калі не прыбраць збожжа з поля, то пасыплецца хутка зерне. Пра тое, каб увайсці на поле з камбайнамі, не магло быць і гаворкі. Камбайны больш стаялі, чым жалі, і на высокіх, не такіх гразкіх, палях.

Сцяпан ведаў, што жыта гэтае прападзе — на большых і сушэйшых месцах будуць прыбіраць.

Ноччу яму пачало сніцца гэтае поле. Саснілася гэтак сонечна, цёпла, што ад паху аж галава закружылася. Жыта пахла суха і чыста, і валошка пахла. А яшчэ сасніліся яму русалкі. Тыя самыя русалкі, якімі пужалі іх, малых, каб не

бегалі гуляць у жыта і не таптaлі яго. У тых русалак былі «жалезныя цыцкі», і калі яны зловяць каго ў жыце, то жывога не выпусцяць, заказычуць гэтымі сваімі «жалезнымі цыцкамі». Чамусьці палохала, што заказычуць і што жалезныя... Цяпер у сне гэтыя русалкі адна за адной выйшлі з жыта, голыя, як маці нарадзіла, і палезлі купацца ў рэчку. Рэчка саснілася не цяперашняя, а тая старая рэчка, з шырокім плёсам. А русалкі былі маладыя, дзяўчаткі, і грудзі ў іх былі белыя і маладыя, як у дзяўчатак, ніякія не жалезныя. Калі прачнууся, Сцяпан успомніў, што сасніліся яму старэйшыя дзяўчаты, якіх ён раз падгледзеў хлапчуком, калі купаліся яны, выпадкова, зусім зблізку, з-пад лазовага куста, і баяўся паварушыцца, каб яны не пачулі яго, хоць было і брыдка, і страшна, і прыемна. У сне ж русалкі не агледзелі яго, пакупаліся, выйшлі, паднялі сярпы і пачалі жаць...

Ён прачнууся, здзіўлены гэтым сном. І тыя сярпы, тыя дзяўчаты ўжо не давалі яму спакою, не выходзілі з галавы.

Раніцаю здалёк падышоў да Ганны:

— А што, каб сярпамі жалі, то ў снапах і сушыць бы можна было, і прыбіраць.

— Чаму ж не. З бабак лягчэй сухія снапы забраць. Толькі ж дзе цяпер і сярпы тыя, і жанцы. Гэта ж не пасля вайны, што людзей была поўная вёска...

Сцяпан паснедаў і пайшоў па хатах. Перш зайшоў да Мароза. Той стаяў у садзе і выбіраў мацнейшыя, непадгнітыя падпоркі ў сад пад галіны.

Сцяпан павітаўся. Пра здароўе не пытаў — Мароз тры гады назад ледзьве выйшаў з бальніцы. І печань, і лёгкія... Адным словам, з бальніцы ледзьве выйшаў і цяпер калі і пыніўся, то толькі пры доме.

— Вот пападпіраць рашыў... А то і дождж лье, і ветрам яшчэ паскручвае галіны.

— Ага, трэба было і мне. Я вот к табе прыйшоў... Як ты думаеш, калі мы збяромся і з сярпамі выйдзем на той палетак, за крыніцу?

— За крыніцу? Ну, яно-то і рады іншае няма. Толькі хто ж выйдзе? Усе грыбы старыя.

— А ты вот выйдзеш?

— Выйду, а чаму ж не. Як магу, але, як і ўсе, выйду... І Волька выйдзе. А што ж тут рабіць? Рады іншае няма.

— Ну, дак гатоўся. Пайду далей.

Як некалі, з хаты ў хату, заходзіў Сцяпан, загадваў на работу.

Пакуль абышоў свой канец, ужо і дагаварыліся, што на нормы мераць не трэба, што так людзі выйдуць і падрад жаць будуць. Хто колькі коп нажне — мера работы. Яшчэ аказалася, што сярпоў няма, а калі ёсць, то тупыя, паржавелыя — апошнія гады і картаплянік ніхто ўжо сярпамі не жаў, абкошвалі мужчыны.

Таму Сцяпан не кончыў абыходзіць усе хаты — цяпер ужо не сумняваўся, што людзі выйдуць на поле. Зайшоў да Данілы. Стары каваль хварэў, нікуды ўжо не выходзіў, нават на вуліцу. Цяжка і са свістам кашляў у хаце на ложку ці на печы. Каторы год ён вось гэтак кашляў, дыхаў са свістам і хрыпам, як стары, лаплены-пералаплены кавальскі мех.

— А, бат, здароў! Як гэта ты да мяне?

Даніла цяжка ўстаў з крэсла. Ён сядзеў, склаўшы рукі на каленях, і глядзеў тэлевізар. Некалі рослы, шырокі ў плячах, каваль цяпер сагнуўся, схудаў, але і ў ссутуленых плячах асталася касцістасць, і рукі былі вялікія, шырокія ў далонях. Кавальскія рукі.

— А я, бат, вот цэлы дзень сяджу і гляджу ў целявізар.

Даніла цяжка засоп. Хата яго была прасторная, добра і моцна зробленая хата, калі Даніла яшчэ быў у сіле. Цяпер, на двух старых, яна здавалася і вялікая, і надта ж пустая.

— А ты ўсё брыгадзірыш?

Даніла папытаўся і паглядзеў на Сцяпана ўжо такімі старэчымі слязлівымі вачамі, што Сцяпану здалося, бы гэта вочы другога чалавека.

— Брыгадзіру. Вот рашылі, што трэба ісці жаць за крыніцаю сярпамі, а то жыта прападзе.

— Да, бат, дзе цяпер тая брыгада? Ні канюшні, ні кузні, ні людзей. Дак ты, бат, мабыць, нешта хацеў, калі прыйшоў?

— Кажу, Даніла, жаць пойдзем сярпамі жыта за крыніцу. Вады наліло, камбайнам туды не ўлезці, а жыта добрае.

— Цяпер, бат, расце, не тое што пасля вайны на пустой зямлі па пяць цэнтнераў...

— Ну, дык жаць хочам ісці, а сярпы старыя, тупыя. Што ты скажаш?

— А-а! Добра, зараз.

Даніла ўстаў, выключыў тэлевізар. Цяжка пасоп наперадзе, павёў Сцяпана на двор, у збітую за хатаю прыбу-

доўку. Там стаяў варштат, старыя, яшчэ з кузні, ціскі. Але і па пыле на варштаце, і па ржы на цісках, па ўсяму было відно, што майстар тут даўно ўжо не быў.

— Во, бат,— Даніла цяжка і доўга закашляўся.

Сцяпан паглядзеў туды, куды паказаў ён. Там стаяла тачыла, тое, з кузні, з вялікім круглым каменем пад карытцам, выдзеўбаным з дзерава.

— Кажы, бат, хай ідуць. Скажы, што Даніла сярпы тачыць будзе. Кузні няма, не адцягнеш, не назубіш, н падтачыць Даніла яшчэ падточыць. Кажы, бат, хай ідуць. Каб толькі пакруціць каму тачыла было.

Пакуль Сцяпан абышоў хаты, першыя ўжо пайшлі з сярпамі да Данілы. Да апошняга Сцяпан зайшоў да Антося. Той рабіў цяляці пойла — закасанаю рукою нешта душыў, перамешваў у вядры.

— Дзяньдобры, дзяньдобры,— адказаў на прывітанне.— Што гэта ты сёння ўсё сяло ўспалашыў?

— А што, вот выйдзем усе, за дзён тры і сажном. Калі добрая будзе пагода...

— Уй, выдумаў ды хрэн знае што!.. Цяпер рукамі ён будзе прыбіраць з поля. Гэта ж не некалі, што людзей поўна было. Вот няма чаго рабіць табе, дак ты ўсё недзе шчэмішся! Я ўсю жызню аджаў, во! А цяпер я на пенсіі і на работу ў брыгаду захачу пайду, захачу не пайду. Я сваё адрабіў, а цяпер хай другія робяць.

— Дак ты не пойдзеш жаць? Ты ж ведаеш, што за крыніцу камбайн цяпер не пойдзе. Прападзе поле.

— Нічога, хай рабочых ці студэнтаў прыганяюць. Я не пайду і сваю Веру не дам. Яна ў мяне пенсіянерка.

Антось выпрастаўся, стары, камлюкаваты яшчэ, цяжкі мужчына.

Сцяпан напроці яго стаяў, худы, жылісты, даўганогі ў сваім цяперашнім ваенным галіфэ, як драч.

— Як хочаш, права ты маеш. Але я табе скажу: быў ты бэкаўцам, сволаччу, бэкаўцам і астаўся. І дарэмна цябе не пасадзілі.

Бачыў, як аж пабялеў Антось, павёў рукою да палкі, якая стаяла пры плоце, і хрыпла папытаўся ці сказаў:

— Цяпер ужэ не пасадзіш, рукі кароткія! А ты дурнем быў, дурнем і памрэш, век з людзьмі правуючыся!

Сцяпан не стаў слухаць больш, завярнуўся і пайшоў з двара.

Даніла ўжо тачыў сярпы. Дастаў і начапіў свой стары кавальскі фартух, які цяпер быў яму амаль да самае зямлі,

на носе прымадэрыў двое звязаных белымі ніткамі акуляраў.

І тачыла цяпер было высакаватае яму. Круціла Марозава Волька, старалася роўна. Даніла ўзлёг грудзямі на станок тачыла, і яго вялікія рукі ляжалі на сярпе, паволі паводзілі яго па камені. Усё роўна як за рулём кіраваў, пакручваў баранку стары каваль, прыглядаючыся да сярпа. Тут жа, ля тачыла, стаяла і вядро з вадою — начоўкі пад тачылам рассохліся за многа год і з іх выцякала вада.

Даніла паглядзеў на серп — на шырокі захват роблены, лёгкі серп, пацямнелы, заржавелы, цяпер ён светла заблішчаў.

— Тагановічава работа. Умеў сярпы рабіць.

Даніла цяжка дыхаў.

— Каб яшчэ перазібіў — век бы служыў.

— На мой век, Даніла, хваціць і гэтага. Колькі ■ ім папарэзала гэтага жыта, аж і падумаць страшна.

— Данілка, а гэты серп ты пазнаеш? — падала кавалю ў рукі серп Юзікава Галька.

— Чаму ж. Я рабіў.

— Вот ты не можаш, каб уперад не выскачыць! — не ўтрывала сварлівая Бакасянка.

— А ты мяне ўсюды пільнуеш! Табе і работы другое няма! — адразу ж завярнулася да яе Галька.

— Ціха, бабы, ціха! Усе ўспеем,— прыкрыкнуў Сцяпан, бо ведаў, што як завядуцца абедзве, да вечара і вадою халоднаю не разальеш.

— Рабіў некалі... Дзень і ноч, бывала, перад жнівом.— Даніла пакручваў у руках серп, быццам прыглядаўся да яго і на ім бачыў тыя далёкія дні.— Тады яшчэ Мінкіна нам былі прыслалі...

Даніла завярнуўся да Сцяпана:

— Ты помніш, як я быў іржышча накасіў і адвячоркам дадому пёр? — Даніла падняў акуляры на лоб.— І ўжэ ў вуліцу вото ўязджаю, а насустрач у вазку курыць старшыня. Ну, думаю, прапала маё ржышча, заверне на кароўнік. А ён мне здалёку рукою махае: «Што, Базылевіч, снапы вазіць памагаем? Маладзец, Базылевіч!» І пакурэў на сваім вазку. Стаў я, аж плюнуў — і куды з ім, такім дурнем, калгас пойдзе?

— Не такі дурань быў. Колькі на аўчарніку баранчыкаў папарэзаў і ў Мінск папавазіў! — пераключылася на Мінкіна Бакасянка.

— Э-э, хто тут не набіраўся,— Даніла махнуў рукою.— Сцяпан, хіба ты мне пакруці тачыла, а то бабы ўсё ж шмаргаюць, не роўна круцяць, а ў мяне і самі рукі шморгаюцца.

Сцяпан стаў да тачыла.

Сярпы кончылі тачыць пасля абеду. Сцяпан памог старому кавалю паставіць пад паветку тачыла.

І толькі тады на двор паказалася Антосева Вера з трыма сярпамі ў руках.

— Вы ўжэ кончылі? А я ж хацела... Патачэце, дзядзька Даніла.

— Што, перадумала, жаць пойдзеце? — папытаўся Сцяпан.

— А што, як і не пойдзем? Начальнік мне. Не з табою ж гавару!

Даніла цяжка соп.

— Спазнілася ты, ужэ не точым,— злосна сказаў Сцяпан.

Яго раззлавалі тры сярпы, якія яна прынесла старому — у запас натачыць, пакуль не памёр.

— А ■ ў цябе не пытаюся!

— Не точым больш, ага...

Даніла закашляўся, завярнуўся і пайшоў пад паветку.

Вера пастаяла, закруцілася і пашыбавала на вуліцу.

Зноў пачынаў крапіць дождж.

— Пайшлі, Сцяпан, да мяне, паабедаем і чарку вып'ем, бат. Мы з табою добра парабілі, бат, добра.

Абедалі яны з Данілам доўга, выпілі паўлітра гарэлкі, з'елі па місцы наварыстых буракоў.

— Ты, бат, бачыў, што мне Вера тачыць была прынесла? Аднаго гэтага бракуса, што ў нас у раёне нарабілі... Гэта ж трэба, бат, я яшчэ жывы, і ты помніш, а на заводзе сярпоў нарабілі, з другога боку назубіўшы! І яна, бат, прынесла, каб я, Базылевіч, гэтае паскудства ў рукі браў, каб я яго на сваё тачыла паклаў! А ты, бат, добра прыдумаў, што трэба поле зжаць, што сярпы трэба натачыць! Добра, бат, прыдумаў... А то я сяджу цэлыя дні, гляджу ў гэты целявізар, і гэтак мне ўжо надаела сядзець і глядзець, што і пайшоў бы, а мяне нешта не пускае, нечага не дарабіў... А добра, бат, от я ўсе сярпы ператачыў, і свае, і Тагановічавы... Як яго там сустрэну, раскажу, як мы з табою сярпы тачылі, бат!

Даніла задаволена засоп.

За акном імжыўся дождж, і пад гэтым дажджом Сцяпан пайшоў дадому.

Дома Ганна папыталася адразу:

— Што ты там дзе гаварыў, што Вера Антосева цябе на ўсю вуліцу кляла?

— Пайшла яна!.. У яе дзе совесць, там мохам парасло! Жаць на поле не можа пайсці, и Данілу сабрала, прыперла ўсе сярпы.

— Хай бы ён яе і праганяў. Чаго ты лезеш? Выдумаў на сваю голаў гэтае жніво!.. Госпадзі, хоць бы ты, як той чалавек, пайшоў на сваю пенсію да пажыў, хоць бы я пажыла пры табе спакойна. Увесь век перад табою бягу — брыдка брыгадзіравай жонцы ззаду быць... Але ж век я ў цябе знелюбелая была! Усё тую камандзіршу помніш...

— Не дурней на старасць год. Мы з табою як людзі век зжылі...

— Ага, на людзей азіраючыся і зжылі. Есці даць чаго? Мо хоць дзень папалуднуем разам як людзі.

— Давай папалуднуем.

Сцяпану не хацелася есці, але ён сеў за стол разам з жонкаю.

Лілі дажджы. Заасяніла, як перад самым снегам. Сцяпан з напарнікам доўга сядзелі пад кустамі ядлоўцу наводшыбе ад лесу і прыглядаліся да вёскі. Яна цьмяна шарэлася ў тумане і дажджы. На пляцах перад вёскаю відны былі людзі — выбіралі бульбу.

— Пайшлі,— скамандаваў Сцяпан.

— Куды пайшлі? Чаго на ражон перціся? — яго напарнік, гэтакі ж самы малакасос, як і Сцяпан, праўда, на гады чатыры старэйшы, Васіль Казьмянаў, які пабыў салдатам, акружэнцам, незадаволена азірнуўся на Сцяпана. Яму не падабалася, што Сцяпана прызначылі старэйшым.

— Сказана пайшлі — пайшлі! — Сцяпан устаў. Ён камандаваў, і нейкая дурная маладая ўпартая сіла гнала яго наперад. Яму было прыемна, што Васіль не можа не падпарадкавацца яму.— Сказалі разведаць, то трэба і разведаць, а не паляжаць у кустах.

Калі падыходзіў да жанчын, Сцяпан прыкмеціў, што тыя здалёк заўважылі іх, але не падавалі выгляду — грэбліся дружна, як куры.

— Дзень добры, цёткі,— павітаўся Сцяпан, як падышоў да жанчын.

— Дзень добры,— адказалі некалькі чалавек уразнабой, зірнулі на яго з Васілём і зноў збіралі бульбу.

— Немцы ў вёсцы ёсць?

Сцяпан стаяў, паклаўшы рукі на карабін, які вісеў на шыі. Сам сабе ён здаваўся высокім, дужым, бравым з выгляду.

— А хто іх ведае, чалавеча. Зранку, як выходзілі ў поле, нікога не відно было. А цяпер хто яго ведае...— коратка адказала адна з жанчын.

— А ў Вераб'ёве, у Будзе?

— Адкуль жа мы ведаем? Нікуды ж не ходзім.

— Вы што, не бачыце, свае мы, партызаны.

— Можа, і партызаны, я ж нічога не кажу.

Хустка ў цёткі была завязана так, што толькі вочы відны былі і нельга было пазнаць твару. Яна была старэйшая, і больш ніхто з жанок у гаворку не ўмешваўся.

— Ладна, Васіль, пайшлі, ну іх...

Сцяпан мацюкнуўся, каб чулі жанчыны, і знарок пайшоў, усё роўна як збіраўся напраскі ўвайсці ў вёску. Угледзеў краем вока, як насцярожана выпрасталася старая жанчына, якая гаварыла з імі. Але тут жа ўвагу яго забрала маладая выбіральшчыца, таксама ў старой абшарпанай куфайцы, у бруднай, з плямамі хустцы. Нешта знаёмае падалося ў схаваным твары.

Ён завярнуў да яе, спыніўся.

— Ну што, і ты не пазнаеш? Ці пазнаваць не хочаш?

Сцяпан стаў над дзяўчынаю.

— Няўжо ж гэта ты, Сцёпка? А я прыглядаюся і не магу пазнаць. Цётка Хадорка, гэта ж Сцёпка Дзямідчыкаў з Борак!

— А госпадзі! А казалі ж, што цябе паліцаі злавілі і застрэлілі разам з бацькамі!

Разагнулася і падалася да Сцяпана тая, каго Ганька назвала цёткаю Хадоркаю.

— Ой, дзеткі, ідзіце адсюль, хай вас бог беражэ!

Жанчыны сабраліся вакол іх, загаварылі наперабой:

— Лазяць гэтыя дні яны ўсюды. І ў Будзе, і ў Вераб'ёве, і ў нас сёння былі, мо яшчэ і не выехалі. І ля дарогі, мужчыны кажуць, сядзяць. Не хадзеце тут, дзеткі. Паб'юць вас. Іх гання цэлая!

— Ладна, і мы самі з вусамі. Разбяромся, што да чаго. Зайду, Ганька, як будзе час, у госці. Будзьце здаровы, жанкі!

Сцяпан, кругам выйшаўшы да лазовых кустоў на лузе, павёў Васіля на канец вёскі. Той паспрабаваў заікнуцца, што няма чаго лезці на ражон, усё і так ясна: паўз дарогу скрозь засады, немцы чакаюць партызан.

— Ладна, ты будзеш чакаць мяне тут. Дарогу назад знаеш. Скажаш у атрадзе, калі што... А я пайду праверу.

Яму тады падабалася, што ён пакідае Васіля, што можа пайсці і не вярнуцца. Можна было і з тым, што здабылі, ісці ў атрад — асноўнае разведалі.

Сцяпан не ўспеў адысціся ад кустоў, калі пачуў:

— Сцяпан, пачакай! Пачакай, не ідзі!

Ён пазнаў Ганьку. Яна даганяла яго бягом.

— Пачакай, дай я лепш сама першая зайду. А мо не паехалі яны яшчэ. Я табе хусткаю махну...

Яна першая пайшла да вёскі, махнула адтуль яму хусткаю. Маці яе ды і бацька, кульгавы шавец Змітрычак, таксама не пазналі яго. І толькі там, у хаце, ён сам адчуў, які ён брудны, абшарпаны, праванялы дымам і лесам. Ганьчына маці запрапанавала паставіць вады, каб памыўся. Ён засаромеўся, сказаў, што не мае часу. Часу і сапраўды было мала. Змітрычак расказаў яшчэ раз, дзе бачылі немцаў і паліцыю.

Не адмовіўся Сцяпан толькі ад самагонкі, кавалка сала і хлеба. З Васілём яны выпілі гарэлку і пад'елі толькі тады, калі дайшлі да ўзлеску.

Ноччу атрад перайшоў дарогу за лесам, у полі. Там засады не было.

Ганьку ён больш не ўгледзеў. У Альховыя Крыніцы зайсці ніяк не выпадала...

Пасля партызан яго, параненага, на фронт не ўзялі. Ён рабіў у страхінспекцыі, хадзіў у раённым актыве. У яго быў маленькі сівенькі конік пад сядлом, ППШ, які ён выменяў на свой карабін у салдата. З гэтага аўтамата за сорак метраў ён не мог трапіць чаргою ў пень і таму разумеў, чаму шустры пехацінец абмяняў яго на карабін. Аўтамат вісеў у пакойчыку ў прыватным доме ў Слуцку над жалезным ложкам. Акрамя табурэткі, тумбачкі, больш нічога ў яго не было. І яшчэ пры дзвярах быў убіты цвік, на які ён вешаў свой добра выношаны шынялёк.

Аўтамат ён з сабою не вазіў — трымаў пры сабе толькі трафейны нямецкі «вальтэр».

Тады ён прыязджаў праводзіць сюды, у Альховыя Крыніцы, сход. Сцяпан запомніў той сонечны красавіцкі

дзень, калі аж балелі вочы ад сонца. Снег на дарозе стаў жухлы, у лагчынах набрыняў вадою. Сонца добра прыгравала ў плечы, і цёпла было ўжо і ў Сцяпанавым шыняльку. Толькі балелі вочы ад сонца і слязіліся.

Яго мучыў кашаль, і нават пад сонечным прыгрэвам час ад часу праціналі цела дрыжыкі. Ануча ў левым боце была мокрая — у адным месцы лопнуў перад, і вада, калі ступаў у мокры снег, прасочвалася.

Пасля сходу Змітрычак сам падышоў і напомніў, як тады, у разведцы, заходзіў Сцяпан да яго, і запрасіў начаваць да сябе.

У хаце ў Змітрычка яго яшчэ частавалі бульбаю і самагонкаю — на стол падавала Ганька, але і цяпер Сцяпан памятае гэта як у гарачым тумане. Ён і жартаваў, і ўспамінаў былое, і ўвесь час дзяржаўся, каб не калаціла яго ад холаду.

Спаць лёг на шырокай лаве, на якую Змітрычак паслаў кажух. Акрыўся сваім шынялькам. Ноччу яму стала душна ў хаце, ён устаў, каб прыадчыніць дзверы, і больш нічога не памятае...

Першае, што ён убачыў ці адчуў, калі ачнуўся,— над ім нехта плакаў. Спачатку яму здалося, што гэта маці. І ён скрозь гарачку ўзрадаваўся, што няпраўда, не застрэлілі маці, што яна жывая. Потым зразумеў, што гэта яму здалося, што над ім нахілілася Лена. Але ж ён ведаў, што яна з мужам у суседнім раёне і тут не можа быць.

Над ім сядзела і плакала Ганька. Ён ляжаў на яе ложку, апрытомнеў толькі на пяты дзень. Тым часам пачалася паводка, ні ў раён, ні з раёна сюды ніхто дабрацца не мог. Самае большае, прывозілі да яго мясцовага фельчара, старога, дарэвалюцыйнага яшчэ практыка. Тры тыдні адлежаў ён у Змітрычка, пакуль ачуняў. Але бяда адна не ідзе — адкрылася рана, пачаў выходзіць асколак... Ганька даглядала яго.

Калі ад'язджаў, Ганька выйшла да варот правесці. Падала руку яму на каня, глянула і сказала:

— Прыязджай сюды. Чаго табе прападаць, Сцёпка, вайна кончылася...

Яна не дагаварыла.

Як трохі ачахла дарога, ён прыехаў у Альховыя Крыніцы. Потым яшчэ колькі разоў прыязджаў, а на сяўбу ўжо Сцяпан Дзямідчык быў зацверджаны райкомам старшынёй калгаса, які быў тады з аднае вёсачкі, з Альховых Крыніц. Пасля сяўбы ў іх з Ганькаю было вяселле...

— Ты хіба нездаровы? Чаму не ясі?

Сцяпан схамянуўся.

— Слухай, а чаго ты тады плакала?

— Калі плакала?

— Тады, як я хворы ляжаў?

— Во, выдумаў што! Маладая была, дурная. Страшна было, што памрэш... Вой, як ты кідаўся і крычаў начамі! Усё нейкім балотам адыходзілі, усё справа некага накрываць трэба было...

— Прыкрываць, а не накрываць.

— Бог яго знае.

— Гэта з блакады...

— Ага, і тую Лену ўсё зваў, каб за табою паўзла. Во, дык ты, мабыць, ужэ шмаргануў недзе? А я думаю — сядзіць, нікуды не спяшае, што гэта [redacted] ім зрабілася такое!

— З Данілам паабедалі.

— І той выпіваў?

— Выпіў. Смачная, кажа.

— Хіба перад смерцю, барані божа. Ну, то калі выпіў, то ўжэ нікуды і не сунься. Лажыся і паляжы хоць дзень у гаду як чалавек.

Сцяпан паслухаў жонку. Ці то ад выпітага, ці то ад стомы, але ногі былі нібы ватныя, і сам увесь здаваўся цяжкі, як з доўгае дарогі толькі вярнуўся. Зноў пачаўся дождж, і пад яго Сцяпан заснуў моцным здаровым сном.

VII

Жалі жыта гуртом. Непрывычна было ні самому Сцяпану, што жнуць гэтак, ні жанцам — спрадвеку, як толькі пачаўся калгас, палетак мералі на нормы. Кожнаму свая паласа. Было відно, як хто зжаў, як хто снапы павязаў, як хто бабкі паставіў.

Цяпер не было каму брадзіць, мераць, дый не было патрэбы. Жалі, як даўно згаладаліся па такой рабоце, быццам правяралі, ці не забыліся, як серп у руках трымаюць.

Але дождж не даваў ніводнага дня пажаць.

Жалі высока, амаль у калена пакідаючы ржышча. Жыта перавілося травою, і было не пацягнуць сярпа.

— Бачыш, прыйшла пара, Сцёпка ходзіць і загадвае, каб высока жалі. А помніш, як мяне і аштрахаваў быў на тыя працадні пустыя, што высока жала? — Бакасянка гаварыла да суседкі, да Ліды, але так, каб чуў і Сцяпан.

— Ну, тады такое правіла было... Тады ж заворвалі ржышча, каб зямля лепш радзіла,— памяркоўна абазвалася тая. Ліда не любіла лішне гаварыць.

— Ага, пад землю закочвалі, а коней і кароў вясною на вяроўках падымалі ды падвязвалі...

— Ты ўжэ не кажы, у нас, у Крыніцах, такога ніколі і не было пры Сцёпку.

— Ні ў нас, дак усюды ў калгасах было!

Бакасянка не здавалася. І яе моцны, сварлівы голас быў чуцён усім. І Сцяпан не злаваў на яе — колькі ні жалі, у іх не было такога, каб не чутно было Бакасянчынага голасу. І цяпер, калі быў чуваць ён, здавалася, што ўсё ў парадку.

Але чым далей аджыналіся ад поля да рэчкі, тым мякчэй рабіўся набрынялы ад вады тарфянік пад нагамі. Сцяпан ужо думаў пра тое, як і на чым будзе вывезці снапы.

На выхадныя тая ж Бакасянка прывяла на поле сына з нявесткаю і загадала выносіць свае снапы на сушэйшае. Гледзячы на яе, пачалі і ўсе выносіць снапы на вышэйшае, павыходзілі на работу і дзеці, якія папрыязджалі на выхадныя з горада.

Прыйшоў і Антось, не прыйшоў, а прыехаў на падводзе, нешта прадундзеў жанкам, што Вера захварэла, ляжыць, не ўстае.

— А ў цябе хіба с... запрэла, на лаўцы седзячы, а то і ты чорта прыйшоў бы,— не ўтрывала Бакасянка, але Антось прытварыўся, што не пачуў.

Ён пачаў накладваць снапы і вывозіць іх на край поля, там ставіць у бабкі.

Зранку хораша свяціла сонца, і вока цешыла золата збажыны навокал. З палёгкаю ўздыхнулася — кончыліся дажджы, пачнецца пагода. Але пасля абеду неяк раптоўна патухла ўсё, заплыло асеннімі грудастымі хмарамі і зацерусіўся дробны дождж. А жаць заставалася на якую паўднёўку яшчэ. Жанкі неахвотна адрываліся ад сярпа, збіраліся дадому.

Сцяпан здалёк угледзеў дзве машыны, якія ад вёскі, буксуючы па гразі, дабіраліся да поля, спыніліся перад крыніцамі. З першай выйшаў рослы мужчына ў ваеннай плашч-накідцы. З другое машыны, Сцяпан пазнаў, выкаціўся старшыня і за ім следам вылаўз аграном. Першы ходка, напрасткі, не разбіраючы дарогі, пашыбаваў да іх так, што і аграном, і старшыня ледзьве ўспявалі следам. І яшчэ следам ссутулена ішоў рослы чалавек у кароткім

балонневым плашчы. Ён вылез з трэцяе, сіняе, машыны, якая дагнала першыя дзве.

Але Сцяпан толькі вокам кінуў на астатніх — глядзеў на першага: у паходцы, у тым, як разляталася ад хадзьбы поламі ў бакі накідка, было нешта вельмі ж памятнае, нібыта такое ўжо ён бачыў аднойчы, даўно.

Сцяпан пайшоў насустрач.

Чалавек у накідцы павітаўся, падаў руку. Рука яго была белая, вузкая, але цвёрдая.

— Гэта наш брыгадзір, Дзямідчык Сцяпан са сваімі пенсіянерамі. Я расказваў вам пра гэтую брыгаду...

Старшыня таксама падаў руку Сцяпану, і следам за ім павіталіся і аграном, і чалавек у балонневым плашчыку — у таго пад плашчом на грудзях быў фотаапарат.

Чалавек у накідцы, здалося, не слухаў, што яму гавораць, аглядаў зжатае поле і нешта думаў сваё.

— А чаму снапы вывозіце?

— Баюся, што і трактар не ўлезе. Балота, а вады гэтулькі ўгаціла.

— А што вы з мокрымі снапамі рабіць будзеце?

— Сноп, ён як мокры, так і сухі. Лета ж усё ж такі. Раскрыў бабкі, ветрам абветраюць, у гумно ўкінем, а абмалаціць цяпер не праблема... Дзяды нашы не дурныя былі — жыта сеялі. Ці засушыць, ці вымачыць, хоць крыха і пашні будзе, і карове і саломы перападзе.

Сцяпан ужо ведаў, здагадваўся, што гэта з раёна і што не малы начальнік, хоць і ў гумовых ботах, калі за ім гэтак бегае старшыня.

Старшыня сурова глянуў на Сцяпана — не мялі лішне, гавары пра тое, што ў цябе пытаюць.

— А чаму ў гумно? Можна і сюды падагнаць камбайн і абмалаціць? — Незнаёмы паглядзеў на Сцяпана — што той скажа.

— Так яно і саўсім добра было б. Але ці будзе той лішні камбайн? Вунь жа ярыны колькі яшчэ. Цяпер трэба хватаць што і як можна з поля. А снапкі і ў гумне пачакаюць, пакуль камбайны на выгул не пойдуць.

Вочы ў прыехаўшага былі блакітныя, глыбокія, сур'ёзныя і строгія вочы, якія бываюць у начальства. І крыху запалыя, мабыць, ад бяссоння, і твар стомлены.

— У цябе ва ўсіх брыгадах жнуць уручную? — папытаўся ён у старшыні.

— Не, Пётр Іванавіч, гэта Дзямідчык у нас спец на...

— А дарма. Карпенка! — паклікаў ён і махнуў рукою, усё роўна як даваў знак таму чалавеку ў балонневым плашчы. Той адразу ж дастаў з-пад плашча фотаапарат.

— Дык гаворыце, Сцяпан,— як вас па бацьку? — Сцяпан Сцяпанавіч, што сярпы яшчэ ёсць і там, дзе не ўлезе ні трактар, ні камбайн, можна зжаць і высушыць? Так дзяды і рабілі?

Пётр Іванавіч нечакана ўсміхнуўся скупою, але цёплаю ўсмешкаю, і маршчынкі, што збегліся да вачэй, і гэтая ўсмешка раптоўна абмаладзілі яго.

— А што, калі, скажам, мы падымем усіх, хто можа жаць і касіць?

— Ну, усяго не сажном. Гэта некалі людзей поўна было тут, а цяпер усе ў горадзе... Але тое, што машына не возьме, можна запраста забраць.

Сцяпану было добра, што Пётр Іванавіч зразумеў яго.

— Так што, Пётр Іванавіч, рана нас яшчэ закрываць і зносіць, як хутаранцаў. Мы яшчэ гаспадары на зямлі.

— Мабыць, рана, Сцяпан Сцяпанавіч.

Зноў нейкая думка заняла галаў Пятра Іванавіча, і твар яго стаў сур'ёзны і стомлены, і ў вачах абазначыўся той строгі начальніцкі халадок.

— А ты, Прымачак, не ведаеш, што ў цябе ў калгасе робіцца. Людзі самі выйшлі... Усе брыгады падымаць трэба, раён...

Сцяпан недачуў, што загаварыў нешта ў адказ старшыня, ідучы побач з сакратаром.

Карэспандэнт тым часам узяў Сцяпана пад руку і пачаў распытвацца, як у іх у брыгадзе нарадзілася такое пачынанне.

— Як вопыт, кажаце, нарадзіўся? Знаеце, у нас ёсць стары каваль, дзядзька Даніла. Кузні цяпер няма, ён ляжыць на печы... А ляжаць яму згадзела. І ў целявізар глядзець згадзела. Вот ён і ўспомніў, як некалі сярпы рабіў, і надумаўся, што трэба сярпамі жаць... А мо ад безрабоціцы захацелася сярпы свае, якія некалі рабіў, патачыць. І перадаў ён, каб неслі сярпы тачыць... Ну, а далей ужо самі бачыце.

Сцяпан стараўся не пасміхацца. Карэспандэнт сур'ёзна нешта памячаў у блакноціку, запісаў прозвішчы Данілы, Сцяпана.

Начальства ля машыны чакала карэспандэнта. Потым селі ўсе ў машыны, і пад дажджом, у шэрым сутонні яны адна за адной пасунуліся па разбрынялай палявой дарозе.

І зноў нешта даўняе падалося Сцяпану — у гэтай шэрані, у гэтай калоне машын.

Ужо як уваходзіў у вуліцу, успомніў, што нагадаў яму гэты чалавек у ваеннай плашч-накідцы. Была вясна. Блакада. Яны ішлі на прарыў цераз балота, па ледзяной вадзе. Сцяпан быў ва ўдарнай групе. Пад'ехала на конях камандаванне брыгады. Першы ішоў камбрыг. Гэтак жа ходка, гэтак жа ад хады расхінаўся плашч-палатка.

Сцяпан аж спыніўся, уражаны ўспамінам — амаль усё паўтарылася так, як было. Стала аж горача.

Тую фатаграфію, якую зрабіў карэспандэнт, надрукавалі ў першым жа нумары раённае газеты. І зверху было напісана: «Увага, новы вопыт!» Сцяпан не зусім зразумеў, што было новага ў тым, што жалі жыта ў яго брыгадзе сярпамі, але так было напісана. І на фатаграфіі можна было пазнаць і яго, і старшыню Прымачака, і сакратара райкома Яновіча...

VIII

Снапы, якія павыносілі на край поля, высушылі — мабыць, і ў бога пачало не ставаць вады: усё часцей і часцей праглядвала між воблакаў сонца.

Сцяпан чакаў змены квадры — па яго прыкметах, павінна было павярнуцца надвор'е на пагоду.

Дзень надзіва ўдаўся — сушыла як ніколі за лета: прыгравала сонца, хадзіў над зямлёю тугі ветрык. Жыта было гатовае. У абед Сцяпан загадаў жанчынам падмесці, прыбраць у гумне — назаўтра раніцою на нарадзе трэба было браць хоць пару машын ці трактароў з прычэпамі і вазіць снапы ў гумно.

Але ўжо ў гадзін пяць па абедзе раптам апаў ветрык, і на даляглядзе пачало сінявата туманіцца, нібы там нешта варыла вялікая гаспадыня і падымалася над зямлёю пара ад яе варыва. І ад поля, і ад зямлі, угрэтае, вымачанае, раптам дыхнула цёплаю задушліваю парнасцю. Сцяпан ведаў, што без дажджу, калі не цяпер, то вечарам альбо ноччу, не абыдзецца.

Трэба было прыбіраць з поля жыта.

Сцяпан сеў на веласіпед і паехаў на палетак за Партызаншчыну — там зранку скідалі ў сцірты салому. Там жалі два камбайны і ля іх былі машыны, трактары з прычэпамі.

Як толькі ўз'ехаў за ўзгорак, убачыў шырокае, роўна зжатае поле. Адзін камбайн стаяў, а другі спорна ішоў па

полі. За імі была прыбрана і салома. І там, ля свежаскіданае стогакідальнікам сцірты, стаяла машына, два трактары і астатняя тэхніка.

Ля камбайна, які стаяў, лазілі камбайнеры.

Сцяпан падышоў да іх, павітаўся:

— Дзень добры, мужчыны. Зламалася што?

— Вал грохата... Такога паўдня прападзе. А на цэнтральнай як дзе чорт усіх падзеў!

Камбайнер плюнуў, махнуў рукою.

— А гэта мо сын твой, Васіль, за памочніка ў цябе?

— Сын. Ён і тыя ж гады рабіў. Цяпер на канікулах, у інстытут жа паступіў той год.

Сам бацька быў маларослы, худы, з густою чорнаю шчацінаю, якая выступіла на барадзе.

— Не ідзеш, Васіль, на пенсію?

Сцяпан ведаў, што Васіль, як і ён, мае інваліднасць.

— Я сходзіў ужэ. Што ты, братка, летам сядзець склаўшы рукі дома будзеш? Каб жа было хоць каму рабіць, а то во дзеці ж нашыя ўсе паехалі. Хто ў Слуцак, хто ў Салігорск, хто ў Мінск. Ды здароваму чалавеку і сядзець няма як, захварэць можна. Пайшоў я на лета на работу. От і сын прыехаў, хай заробіць і сабе грошай, і мне на карову саломы.

— Цяпер не надта, Васіль, будзе тае саломы. Ні калгасу, ні нам цяпер не вельмі разгонішся.

— Але ж нешта будзе. Цяпер жа ўсё шыферам накрыта, раскрываць няма чаго... А ты чаго хочаш?

— Снапы трэба з поля ўкінуць у гумно. А то на ноч дождж, ці што. Тут во трактары вазьму, машыны. Яны ж незанятыя?

— Дзе ты, братка, бачыў занятыя. Мой жа камбайн стаіць, салому паскідалі ў сцірты. П'юць вунь, сядзяць у капе саломы. Рыжы кажа, што дзень ражджэння ў яго.

— Дак а ты чаго?

— А-а, вот мо механік пад'едзе, хоць назаўтра каб камбайн зрабіць.

Калі Сцяпан падышоў да мужчын, яны сама чокаліся бутэлькамі. На газетах быў раскладзены хлеб, нарэзана сала, ляжалі свежыя агуркі, памідоры.

— О-о, Сцяпанавіч! Прывет доблеснаму брыгадзіру. Дзяржы. Пі за маё здароўе — сёння я нарадзіўся! — Рыжы ўстаў насустрач Сцяпану, расставіў рукі, нібыта ўгледзеў дарагога чалавека, па якім даўно збалеўся душою.

— Ну, добра, што ты нарадзіўся,— Сцяпан не ўзяў бутэльку.— Але я з другім да вас...

— Ну, што тут другое можа быць... Гэта перш.

— Бяры, Сцяпанавіч, хлопцы яшчэ паехалі па гаручае. Да вечара хопіць. Бач, салому ўсю скідалі, рабіць няма чаго.

— Ай, дзядзька, давайце, чаго тут...

Яго не хацелі слухаць. І трактарысты, і шафёры ўжо добра падгазавалі.

— Мужчыны, ціха! Дайце я скажу перш!

— Ну, хай перадавік скажа. Зразу б так, а то яшчэ брыкаецца.

— Мужчыны, там ля поплаву жыта сухое. Трэба яго ўкінуць сёння ў гумно. А то за ноч і дажджу па цяперашняй пагодзе можа нагнаць.

— Го, я думаў, ты мне слова скажаш, [redacted] ў цябе там жыта!

Рыжы пакрыўджана махнуў рукою. Твар яго быў чырвоны, як бурачны, а валасы і бровы белыя, таму яго і празвалі Рыжым.

Астатнія пачалі выпіваць, ізноў загаварылі паміж сабою.

— Мужчыны, жніво ж! Рабочы дзень яшчэ. І [redacted] тут брыгадзір!

— Пайшоў ты!..

Сцяпан азірнуўся, не пазнаў, хто сказаў, але ўсе дружна рагатнулі.

Рыжы забраў з рукі ў Сцяпана бутэльку.

— Ты от што, дзядзька Дзямідчык, нам ты не ўказ. Тваё жыта, ты і думай. Нам другі нарад сёння старшыня даў. Я да цябе як да чалавека, [redacted] ты — жыта. Не збяднее па ім калгас!.. Праўду пра цябе гавораць...

Рыжы не даказаў да канца.

— У баб спадніцы збяры і на бабкі панадзявай! — ляпнуў нехта з маладзейшых — Дзямідчык і не ведаў яго.

На жарт п'янавата, дружна засмяяліся. Сцяпан адчуў, як пачынае цямнець уваччу...

Ён моўчкі завярнуўся і пайшоў па ржышчы да дарогі, там усхваціўся на веласіпед, круціў да самае вёскі, да Жоглавае хаты. Участковага дома не было. Нявестка, якая прыехала на лета з грудным дзіцем, сказала, што вызвалі Жоглу нечага ў раён.

Ва ўчастковага ў хаце быў адзіны на ўсю вёску тэлефон.

Дзямідчык пазваніў у кантору, але ніхто не падняў трубку ні ў кабінеце старшыні, ні ў агранома, ні ў сакратара партарганізацыі. Бухгалтар наздаўгад сказала, што стар-

шыня недзе на полі. «Мацць вашу з гаспадарамі. Штабоў нарабілі. Камбайн стаіць, механізатары п'юць, а нідзе жывое душы не знайсці!»

Дзямідчык не мог супакоіцца. Ён быў бяссільны са сваімі пенсіянерамі і адным канём на ўсю брыгаду. На вочы яму трапіўся тэлефонны даведнічак, які ляжаў побач з тэлефонам. Сцяпан набраў нумар аўтамабільнае інспекцыі.

— Так, п'яныя, на машынах і трактарах лётаюць па вуліцы... Тэрмінова. Брыгадзір гаворыць. Дзямідчык мая фамілія!..

З хаты выйшаў, не гледзячы на маладзіцу...

Міліцыя прыехала хутка, з «варанком». Рыжы пробаваў уцякаць на трактары, перавярнуўся ў канаву, у гразь. Міліцыянеры выцягвалі яго з кабіны, як танкіста з люка. Дзямідчык сядзеў на дамбе над возерам. Паглядзець, як ловяць п'яных, сышліся ў канец вёскі мужчыны і жанкі. Сцяпан не ведаў чаму, але яму брыдка было паказвацца ім на вочы.

Пайшоў ён дадому, калі баталія аціхла і людзі разышліся па хатах. Ён ужо падыходзіў дадому, як яго паклікаў Марозаў гарадскі ўнучак:

— Дзядзька Сцяпан, а дзядзька Саша Навалач схаваўся ў нас у куратніку ад міліцыянераў. Цяпер спіць, не пускае на ноч курэй. Спіць вот так — хру-хру, хру-хру! Дзед яго выцягнуць не можа. Курэй у хлеў пазаганялі.

— А ты, Данілка, туды яму пеўня ўпусці.

Сцяпану было не да п'янага Сашкі, які схаваўся ад міліцыі ў куратнік.

Але гэтым ён надаў на сваю галаў яшчэ адну прыгоду — малы занёс і запёр лютага пеўня ў куратнік да Сашкі, і той, як троха развіднела, даў дыхту — параскплёўваў няпрошанаму кватаранту не толькі рукі, але і твар...

Раніцаю да Сцяпана прыйшоў Жогла. Ён быў адзеты па-дамашняму — у старое міліцэйскае галіфэ, у вынашаную форменную рубашку, тапачкі на босую нагу.

Імглела зноў па-асенняму, надоўга аслізла зямля, а ў садзе, на лісці, на яблыках шэра ляжалі кроплі — быццам упацеў, утаміўся сад трываць гэтакую макрэчу.

— Ну, брат, ты і даў учора! Выцвярэзнік з-за цябе план аж перавыканаў...— Жогла засмяяўся.

— Табе гэта трэба было даваць, а не мне. А то абабіліся аб цябе — ужэ як і не участковы ты. Федзя ў галошах.

— Ну, ну, у мяне ўчастак адзін з лепшых. І па п'янству, і па хуліганству.

— Во так на ўсё вочы прыжмурваеш, дзіва што на бумазе ўсё будзе чын чынаром. Ну, чаго ты хацеў? — Сцяпан ведаў, што прыйшоў Жогла не для таго толькі, каб сказаць яму пра тое, што раённы выцвярэзнік перавыканаў план.

— Прымачак учора ў раён прылятаў. Яму пападзе. Бегаў к першаму. Так што вымову ты яму ўжэ прыляпіў, сама мала... А механізатараў сёння павыпускаюць — за руль жа няма каму садзіцца. Адным словам, ехаў я з Прымачакам учора дадому разам. Ён аж чырвоны ад злосці. Сказаў, каб я загадаў табе сёння раніцаю быць у канторы. Да, брат, цяпер ён з цябе не злезе. Ён гадкі, зацяты чалавек...

— А ты ўсё баішся. Цяпер бы я цябе не тое што камандзірам дыверсійнай групы, але і радавым байцом не ўзяў.

— А думаеш, Сцяпан, цябе б ужэ ўзялі, як тады, у партызанах, думаеш, такі ты астаўся? Жызня, яна, брат...— Жогла махнуў рукою і пайшоў з двара.

Сцяпан глядзеў услед яму — яны ўдвух асталіся з партызан у вёсцы. Злосць аставалася на душы ў Сцяпана кожны раз, калі ён сустракаўся з Жоглам. І той адчуваў гэта, толькі прытвараўся, што паміж імі ўсё, як і раней. Сцяпан не помніць, калі, з якога часу той Жогла, якога баяліся ў наваколлі ўсе пасляваенныя зладзеі, самагоншчыкі і п'яніцы, аброс мохам, стаў тоўсты, мяккі, добры для ўсіх — і для начальства, і для людзей. І адразу ж выбудаваў хату, купіў сабе машыну і сядзеў на сваёй участковай пасадзе, як на цёплай купіне. І яшчэ Сцяпану здавалася, што Жогла хітра пасміхаецца з яго.

Сцяпан ведаў, чаго выклікае старшыня, што ехаць не трэба было б, але, прывычны да парадку, не мог не ехаць.

Ён ужо выводзіў з варотцаў веласіпед, калі здалёку яго гукнуў большы Хведаркоў хлопец — ён спяшаў подбегам па вуліцы:

— Дзядзька Сцяпан, куды вы? Дзед Даніла памёр.

— Як памёр?

— Цётка Уляна казала, устаў раніцаю, на двор хадзіў, вуллі паглядзеў, сад абышоў. З маладое яблынькі, на якой першы год толькі тры яблыкі завязаліся, яблык сарваў. Цётка Уляна на яго сварыцца пачала — нашто ты не даў саспець і сарваў, як малы. А ён усміхнуўся, кажа, баюся, што папробаваць не ўспею. З'еў кавалачак яблыка,

пайшоў прылёг на ложку. Яна пакуль япруку дала, прыйшла, а ён ляжыць: рукі складзены, вочы заплюшчаны і не дыхае ўжэ. Я заходзіў у хату, сам бачыў... Што рабіць, дзядзька Сцяпан?

— Ідзі, Васька, ідзі, я сам.

Як у тумане, Сцяпан вярнуўся на двор, паставіў веласіпед, зайшоў у хату, сказаў Ганне:

— Ты ідзі жанок вазьмі... Даніла памёр, абмыць яго, прыбраць трэба. А я пайду мужчынам загадаю.

— А божа!.. Памёр... Але маладзец, і работы папарабіў, і пажыў...

Са старшынёй Сцяпан сустрэўся назаўтра. Мужчыны сабраліся ля Жоглавай хаты, каб ісці выносіць труну з нябожчыкам, калі старшынёўскі «козлік» на поўным хаду закруціўся ля іх і затармазіў.

Старшыня выскачыў з машыны лёгка, павітаўся з усімі за руку і тут жа папытаў у Сцяпана:

— А ты чаму, Дзямідчык, учора ў кантору не прыехаў? Я цябе не ў госці прасіў.

Дзямідчыка кальнула гэтае «ты».

— Не вялікі пан, сам прыехаў бы. Толькі, дарагі старшыня, ты са мною свіней не пасвіў і каровам хвасты не круціў, каб тыкацца. Ты яшчэ пялёнкі гнюсіў, як я тут пасля вайны калгас аднаўляў!..

— Я табе не наградны ліст сюды прыехаў выпісваць! Ты мне яшчэ адкажаш за гэтую міліцыю, за механізатараў! Гаспадар мне знайшоўся! Снапы яму не звезлі!.. Г.. твае снапы супраць таго, што на полі стаіць! А ўчора паўдня пасля абеду ў мяне камбайны стаялі з-за цябе, з-за таго, што механізатараў ты пасадзіў. Увесь калгас апазорыў! Ён аднаўляў, ён ветэран! Пара ўжо знаць, што кончыўся твой час, што твае Альховыя Крыніцы бур'янам зарастуць! Неперспектыўныя яны, няма чаго на іх глядзець. А ты ўсё шчэмішся!..

— Табе, старшыня, ужэ жыта г... стала? Ты ўжэ нас і зямлю нашу зажыва пахаваў? Яна столькі такіх, як ты, пахавала! Ты вучыш, каб на сноп сёння плюнулі, заўтра на ўвесь палетак плюнуць! Хочаш на старых, на вёску плюнуць — заўтра яна на цябе самога і на ўсіх такіх, як ты, плюне! Аднавухі ты і аднавокі! Колькі мы тут пераражылі такіх, як ты!.. За тое, што ты тут нарабіў, цябе судзіць трэба! Лес табе ў Сібіры цягаць, а не ў начальстве хадзіць.

Сцяпан адчуў, як густым гарачым туманам апякае яму галаў. Але ён ужо не мог спыніцца.

— Ты, Дзямідчык!..

Старшыня ступіў да Сцяпана.

— Не смець мне тыкаць! Вон адсюль, каб нага твая больш не смярдзела на гэтай вуліцы, пакуль я тут!

Сцяпан ужо не помніў, што ступіў насустрач, выставіў перад сабою рукі, усё роўна як збіраўся схапіць старшыню за горла. Той міжволі адступіў назад.

— Дзямідчык, назад! Назад!

Сцяпан не ўбачыў, як бег, цяжка дыхаючы, Жогла. Ён пазнаў той яго камандзірскі голас яшчэ з вайны, калі падхапіўся ў маладой гарачцы пад кулі. Тады гэтак крыкнуў Жогла і ўспеў падхваціцца і ўдарам рукаяткі пісталета паваліць Сцяпана на зямлю.

— Ну ты мне!..

Старшыня асмялеў пры ўчастковым, хоць і пужалі яго дзікія вочы Сцяпана.

Жогла паклаў руку на плячо Сцяпана, другою махнуў на старшыню:

— Давайце, едзьце...

І той неяк радасна і злосна ляпнуў дзверцамі, машына аж грабянула з-пад задніх колаў граззю.

— Ну, феадал мне, на парцізаншчыну пацягнула! Захацеў з-за дурня сесці на старасць?

У Сцяпана стукалі зубы, як ад холаду.

— Як вам не брыдка, чалавека хаваць трэба, а вы над магілаю сварку ўсчалі!

Сварлівы голас Бакасянкі напомніў мужчынам пра тое, чаго сабраліся. У вёску ўязджаў грузавік з музыкантамі.

— І той дурань лепш бы вянок ад калгаса прывёз, дык ён сварыцца прыехаў...

Сцяпан цяжка аддыхваўся, усё роўна як доўга не мог вынырнуць з-пад вады і нарэшце вынырнуў.

У Альховых Крыніцах стала ў той дзень больш на адзін жоўты гурбанок за вёскаю пад бярозамі. І яшчэ на адным двары на наступнае лета бітая нагамі сцежка пачала зарастаць травою...

IX

Вясна пачалася рана, выдалася зацяжная, халодная, але цяпло пад канец мая ды некалькі спорных, уліўных дажджоў зрабілі сваё — дружна ўзялася рунь, выкінула колас жыта, свежа, зялёна і густа паднялася трава, і касіць трэба было пачынаць, не чакаючы пятровіцы.

Сцяпан адамкнуў вялікае брыгаднае гумно, якое некалі зрабілі на снапы, раскідаўшы старыя гумны, што асталіся яшчэ ад прыватніцтва на пляцах у людзей, хоць і лічыліся за калгасам.

Цяпер у гумне складаюць сена, канюшыну. Сцяпан не заходзіў у гумно — пастаяў у варотах,— вось і ўся яго гатоўка да касьбы: адчыніць гумно, каб скідаць сена, скласці цюкі, калі будзе сцюкаванае. Косамі касіць не трэба, грэбці самім не трэба — чакай, пакуль прывязуць.

Сцяпан замкнуў гумно, пастаяў. Ад гумна выйшаў да былога брыгаднага клуба — прасторнае хаты, якую яшчэ пры ім паставілі на загуменні пад старымі, панскімі бярозамі ў садку. Цяпер клуб гэты запуставаў, былі павыбіватыя шыбы. Восенню яго займаюць студэнты альбо рабочыя, калі прыязджаюць на бульбу,— тут у іх кухня і сталоўка. Гэта яны пад вялікім кустом бэзу выкапалі яму і зрабілі сметніцу.

На дзвярах клуба вісела вымаляваная чырвонаю фарбаю аб'ява:

«Сегодня состоится сход колхозников
БРИГАДЫ № 3.

Повестка дня:

1. Задачи тружеников колхоза «Интернационал» в деле нарыхтовки кормов.
2. Проводы на заслуженный отдых ветерана т. Демидчика С.
Начало собрания в 20 ч.».

Сцяпан пастаяў, пачытаў аб'яву, гмыкнуў, дастаў з кішэні хімічны аловак — у яго, хоць цяпер і не пісаў нарада, у кішэні заўсёды пры сабе быў агрызак хімічнага алоўка, азірнуўся, падышоў да аб'явы, паппляваў на яе, замазаў слова «колхозников», а зверху размашыста, хімічна напісаў «пенсіянераў», яшчэ раз азірнуўся і тады з нейкаю палёгкаю пайшоў прагонам у вуліцу.

Дома ўжо ішла работа — гарэла ў верандзе на ўсе гарэлкі газавая пліта. На стале стаяў намыты посуд.

— Дзе ты ходзіш? Работы табе няма? Хоць памыйся, пераадзенься. Дажджэшся ад цябе помачы!

Ганна з туга завязанай на галаве хусткаю, у фартуху нешта мяшала ў вялікай пяцілітровай каструлі на пліце.

— Гарэлка ў цябе паналівата, прыгатоўлена?

— Прыгатоўлена.

— Добра, што Ліда Жоглава прыйшла. А ён звалокся, ходзіць недзе. Знімі з сябе хоць гэтую гімнасцёрку ды бацішчы. Схадзі на возера, абмыйся троха да адзеньса ў касцюм, а то пойдзеш...

Яна не дагаварыла, хвацілася рукою за накрыўку каструлі.

Сцяпан нечага зазлаваў ад гэтае яе гаварлівасці, ад гэтае яе ўваротлівасці, быццам яна радавалася таму, што яго выпраўляюць на пенсію, хаця бяседу гэтую замадзеў ён сам.

На кухні Жоглава жонка, рослая, худая і шырокая ў плячах баба, перацірала ў вялікай эмаліраванай місцы капусту на салату.

— Прыбірайся ўжэ, імяніннік. Хваціць па гэтых кароўніках лазіць.

Сцяпан нічога не сказаў — думалася, што людзі будуць шкадаваць, што ён ідзе. А тут і жонка радуецца.

У чыстай палавіне хаты, на ложку, была раскладзена яго адзежа: цёмны касцюм, белая рубашка, гальштук, тут жа стаялі паўбацінкі.

Сцяпан пастаяў супраць усяго гэтага — у фуражцы, у зашчытных салдацкіх штанах, хромавых ботах, прапылены, прапацелы, як конь з вялікае дарогі ад вялікага воза, паглядзеў у акно.

Пад яблынямі ў садзе стаялі збітыя з дошак сталы і лавы — на ўсю брыгаду. Гэтак некалі пасля вайны спраўляліся зажынкі і дажынкі — разам.

Сцяпан выйшаў у каморку, знайшоў старую плеценую карзіну. Адна ручка ў ёй адарвалася, і замест яе быў прывязаны дрот. У хаце ён склаў адзежу ў карзіну, выйшаў і цераз вуліцу, цераз суседскі пляц падаўся на агарод, адтуль да крыніцы і паўз алешнік пайшоў да возера.

У кустах раздзеўся да трусоў, павесіў на галіны анучы — як салдат на прывале. Пасля ўвайшоў у ваду. Яна была цёплая і чырванаватая, як чай.

Сцяпан, каб не пырскаць, асцярожна лёг і паплыў, спачатку павольнымі сажонкамі, потым на баку, а потым перавярнуўся на спіну. Здавалася, што вада сама нясе яго, пагойдвае. Успомнілася тая парослая алешнікам лагчына, якую яны ўручную карчавалі ў выхадныя дні, гэтакаю ж самаю парою, як цяпер, да сенакосу, пакуль было крыху вольнага часу. А потым на падводах вазілі пясок і каменне, насыпалі грэблю. За лета перад грэбляю сабралася возера...

А вясною паводка прарвала тую грэбельку, і ўсё пачыналі спачатку.

Чатыры гады назад спусцілі ваду, прыбралі карчы і той балотны востраў з кустамі, які плаваў пасярод возера. Але гэта ўжо бульдозерамі, экскаватарамі, а грэблю падсыпалі скрэпёры.

Высока гайдалася рэдзенькае, гарачае летняе неба, сонца і грэла ў твар.

Тут, на вадзе, успомнілася і гаворка ў кабінеце ў старшыні.

— Тут такая справа, Дзямідчык... Вы камуніст, як кажуць, увесь свой век з калгасам і ў калгасе. Самі бачыце, што цяпер усё памянялася, усё тэхніка, механізатары, усё ўгнаенні, усё навука. Людзей вы ведаеце, арганізаваць іх можаце. Ну, але ж і людзі — пенсіянеры, што зробіш, час ідзе, і асноўная нагрузка, я казаў ужо, цяпер на маладых, на механізатараў. І ёсць такая ўстаноўка, вам трэба яе ведаць, што цяпер у сельскай гаспадарцы, усюды павінны быць спецыялісты, людзі вучоныя.

Прымачак прыпыніўся, паглядзеў на Дзямідчыка. Ён гаварыў паволі, як смакаваў кожнае слова ці нешта расказваў вучню такое, што той абавязкова павінен засвоіць. І Дзямідчыку здалося, што гаворыць гэта ён з радасцю, якую хавае — што вось прыйшла яго пара і што цяпер Дзямідчыку нічога не астанецца рабіць.

— Вы чалавек заслужаны, здароўе ў вас... Мы ж ведаем, што інваліднасць чалавеку так не даюць...

Дзямідчык усміхнуўся — старшыня на «вы» перайшоў, далікатны стаў.

— Паслухайце, старшыня,— Дзямідчык не назваў старшыню па бацьку, але не павярнуўся язык сказаць да яго і на «ты».— Гэта як карася пячы, то на скавараду трэба многа алею ліць, а я не карась. Заяву мне пара пісаць?

— Ладна, калі так. Тут такая сітуацыя, чалавек пасля тэхнікума, яго нам размеркавалі, і мы павінны яго ўзяць на работу.

— А што яшчэ?

— Больш пакуль што нічога.

Мабыць, не змог саўладаць Сцяпан з сабою, нешта было ў яго на твары такое, што парторг, які дасюль маўчаў, таксама ўмяшаўся:

— Што зробіш, Сцяпан, гады і здароўе.

Ён быў гадоў на два старэйшы за Сцяпана, прайшоў фронт, вярнуўся дадому без рукі.

— Не трэба, Толя, чаго ўжэ ты? Я ж то ведаю, якое і ў цябе здароўе...

Парторг збянтэжыўся:

— Гэтак і я... Днём пазней, днём раней.

Ён усё стараўся не сустрэцца вачамі са Сцяпанам.

— Добра, напішу, не бойцеся. Хай будзе і гэтак, па-вашаму.

Назаўтра Сцяпан завёз заяву. Цераз чатыры дні ўжо былі гатовыя провады яго на пенсію, з фермы яму быў адпушчаны падсвінак і паўцяляці. Гарэлка ў Сцяпана была ў запасе.

Дзямідчык ведаў, што старшыня яму не даруе. Ён гатовы быў ваяваць з ім, але ён не чакаў, што гэтак усё будзе абстаўлена, што выжане старшыня яго з пашанаю і Сцяпан за гэта яшчэ частаваць яго пакліча...

Сцяпан крута павярнуўся на бок, як адмахнуўся ад успамінаў, моцна паплыў да берага. Там старанна мыліў голаў, цела, потым спаласнуўся, праплыў, выцерся, па-салдацку, насуха, адзеўся ва ўсё новае. Шапку сваю паклаў на ніз карзіны, зверху скамячыў штаны і гімнасцёрку, боты за вушкі звязаў кавалкам дроту, запхнуў у іх анучы і агародамі, як і прыйшоў, пайшоў дадому. І ўсю дарогу яму не хацелася, каб хто ўгледзеў яго.

Але нікога на пляцах не было, і толькі калі трэба было выходзіць з-за плота на вуліцу, пачуў мужчынскія галасы пры Марозавай хаце на лаўцы.

— Каб разумнейшы быў, то яшчэ рабіў бы. А то вельмі ўсюды лез. Начальства такога не любіць. Старшыні хацеў сваё права правіць...

Дзямідчык пазнаў Антосеў голас. Ён гуў, як у трубу.

— Не кажы, Антось, Сцяпан гаспадар, таму і цярпець не можа, каб абы-як рабілася,— заступіўся за Дзямідчыка Мароз.

— Што ён хазяін, што мы! Цяпер цехніка, старшыня вунь якім калгасам варочае. Людзі цяпер не тыя. Цяпер не некалі — усяго хватае. А ён будзе бегаць, пільнаваць, каб хто там бурачніку, як буракі цярэбяць, карове не прывёз.

Антось махнуў рукою.

— Ён ведае, каго пільнаваць. Ты, як павязеш бурачнік, то пад ім паўскрыні буракоў украдзеш,— абазваўся Жогла.

— Ну і што, як я той кош буракоў вазьму? Дак я ж гэтую норму бяру, дзяру яе. Я ж пенсіянер, магу не браць, і хай стаіць, зарасце зеллем.

— Ніхто яго і не выганяе. Цяпер жа ўсюды вучоных пасылаюць. Раз сюды шлюць, трэба ж работу даваць.

Мароз дакурыў цыгарэту.

— Г... гэта. Прадсядацель знарок з цехнікума заказаў. Нашто тут той вучоны? Альбо ён нажыве тут? — кончыў Антось.

Дзямідчык стаяў і не ведаў, што рабіць. Стаяць больш было брыдка, каб не ўгледзелі, што ён падслухвае. Падумаў, што ўсе тры амаль што яго равеснікі. І маленькі, худзенькі, як верабей, Мароз з востраю бародкаю і маршчыністым тварам, і сусед цераз вуліцу Антось, тоўсты, як баба, на старасць аплыўшы жырам мужчына, і Жогла ў чыстай міліцэйскай форме.

— Каб жа яго... Дзеўка нейкая. Так што, Антось, не радуйся, цераз год які Сцяпан зноў брыгадзірам будзе.

— А чаму гэта Сцяпан?

— А больш у нас няма каго і паставіць.

Сцяпан кашлянуў і выйшаў з-за плота, знарок моцна шкрабянуўшы па зямлі бацінкамі, павітаўся.

— Го, адкуль гэта ты такі? — замест адказу на прывітанне гокнуў Антось.

— З возера ж, а не з таго свету. Гляджу, вы ўжэ сабраліся, чаму і мне не сабрацца. Не век жа мне ў ботах зямлю пляжыць.

Мужчыны дагадаліся, што ён чуў гаворку.

— Не пазнецеся. Ты, Міша, і гармонік вазьмі,— папрасіў Сцяпан Мароза.

— А мы думалі, табе і аркестр прывязуць,— гыкнуў Антось, але ні Жогла, ні Мароз не засмяяліся.

Дома Сцяпан сваю брыгадзірскую адзежу занёс у прыбудоўку за хатаю, дзе ў яго быў складзены на зіму брыкет і дровы, дзе стаялі гумавыя боты і другое гаспадарчае начынне, старыя чаравікі, і там пакінуў усё.

Сцяпан сядзеў за чырвоным сталом, з краю. Побач парторг, старшыня, аграном, дырэктар школы. Перад сталом, на лаўках сядзелі людзі. Дзверы былі адчынены, і ў калідоры тоўпіліся Хведаравы хлапчукі — у аднаго толькі Хведара з Таняю было пяцёра дзяцей.

Старшыня гаварыў па пісанаму:

— Перад намі стаіць вельмі адказная задача, таварышы. Цяпер самая важная пара. Ад таго, як мы будзем рабіць, як мы зможам, будзе залежыць тое, якога і колькі ў нас будзе малака, мяса, як мы выканаем заданне па продажы малака і мяса дзяржаве. Сёлетняя пагода, добрая

вясна, дажджы і цяпло даюць нам права гаварыць, што мы павінны нарыхтаваць кармоў у дастатку, нават з запасам. І не толькі з улікам калгаснага статка, але і на тыя галовы, якія маюцца ў калгаснікаў.

Старшыня прыпыніўся, дырэктар школы першы запляскаў у далоні, і людзі таксама, хоць крыху спазніліся, але падтрымалі яго.

— Мы павінны зрабіць трывалы запас не толькі грубых, але і сакаўных кармоў...

Старшыня гаварыў пра касьбу як пра нешта далёкае, і быццам павінны сіласаваць, касіць і прыбіраць сена і траву з поля нейкія далёкія людзі, нехта, а не тыя, што тут сядзяць, не ён сам.

І словы гэтыя ўсё роўна як закалыхвалі, загойдвалі, нібы ўжо і зроблена, калі сказана.

Сцяпан глядзеў на людзей. У абед ён абышоў усе хаты і сам наказаў на сход, а пасля сходу запрасіў да сябе на пачостку.

У першым радзе, гэтак жа ўтрох, як на лаўцы, сядзелі Жогла ў парадный міліцэйскай адзежы, Антось, Мароз, паўз іх далей іхнія жонкі, потым сем'ямі Юзічак, Гаўрылавіч, затым Волька Канцавая, Марыля Ігнатава...

З маладзейшых толькі Нямковічаў Валодзя з жонкаю, Хведаркова Таня — самога яго не было відно. І ні адзін з іх не рабіў у брыгадзе. Хведарка на машыне, Валодзя ў будаўнічай брыгадзе, Кішава Галя і Таня Хведаркова на кароўніку. Вольчын Пятрок пасля арміі астаўся ў калгасе, але таксама на машыне шафёр... І дзяцей, пяцёра ў Хведаркі, па двое ў Нямковічаў і ў Кішоў...

Апошні штатны работнік у брыгадзе быў ён, Дзямідчык.

Сцяпан яшчэ раз правёў вачамі па людзях — ці не прапусціў каго, ці не забыўся — не, адзін ён дасюль быў брыгадны работнік, сам брыгадзір. І дзевяць дзяцей на ўсю вёску пакуль вучацца ў школе...

Марыля Ігнатава, пад гаворку старшыні, драмала, клявала носам, як спахоплівалася, расплюшчвала вочы, сядзела роўненька, глядзела на прэзідыум, потым зноў галава апускалася, вочы заплюшчваліся.

— ...Але не ўсё ў нас гатова, не ўсе пранікліся пачуццём адказнасці. На сённяшні дзень не адрамантаваная касілка, два прэс-падборшчыкі. Гэта ўжо не ўлазіць ні ў якія рамкі, і за гэта мы будзем караць строга, будзем патрабаваць... Таму што задачу забеспячэння жывёлы

кармамі, якая пастаўлена перад намі, мы павінны выканаць. І мы яе выканаем!

Старшыня рашуча махнуў рукою.

Запляскалі ў ладкі дружна, Марыля Ігнатава, якая на гэты час была зноў прыдрамала, спалохана лыпнула адным вокам — другое не расплюшчылася адразу са сну.

Падняўся парторг.

— Таварышы, мы тут праслухалі выступленне Антона Аляксандравіча пра тыя задачы, якія стаяць перад калгаснікамі нашага калгаса на самы бліжэйшы час. Задачы гэтыя вельмі адказныя. Пра гэта добра сказаў Антон Аляксандравіч, таксама ён дакладна абазначыў, што і як нам трэба зрабіць.

На павестцы дня нашага брыгаднага сходу яшчэ адно пытанне. Можна сказаць, святочнае. Сёння мы праводзім на пенсію аднаго з нашых старэйшых калгаснікаў Дзямідчыка Сцяпана Сцяпанавіча. Вы яго добра ведаеце. З самае вайны ён быў старшыня, а потым, пасля ўзбуйнення, нязменны брыгадзір у Альховых Крыніцах. Партызан, інвалід, ён бяззменна і без адпачынку аддаў усё сваё жыццё гэтаму полю, гэтай зямлі. І тое, што мы тут, на вашым полі, збіраем амаль па трыццаць цэнтнераў з гектара — вы помніце, па шэсць, сем было,— яго вялікая заслуга. Мы ўсе ведаем, як ён душой перажываў за калгас, як ён не даваў спакою ні нам, ні сабе...

Парторг паглядзеў на Дзямідчыка.

— І не ведаў спакою толькі таму, што на першым плане ў яго, камуніста, быў клопат пра нашу агульную справу. І гэта разумелі і вы, і добра разумеем і цэнім мы. Таму мне, які ведае Сцяпана з малых год, неяк і сумна гаварыць гэтыя словы, пачынаць гэтую гаворку. Але ўсе мы не вечныя, гады бясследна не прападаюць, яны пакідаюць чалавеку старасць. Таму мы зразумелі просьбу Сцяпана Сцяпанавіча — пайсці на заслужаны адпачынак, хаця нам бы хацелася, каб ён яшчэ папрацаваў.

Парторг прыпыніўся, потым сказаў:

— Ад вяскоўцаў хоча сказаць слова таварыш Жогла Фёдар Антонавіч.

Жогла ўстаў, кашлянуў, абцягнуў на жываце рубашку, разгарнуў лісток.

— Таварышы калгаснікі, сёння мы сабраліся, каб з гонарам правесці на пенсію нашага дарагога земляка, нашага Сцяпана Сцяпанавіча Дзямідчыка, якога мы ўсе

добра ведаем, любім і паважаем, Сцяпан Сцяпанавіч быў патрабавальны і шчыры, ён усю сілу аддаваў на работу. Ён не любіў, каб работа рабілася абы-як, каб чалавек абманваў, краў, рабіў патраву на калгасным. Вы ўсе гэта добра ведаеце. Сцяпан быў у партызанах, цяжка паранены. Ён заслужаны чалавек, таму і адпачынак яго сапраўды заслужаны. Тым больш што цяпер усюды навука, цяпер маладым і вучоным трэба даваць месца. І Сцяпан як чэсны чалавек і камуніст не стаў замінаць на дарозе, калі яму сказалі, напісаў заяву...

У зале засмяяліся, засмяяўся і сам Дзямідчык.

Жогла адарваўся ад пісанага, паглядзеў на старшыню, які пачырванеў, седзячы за сталом. Старшыня таксама ўсміхнуўся, але шаргануў па ўчастковым вострым позіркам, і ад гэтага позірку Жогла зусім разгубіўся, глядзеў у паперку і не мог знайсці і пачаць далей.

— Таму, як той казаў... Сцяпан заслужыў адпачынак, таму мне... таму я ад імя суседзяў, усіх нас горача віншую Сцяпана ў гэты яго радасны дзень!

Далей словы не звязваліся, Жогла зноў запынуўся:

— ...А таксама шчыра віншую Сцяпана і ад імя нашага раённага аддзела ўнутраных спраў!

Яму заапладзіравалі весела. Жогла яшчэ раз азірнуўся на прэзідыум, сеў на сваё месца.

— Дарагія таварышы,— старшыня ўстаў,— цяпер дазвольце мне ад імя праўлення калгаса ўручыць Сцяпану Сцяпанавічу наш памятны падарунак.

Аднекуль з-за спіны, з падлогі старшыня падняў і паказаў зале транзістарны прыёмнік.

Ён выйшаў насустрач Сцяпану перад сталом, падаў прыёмнік, пацiснуў руку і памкнуўся абняць Сцяпана, але той не скрануўся з месца, стаяў, як корч, толькі кіўнуў галавою.

З калідора, адзетыя ў школьную форму, выбеглі Хведаркавы дзяўчаткі ў піянерскіх гальштуках і падалі Сцяпану кветкі.

У клубе весела пляскалі ў далоні.

Сцяпан завярнуўся, памеркаваў, каб зноў сесці на сваё месца, але па тым, як яму кіўнуў галавою парторг, зразумеў, што трэба нешта сказаць.

— Ну вот... Дарагія таварышы, я дзякую вам, што сабраліся вы, дзякую праўленню, нашай партыйнай арганізацыі, усім вам дзякую!

Сцяпан запнуўся, нечаму стала страшнавата гаварыць пра тое, што толькі думаў — што апошні палявік з Альховых Крыніц ідзе на пенсію.

Ён так нічога больш і не прыдумаў, што сказаць, кіўнуў галавою, як пакланіўся, яму запляскалі, і толькі як перасталі пляскаць, успомніў, яшчэ раз запрасіў:

— Пасля сходу прашу ўсіх да мяне.

Пад яблынямі за сталамі селі гэтак жа сама, прэзідыум: у цэнтры старшыня, дырэктар школы, парторг, Сцяпан.

Першы тост зноў гаварыў старшыня.

Гаварылі потым і ўсё пра адно — які добры быў Сцяпан.

Свяціла з яблыні лямпачка, цёпла, свежа было, і Сцяпану нават здалося спачатку, што малады ён, што гэта ў тую пасляваенную пору вярнуліся. Ён выпіваў за кожны тост па поўнай. Ад выпітага рабілася і сапраўды весела, радасна. Ён дабаўляў на стол бутэлек і сам не заўважыў, як пачаў выпіваць з гасцямі, абыходзячы сталы па крузе. Так усё ішло, ніхто ўжо не слухаў і не хацеў тостаў, выпівалі самі паміж сабою.

— Хваціць ужэ, да нас ідзі. Век усё паўз начальства цёрся. А цяпер пара і да нас, хваціць. Адцерлі цябе, і сядзі з намі. Цяпер разам «чарніла» пад магазінам піць будзем...

Антось ухмыляўся непаслухмянымі губамі. Цяжкаю, як клюшня, рукою ён узяў бутэльку, наліў Сцяпану чарку, потым і Марозу, і Жоглу. Яны і тут сядзелі разам.

Антось нават пасунуўся, каб было месца сесці Сцяпану.

— Ніхто мяне нікуды не адцёр і не адатрэ!

— Го, думаеш, усе дурныя, не бачаць, што цябе сілком выперлі?

— Хто? Думаеш, каб я захацеў, то гэты аднавухі мне ў с... б пацалаваў! — вострая крыўда, якая жыла ў душы, цяпер, пад хмель, ажыла, пеканула ў душы.

Сцяпан азірнуўся — шукаў позіркам таго, пра каго гаварыў. Старшыня, чырвоны ад выпіўкі і ад закускі, усё яшчэ сядзеў за сталом і частаваўся як у сябе дома ці на імянінах у свайго лепшага сябра. Сцяпану здалося, што бачыць ён старшыню аднекуль здалёку, а не за метраў тры ад сябе.

— Гэтага аднавухага праз год ці два... мятлою выметуць з калгаса. Морду, як азадак, наеў, а па калгасе — хоць трава не расці. Па ім такія нахабы, як ты, гэты калгас па гаечкам разнясуць! — Сцяпан ужо забыўся пра старшыню, завярнуўся да Антося.

— Ну, ты не надта распінайся, а то думаеш, што калі я ў цябе ў гасцях, то і па мордзе табе не заеду!

Антось паспрабаваў устаць, але гэта ўжо было цяжкавата.

— Хваціць, хваціць, мужчыны! Не гаварэце альбычаго, бярэце чаркі і выпівайце!

Жогла падапхнуў чарку Антосю, падштурхнуў руку Сцяпана, і яны чокнуліся, выпілі.

— Каб табе зарвала, дурань ты п'яны!

Сцяпан не заўважыў, адкуль аказалася Ганна. Шмарганула яго за руку за сабою:

— Выдзь, камель п'яны, перапрасі! Скарэй!

— Каго перапрошваць? Антося перапрошваць не буду!

— Унь старшыня ў машыну пайшоў! Каб табе твой язык адсох!

— Пайшоў і маць яго!..— гукнуў Сцяпан, каб яшчэ і старшыня пачуў.

На вуліцы ляпнулі дзверцы машыны.

— Ідзі, укладзіся! Налізаўся на старасць год. Людзей сабраў, а сам налізаўся!

— Людзі хай п'юць... Ідзі і глядзі, каб і выпіўка была, каб і закусіць было! Ідзі!

Сцяпан ужо не помніў, колькі піў і частаваў. Цяпер ён любіў усіх. Але нешта цяжка і горача варочалася пад грудзямі — ён даўно не піў па гэтулькі. Хацелася, каб удыхнуць халоднага ветру, каб трохі астудзілася ў грудзях.

Сцяпан сарваў з шыі гальштук, павесіў яго на плот, выйшаў на вуліцу і пакіраваў да лужка, на поплаў, дзе павінен стаяць туманок, дзе павінна было лягчэй дыхацца. Шэра пад туманком ляжала сажалка, але ад яе пахла застоенаю, угрэтаю вадою.

На беразе сажалкі варушыўся вялікі чорны цень.

— Ты, Ворлік? — пазнаў Сцяпан.— Зноў не загналі цябе на ноч, зноў пойдзеш купусту на градах таптаць,— спагадліва загаварыў ён да каня.— Не хочацца і табе летам ноч у канюшні стаяць, дарма што кормяць... І канюшні там няма, няма ў цябе канюшні, у кароўніку ты жывеш, во дажыўся, так, як і я...

Конь пазнаў Сцяпана, даверліва падстаўляў храпу пад яго далонь.

— Адрабілі мы з табою... Ты адзін, а цяпер і мяне няма. Пайшлі мы дадому, косю.

Сцяпан, хістаючыся, павёў каня за грыву да кароўніка, і той пакорліва шкандыбаў капытамі.

У вёсцы ўсхліпнуў Марозаў гармонік, а ўслед за ім нястройна, але дружна падхвацілася ў застоллі:

Ой, сівы конь бяжыць...

Сцяпан прыпыніўся, прыслухаўся да песні. Пастаяў, паслухаў і Ворлік, потым уздыхнуў, і яны абодва пайшлі да кароўніка.

— Думаеш, толькі гэтыя аднавухія намі і камандаваць будуць? Думаеш, не памяняецца ўсё? Папрыязджаюць сюды назад з гарадоў, дзе там усім падзецца. Тут жа ў нас такое месца! Возера, лес!

Сцяпан ужо бачыў, якая вялікая брыгада будзе зноў у Альховых Крыніцах, як яны цяпер, з трактарамі, з машынамі, зямлю абробяць!

У кароўніку Сцяпан вобмацкам паставіў каня ў бравайрыну, падкінуў яму з суседняе, дзе таксама некалі стаяў Каштан, сена, прысеў і сам на сене.

Пасля таго як сеў, не хацелася ўжо нікуды ісці, добра знаёма пахла сенам, хлявом, і Сцяпан у сваім парадным касцюме, пры медалях заснуў у браварыне, на пару з апошнім канём у Альховых Крыніцах.

А ў яго ў садзе за яго провады пілі і гулялі, аж пакуль не стала відно і не трэба было даяркам ісці на кароўнік. Ганне нехта сказаў, што Сцяпан спіць дома, у сваім хляве, на сене.

З вайны Сцяпану сніўся адзін страшны сон, сніўся пастаянна. Ён нават пачынаў верыць, што гэта не проста саснілася, а што і праўда было з ім, толькі ён забыўся, а вось у сне ўспаміналася, раптам прарывалася скрозь гады нейкая вешчая памяць.

Ціхая, аж густая ад цеплыні і цішыні, летняя ноч. Месяц свеціць. Бела, як туманком усё спавіта. Картафлянік мяккі і халаднаваты.

Чутно, як лопаюць, ірвуць яго боты тых двух, што ідуць з бакоў і ззаду. Праз кашулю ён чуе ў плечы холад ад вінтовак. Тых двух, што вядуць, ён добра ведае... Добра

ведае, бо рос і гадаваўся разам з імі. (У сне ён ні разу не ўбачыў іх твараў, не ўспомніў іх прозвішчаў, усё роўна як нейкія прывіды яны. Ён толькі ведаў, што яны свае, тыя, з кім ён разам рос. І таму ніяк не мог змірыцца, што яны былі чужыя, як холад ад ствалоў, якія яны трымалі абапал.)

Самае страшнае, што свае, што больш і пазваць не асталося каго.

Босымі нагамі ён чуў груды, іхняе цяпло — цяпло летняе не перасохлае яшчэ зямлі. Ён ведаў, куды вядуць яго. Можа, таму гэтак востра чуў, як пахне картафлянік, як лашчыцца да яго ных ног.

Ён бачыў, куды яны вядуць яго. Да сцяны хлява. Пад месяцам шаравата святлелася круглабокае нятоўстае бярвенне. Нізкавата навісала саламяная страха. Каб стаць яму да яе, трэба нагнуцца, а потым выпрастацца і ўткнуцца тварам ў пыльнае павуцінне, аж задыхнуцца ад саламянага пылу. Ён бачыў амаль кожную трэшчынку на бярвенні, да якога зблізку прышыюць яго моцныя вінтовачныя кулі. Але яны ўсё ішлі, паволі, роўна, як лунацікі, ішлі і ішлі, ішлі і ішлі... Ад таго холаду, які веяў ад вінтовачных ствалоў, у яго пачынала ледзянець спіна і ўставаць дыба валасы. Потым яго раптам працінала ўсяго, ён азіраўся ўбок, угору і бачыў нема раскрытыя ад жаху вочы маці, нейкі пакрыўджаны, мілы твар брацiка, які, здавалася, зацёкся ад крыку...

І тады з грудзей у самога яго вырываўся такі крык, што аж ірвалася і аблівалася крывёю сэрца...

Ён прачынаўся ад вострага болю ў сэрцы, ад таго лютага холаду, які працяў яго там. На першым часе ён яшчэ азіраўся, усё роўна як хацеў угледзець тых, хто яго гэтак мёртва вёў.

Яго ніхто так не вадзіў ні разу за ўсю вайну. Ён не мог успомніць, адкуль тая сцяна хлява, якую ён гэтак ведае да кожнае трэшчынкі і кожнага сучка.

Адно толькі ён помніў — гэта роспачныя і пакутлівыя вочы маці. Гэтакія яны былі, калі ён развітаўся. Тады ён не ведаў, што бачыць і бацьку, і маці, і брацiка ў апошні раз.

Сон не забываўся і не мяняўся і цераз дзесяць, і цераз дваццаць, і цераз трыццаць гадоў. І ён усё не мог пазнаць тых, што вялі яго. І кожны раз толькі яшчэ мацней узрывалася ад болю сэрца, і ён пачаў здагадвацца, што

некалі і памрэ ад гэтага, што не вытрымае, парвецца сэрца...

Нават калі прачынаўся пасля сну, спакойна думаў, што гэтыя сны, як апошняя блакада, усё бліжэй і бліжэй...

На сене, побач з Ворлікам, і знайшлі даяркі былога брыгадзіра Сцяпана Дзямідчыка раніцай.

— Каб табе навек засляпіла на гэту гарэлку! Гэта ж трэба дапіцца — пераначаваць з канём у браварыне! Прыйдуць людзі пахмяліцца — як ты ім у вочы глядзець будзеш? — брыла дома Ганька Сцяпана.

Але новая прыгода зацьміла і Сцяпанаў подзвіг — Антось, усчухаўшыся раніцаю дома, на пахмелку выпіў шклянку разведзенага воцату.

Ратаваў яго калгасны ветфельчар, які прыехаў на кароўнік рабіць прывіўкі каровам. Зялёны пасля прамывак і выпалосквання, Антось з чырвоным, падпітым фельчарам прыйшлі на патрусіны, калі людзі пачыналі разыходзіцца...

Дзень быў гарачы, душны, варыла і парыла на навальніцу.

X

Сцяпану здавалася на першым часе, што ён бег, бег, і ад гэтага бегу аж у вушах шумела, потым раптоўна спыніўся і аглух ад цішыні і спакою. Ён не мог прывыкнуць, што не трэба зранку ўставаць і спяшаць. Прахопліваўся са сну, падняты старым прывычным клопатам, і ўспамінаў, што нічога не трэба, што можна паляжаць яшчэ на ложку. Але не ляжалася. Трэба было ўставаць і нешта рабіць.

Работы ён знайшоў. Сцяпан агледзеўся, як запушчана яго дамоўка, усё роўна як няма ў хаце мужчыны — падгніў, пахіліўся плот, параплёўся галлём, зарос сад, які даўно не прарэджваўся, аблупілася фарба на шалёўцы хаты.

Сцяпан узяўся за работу. Пачынаць прыйшлося з таго, што трэба было ператочыць сякеры, пілу, жалязкі ў гэбліках.

Цэлыя дні ён таптаўся пры рабоце, і рукі яго прапахлі свежымі сухімі галюжкамі. Работа давала супакаенне, упэўненасць у сабе. Яе хапала з ранку і да цямна.

Антось, які кожнага дня па некалькі гадзін выседжваў на лаўцы пад плотам, першыя дні зваў яго:

— Ідзі, Сцёпка, пасядзімо. Куды нам ужэ спяшацца.

Антось прыжмурыста ўсміхаўся, як кот пасля добрае спажывы.

Сцяпан сядзець не ішоў — недзе ў душы ён яшчэ не змірыўся, што так усё і будзе, недзе спадзяваўся, што адумаюцца, паправяць старшыню ў раёне, вернуць яго на работу. Але ішло лета, жалі камбайны, вазілі машыны збожжа, пралятаў паўз вёску на машыне старшыня, аграном. Пра Сцяпана не ўспаміналі. Людскія гусі цяпер спакойна хадзілі латашыць яшчэ зялёны авёс на поле, і Сцяпану хацелася пайсці і выгнаць іх, але ён баяўся, што пачнуць смяяцца з яго.

Брыгадзірам і сапраўды далі дзяўчыну пасля тэхнікума, Галю. Пасялілася яна жыць на цэнтральнай сядзібе, у калгасным доміку. На работу прыязджала на матацыкле. Невысокага росту, таўсматая, крыху ў рабацінні, яна насіла штаны і мужчынскую рубашку. Сцяпана яна не чапала, не наказвала на работу, і ён не ўтрываў сам, падышоў, выбраў час, калі яна была адна на вуліцы, паздароўкаўся:

— Дзеньдобры, Галя.

— Здраствуйце, Сцяпан Сцяпанавіч.

Дзямідчыку здалося, што яна сумелася.

— Прывыкаеш патроху?

— Прывыкаю, хаця прывыкаць няма чаго. Я з такое ж вёскі.

— Яно і відно. А чаму ты мяне абмінаеш? Можа, і я б на некую работу выйшаў?

— Ну, дык вы ж толькі яшчэ... Не аддыхнулі. Дома ж у вас работа.

Яна зусім сумелася.

— Гэта табе дарма на мяне Прымачак нагаварыў. Як трэба што, то я і памагу, і падкажу табе. Я ж тут усё жыццё...

— Я ведаю. А што тут падказваць? Тут падказвай ці не падказвай, ужэ нічога назад не вернеш. Я адраблю свае два гады, а не, замуж выйду...

Яна не дагаварыла. Сцяпан зразумеў, што сказала яна яму праўду — прыехала, каб адрабіць, выйдзе замуж і пакіне гэты калгас альбо і саўсім пераедзе ў горад. А па тым, як яна баялася з ім гаварыць, Сцяпан дагадаўся, што Прымачак папярэдзіў яе.

— Як трэба будзе, я накажу вам на работу.

Галя заводзіла матацыкл, але Сцяпан ужо завярнуўся і пайшоў на свой двор, азірнуўся — ці ніхто не бачыў, як ён

падыходзіў да брыгадзіршы. Ён радаваўся, што не гаварыў многа, а сказаць ён хацеў і пра тое, што пастухі пачалі позна выганяць на пашу кароў, што мужчыны абманваюць яе — за адзін воз накошанае зялёнае сумесі запісваюць два.

Сваім прызнаннем, што чакае, каб толькі адрабіць, брыгадзірша як адрэзала Сцяпана ад сябе, нават больш чым тым, што выконвала наказ Прымачака стараніцца яго і не цягнуць на работу ў брыгаду.

Сцяпан зацяўся. Яму здавалася, што ў вёсцы зласліва пасмейваюцца з яго — даслужыўся.

Ён ніколі нікому не прыслужваў. Ён рабіў. Баранаваў, касіў, араў з малых год, так, як вучыў яго бацька — пагаспадарску. Рабіў разам з людзьмі, слухаючы і паважаючы іх. Усяго было з ім, давалі вымовы і за кукурузу, і за незааранаю канюшыну, але ён ведаў, што мяняецца час, ды не праходзіць на зямлі праўда, чэснасць чалавека, не прападае бясследна тое, чаму навучыў яго бацька, што спасціг сам ён праз сваё жыццё. Каму раптам узбрыло ў галаў сказаць, што гэта не патрэбна, што гэта аджыве і пахаваць усё гэта можна з вёскаю, бо і яна памірае, і няма чаго на яе глядзець, няма чаго ёю даражыць? Дык, можа, і нічым ужо ў жыцці не трэба даражыць, тады набірайся, нажырайся, цешся толькі, як перад пустым канцом?

Як сталася, што стаў непатрэбен тут ён, Сцяпан? Чаму, калі адзін дурань камандуе на ўвесь калгас, усе маўчаць і слухаюць?

І тады як нехта пад'ялдыкваў самога яго: а ты, Дзямідчык, чаму гэтак хораша падняў лапкі? Прыкрыўся сваёю крыўдаю, палучаеш пенсію і нічога не робіш, нават пальцам не паварухнуў.

Але што цяпер мог Сцяпан — гусей з аўса і то не выжанеш, не паплаўнічы нават.

Не, так не павінна быць, Сцяпан гэта ведаў. Ён чакаў, шукаў, з чаго пачаць, каб дабіцца зноў, каб усё рабілася папраўдзе.

Дзіва, але за гэты вольны час ён яшчэ больш пахудзеў, яшчэ бялейшым стаў ад сівізны чуб.

Пасля таго як навёў парадак дома, Сцяпан пайшоў на возера — кожнага дня сядзеў там з вудамі. Падкормліваў, выбіраў прынанку і скора пачаў на зайздрасць іншым выцягваць ладных карпаў і лінёў.

Ён прывыкаў слухаць, як абзываецца з сонцам першая птушка, як уецца, блытаецца ў чубчыках лазовых кустоў ранішні туманок-прыпар над вадою, як гуляе, б'е вадзяное

люстра рыба. Пасля многіх год ён пачаў прыглядацца да гэтага хараства, якое было кожны дзень навокал і якога ён не бачыў — бо ён тут жыў, бо тут была работа, і трэба было яе рабіць, а не глядзець укруга. Разам з вольным часам да яго вярталася тая прыгажосць, якая ўвайшла ў сэрца з малых гадоў, якою і жыве чалавек на зямлі.

Гледзячы, як плаваюць вечарам па возеры андатры, Сцяпану захацелася паглядзець, як жыве той бабёр, якога ён абараніў ад сабакі і які зрабіў тут паселішча. Сцяпан выбіраў месячныя ночы, адзяваўся ў плашч і фуфайку і ішоў у засаду.

Жонка трывожна паглядала на яго — ёй здавалася, што са Сцяпанам робіцца нешта ненармальнае, але сказаць пра гэта не адважвалася, толькі наказвала:

— Ты б хоць вуды ў рукі ўзяў. А то яшчэ скажуць, што, як той Андрэйка, здурнеў і на рэчку раніцаю бегаеш.

— Сама ты Андрэйка!

Сцяпан не хацеў слухаць. Андрэйка, васьмідзесяцігадовы дзед з суседняе Вужы, наглядзеўшыся, што сын, прыязджаючы з Ленінграда ў водпуск, бегаў кожнае раніцы і расціраўся халоднаю вадою з канавы, узяў сабе за моду гэтаксама бегаць і мыцца. Таму можна было яго сустрэць і перад самымі замаразкамі на беразе канавы, сівога і голага. Андрэйка рабіў зарадку, махаў рукамі, потым мыўся халоднаю вадою і расціраўся. Гэтак гартаваўся ён два гады, а на трэці памёр — ад запалення лёгкіх.

Бабра Сцяпан цікаваў мо з месяц, пакуль прыгледзеў, як той плавае на плёсе, як сядзіць на беразе. Туманок быў, замінаў Сцяпану, але ён радаваўся, што выцікаваў, што падгледзеў, і дома жонцы расказваў, як ён і з вады выходзіў, як і плаваў, як і сядзеў на беразе.

Жонка толькі ківала галавою — Сцяпан не заўважаў гэтага.

Хто яго ведае, можа б, так і далей пайшло яго жыццё. Сцяпан збіраўся купіць калоду пчол, развесці сваіх, дасадзіць маладога саду, каб не Антось, які ўсё гэтак жа сядзеў на сваёй лаўцы:

— Вот зарабіўся, няма табе калі і прысесці. На калгаснае так не бегаў, як на сваё бегаеш, ні дня, ні ночы няма. Цяпер жа палёгку далі гадаваць дома і свіней, і ўсяго, то цяпер ты як фабрыкант станеш. Праўду кажуць, што будзеш яшчэ адзін хлеў будаваць? Жогла ўжэ пачынае. Хату ж лепшую, чым у Жоглы, ужэ выгледзеў, то і хлеў трэба рабіць. А то ўсё бегаў, як некалі той Наронскі.

— Ну, ты Наронскага не чапай. Ён не табе раўня. Сядзі, пакуль сядзіцца, пільнуйся, каб с... не прэла!

Але сказанае запала ў душу Сцяпану. Пасля гэтага яму як урэзала — не мог узяцца ні за якую работу дома. Не выходзіў з галавы Наронскі.

Запомніўся ён Дзямідчыку надзіва рослым, худым з твару, вусатым і з люлькаю. У вёсцы люльку курыў толькі дзед Аляксей, таму дзіўна было, што малады яшчэ мужчына курыць люльку. Хадзіў Наронскі ў чорным галіфэ з некалі жоўтымі леямі, зашмальцаванымі да чорнага, у суконнай чорнай гімнасцёрцы, падпяразанай папругаю, з вечна белым, свежападшытым падкаўнерыкам. Кожны раз, калі заходзіў у хату, распранаўся: восенню і вясною ён насіў шынель, зімою парыжэлую бравэрку — Наронскі акуратна разгладжваў гімнасцёрку пад папругаю.

Яшчэ запомнілася Сцяпану, што рукі ў старшыні былі вялікія, як лапаты. Цяпер ён не памятае, адкуль і як з'явіўся ў іх вёсцы Наронскі, мабыць, ён быў адзін з тых, каго пасылалі арганізоўваць і мацаваць калгасы.

Людзям у Альховых Крыніцах Наронскі запомніўся найбольш тым, што амаль не ведаў гаспадарку, затое меў многа энергіі і адданасці рабоце, а таксама не мог цярпець ніякую крамолу.

Сцяпану ён запомніўся асабліва, можа, таму, што памяць у дзіцяці моцная, можа, таму, што яго ўразіла тое, што ён пазней пачуў пра былога старшыню, ужо калі сам быў у партызанах і на смех хлопцам расказаў, адкуль пайшла прымаўка пра Наронскага, якая ў іх вёсцы жыве дагэтуль: калі хто адкладвае работу назаўтра, то яму гавораць: «Ты, як той Наронскі — адкладзі, Маруська, назаўтра, мяне сёння на бюро выклікаюць!» Мабыць, і не выдумка гэта, так яно і было. Вясною, у самую распуціцу, прыйшла пара радзіць жонцы старшыні. Вось тады і разгубіўся баявы старшыня, папрасіў яе: «Адкладзі, Маруська, назаўтра, сёння мяне на бюро выклікаюць!» Асядлаў свайго сівага коніка і паехаў на бюро. Жонку завозіў у бальніцу Марозаў бацька — у іх стаяў на кватэры старшыня. І нарадзіла тады старшынёва жонка яшчэ аднаго сына, як казаў сам Наронскі, каб было каму душыць гідру міравога капіталізму.

Бацька Сцяпанаў пры Наронскім быў брыгадзірам у калгасе, і таму старшыня часта прыходзіў пасядзець да

іх вечарам, асабліва восенню, калі вечары былі доўгія. Бацька са старшынёй вечарам пісалі нарады. Яшчэ любіў Наронскі заходзіць да брыгадзіра, бо ў таго, аж ад самых дажынак, заставалася закупленая гарэлка. Грэшны быў кадравы рабочы, гутнік, былы чырвонаармеец — любіў выпіць чарку.

Сцяпан з печы бачыў і чуў, як вячэралі бацька са старшынёй, і тады Наронскі здаваўся не такі грозны і страшны.

— Ты, Сцяпан, чэсны чалавек. Ты як рабочы, ты сельскі рабочы, наша костка. Я табе давяраю цалкам. Але тут палавіна...

Старшыня не дагаворваў, махаў сабе перад носам пальцам, потым паўтараў шматзначна:

— Дробнабуржуазнае балота!

Бацька падліваў яму гарэлкі.

— Ты знаеш, Аляксеевіч, я ў сельскай гаспадарцы не бяльмэ. Ты прыйшоў бы да мяне на гуту, я б табе паказаў, што Наронскі ўмее і як умее.

Старшыня пакручваў перад сабою рукамі, быццам іграў на дудцы, і вочы яго загараліся.

— Я, Аляксеевіч, пятнаццаць гадоў на гуце аддуў... Шкода толькі, лёгкія выдуў. Туберкулёз у мяне. Але ты не думай, што калі я ў гаспадарцы ні бяльмэ, то я парційную лінію не знаю. Я калгас наш прама на маяк выведу, не дам з дарогі скрывіць ні на грам! Ты так сваім мужычкам і перадай, што Наронскага не правядзеш!

Старшыня пыхкаў люлькаю, вочы яго гарэлі, але ён быў не страшны, нечаму і праўда хацелася верыць, што калгас ён павядзе і нікуды не саступіць з нейкае тае лініі, якая была вядома толькі яму.

— Ну, давай, Аляксеевіч, паказвай нарад!

У нарад ён звычайна не ўдаваўся, а думаў пра нешта сваё, пыхкаў люлькаю і нязлосна ўсміхаўся.

Але Сцяпан, памятае, баяўся старшыні, калі сустракаў дзе на вуліцы, гэтак жа, як пабойваліся яго і ўсе мужчыны ў вёсцы.

Сама ішло лета, сама жніво ў разгары. Ля лесу, на бліжнім полі стаяла зжатая пшаніца. Была якраз нядзеля, і Сцяпанаў бацька адпрасіўся ў старшыні з'ездзіць на базар. Дарэмна малы Сцёпка прасіўся з бацькам — той не ўзяў яго, а сам паехаў на базар на старшынёўскім вазку. Праехаць на ім і хацелася малому.

Пасля абеду над лесам усталі першыя воблакі — грудастыя, як падушкі. Яны пакрысе пачыналі цямнець —

у Альховых Крыніцах ведалі, што калі з таго боку пачынаюць уставаць такія воблакі, то рэдка калі бывае без дажджу і без навальніцы. Пра гэта і сказаў стары Мароз, калі старшыня прыехаў на полудзень.

— Як гэта граза будзе? А пшаніца яшчэ не прыбрана за грэбляю!

Старшыня кінуў лыжку на стол, падхваціўся на ногі.

— Пшаніца сырая яшчэ, старшынька, палуднуйце. Сцяпан сам ведае.

— Сцяпана няма, Сцяпан на базар паехаў! А ты, стары, мяне не падманвай, у цябе, дзед, стары дух яшчэ чуцён!

Старшыня пагразіў пальцам, выскачыў на вуліцу да свайго засядланага канька. Праз паўгадзіны ён тарабаніў з поля жанок і мужчын — каб запрагалі коней і звозілі ў гумно пшаніцу. Той, хто спрабаваў абразуміць і ўгаварыць старшыню, называўся агентам імперыялізму, падкулачнікам, па якім плача Сібіра. Так старшыня і гаварыў — Сібіра, а тады гэтае слова было не дужа ў пашане, і нікому не хацелася быць «урагом народа» і ехаць да тае Сібіры. Старшыня насіўся па полі, пазіраў на хмары, якія збіраліся над лесам,— ён усё роўна як камандаваў боем.

Сцёпка тады ўсё ж выйшаў да самага лесу, каб сустрэць бацьку і хоць крыху пад'ехаць з ім дадому. Ён не ўтрываў, пахваліўся, што пшаніцу звозяць з поля і да дажджу, мабыць, успеюць.

— Якую пшаніцу?

— Тую, што за грэбляю.

— Хто сказаў вазіць?

— Старшыня.

Бацька больш нічога не пытаўся, шмаргануў лейцамі, лізгануў каню па рэбрах і паляцеў да вёскі.

Мужчыны спыніліся, як угледзелі, што брыгадзір ляціць цярэспаля на вазку.

— Вы што, мужчыны, з глузду з'ехалі? Яна ж за ноч згарыць, вы што, не бачыце?

— Бачым, чаму ж не?

— А чаго ж возіце? Вы сваё б такое паклалі ў стоўп?

— Старшыня нам загадаў.

— Як вам не брыдка, дзядзька Тарас? Старшыня! Сказаць яму не маглі?

— Казалі, а ён на мяне гідра — крычыць. І ўсіх, кажа, у Сібіру, як урадзіцеляў, адпраўлю.

— Скідайце ўсё, што на вазах, і да гумна: выкінуць тое, што састаранілі, а то за ноч згарыць пшаніца!

Наронскі з-пад гумна ўбачыў, што мужчыны пачалі скідаць снапы з накладзеных вазоў, і прыляцеў на поле як у кавалерыйскай атацы — прыпаўшы да грывы каня.

— Не смець урадзіцельствам займацца! Граза будзе! Снапы трэба ў гумно звозіць, калі граза будзе! Ты, Сцяпан, займаешся ўрадзіцельствам! Ты пайшоў на повадзе ў падкулачнікаў!..

Сцяпанаў бацька маўчаў, пакуль старшыня гарцаваў вакол яго на кані, пакуль выгаварыў пра гідру міравога капіталу, паказваючы больш на дзядзьку Тараса. Калі ён крыху астыў, Сцяпан сказаў, каб старшыня ехаў з ім у гумно, там ён яму нешта пакажа. Старшыня паехаў паперадзе вазка, усё падварушваючы свайго коніка. Калі прыехалі ў гумно, брыгадзір падвёў старшыню да стараны, сунуў руку пад ніжнія снапы.

— Давайце і вы памацайце,— прапанаваў ён старшыні.

Той таксама ўсунуў руку ў снапы.

— Ну што, цёплыя?

— Цёплыя.

— А за ноч што будзе? Згарыць к чорту наша пшаніца, во тады паспрабуй дакажы, на якую гідру хто ваду лье,— прыпужаў старшыню бацька.

— А што цяпер рабіць, Аляксеевіч?

— Мужчыны зараз прыедуць, выкінем з гумна, пад страхою расставім...

— Ну добра, ты тут камандуй... А мне, знаеш, брыдка. Я падумаў, граза ідзе, хаваць ураджай нада.

Старшынёўскі конік вінавата патрусіў да сяла.

На двары было душна, здавалася, не ставала чым дыхнуць. Задушліва пахла пылам, дзёгцем, спелымі яблыкамі з садоў і збожжам. Мужчыны пачалі выносіць з гумна снапы.

Гэта гісторыя так і засталася ў вёсцы як анекдот, які расказвалі і даваенным, і пасляваенным старшыням. А дзядзьку Тарасу на памяць пра Наронскага асталася вулічная, староннямy чалавеку незразумелая мянушка — Гідра.

Вечарам таго ж дня ціхі і змучаны перажываннямі старшыня прыйшоў вячэраць да брыгадзіра і папрасіў тае, закупленае, якую ён даручыў ахоўваць і ад самога сябе.

Ён быў вінаваты і ціхі, больш успамінаў пра гуту і толькі пасля другое чаркі пачаў ажываць, прарэзаўся ў яго камандзірскі голас:

— Але ты не думай, Сцяпан! Тое, што на полі рабіць — твая каманда будзе. А за палітыку я адказваю, запомні, палітыка вырашае. Нам трэба быць начаку! Контррэвалюцыя падымае галаў! У Ляскі жонка нацдэма вярнулася. Трэба быць начаку.

— Якая там контррэвалюцыя, баба з дзіцем. Мужык яе пакінуў, такое і ў нас, не толькі ў горадзе, бывае.

— Маскіроўка! Знарок развялася, каб уцалець. Трэба чытаць газеты, пільнаваць бягучы момант, ведаць, пра што нас Сталін папярэджвае!

Каб супакоіць старшыню, які гарачыўся, а таму аж захліпаўся ад гаворкі і пачынаў глыбока і востра кашляць, бацька пераводзіў гаворку на гуту, і тады Наронскі пакрысе супакойваўся, доўга, забыўшыся пра тое, што ім трэба чытаць нарад, расказваў, як вараць шкло і як з яго дзьмуць посуд.

Тады, слухаючы старшыню, Сцёпка запомніў пра нацдэма і пра таго замаскіраванага ворага народа. Восенню, як пайшоў у школу, ён і ўгледзеў, і запаў яму ў вочы той «вораг» — белавалосая, з блакітнымі вачамі дзяўчынка, якую ўслед за маці і яны пачалі зваць на гарадскі лад — Алёнка. Тая Алёнка, з-за якое пасля ён пачаў хадзіць на вечарынкі ў Ляскі, тая Алёнка, з якою ён упершыню цалаваўся на грэблі каля Ляскоўскага млына, тая Алёнка, якую ён потым сустрэў у партызанах ужо жонкаю камандзіра суседняга атрада Яновіча, якую ён потым перагнаў перад сабою па набрынялым лёдзе на другі бераг рэчкі, можна сказаць, ўратаваў, ды, калі павярнуць другім бокам, уратаваўся дзякуючы гэтаму і сам...

Але гэта было пасля, калі ўжо ў вёсцы ад Наронскага астаўся толькі ўспамін пра мокрыя снапы, незразумелая мянушка дзядзьку Тарасу, якую той вельмі ж не любіў і ганяўся пад старасць з кійком за дзецьмі, што знарок пацвялялі старога. Ды яшчэ засталася вясёлая прыказка: «Адкладзі, Маруська, на заўтра, сёння мне на бюро трэба».

Пра Наронскага і згадаў некалі, пад вясёлы настрой, у атрадзе Сцяпан і неспадзявана там даведаўся, як кончылася жыццё Наронскага.

Расказаў гэтую гісторыю адзін з былых акружэнцаў. Сведкам яе ён быў сам. Старшынёўская работа так і не далася Наронскаму, падкасіла слабое здароўе. Перад самаю вайною ён быў загадчыкам смалакурні ў Смалярні.

З ім пераехала і яго Маруська, і трое дзяцей. Там і застала яго вайна. Невядома, ці пакінулі яго тут знарок, ці то пабаяўся ён са сваім здароўем ехаць у эвакуацыю, але астаўся Наронскі ў вёсцы, калі прыйшлі немцы.

Пакуль праходзіў фронт, пакуль стваралася ўлада на месцах, ніхто не дабіраўся да глухое Смалярні, толькі хіба групы акружэнцаў, якія ўпарта ўсё ішлі, даганялі, прабіваліся да фронту. Яны заходзілі падкарміцца і абагрэцца.

Адбылося тое ў канцы верасня, калі ўжо зацвілі, як сінія хвалі, на лясных палянах верасы, калі пасыпалася жоўтае лісце, калі крычалі і не маглі накрычацца, быццам і яны пачулі на зямлі вайну, мірныя шэрыя птушкі жураўлі.

Недалёка ад Смалярні група акружэнцаў забіла трох нямецкіх абознікаў, якія толькі што пажывіліся ў той жа Смалярні свінінаю — везлі з сабою трох парсюкоў. Улады рашылі паказаць, каб другім такога не хацелася, што бывае, калі чапаюць немцаў.

Раніцаю яны акружылі вёску, сагналі на выган усіх. Мужчын пастроілі асобна. Цераз перакладчыка немец зачытаў, што калі не прызнаецца сам той, хто памагаў чырвонаармейцам, якія хаваюцца ў лесе і якія забілі нямецкіх салдат, то кожны чацвёрты мужчына будзе расстраляны, тут жа, пры ўсіх.

Дзень быў лагодны, плыло павуцінне, жаўцеўся ўзлесак, і здалёку плылі, крычалі журавы.

Усхліпвалі жанчыны, плакалі ціхенька дзеці, гледзячы на бацькоў, якія асобна стаялі пад суламі нямецкіх аўтаматаў.

Немец лічыў да дзесяці:

— Айн, цвай, драй...

Ён не спяшаўся, нібыта размерана адсякаў адзін за адным жывыя карэнні.

Перакладчык спалохана перакладаў:

— Адзін, два, тры...

Пасля сямі, рассунуўшы рукамі мужчын, наперад выйшаў Наронскі. У ботах, у галіфэ, у расшпіленай гімнасцёрцы, ён выступіў наперад.

— Я камуніст. Я арганізаваў засаду на вашых салдат, я карміў акружэнцаў! Смерць вам тут усім будзе! Гэта маё слова, слова камуніста! Людзі, чуйце, смерць ім! Маруська, беражы дзяцей, каб было каму давіць гідру фашызму і міравога капіталу!

Усяго і ўспеў сказаць ён, пакуль баязліва перакладаў перакладчык, а афіцэр даставаў з кабуры пісталет.

— Смерць фашыстам, слава бацьку Сталі...

Канца слова людзі не пачулі. Два разы коратка трэснулі пісталетныя стрэлы. Афіцэр не прамахнуўся абодва разы.

Наронскі цяжка ступіў наперад. Закрычала, затуленая бабамі, яго жонка і страціла прытомнасць.

Тут жа, над забітым, немцы прызначылі старасту, якога прывезлі з сабою...

Тое, што гаварыў Антось, успамін пра Наронскага выбіў Сцяпана з каляіны.

Калі на вёсцы пайшла пагалоска, што на канаве панішчылі бброў, Сцяпан з нейкаю нават палёгкаю і радасцю закінуў куркоўку за плячо і пайшоў займацца следствам.

Праз тыдзень у яго ўжо было падазрэнне, што тут не абышлося без старшынёўскай рукі: ніхто так смела не мог развярнуцца, каб не баяўся, што нічога яму не зробяць. Да таго ж старшыні спатрэбілася гэтае поле, якое ён раней не бачыў. Без яго тут не абышлося. З гэтым Дзямідчык сабраўся і паехаў у раён да старшыні паляўнічага таварыства Дзярэчы. Той паслухаў, што яму сказаў Сцяпан, нешта запісаў, сказаў, што з гэтым яны самі разбяруцца, а пакуль не злоўлены — не злодзей.

І непрыкметна перавёў гаворку на тое, што Сцяпану сама і быць старшынёй мясцовых паляўнічых і што ў іхнім лесе завяліся ваўкі, якіх трэба вывесці; ён і прывёз з сабою ўжо ў замаразкі брыгаду, абклалі лес, і Сцяпан якраз забіў аднаго з трох ваўкоў.

Зімою ён сам арганізаваў дзве аблавы. У адной пашанцавала — зноў застрэліў ваўка, у наваколлі набыў новую славу — славу паляўнічага. Зімою ён карміў і ахоўваў курапатак, якіх развялося многа ў кустах, што зноў пачалі брацца на былым высушаным балоце.

Зімою Сцяпан угледзеў на старшыні бабровую шапку і напісаў пісьмо пракурору. Адтуль адказалі, што шапка ў Прымачака куплена ў магазіне.

Летам Сцяпан хадзіў у жніво па полі, пільнаваў, каб камбайны жалі ў разгон, не глумілі пад нажамі птушак і зайцоў, і напісаў дакладную ў раён на старшыню, што той не дае такое каманды камбайнерам.

Нехта за вочы празваў Сцяпана заячым пастухом. Сцяпан дагадваўся, што гэта Антось, які зімою хацеў секчы ў крыніцы на дровы алешнік. Сцяпан не даў рабіць гэтага — бо да вясны ад алешніку асталіся б толькі кусцікі.

Цяпер, калі чужыя машыны снавалі ноччу па полі, расстрэльвалі тых зайцоў, якіх пільнаваў Сцяпан, і на машын не было ўправы, Сцяпан верыў, што тут не абыходзіцца без старшыні, што гэта нехта з яго знаёмых, такіх, як ён, за нейкую ласку тут пасецца. Таму, толькі таму хітры Жогла не хочы ўмешвацца, каб злавіць іх. Сцяпан сабраўся і паехаў да сына — перад гэтым ён да вечара сядзеў і ўсё пісаў, перачытваў і радаваўся, што дакажа сваё. Тады будзе ведаць і Жогла, і Дзярэча, і ўсе, хто думаў, што Сцяпан не знойдзе на іх управу, не паставіць на сваё месца.

Тым, як ён зробіць гэтую работу, і кончыцца нейкі важны, значны круг яго жыцця.

XI

На ноч перастаў церусіць дождж, крыху праяснела неба. Вецер не паменшаў, пранізваў халодную вільгаццю скрозь куфайку, якая пахла мокрым кортам. Сашка Навалач, як звалі яго ў вёсцы, курыў з кулака, пазіраў на дарогу, адкуль павінна была паказацца машына: учора вечарам на возеры два паляўнічыя вячэралі самі і частавалі Сашку гарэлкаю, якую налівалі з салдацкае, абшытае мацёраю флягі. Абодва былі ў купленых брызентавых куртках паверх куфаек, у паляўнічых ботах, у берэтах. Адзін барадаты, другі рослы, худы.

— Дарэмна мы сюды прыехалі. Тут і сваіх гусей няма, не тое што дзікіх! — гаварыў барадаты і закусваў напоўніцу каўбасою з хлебам і кіслым агурком.

— Гэта як сказаць. Калі пашукаць, то ўсюды можна нешта найсці. Бач, колькі тут ад андатры асталося.

— Ага, возьмеш яе тут, на агародах. Самога возьме гэты, як яго завуць, гэтага вашага старога? — папытаўся худы ў Сашкі.

— Пастух заячы? Сцёпка-брыгадзір. О, ён каго хочаш, яму лепш у рукі не пападайся!

Сашка рады быў, што перапала на дурніцу выпіць «белае» — як вёў яго нос вечарам на возера выйсці.

Барадаты яшчэ падліў яму.

— Тут ужэ і зайцоў не асталося, толькі пастух гэты.

Худы ўсё хмыкаў. Яму ўсё было не пад нораў.

— О, няма. А бабры?

— Тут, у полі, бабры? — недаверліва папытаў барадаты.

— Чаму ў полі? На балоце. Зрабілі плаціну, і трэці год тут жывуць, ужэ і маладыя вывеліся.

— Далёка дзе?

— За кар'ерамі, дзе торф капалі.

— Ніколі жывога бабра не бачыў,— барадаты зноў падліў Сашку.— Каб паглядзець хаця.

— Ночы трэба. Удзень не ўгледзіш.

— Дак, можа, Паўлік, паглядзім на баброў, а? — папытаўся барадаты ў худога.

— Ты яму верыш? Чарку выпіў на дурніцу і пляце кашалі з лапцямі.

Худому ўсё было не па душы.

— Я пляту? Сам ты Хама няверуючы. Я тут ужэ чатыры гады жыву.

— Адкуль ты сюды папаў?

Барадаты пытаўся спагадліва.

— Папаў. Жызня праклятая. Мне цяпер тут сядзі і нікуды не рыпайся. Пасялілі мяне — і ўсё, а чуць што...

Сашка чыркануў пальцам па шыі — канцы будуць.

— Ясна, перавучваюць. Адзін жывеш? — худы ажывіўся.

— Жонка ёсць, дзіця.

— Слухай, а ты заўтра падыдзі, як сцямнее, у алешнік ля грэбелькі. Паглядзім мы на баброў, а то век пражывеш, а такога звярка і не ўгледзіш. Ну, як? Мы не за так цябе просім.

— Не ведаю, час ці будзе.

Сашка ўжо захмялеў, але яшчэ дагадаўся, што трэба патаргавацца.

— Бутэлька «белай» твая,— барадаты выліў астаткі гарэлкі з флягі ў шклянку.

— Дзве, што мне адна. На адну і жонка дасць, як суну кулак пад нос, і хадзіць нікуды не трэба.

Сашка рагатнуў ад таго, што ўдала схлусіў. З жонкі, калі б ён не тое што кулак паказаў, а і да смерці яе прытоўк, то ўсё роўна траячкі б не выбіў. Але біць яе Сашка баяўся, таму што Дзямідчык, яшчэ як быў брыгадзірам, сказаў: пасадзіць зноў у турму, няхай толькі паспрабуе піць ці біцца. Сашка не баяўся ўчастковага, а Сцяпана баяўся.

Цяпер ён стаяў на холадзе і мучыўся таму, што хацелася выпіць, і яшчэ таму, што баяўся — абманулі яго ўчора. Што ім, гарадскім, абмануць, гарэлкі ў іх хапае. Але ён усё ж стаяў. Яму ўспамінаўся горад. Там было светла ноччу, там было многа людзей і можна было пайсці, калі захочаш, як ёсць грошы, у «кабак», там падчапіць кралю... Пасля трэцяе судзімасці гэта яму закрылася, і тут, у вёсцы, дзе ўсе былі навідавоку, не было разгарнення.

Машына стала, не даехаўшы грэблі. Свяціліся толькі падфарнікі.

Сашка ўзрадавана затрухаўся насустрач. Як толькі падышоў, дзверцы адчыніліся насустрач яму. Сашка ад нечаканасці шарахнуўся назад — апошні раз, калі яны ноччу перакулілі палатку і адтуль забралі віно, якое пілі два дні,— апошні раз яго бралі ў машыну. Вось гэтак жа нявінна адчыніліся дзверцы таксі, і ён не ўспеў і ачухацца, як быў у машыне.

Але тут яго ніхто не хваціў за рукі і не пасадзіў на сядзенне. Два чалавекі сядзелі спераду.

Сашка ўлез у машыну, зачыніў за сабою дзверцы, рады цяплу і цыгарэтнаму дыму, які быў у машыне.

Учарашнія мужчыны былі тут.

— Ну, дзе твае бабры?

Худому не цярпелася.

Сашка сцепануў плячамі — холадна.

Барадаты ўсміхнуўся і падаў яму флягу, якая стаяла паміж пярэднімі сядзеннямі.

Худы моўчкі вылез з машыны, адчыніў багажнік, нешта выкінуў адтуль.

Сашка хлябаў з флягі, пакуль не папярхнуўся. Барадаты моўчкі сунуў яму ў рукі яблык.

Худы адчыніў дзверцы машыны:

— Давай, нечага рассядацца!

За плячамі ў яго вісела стрэльба. У руках быў завостраны жалезны прэнт, цяжкі кол, плеценая лавушка, цэлафанавыя мяшкі.

Сашку падумалася, што яму будзе пасля таго, як ён разам з гэтымі гараджанамі паглядзіць на баброў. Ім не паздаровіцца, калі зловяць, а больш за ўсё не паздаровіцца яму.

— Не, хлопцы, я сваё... Мне гарэлка не трэба.

— Ты, неданошаны,— худы ткнуў яго прутом у бок,— пагаворы тут! Вядзі, паказвай, дзе плаціна!

Холадна плылі хмаркі, свяціў месяц, і ад хмар па зямлі ішоў лёгкі хуткі цень. Было відно. Холадна паблісквала вада між купінаў, шатрыста стаялі на кар'ерах лазовыя высокія кусты.

Сашка вывеў мужчын да зробленага бабром плёса. Ён аброс наўз берагі сітнягом, збаночкамі, асакою, а сярэдзіна цёмна і холадна глядзела на хмарнае месячнае неба, як страшнае вока. Чамусьці падумалася, што калі ўпруць яго сюды, то ніхто і не знойдзе.

— Дзе хатка? — худы пытаўся хрыпла.

Хатка была далей, за плацінаю, дзе на старыцы яшчэ адзін плёсік.

— А сцежка яго дзе?

— Тут,— Сашка паказаў за плаціну. Там паўз кусты ў густой і высокай траве, якая злегла цяпер на восень пад дажджамі, была бабровая сцежка.

— Стань тут,— загадаў худы барадатаму.— Могуць ісці ад канавы.

Ён больш нічога не сказаў, падаў барадатаму кол. Сашка першы, худы за ім перайшлі па бабровай запрудзе на той бераг і пайшлі да бабровае хаткі, якая кучаю ламачча цямнелася пад лазовым кустом на беразе невялікага плёсіка.

Худы больш нічога не пытаўся. Ён абагнаў Сашку. Той глядзеў, як худы спрытна апускае сваю плеценую лавушку ў ваду, і калі апусціў, загадаў:

— Пары!

Сашка вострым прантом папхнуў у ламачча.

— Да канца пары! Усё перапорвай,— худы вылаяўся.— Скарэй! Пары!

Слухаючы яго злосны голас, Сашка пачаў папіхаць прутом, як пікаю. Храбусцела ламачча, прэнт раптам праваліваўся ў пустое, адзін раз здалося, што ён уваткнуўся ў нешта мяккае, жывое.

— Давай, давай! — падганяў худы.

І Сашка даваў.

Ён не бачыў, заняты работаю, калі худы выкінуў на бераг лавушку. У ёй кідаўся, грыз дрот чорны хвастаты звер.

— Хваціць! — худы вырваў прэнт у Сашкі, каратка, як пікаю, стукнуў звярка па маленькай галаве, і той неяк адразу ж здрыгануўся, выпрастаўся ў клетцы і заціх.

Худы адчыніў лавушку, выкінуў забітага бабра ў цэлафанавы мяшок.

— Яны дзе дзерава рэжуць? — папытаўся ён.

Сашка моўчкі паказаў на бераг канавы, на якім раслі вербы, і паслухмяна пайшоў следам за худым.

— Калі яны тут, зараз папруць дадому па сцежцы,— коратка кінуў ён Мішку.

Яны прайшлі берагам і завярнулі напрасткі да плаціны.

Не даходзячы да плаціны, худы папытаўся:

— Што ў цябе?

— Адзін, здаровы, мабыць, стары.

— Ну, і то слава богу...

Худы перайшоў па запрудзе, скінуў на зямлю мяшок і лавушку, зняў з пояса сякеру і пачаў секчы і раздзіраць верх запруды.

— Нашто яна табе, пайшлі,— падагнаў яго барадаты.

— Хай плаціну разносіць... Думаць будуць, што свае няўмекі.

Хутка вада зацурчала ў прасечаным раўчуку, вымываючы гразь і галінкі.

Худы падышоў да плёса, старанна выпаласкаў у ім лавушку, потым жалезны прэнт, сякерку.

Сашка глядзеў, як вада набірала моц, расчышчала сабе дарогу.

Гаспадара не было, не было каму прыходзіць і рамантаваць яе.

Ля машыны Сашка чакаў, пакуль наезджыя пакавалі здабычу ў багажнік. Святла не ўключалі. Свістаў аб антэну «Жыгулёў» вецер, выбліскваў з-за хмар месяц. Усё быццам спяшалася.

Сашку таксама хацелася скарэй уцячы адсюль, пакуль ніхто яго тут не бачыў і нічога не ведае.

Худы адчыніў дзверцы машыны, кінуў на задняе сядзенне стрэльбу. Барадаты тым часам садзіўся ў машыну. Худы падаў з машыны дзве бутэлькі гарэлкі. Яны востра блснулі ў месячным святле.

— Малавата, карашкі, за такое...

Ён не дагаварыў. Жылістая, моцная, як жалезныя абцугі, рука худога зграбла яго за куфайку на грудзях, здалося, адарвала ад зямлі.

— Я табе не карашок, неданошаны! Можа, ты хочаш, каб на цябе запісалі гэтых звяркоў? Я памагу.

Сашку білі, калі ён, былы слесар, там, у сталіцы, зусім спіўся і ў рэстаранах з чужых сталоў выпіваў каньяк.

Таму ён ведаў цяпер па руцэ, якая яго трымала, што будзе мець за сваю прэтэнзію.

Яму здалося, што ў яго адарвалі сківаіцу.

Калі Сашка падняўся, машына ўжо ад'язджала. У галаве шумела. Святла ў машыне не запальвалі, толькі як не стала відно машыны, Сашка выплюнуў з рота торф з крывёю. Бутэлькі былі ў яго ў руках. Абедзве цэлыя. Адну ён выпіў па дарозе і начаваў ноч у хляве на сене.

XII

— Лёня, вячэраць дзе будзем? У зале? — Марыя выглянула з кухні.

— Не на кухні ж... Такія госці не кожны дзень.

Сын прынёс з балкона, паставіў на пісьмовы стол пяцілітровую эмаліраваную каструлю.

— Паглядзеце, тата, рыжычкі, а? Зараз бульбачкі — і закуска міравая.

Сын удаўся ў Сцяпана — рослы, хударлявы. Дома ён быў у джынсах, у рубашцы з закасанымі рукавамі.

Спяпан сядзеў у крэсле, глядзеў на сына. Ён радаваўся. Хацелася, каб і ўсе ў вёсцы паглядзелі і ведалі, як жыве яго Лёня. У пакоі быў засланы зялёны дыван амаль на ўсю падлогу. Ля сценкі насупраць стаялі кніжныя шафы, напакаваныя кнігамі. На Сцяпанаў розум — кніг гэтулькі не трэба было б. Але пра гэта Сцяпан маўчаў.

Тут, у зале, стаяў тэлевізар, а ля акна ў куце — пісьмовы стол з настольнаю лямпаю, закладзены кнігамі, на падаконніку ляжаў стос газет.

У другім пакоі была спальня.

Нявестка, чутно, заходзіла ў ванную.

— Давайце, тата, у ванну. Гатова ўжо. Пакуль мы тут на стол паставім...

— Ванна — гэта добра.

Сцяпан, калі прыязджаў да сына, любіў злазіць у ванну. Нявестка і не пыталася — адразу ж напускала ваду. Поўная цёплае вады, ванна аж пенілася пахучаю пенаю, і Сцяпан спяшаўся раздзецца.

Цёплая вада нібыта крыху растапіла тую злосць, рашучасць, з якою ён ехаў у горад. Ён супакоена ляжаў у вадзе і адсюль, з белае ванны, з гэтых выгод глядзеў туды, адкуль прыехаў. Тут чалавек нарабіў усяго на самога сябе, на сваю выгоду — і газ, і гарачая вада, і адхожая тут

табе. А колькі дамоў, а колькі чалавек — папробуй нагрэй гэтае вады, набярыся газу, напракладай труб...

У іх на цэнтральнай сядзібе таксама паставілі такія дамы. Пакоі на двух паверхах. І газ, і адхожую зрабілі, і ваду гарачую, як і ў сына, грэць можна газаваю калонкаю. Паагароджвалі, хлявы парабілі. Там спецыялісты жывуць і тыя, хто прыязджае жыць у калгас. Свае ніхто. Свае будуюць, а прыязджаюць — селяцца. Многія з-за гэтых дамоў і прыязджаюць. А ў Альховых Крыніцах і ў другіх вёсках стаяць моцныя, добрыя яшчэ хаты — у іх сяліцца ніхто не хоча. Хіба такога, як Сашку-алкаголіка, запруць жыць у хату. А так давай з выгодамі — механізатарам, даяркам, свінаркам.

Падумаў: а каб яму раптам узялі і сказалі — давай, Дзямідчык, збірайся ў такія выгоды. Ад гэтае думкі нечаму заныла сэрца. І так і не вырашыў — пайшоў бы ці не. Не стаў мучыць сябе тым, чаго не будзе.

Ён ці не задрамаў, бо прахапіўся ад звонкага ўнукавага голасу з калідора:

— Мам, а дзед дзе? Прыехаў?

— Прыехаў, у ванне.

— Дзед, ты тут? Ты яшчэ доўга будзеш там сядзець?

— Не, Ігар, памыюся вот...

— А ты, дзед, калі назад паедзеш?

— Заўтра, Ігарок.

— Добра! Дзед, у Алега сёння дзень нараджэння. Я скора пайду да Алежкі.

— Схадзі.

— А вечарам ты мне казку раскажаш?

— Раскажу.

Чутно было, як унук разуваўся і патупаў на кухню, потым пачуўся яго вясёлы смех — мабыць, папаў у бацькавы рукі і аж вішчаў ад радасці.

Пакуль Сцяпан шараваўся мачалкаю, потым стаяў пад дождыкам, нявестка паставіла на стол вячэру.

— Дзед, дзед, а ты мне што прывёз?

Сцяпан нагнуўся, падхваціў унука на рукі. Шчочка ўнука была яшчэ халаднаватая і тугая — з вуліцы.

— Ой, дзед, ты колешся!

Малы пагладзіў яго па шчацэ, як быццам паспрабаваў, ці і праўда так моцна колецца дзедава шчака, як здалося яму, закруціўся на руках, каб дзед паставіў яго на падлогу.

— Чаго прывёз? А ўсяго... Яблык, груш, мёду прывёз і казку табе на ноч.

— Дзед, а ў цябе пчолкі ёсць?
— Ёсць. Купіў калоду.
— Ой, дзед, [redacted] прыеду на лета к табе і буду карміць іх!
— А як ты будзеш карміць?
— А [redacted] буду наліваць у талерачкі малако і насіць ставіць на домікі.
— Пчолак, унучак, зімою кормяць, цукар вараць і кормяць, калі ім на зіму не хапае. А некалі пчолы самі сябе пракормлівалі і нас мядком кармілі.
— Дзед, [redacted] сабачка ў цябе ёсць?
— Не, няма. Шарык прапаў, [redacted] другога няма.
— А як Шарык прапаў?
— Во так, Ігарок, і прапаў. Пайшоў гуляць адзін у лес, мабыць, далёка зайшоў, заблудзіўся і назад не вярнуўся.
Унук сур'ёзна, вялікімі вачамі глядзеў на дзеда — яму шкода было сабаку, які пайшоў гуляць, заблудзіўся і не вярнуўся.
Сабаку Сцяпанавага нехта застрэліў, ці з дурасці, ці на злосць — у полі за крыніцамі ляжаў.
— Дзед, [redacted] бычок у цябе будзе?
— Ацеліцца зімою карова, можа, і бычок будзе.
— Я прыеду к табе і кожны дзень буду пасвіць бычка і насіць яму траўку, добра?
— Добра, унучак.
— Ігар, а чаму непамыты яблык узяў? Ану, пад кран пайшоў!
Унук знарок пакорліва і нехаця патупаў мыць яблык.
— Ну што, Марыя, гатова ў цябе?
— Гатова. Бульба зараз даварыцца.
— Можа, давай пазвонім Віцю?
— Ну, пазвані.
Сцяпан сеў у крэсла. Цёпла, светла было ў пакоі, за акном хутка шарэўся, гусцеў восеньскі прыцемак. Пасля язды з непрывычкі ў аўтобусе, пасля ванны цела здавалася лёгкае-лёгкае.
Сцяпан сцішана сядзеў у крэсле — мірна і спакойна было, і не хацелася ні пра што думаць.
Прыйшоў Віця — ён жыў на два паверхі вышэй над сынам, сярэдняга росту, з жывоцікам і роўнаю, на ўсю лабаціну, лысінаю, якую акружалі па-жаночаму даўгаватыя, на вушы і на патыліцу, валасы. Апрануты ён быў таксама, як і Лёня, у джынсавыя штаны, цеснаватыя на яго круглы азадак.
Сцяпан ужо ведаў ад сына, што Віця робіць інжынерам там жа, у акадэміі, на вытворчасці, што ў яго галава

«варыць, як у акадэміка» — па некалькі рацыяналізацый выдае ў год, што за гэтыя рацыяналізацыі, як гаварыла Марыя, ён мае і «Жыгулі», і дачу купіў.

Лысы Віця надзіва спорна выпіваў і закусваў, усё роўна як ён зголадаўся і па тым, і па другім. І не забываўся гаварыць і хваліць прывезеную Сцяпанам самагонку:

— Скора, брат, такога напітку і па вялікаму блату не дастанеш, Лёня. Трэба цаніць. Вёска вымірае, вот бацькі нашы адыдуць, а мы з табою нават і рэцэпт не будзем ведаць, як такую гарэлку рабіць. Давайце, дзядзька, за вас вып'ем. О, Марыя якраз і рыбку нам нясе!

Віця прынёс з сабою двух ляшчоў, такіх, якіх Сцяпан памятаў толькі з дзяцінства, як малы яшчэ быў. Іх можна было злавіць у іхняй тады яшчэ не выпрамленай рэчцы. Віця быў не толькі ўдачны рацыяналізатар, але і рыбалоў — на выхадныя ён ездзіў аж недзе пад Чэрыкаў, на азярцо, якое толькі ведае сам, дзе можна яшчэ парыбачыць.

Віця гаварыў «парыбачыць», і вочы яго задаволена і хітравата мружыліся, як у ката.

— Ну, дзе мне, старому, з вамі, маладымі. Не тыя гады, здароўе.

Сцяпан адмаўляўся піць для прыклёпу. Яму прыемна было піць, прыемна было, што лёгка хмялее.

— Ай, дзядзька, вы ж самі ведаеце, не п'еш — адкуль тое здароўе будзе!

У тэлевізары паказвалі канцэрт. Танцавалі ў народных строях старыя, старэйшыя за Сцяпана, жанкі, спявалі прыпеўкі. Потым на змену ім выходзілі маладыя дзяўчаты, усміхаліся на ўвесь экран прыгожымі белымі, як часнок, роўнымі зубамі. А за імі шумелі бярозы, потым хілілася калоссем святочна поле, потым плёскала аб бераг маленькаю хваляю возера.

Сцяпан прыслухоўваўся да гаворкі сына з Віцем пра нейкую атэстацыйную камісію ў Маскве, якая толькі і робіць, што рэжа ўсіх, пра нейкага спраўнага, хто і там сумеў знайсці блат... Ён не ведаў, пра што гаварыць. Яму было цёпла, утульна. І ад гэтае гасціннасці, ад цеплыні не мог адважыцца загаварыць пра тое, з чым прыехаў да сына. Тое было быццам бы дасюль і чужое, далёкае, за дажджом, за пустым полем, за чорным торфам на балоце, за вытрапанымі ветрам кустамі лазы, там, дзе, як сышла вада, пад карчамі рыжавата відаць быў пад вадою ў карэннях забіты малады бабёр... Нязручна было гэтым перабіваць такую спакойную і святочную гаворку за сталом, псаваць сваім

клопатам настрой. Ад таго, што ўспомніў рыжы асенні поплаў цяпер, у галаве сама сабою пачала ўставаць карціна таго, што было ноччу. Ён бачыў, як ноччу спыніўся на грэбельцы старшынёўскі «козлік», як ён разам са сваім мардатым аграномам і шафёрам выйшлі з машыны, як капалі запруду, як потым ставілі лавушкі, як папіхвалі каламі, каб выгнаць баброў з хаты, як потым валаклі іх да машыны...

— ...У нас некалі была рэчка... Рыбы было! Цяпер канава. Праўда, бацька? — Лёня папытаўся ў Сцяпана, і той ачнуўся.— Цяпер, праўда, бабры на яе прыйшлі? Як там, бацька, бабры яшчэ не запрудзілі рэчку, возера не зрабілі?

Лёня не чакаў, што скажа бацька, зноў расказваў Віцю:

— Знаеш, бабёр на высушанае балота прыйшоў, канаву запрудзіў, хату сабе зрабіў. Зараз там цэлая калонія будзе.

— Няма бабра. Прымачак наш раскулачыў яго.

— Як, дзядзька, раскулачыў?

— А так. Прыехаў, запруду раскапаў, каб вада сышла, а баброў пабіў. Адзін толькі, запаролі яго палкаю, астаўся пад карэннямі здохлы. Я, Лёня, таму і прыехаў. Я тут усё напісаў. Пара гэтага панка прыцісну́ць як след! Яму шапку бабровую захацелася!

Сцяпан адчуў, як лёгкая звонкая злосць забірае яго. Цяпер яму трэба было даць на вочы Прымачака, ён бы расправіўся з ім.

— А чаму вы думаеце, што ён? Ну, пасварыліся вы з ім, на пенсію пайшлі. А бабры...

— Адкуль жа ў яго шапка? З ката перакрасіў на бабра? Ты не думай, твой бацька не такі дурны! Ты мне толькі памажы...

— Дзе ж я...— пачаў быў Лёня, але сціх. Ён хацеў сказаць, што ні загадаць, ні даць каманду ён не можа. І невядома, на каго скардзіцца, і нельга вінаваціць толькі старшыню, на якога бацька мае вока.

Але Віця ў пору непрыкметна шмаргануў яго за руку — маўчы.

— Правільна кажа бацька. Цяпер там, на месцах, гэтыя старшыні пасталі, як удзельныя князькі — што хачу, тое і раблю. І ніхто не папра́віць. Вы, бацька, пакіньце нам усё, што запісалі, а Лёня сам тут разбярэцца, як лепш гэта перапісаць і куды паслаць, у газету ці так куды. Давайце яшчэ пакрысе.

Сцяпан выпіў і пачаў гаварыць, як ездзяць на машынах, як ганяюць зайцоў, як рэжуць іх жнучы, як труцяцца яны ад хіміі.

Віця згодна ківаў, устаўляў сваё слова і адначасна гаварыў пра нешта з Лёнем.

Сцяпану яшчэ хацелася і выпіць, і пагаварыць з Віцем, расказаць пра тое, што робіцца ў вёсцы, пра што ў яго за многа гадоў набалела на душы.

Але вярнуўся з гасцей Ігарок, пабыў на каленях у бацькі, у дзядзькі Віці, у дзеда, неахвотна перад мацераю пайшоў мыцца на ноч і ўжо ў адной піжамцы, жоўценькі, пушысты, як куранё, пацягнуў Сцяпана за сабою — расказваць на ноч казку.

Сцяпан мусіў устаць з-за стала і толькі тады, як стаў на ногі і пачуў, што яны не вельмі хочуць яго слухаць, зразумеў, што выпіў ён мнагавата, што больш піць яму нельга.

— Ты ідзі, унучак, кладзіся, а я пайду памыюся і прыйду расказваць табе казку.

У ваннай Сцяпан доўга мыў твар і мачыў галаў халоднаю вадою, пакуль не здалося яму, што крыху праяснела ў галаве.

Ігарок ужо ляжаў у пасцелі і чакаў.

— Дзед, а на лета ты возьмеш мяне? Я ўжо вялікі буду, і мама мяне пусціць на цэлае лета.

— А як жа... Там будзем у лес хадзіць па ягады, у грыбы, рыбу на возеры лавіць будзем. Я цябе плаваць навучу, і ты будзеш плаваць, як рыба.

— І вудачку мне купіш. Не, не вудачку, а такі сачок, як у дзядзькі Віці... Мы будзем плыць на лодцы, а рыба сама ў сачок будзе налазіць. Поўны мяшок!

— Пра сачок я не ведаю, а вудаў у мяне аж пяць. На ахвоту мы з табой пойдзем, я табе пакажу, як прылятаюць жураўлі. Вялікія, харошыя, стаяць у полі, а потым кружацца высока-высока. Сонца, восень, ралля сухая, а яны ўсё кружацца, усё крычаць, аж пакуль з воч не прападуць... Хочаш, я і казку табе раскажу пра жураўля?

— Хачу.

— Даўно было гэта. Маленькае сяло наша было, возера вялікае, а за возерам лес і балоты пачыналіся. Вось з-за тых балотаў, з таго краю зямлі прыляталі пасля Іллі на бераг возера шэрыя птушкі жураўлі. Прыляталі, за чаротам садзіліся... А жыла ў аднаго ўдаўца прыгожая дачка, такая харошая, што і канца-краю няма. І на работу ру-

чая — усё ў руках у яе гарыць, а яна толькі песеньку спявае. Гаспадыняю яе ўсе звалі, бо і дачкі лепшае, і лепшае гаспадыні на ўсю акругу не было.

Захацелася ёй паглядзець, чаго гэта тыя птушкі кожнага вечара туды лятаюць. Выйшла яна, за каноплі схавалася і чакаць стала, калі тыя птушкі ляцець будуць.

— Дзед, а што гэта каноплі?

— Ну, расце такое... Зярняткі ёсць, птушкі кляваць любяць, а з самое, ну, як табе сказаць, вяроўкі ўюць, на лейцы, на вужышчы.

— А што такое лейцы, вужышчы?

— Ну, лейцы — гэта вожкі, якімі каня кіруюць. Хіба вам не казалі ў садзіку?

— Вожжы казалі, а лейцы — не. А чаму ў нас у садзіку так не гавораць, як ты, не вучаць?

— Бо наша гаворка простая, а ў вас тут гарадская. Слухай, унучак... Бачыць тая Гаспадыня, што ўпалі птушкі, жураўлі шэрыя, на зямлю, ды як упалі, так малайцамі і зрабіліся. Адзін над адным лепшы і харошшы, а той, што самы паследні, той самы стройны, самы харошы. Як пайшлі яны ў возера нырца даваць, падкралася Гаспадыня ціха ды і ўкрала пер'е таго самага высокага, самага харошага. Нацешыліся яны ў вадзе, усе ў сваё пер'е адзеліся, толькі яму няма. Пашукалі, пашукалі ды падняліся ўсе на крыло, паляцелі, а ён застаўся адзін услед ім глядзець.

Тады Гаспадыня і кажа:

— Не гаруй, хлопец. Бач, якая я спраўная і харошая. Будзем мы з табою разам жыць. Бо выкінула я тваё пер'е, так ты мне ўпадобаўся.

І пачалі яны разам жыць, і нарадзілася ў іх дачка, яшчэ за маці і за бацьку харошшая і ўдалейшая, і ад яе род наш на зямлі пачаўся і цяпер ідзе.

А той бацька, Апошні Журавель, усё ніяк пра чараду сваю забыцца не мог. Усё выйдзе, як ляцяць жураўлі, на бераг возера, угору глядзіць і песні спявае. Ад песень тых, што такія харошыя яны былі, людзі казалі, аж сэрца заходзілася. Чулі песню тую птушкі, скідалі адтуль па пярку Апошняму Жураўлю. Прыйшла пара, што якраз яму пер'я наскідалі, і зноў ён птушкаю зрабіўся, стаў на крыло і паляцеў у чараду сваю. А жонцы сваёй, Гаспадыні, і дачцэ сказаў, што песню сваю, як душу, ён тут пакідае, каб шанавалі яны яе, каб нікому глуміцца з яе не давалі, бо ён будзе кожнае восені прылятаць, будзе душу сваю гукаць.

І пакуль душа тая будзе, пакуль ён па яе прылятаць будзе, датуль і род наш чалавечы на зямлі будзе.

Але так яно выйшла, што дачку яго, харошую маці, Гаспадыня за чалавека з чужое стараны аддала, а ён дачку жураўлінуую ад песні свае адвучыў, дзецям яна яе не пакінула. А Апошні Журавель усё прылятае, усё тую душу сваю ў нас гукае... Ты спіш, унучак?

Ігарок нічога не адказаў дзеду, яму, можа, снілася, як высока і хораша, бы душы чалавечыя, плывуць над зямлёю журавы...

— Шукае ўсё душу сваю. Ты прыедзеш, я табе пакажу жураўля, паслухаеш песню яго.

Сцяпан паправіў коўдру на ўнучку.

Паслалі Сцяпану спаць у зале на мяккай канапе. І спаў ён моцна і глыбока.

Ні ад чаго гэтак не баліць душа і нічаму гэтак не радуецца, як роднаму свайму полю, якое праплыве пад шызым крылом тваім. І там, унізе, гэтак жа шыза ляжыць прыціхла і спустошана асенняе ворыва. І ўжо толькі цьмяна паблісквароць на сонцы цёплым водсветам дастаялыя шапаткія аўсы. Але яшчэ грэе роднае журботнае сонца, яшчэ цёпла ад яго і не хочацца да чужога, дзе гэтак ярка, светла, дзе гэтак цёпла і дзе так нудою студзіцца душа.

За полем гараць асеннія вогнішчы лесу, як сіняватыя вочы зямлі, ляжаць між парыжэлых, вылінялых за лета броваў асакі, невялікія лужкі і азерцы.

Цень Апошняга Жураўля ахіляў поле, лес, азерцы і лужкі, трывожыла яго апошняя песня ціхую паднябесную прастору. Цэлы дзень кружыўся Апошні Журавель над роднымі палеткамі, цэлы дзень ён чакаў, што недзе з зямлі адгукнецца пакінутая ім некалі на зямлі жураўліная яго душа.

Праміналі гады, не стала за палямі тых вялікіх і родных балот, і цяпер на новыя паселішчы другая пралегла жураўліная дарога. Але кожнага года прыляталі жураўлі на роднае поле, кружыліся, доўга шукалі пакінутае і забытае і потым адляталі, адляталі туды, дзе няроднае цёплае сонца.

Мінулым летам з Апошнім Жураўлём было яшчэ чатыры яго таварышы. Двое не даляцелі ў вырай, двое не адолелі дарогу назад. Маладыя жураўлі не ведалі, не

памяталі тых палёў і тае свае жураўлінае радзімы, дзе засталася душа старых жураўлёў, дзеці пачалі любіць за сваё чужое.

Апошні Журавель плыў над родным полем. Была залатая восень. Апошні Журавель хацеў пачуць водгук на свой журботны кліч. Але звечарэла, у яго стаміліся магутныя верныя крылы, і ён нарэшце апусціўся на поле, там, дзе спрадвеку яны апошні раз адпачывалі перад далёкаю дарогаю цэлымі чародамі.

Цяпер на астравок пацямнелага ржышча сярод асенняга ворыва апусціўся адзін Апошні Журавель.

Ён стаяў і грэўся на вячэрнім сонцы. Вочы яго былі заплюшчаны. Ён драмаў і час ад часу ўздрыгваў і прачынаўся. Ён думаў пра свой зямны працяг, пра зямнога брата бабра, паселішча якога так і не знайшоў, не ўгледзеў ягонае затокі, нібы закрылася яшчэ адно вока на роднай зямлі. Гэта трывожыла і палохала, перашкаджала думаць пра тое, што за год ён угаворыць маладых жураўлёў і яны прыляцяць сюды цэлаю чарадою.

Пакуль ён адпачываў, як адпачываюць дома пасля далёкае дарогі, не чуў, што на палявой дарозе спынілася машына.

З яе вылез чалавек без пінжака, але пры гальштуку.

— Міша, давай сюды, скоранька!

Ён працягнуў руку, і шафёр з машыны падаў яму стрэльбу.

— Гэта ж журавель, Віктар Антонавіч.

— Ну і што? Адным больш, адным менш.

— Адсюль далекавата.

— Тут карцеч здружаная. Яшчэ як секане.

Высока і засмучана стаяла пры залатой сцірце саломы асенняя птушка.

Чырванавата адсвяцілася сонца на ствале старое стрэльбы. Коратка грукнуў стрэл.

І адразу ж, як кінутая ім, птушка ўзмахнула крыламі, адарвалася ад зямлі.

Віктар Антонавіч, які памкнуўся следам, каб падымаць здабычу, стаў на месцы. Не бег і шафёр. Сляпіла ў вочы сонца. Птушкі нідзе не было. Толькі крык, асенні, развітальны ўскрык паплыў над полем.

— Я ж казаў, далекавата...

— Ну і чорт з ім!

За машынаю лёгенька падняўся белы асенні пылок.

Шэрае мёртвае крыло Апошняга Жураўля ў вечаровым мораку злівалася са скібай асенняга ворыва ў чыстым полі...

Пра гэта Сцяпан нічога не ведаў.

Паехаў ён дадому назаўтра. Сыну пакінуў усе свае скаргі, напісаныя на паперы ў вучнёўскім сшытку.

Сын знасіў той сшытак да былога аднакурсніка ў газету. Той пачытаў. Папытаўся, што было ў Лёневага бацькі са старшынёй.

— Бач, і сам кажаш, што стары троха прыдзіраецца. Тут прыватнае замешана. Можа, паглядзім, будзе агульны матэрыял пра прыроду, на падвёрстку пусцім.

Але, мабыць, матэрыялу такога не было, і клопат у таго чалавека ў рэдакцыі быў такі ж, як і ў Лёні.

Некалькі тыдняў Дзямідчык чакаў пісьма. Але так нічога і не пачуў. І тады зразумеў, што дарэмна ён ездзіў да сына шукаць праўду.

Цяпер Дзямідчык ведаў, да каго яму трэба ехаць.

XIII

У аўтобусе было цесна. Перад самым горадам ён напакаваўся так, што шафёр мусіў упіхаць пасажыраў, каб зачыніць пярэднія дзверы. Людзі спяшаліся ў горад на работу. Сцяпан сядзеў, прыціснуты дзябёлаю крутаплечаю маладзіцаю, нашыкаванай духамі і пудраю гэтак, што аж круціла ў носе і хацелася чыхнуць, як сабаку ад табакі.

Сцяпан даўно нікуды не выязджаў з вёскі, яшчэ радзей ездзіў у аўтобусе — калі быў брыгадзірам і трэба было ў раён, то дабіраўся на калгаснай машыне.

У горад спяшалі маладыя і сярэдняга веку людзі. Падумалася, што цяпер сама работа, што трэба дабіраць бульбу, што толькі пачалі церабіць буракі. Усе едуць у горад... А да іх за сто кіламетраў рабочых папрывозілі, з завода, ад сем'яў. Бульбу выбіраюць. Ужо каторы год. Бабы цяпер і моды не знаюць хадзіць у поле — прыедуць студэнты ці рабочыя. Гэта стала іхняю работаю. Буракі, дзе па нормах размерана, трэба самім выбіраць, гэта не на студэнтаў, не на рабочых, таму што і бурачніку карове трэба, сена даюць тым, хто робіць на бураках, накасіць.

Сцяпан глядзеў за акно аўтобуса, запацелае так, што аж бралася вільгаць у кроплі і сцякала ра́гамі. За шклом

туманна і мокра шарэлася раніца, прывя́лая і белая ад расы, бы патаптаная, ляжала прыдарожная трава. Глуха, брудна і мокра было, як і заўсёды, калі пачынаецца глухая восеньская пара.

І ад таго, што пачаў думаць пра работу, што тут кругом ехалі, спяшалі на работу людзі, неяк не па сабе было, усё роўна як заняў ён тут чужое месца, робіць альбы-што. І чым бліжэй пад'язджаў да горада, тым менш рабілася і тае злосці, і дурное ўпартасці, з якою выбіраўся ехаць. І яшчэ было адно — не ведаў, да каго трэба ісці, каб было надзейна, каб ніякі там чыноўнік не мог выкруціцца ці адкруціцца, каб было сказана і зроблена.

Цяпер, калі ўспамінаў пра работу, пра тое, што і ў начальства зараз другі клопат — не пра таго зайца, якога нехта ганяе на полі, а пра ўборку,— упэўненасці паменшала. І настырацца да начальства выходзіла як і не з рукі ўсё роўна...

Але варочацца не было як, трэба было ехаць.

У горадзе выйшаў Сцяпан з аўтобуса ў цэнтры.

Людзі прывычна спяшалі. Дзямідчыку не было куды спяшаць. Яшчэ не было дзевяці. Ён пастаяў на плошчы, прымяркоўваўся, каб прабавіць час, і загадзя прыкідваў, куды лепш зайсці: ці сюды, у стары двухпавярховы будынак, дзе ад самае вайны і было ўсё раённае начальства, альбо цераз дарогу, у новы, цяперашні, са шклом, у чатыры паверхі. У старым ён бываў больш, і як рабіў брыгадзірам, больш заходзіў. Новы быў і непрывычны — на паверхі высока хадзіць трэба было.

Ён спатыкнуўся вокам аб шкляныя вялізныя вокны гастранома за вуглом і з палёгкаю пачэпаў туды — паглядзець, што можна купіць дадому, галоўнае, не забыцца прывезці старой алею.

У гастраноме сонна шахала направа і налева мокраю анучаю па бетоннай падлозе прыбіральшчыца, сонна хадзілі і перагаворваліся, усё роўна як толькі павылазілі з пасцеляў, чыстыя і дагледжаныя прадаўшчыцы. Гэтаю сваёю дагледжанасцю і чысцінёй яны быццам аддаляліся нечым ад яго, вясковага чалавека. Даўно яно так павялося, што тыя, хто паехаў у горад, прыязджалі чыстыя і дагледжаныя. Гэтага хапала, каб зайздросціць і ім, і гарадскому жыццю. Праўда, цяпер ці то прывыклі да таго, што амаль з кожнае хаты ёсць у горадзе гараджане, ці таму, што і на сяле па-другому можна і адзецца, і жыць, усё часцей кідалася Сцяпану ў вока, што з горада маладыя хлопцы прыяз-

джаюць як пакамечаныя якія, быццам там іх у нейкіх вальцах круцяць ці ў падваротнях качаюць.

Але тут, у райцэнтры, дзе, як ні круці, больш людзей вясковых, прадаўшчыцы былі адметныя.

Алею Сцяпан купіў аж тры бутэлькі. Хлеба яшчэ не прывезлі, ды і з напакаванаю хлебам сумкаю было не з рукі хадзіць па начальству.

Пасля магазіна Сцяпан яшчэ крыху патаптаўся на мокрай, нейкай разгубленай, прытуманенай восеньскай вуліцы, дзе ўжо быццам і непатрэбна свяціліся сіняватыя вулічныя ліхтары, чужымі зялёна-чырвонымі вачамі глядзелі на пустых перакрыжаваннях святлафоры.

Ля пад'ездаў і аднаго, і другога будынкаў пачыналі з'язджацца машыны, курылі ля іх і моцна параготвалі шафёры.

Дзямідчык пастаяў і пайшоў у новы будынак — там усё ж павінна быць начальства больш сур'ёзнае.

Пакуль збіраліся людзі ў ранішняй мітуснечы, Сцяпан пачаў абход з першага паверха, каб паглядзець будынак. Яшчэ ён спадзяваўся, што сустрэне некага з тых, каго ведаў і сустракаў, калі бываў некалі на нарадах, хаця начальства мянялася і мяняецца часта, маладыя прыходзяць.

Будынак кіславата пах тынкоўкаю, нявыветраным, спёртым за ноч духам фарбы.

Дзямідчык ішоў па калідоры, чытаў пад шклом надрукаваныя вялікімі літарамі на белай паперы шыльды загадчыкаў, намеснікаў, інструктараў. У канцы першага калідора на першым паверсе наткнуўся замест стандартнае шыльды на больш кароткую з аднае літары. Пакуль ён завярнуўся пайсці, з-за дзвярэй заклапочана выскачыла завітая, у чорным касцюме жанчына, строга глянула на яго, і Сцяпан толькі гмыкнуў з самога сябе і пайшоў на другі паверх.

На апошнім паверсе, як толькі выйшаў з лесвіцы на калідор, яго спыніла знаёмае прозвішча — Яновіч. І дзве вялікія літары: П. І. Пётр Іванавіч, ці Павел Іванавіч, ці Ігнатавіч... Іван Яновіч!

Дзямідчык прывычна пайшоў па калідоры, але ўжо не прыглядаўся да шыльдаў, прабягаў вачамі. А што, можа быць, што Іванаў сын ужо начальнік. Можа. Калі т о й, то даўно можа быць начальнікам.

У канцы калідора, да шырокага, запацелага акна пакамечаным і мокрым асеннім лістом прытульваўся клён.

Дзямідчыку, калі гэтак блізка ўбачыў мокры ліст і набрынялае ад дажджоў голле, здалося, пачуў гнілаваты пах балота.

Танкі, якія выскачылі з узгорка, білі па іх з кулямётаў і гармат. Яшчэ не сцямнела. На роўным вясновым балоце, якое зусім пусціла і куды танкі не маглі выйсці, адвячоркам людзі былі добра відны. Асколкам Дзямідчыка шмарганула па руцэ, неглыбока. Рука валодала, але і пякуча балела. Ад крыві быў цяжкі рукаў кажушка. Немцы раскалолі атрад папалам. Большая палавіна пайшла другім бокам ад лесу, і тым партызанам, хто апынуўся тут, было горш — яны не толькі забралі на сябе ўсю ўвагу нямецкіх танкаў. Ім яшчэ трэба было, пераскочыўшы па вузкім перашыйку, потым цераз рэчачку, якая разбрыняла цяпер ад вады, перабрацца ў вялікае балота, туды, дзе партызан больш і большая схова.

Самае страшнае было тое, што з групаю партызан апынулася многа жанчын і дзяцей. Немцы маглі перахваціць іх на перашыйку перад вялікім балотам і патапіць усіх, як кацянят.

Падганяць нікога не трэба было. Ад страху крычалі толькі малыя дзеці, калі блізка ўзрываліся снарады. Потым, калі Дзямідчык успамінаў тую блакаду, найперш усплывала, які чысты, светлы, з роўным тугім сінім небам стаяў надвячорак і якія роўныя абрысы танкаў былі на гэтым сінім фоне.

Было відно, як танкі зняліся і пайшлі наўкруг балота.

Ратунак заставаўся толькі ў вялікім балоце. Пачалі шукаць пераправу цераз рэчачку. Блізка недзе падыходзілі немцы, трэба было маўчаць, каб не выдаць сябе. У адным месцы, цераз рэчку, там, дзе ляжала зімняя дарога, яшчэ не прарвала лёд. Ён мокрым гурбаном стаяў цераз рэчку. Паступіў загад — ламаць алешнік, слаць яго на лёд.

З бакоў па рэдкіх агеньчыках Сцяпан бачыў, што немцы, няхай і паволі, але пакрысе падбіраюцца да перашыйка. Там было сушэй, не расло лесу, і з хмызу маглі падысці танкі. Добра, што гусцеў прыцемак і што немцы не бачылі яшчэ іх. Насустрач немцам выставілі заслон, але Сцяпан ведаў, што ў партызан амаль не асталося патронаў.

Людзі стараліся. І ў гэтай цішыні моцна плакала дзіця. Спачатку Дзямідчык не здагадваўся, адкуль гэты

непрывычны голас. Дзіця на нейкае імгненне прыціхала, мабыць, маці старалася супакоіць яго. Голас гэты, здавалася, чуўся над усім балотам. Людзі азіраліся на яго спалохана і ціснуліся бліжэй да пераправы.

Дзямідчык пайшоў на голас.

У аблавушцы, перакручанай вухам наперад, стары дзядзька, сагнуты, як корч, наставіўшы вінтоўку, амаль пхаў перад сабою жанчыну. Яна, без хусткі, у расшпіленым кажушку, на каленях адпаўзала перад ім і ўсё прасілася:

— Дзядзечка, што ж вы робіце? Дзядзечка!..

— Ты кажушком яго, кажушком закрый і не пачуеш!..

— Дзядзечка, сыночак жа!.. Я жонка Яновіча!

— Кідай, дурная, а то і табе, і ўсім тут канец будзе. Бач, колькі з дзецьмі збілася? З-за яго канец усім будзе! Жывая будзеш — народзіш яшчэ. Душы, а не — кідай. Ну!..

Жанчына ўсё круціла галавою, адпаўзала і не бачыла за сабою глыбокую яму з вадою. Там бы яна і пакінула малога.

— Назад! — Дзямідчык амаль пад самую бараду сунуў дзядзьку ствол аўтамата, і той адхіснуўся.— Назад, паскудства!..

— А што, каб з-за аднаго ўсіх пабілі?.. З маёй унь трое!

— Назад!

Дзядзька не баяўся, што Дзямідчык пачне страляць. Страляць тут ніхто цяпер не мог. І Дзямідчык параненаю рукою паволі дастаў з чахла фінку, якая цьмяна і нядобра бліснула.

Дзядзька мацюкнуўся і адступіўся.

— Уставай! — загадаў Дзямідчык жанчыне.— Пайшла, ну, пайшла!

Дзямідчык чуў, як гудзе за ім нядобра натоўп, але не азірнуўся.

Ён павёў яе кустамі да пераправы. Яна ціснула дзіця да сябе, але не магла заглушыць яго крык.

— Лажыся, паўзі, чуеш, кацiся, паўзі!.. А то правалішся... Там ідзі ў балота! Паўзі!

Сцяпан кінуў жанчыне альховую жэрдку.

Яна зацкавана глянула на яго, на тую дарогу, на якую ўжо пачалі накідаць галлё, але якую яшчэ не вымасцілі на самай сярэдзіне, дзе больш падлізвала лёд вада.

— Жэрдку вазьмі і паўзі!

Яна страшнымі вачамі глядзела чамусьці толькі на яго аўтамат. Яна не пазнавала ні голасу яго, ні аблічча. Ён ведаў, што пакідаць яе нельга...

Дзіця, здавалася, крычыць гэтак моцна, што аж баляць вушы. Пад аўтаматам ён пагнаў яе на лёд. І як толькі спыняўся ён, замірала ў жаху і яна. Так яны і паўзлі. Ён бачыў перад сабою яе хромавыя, добрыя яшчэ боты, голыя вышэй халяваў ногі.

Мякка прасядаў лёд, прамокла адзежа. Толькі на тым беразе яна ўстала. Спадніца была мокрая. Малога, закручанага ў посцілку, яна ўсё ціснула да сябе.

— Я Сцёпка, ты не пазнала мяне?

Ён ступіў да яе. Яна закруціла галавою — і ён не разумеў, пазнала ці не, бокам пачала адступаць, з жахам азіраючыся на Сцяпана, потым пабегла, тулячы да сябе малое...

Ззаду, за рэчкаю, глуха вухнуў снарад, нема закрычалі людзі. На перашыек выходзілі нямецкія танкі, за імі пырскала агнём з аўтаматаў пяхота...

У адчаі людзі кідаліся ў рэчку...

Больш ён не сустрэў Лену ні разу. Толькі часам, калі нудзіўся, калі ўспаміналася маладосць і на душы рабілася няшчасна, успамінаў яе. Але тую, на вечарынках, а не тую, якая паўзла па балоце, хаваючы пад кажушком дзіця. Ён нікому не гаварыў, але ў такія маркотныя часіны, як быў маладзейшы, верыў, што з ёю быў бы сапраўды шчаслівы, што яна вінавата... Потым, ужо старэйшаму, яму хацелася сустрэцца і паглядзець на таго, хто тады быў дзіцем...

...Дзямідчык спахваціўся, што зноў стаіць перад дзвярамі, на якіх напісана знаёмае яму прозвішча. Стаіць пасярод калідора і замінае людзям.

Сцяпан адчыніў дзверы і зайшоў у пакой. Перад тым як адчыніць іх, ён некалькі разоў далікатна пагрукаў костачкаю пальца, але нічога яму не адказалі, і ён зайшоў сам.

Сакратарка, чарнявенькая, каротка астрыжаная дзяўчына, нешта друкавала на машынцы, падняла галаву, паглядзела, але друкаваць не перастала.

На яго «дзень добры» толькі кіўнула галавою.

Дзямідчык патаптаўся на месцы і сеў на крэсла пры сцяне.

— У Пятра Іванавіча прыёмны дзень аўторак.

Дзяўчына адразу заўважыла, што Дзямідчык сеў, і перастала стракатаць на машынцы, паглядзела не на яго самога, а на яго карычневую сумку, якая разаслалася на падлозе і ў якой глуха грукнулі тры бутэлькі алею, на яго боты і галіфэ.

Цяпер і з вёскі, мабыць, сюды мала хто прыязджае ў ботах і галіфэ. Пра гэта яму гаварыла жонка і прымушала надзець касцюм.

— Я знаю. Мяне ён прыме.

— Ён пайшоў да першага.

— Нічога, я пачакаю. Я не спяшаю.

Дзямідчык вырашыў, што будзе чакаць гэтага Пятра Іванавіча, пакуль не дачакаецца. Хацелася проста і глянуць — не можа ж быць чалавек, каб не падобны быў ні на бацьку, ні на маццеру. А калі і не ён, усё роўна начальнік.

Дзямідчык думаў пра тое, як раскажа, каб нядоўга гаварыць і ўсё сказаць. Жоглу чапаць не будзе. Бог яго бяры з Жоглам. Пенсіі чакае. А так усё раскажа... І пра калгас...

Ён чакаў доўга, аж надакучыла, і Дзямідчык пачаў прыслухоўвацца да крокаў у калідоры.

Але ці то ён задрамаў, ці так задумаўся, што не пачуў, калі Пётр Іванавіч увайшоў у прыёмную, павітаўся і, нібы пытаўся — хто гэта? — паглядзеў на Дзямідчыка.

Сакратарка падхвацілася і адразу ж за Дзямідчыкавым «дзень добры» адрапартавала:

— Таварыш сказаў, што вы запрасілі яго... Я яму гаварыла, што ў вас прыёмны дзень у аўторак, але ён сказаў, што вы яго прымеце... Мне запісаць яго на прыём на аўторак?

— Не, Ліда. Заходзьце.

Пётр Іванавіч адчыніў дзверы, успеў непрыкметна строга глянуць на сакратарку. Яна пачырванела.

— Мне цераз мінут дваццаць трэба будзе зноў да першага. Не забудзьце мне напомніць. Прашу, прашу... Вы заходзьце. Сядайце. Прабачце, як вас завуць, хто вы, адкуль?

Дзямідчык прысеў да прыстаўнога століка.

— Сцяпан Сцяпанавіч... З Альховых Крыніц. Дзямідчык,— назваўся Сцяпан.

— Ясна,— Пётр Іванавіч усміхнуўся, быццам нешта ўспомніў.— Ну, што ў вас?..

Пакуль Сцяпан збіраўся, з чаго перш пачаць, моцна зазваніў тэлефон.

— Прабачце.

Пётр Іванавіч зняў трубку, прывітаўся, адказаў на жарт.

Голас у трубцы быў, мабыць, начальніцкі, бо Пётр Іванавіч альбо спрабаваў нешта тлумачыць, альбо згаджаўся, а больш слухаў. Рука яго нешта лёгенька крэсліла на паперы. Калі ён хмурыў лоб, на ім глыбока і густа збягаліся маршчыны. І на вісках ляжала сівізна. Дзямідчык падумаў, што па ўзросту рана яшчэ было б гэтак ссівець. Пакуль Пётр Іванавіч слухаў, Дзямідчык заўважыў, якія стомленыя ў яго вочы, які сам ён натомлены — і ў гэта імгненне, калі чалавек за сталом перастаў быць начальнікам, да якога Дзямідчык прарваўся ў кабінет, а проста стомленым чалавекам, ён пазнаў яго — пазнаў па бацьку, па Яновічу: і падбародак быў бацькаў, і нос, і вочы гэтак жа пастаўлены.

А трубка ўсё гаварыла, роўна, упэўнена — Дзямідчык чуў гэтыя роўныя ўсплёскі голасу ў ёй, хоць слоў не чутно было.

Пётр Іванавіч зразумеў, што ад яго патрэбна, і цяпер чакаў, калі кончацца ўдакладненні. Ён ужо ведаў, што трэба будзе яму зрабіць, і таму чакаў, калі начальства выгаварыцца, не перабіваў яго.

Пасля, як скончыў гаварыць, націснуў кнопку на селектары, сказаў сакратарцы:

— Перадай Дубовіку, хай тэрмінова зробіць разлікі — колькі і калі мы можам звыш плана здаць мяса. Тэрмінова няхай зробіць.

І зноў сказаў Дзямідчыку:

— Прабачце, я слухаю вас.

І на твары ў яго не было ўжо ні стомленасці, ні тае адкрытасці.

— Скажэце, гэта ваш бацька Іван Яновіч? Камандзір атрада?

— Мой. Вы ведаеце яго? Разам партызанілі?

— Ну, як сказаць... Я ў «Кірава» быў... А так знаў яго, чаму ж не. Як ён? На пенсіі?

— Няма яго.

— Як няма?

— Скора два гады ўжо.

— Ты бачыш? А такі рухавы быў.

— Сэрца.

Змоўклі. І каб перарваць гэтае маўчанне, ужо нясмела Сцяпан папытаў:

— А маці як, Алена?
— Маці нічога. Вы і яе ведалі?
— Чаму ж, ведаў...
Дзямідчыку раптам захацелася сказаць, што ён і яго ведаў. Па гадах гэта быў ён, тое дзіця, якое закрывала сабою Алена і з якім яна паўзла па распухлым лёдзе цераз балотную рэчку, ратуючы яго.
— Будзеце ў маці, паклон скажэце. Ад Дзямідчыка Сцяпана з Альховых Крыніц... Яна павінна помніць.
Сцяпан устаў. Ён хваляваўся.
— Пачакайце, Сцяпан Сцяпанавіч, вы ж сюды ехалі не толькі, каб у мяне пра бацькоў папытаць. Можа, я вам і памагу? Што ў вас?
— Панадзіліся к нам на поле з машынаю зайцоў біць. Я ўжэ не кажу, што азімыя топчуць. І так мы гэтым удабрэннем усё жывое вытруцілі. А тут, можна сказаць, на вачах у людзей, з-пад фар. Я ўчастковаму нашаму, Жоглу, казаў і прасіў. А ён кажа — начальства, а начальства ўсякае бывае. Яму да пенсіі даслужыць трэба...
Сцяпан адчуваў, што збіваецца на скорагаворку, усё роўна нібы саромеецца таго, што гаворыць. Падумаў, што праўду гаварыла жонка — няма чаго лезці да начальства са сваімі зайцамі, яшчэ канчаюць выбіраць і бульбу, і буракі.
— Ясна.
Яновіч зняў трубку, націснуў на клавішу.
— Дзярэча? Дзень добры. Тут да цябе сёння прыйдзе чалавек. Так, Дзямідчык. Ведаеш ужо, гаварыў ён з табою? Ад майго імя разбярыся, хто гэта, чыя машына. Разбярыся і мне дaложыш. А я ім пакажу зайчаціну! Хто не ўмее на машыне ездзіць, будзе пяшком па раёне хадзіць. Будзь здароў.
Пётр Іванавіч устаў з-за стала, і цяпер Сцяпану падумалася, што ён хоць і не тоўсты, але не па гадах грузнаваты.
— Нас першы збірае зараз,— сказаў ён.— Зайдзеце к Дзярэчу, усё яму раскажыце. Па раёне яшчэ восем працэнтаў бульбы ў зямлі, амаль сорак — буракоў.
Пётр Іванавіч стомлена, як прасіў прабачэння, усміхнуўся, выйшаў з-за стала, каб развітацца.
— Заходзьце, Сцяпан Сцяпанавіч. Што трэба — заходзьце. Не саромейцеся. А я буду ў вас — заеду, пагляджу, як жывяце.
— Заедзьце. А маці скажыце, што я быў, пра яе пытаўся. Не забудзьце, скажыце.

На развітанне Пётр Іванавіч прытрымаў руку Дзямідчыка, усё роўна як хацеў яшчэ затрымаць, каб пагаварыць.

Сцяпан ужо ведаў, што сакратар забыў яго, тую сустрэчу на полі, калі сама ішлі дажджы.

Ад таго, што яго гэтак добра прыняў сакратар, што ён сын Яновіча, было лягчэй. Сцяпан упэўнена пагрукаў па прыступках лесвіцы, усё роўна як усё жыццё толькі тое і рабіў, што хадзіў па гэтых прыступках. І на двары пасвятлела, недзе, мабыць, за туманам, прабілася сонца, і таму ясней і весялей рабілася ў паветры. Не трэба слухаць жанок. Начальства начальству не раўня. А без зайчыка і поле не поле. Гэта ўсе ведаюць.

Паездка выйшла ўдалая. Ад гэтага і маладзей, і весялей было. Думалася пра Алёну — яна, мабыць, такая, як гарадскіх па тэлевізары паказваюць... Яновіч быў старэйшы за яе на гадоў дзесяць. Памёр ужо.

Успомніў яе перад натоўпам. Як жахліва глядзела яна на Сцяпанаў аўтамат! Няўжо не пазнала ці баялася, што ён застрэліць яе з рэўнасці? І ён тады не ведаў, што, ратуючы яе з малым, мабыць, уратаваўся і сам.

Усё ж і цяпер ажыло ў душы тое, маладое, тая крыўда, ці што, на яе за тое, што здрадзіла, выйшла за Яновіча.

Дзямідчык з палёгкаю ішоў па вуліцы, задаволены сабою.

Аднак да лясгаса, дзе было праўленне паляўнічага таварыства, Дзямідчык не надта спяшаўся. Дзярэчу ён ужо і пісаў пра паляванні з-пад машыны, і нават званіў з канторы. Дзямідчык ведаў, што гаспадарка ў Дзярэчы вялікая і што сапраўды, мабыць, у яго было больш важнага клопату.

Дзямідчык выстаяў даволі доўгую чаргу ля гастранома — прадавалі селядцы, а таму, калі прыйшоў да лясніцтва, сказалі, што Дзярэча выехаў на Заганавіцкае возера ганяць браканьераў і будзе толькі пасля абеду. І гэта не засмуціла Дзямідчыка. Ён спакойна выправіўся хадзіць па горадзе — агледзеў магазіны, абышоў базар, патаргаваўся, паглядзеў на цэны, у гаспадарчым магазіне напаў на цвікі, якімі прыбіваюць шыфер, і купіў; выпіў разліўнога піва і паабедаў у сталоўцы на базары, амаль што зусім так, як некалі, калі яшчэ дзяржаў мацёру, калі вазіў прадаваць парасят. Тое, здавалася, было даўно, базар пах ад вазоў дзёгцем, нагрэтым далёкаю дарогаю. Цяпер базар і разбудавалі, і абнавілі, панаставілі паветак, накрытых

разнаколерным пластмасавым шыферам, але брук так і застаўся нечапаны, і таму было адчуванне, што нічога не змянілася.

Пяшком Дзямідчык зноў схадзіў у лясгас пасля абеду, застаў там Дзярэчу, белабрысага, чырванатварага і рослага мужчыну. Ён быў у гумавых паляўнічых ботах, у брызентоўцы, вялікі і чужы за старым, з цыратавым верхам, двухтумбавым сталом.

— А, здароў... Дачакаўся? А мы толькі прыехалі. Знаеш, мінскія інжынеры цэлую схему выдумалі. Плывуць сабе на лодачцы з сачком — і як нічога не было... Накрылі і іх, і схему, і легкавічок. Але і паскудства, я табе скажу. Цэлы багажнік натрамбавалі і яшчэ мяшок цэлафанавы дабіралі!

Дзярэча аж сплюнуў, але быў вясёлы, што злавілі.

— Давай, які там нумар у цябе. Сам мог бы разабрацца, але калі да Яновіча дайшоў, давай, запішу, падключу аўтаінспекцыю. Канечне, Яновіч ім як накруціць хвост, да цябе больш не паедуць, у другое месца панадзяцца.

Ён запісаў нумар машыны, які запомніўся Дзямідчыку. Сцяпану здалося, што Дзярэча адразу ж здагадаўся, чыя машына ездзіла на полі, бо сказаў:

— Добра, я Яновічу далажу. А вот калонію баброў ты, Дзямідчык, не ўпільнаваў. Я думаў, што ў цябе там ніхто не падбярэцца. Слухай, Дзямідчык, як гляджу цяпер на гэтых гараджан... Ну, толькі ж, здаецца, з вёскі выехаў, а як дарвецца сюды, латошыць усё падрад — жывое і нежывое. І, гад жа, ведае, дзе ёсць, і не думае пра тое, каб каліва на развод пакінуць. Абы толькі драць, браць, грэбці. Жыў жа тут, у вёсцы, такое зайздрасці не меў.

— У нас баброў не гарадскія заглумілі. Начальнічкі свае. Яны не горш за гарадскіх.

— Ну, мы пра гэта гаварылі. Не зжыўся ты са старшынёй — гэта адно. Шапка тая яго бабровая законна куплена. Мы ж правяралі. Дарэмна ты на яго ўсё валіш.

— Шапка законная, а другая...

— Ну, ладна, давай не будзем...

Дзярэча махнуў рукою — і Сцяпан не стаў больш гаварыць. Усё думаюць, што ён падазрае старшыню ад злосці, з-за таго, што той выправіў на пенсію з брыгадзірства.

— Што яшчэ ў цябе там чутно? — папытаўся Дзярэча. Ад яго адзежы пахла вадою, полем, лесам, падмоклым брызентам, нейкім блізкім сэрцу, і Сцяпан адчуў, што і яму

захацелася ў поле, у лес, дзе прасторна і дзе пахне цяпер восеньскаю вільгаццю і сіверам.

— Нічога.

Дзямідчык устаў, падаў Дзярэчу руку, той прыўстаў з-за стала, падаў руку на развітанне:

— Слухай, мы збіраем брыгаду на ваўкоў. Давай падключу?

— Далёка куды збіраецеся?

— За Старобін.

— Не, дзякуй, далекавата. Бывай здароў.

— Як хочаш, а то пазвані.

— А не ўжэ. Вы маладыя, куды мне. Ад вас ніякі воўк нікуды не схаваецца, утрубіце яго.

Дзярэча праз акно глядзеў, як паволі, цвёрда, нават з гонарам ішоў па вуліцы Дзямідчык. Хударлявы, лёгкі на нагу, у галіфэ, у салдацкім бушлаціку, у ботах, ён быццам вярнуўся з тае пасляваеннае памяці — тады гэтак адзяваліся мужчыны. Толькі гэтая сумка з цяперашняга часу. Дзярэча нечаму ўспомніў і Альховыя Крыніцы, дзе цяпер пад вокнамі гэтак жа, як ля будынка лясгаса, мокра, сумна і пакамечана цвітуць вяргіні, туманок над алешнікам ляжыць. Поле ўкруга, лясок на гектараў чатырыста, вытаптаны і выхаджаны людзьмі, як сад ці раённы парк, меліярацыйная канава. Там некалі была харошая пакручанка-рэчачка. А цяпер поплаў, забалочаны, часта так пусты, бо замакае ўсё роўна вясною, і нічога на ім не пасееш. У гэтым чыстым высушаным балоце, на былой старыцы ўздумаў пасяліцца бабёр — лазы там па берагах канаў хапала. Загаціў плаціну і пражыў аж тры гады. Потым усё ж раскапалі і хату, і самога забілі. Тады Дзярэча і прыязджаў у Альховыя Крыніцы. Спачатку, каб паглядзець на паселішча, а потым, па заяве таго ж самага Дзямідчыка, каб знайсці віноўнага. Дзе там яго знойдзеш, калі да паселішча і да самае хаткі з паўкіламетра ад дарогі? Ці мала хто туды пад'ехаць можа? Дык і свае маглі пагнацца на шкуру, раскапаць. Спусцілі ваду і пабілі звяркоў.

І цяпер, калі ўспамінаў і тое знішчанае бабрынае паселішча, і самую вёску, і старога Дзямідчыка, Дзярэча са смуткам думаў, што там нічога і не асталося з жыўнасці, хіба дзе які заяц у полі ці качка ў лужку, андатра ў канаве і шэрая курапатка ў полі. Усміхнуўся са старога, які ездзіць і скардзіцца з-за таго зайца. Тут не ўспяваеш ганяць тых, хто ласёў б'е, дзікоў, рыбу трубіць з вадасховішчаў. Смешна было, што Дзямідчык стараўся даказаць, быццам баброў не абышла рука старшыні. Ці не тады гэта было, як

старшыня адпраўляў яго на пенсію? Якраз патрабавалі, каб брыгадзірамі былі людзі пасля тэхнікума. А Дзямідчык тады ваяваў са старшынёй.

Дзярэча стомлена правёў далонню па твары, усё роўна як хацеў сцерці ўспамін, які праступаў туманна з недалёкага мінулага, і толькі востра, быццам гэта зараз было, адчуў смак свежага агурка з грады... Ён усміхнуўся гэтаму ўспаміну, зняў тэлефонную трубку, набраў нумар.

— Цыганкоў, здароў. Дзярэча. Не, не той, не аграном. Ага, я, я. Не дагадваешся? А чаго ж на зайчаціну не пазваў? Якую? А на тую, што з-пад Альховых Крыніц табе на стол прыбягала. Не прыбягала? І ні разу такога не было? А дзевятнаццаць-пятнаццаць не твой нумарок? Не, у цябе трынаццаць. Ну, можа, і трынаццаць, уначы не надта разгледзіш. Не, тут жартачкі малыя. Гэты нумар мне даў Яновіч. Ага, сам. І папрасіў, каб я праверыў і далажыў. Ладна, Цыганкоў. Твая машына, таму ў цябе і пытаюся. Знаю, больш знаю, чым ты думаеш. Глядзі сам, а то другі раз нумарок правільна ўгледзяць. Ладна, ладна, далажу. Усё сваю меру мае. Ладна, дагаварыліся на першы раз. Ну, будзь здароў. Будзь.

Дзярэча ўсміхнуўся — які начальнік упраўлення святы, ён ведаў.

— Аўтаінспекцыя? Дзярэча звоніць. Лаўлю, лаўлю... Такі нумар, падкажэце, у каго ў нас на «козліку»... Дзевятнаццаць-пятнаццаць... Я пачакаю.

Старшыня паляўнічага калектыву акуратна зграб, склаў у стос паперы на стале адною рукою, укінуў у шуфляду стала, замкнуў яго.

— Слухаю, слухаю. Няма ў нас такога нумара? Дзевятнаццаць-трынаццаць ёсць? Ведаю, у Цыганкова. А дзевятнаццаць-пятнаццаць няма ў раёне? Добра. Будзьце.

Дзярэча стомлена, спакойна, быццам наперад ведаў, што і павінна так быць, устаў з-за стала і, ужо стоячы, яшчэ раз набраў тэлефонны нумар.

— Прыёмная? А Пятра Іванавіча можна? Дзярэча звоніць. К канцу дня толькі? Я вас папрашу, перадайце яму, што я праверыў тое, што ён мяне прасіў. Запішыце — машыны з такім нумарам у нас у раёне няма. А мы возьмем пад кантроль Альховыя Крыніцы. Калі ласка. Усяго вам добрага.

Ён паклаў трубку, пастаяў, нібы абапіраўся на яе, стомлена і задаволена ўсміхнуўся: дзень быў сёння ўдалы, накрылі браканьераў, якія надакучылі на Заганавіцкім возеры. Ён стаміўся за дзень і хацеў есці, як здаровы

мужчына пасля немалое, але добра зробленае работы. Старшыня надзеў балонневы плашч, шэрую летнюю шапку і падаўся дадому.

Дзямідчык пяшком дабіраўся да вакзала. Па дарозе зайшоў у сталоўку, выпіў піва, а потым падумаў, што ўдалася паездка, купіў і выпіў бутэльку «Белага моцнага». Ад гэтага яшчэ прыветнейшым здаўся асенні зажураны і затуманены дзень, на які плакаліся вялікія вокны магазінаў, прывяла, мокра ляжала на тратуарах пачарнелае лісце. Дзень быў мяккі, лагодны, пад Сцяпанаў цяперашні настрой. Яму нават пагаварыць хацелася, расказаць каму, што гэтак добра з'ездзілася. Дома, на гаспадарцы, вечна работа, ад яе ніколі нікуды не дзенешся. Гэта ўсе ведаюць. А такую работу, як зрабіў ён, не кожны зробіць. Вось так узяў і пайшоў да начальства, а цяпер хай паспрабуе хто сунуцца ў поле. І яшчэ яму хацелася расказаць, што начальнік гэты — сын тае жанчыны, якую ён некалі любіў, якую праводзіў некалі з вечарынак і з якою нават цалаваўся. І яна была самая прыгожая і самая лепшая ў свеце. І яшчэ ён мог сказаць, што яму і цяпер баліць і што недзе не памерла ў грудзях злосць на Яновіча, які перайшоў яму, Дзямідчыку, дарогу, але ён не мог гэтага сказаць і не хацеў сам сабе ў тым прызнацца, бо Яновіча ўжо няма на свеце, а тым, хто памёр, нельга ні зайздросціць, ні злавацца на іх.

Гэтак лёгка і весела ішоў ён у вільготны, нізенькі рахманы асенні дзень, які, здавалася, вось-вось гатоў замружыцца, расплакацца лёгкаю імжою. Ішоў і адчуваў сябе молада, здарова, усміхаўся сам сабе і сам гаварыў добрыя словы, бо быў ужо стары чалавек і жыццё навучыла яго не гаварыць услых тое, што ўспамінаецца ці думаецца сам-насам, бо людзі не зразумеюць, а потым яшчэ і пасмяюцца, і ад гэтага надоўга ў душы застанецца жыць боль.

Нават тое, што дзяжурная вакзала спачатку дурыла людзям галовы, гаварыла, што аўтобус спазняецца, а потым, калі пачало цямнець, аб'явіла, што аўтобус паламаўся, з гаража не выйшаў і, такім чынам, сёння яго не будзе, можна здаваць білеты, не сапсавала Сцяпану настрой. Вохкалі і клялі яе бабы, потым рассыпаліся ў горад — хто начаваць да радні ці знаёмых, хто галасаваць на спадарожную, якіх не надта ўжо і будзе на ноч.

Выпітае віно крыху выветрылася, і весялосці і лёгкасці разам з ім таксама ўбыло. Смярдзела ад чыгункі мазутам, едкаватым дымам, і Дзямідчыку захацелася выйсці з гэтага тлуму, хай і невялікага, але гарадскога тлуму, захацелася

ў поле, дзе пахне мокраю асенняю зямлёю, выбранаю бульбаю, бурачнікам, мокраю травою і адсырэлым бадылём цыкорыі, быльнягу, лебяды на межах і абочынах палявое дарогі.

Ён пастаяў, пачакаў аўтобуса, каб выехаць за горад, і там, на абочыне, знайшоў палку, пачапіў на яе сумку, у якой быў заказаны жонкаю алей і накупляна смачнага гарадскога свежага хлеба, ускінуў сумку за плечы, выкіраваў на дарогу — хвала богу, дарога-сыпанка, сухая, ісці можна. Некалі і без дарогі хадзілі, па гразі, цяпер распанелі.

Гэтым ён супакойваў сам сябе і стараўся не думаць, што калі ісці, то папапойдзе, як не кажы, дарога няблізкая.

Калі ззаду выбліснула на дарозе святло, Дзямідчык спыніўся, з надзеяй азірнуўся і пачакаў, пакуль машына пад'едзе, нават і рукою махнуў. Машына напорыста шуганула міма і толькі, калі прамінула яго, усё роўна як раздумала, затармазіла, зырка бліснула чырвонымі агнямі.

Дзямідчык падбег, прычыніў дзверцы. З машыны дыхнула цяплом, у ёй было светла, як у хаце, пахла цыгарэтным дымам. За рулём сядзеў малады, без шапкі, з акуратна расчэсанымі валасамі шафёр. І твар яго быў малады, і сам ён здаўся яшчэ зусім хлапчуком. І гэтакім жа чыстым голасам добра ўсміхнуўся, нічога не папытаўся, сказаў: «Садзіся, дздзька, весялей будзе».

Дзямідчык спачатку ўвапхнуў сумку, паставіў і кій, потым і сам умасціўся на сядзенне.

Шафёр увесь час паблажліва, з усмешкаю глядзеў на дзядзьку. І толькі тады, як машына кранулася, азірнуўся цераз плячо і папытаў:

— І куды, дзядзька, паедзем?

— Мне да Альховых Крыніц...

— А мне к цешчы на аладкі.

— Якія ж на ноч аладкі?

— На ноч будзе і скварка, і чарка, а на раніцу і аладкі.

— Хіба што так, а то б чаго гэтак перціся.

Дзямідчыка страсянула на яме, і ён аж ікнуў ад нечаканасці.

— А ты, дзядзька, у газету не пішаш?

— Адкуль ты ўзяў?

— Ведаеш, што каму рабіць трэба.

Шафёр круцянуў руль, аб'язджаючы выбоіну, потым у другі бок, ад абочыны да абочыны. І машына неяк лёгка слухала яго, калі ён коратка паварочваў баранку, усё роўна

як плячом — то адным, то другім — піхаў машыну на абочыну. Пакуль шафёр выкручваўся на дарозе, Дзямідчык прыглядаўся да яго, а потым праз лабавое шкло і на дарогу. Святло ад машыны кідалася ў ноч двума замглёнымі вільгаццю слупамі і быццам разляталася на дробненькія кропелькі, на туман. Гравійка тут, дзе насып амаль раўняўся з полем, была выбіта грузавымі за восень у крутыя, мяккія пад коламі хвалі-выбоіны.

Але як толькі пайшла раўнейшая дарога, шафёр зноў азірнуўся на Дзямідчыка.

— Дык, кажаш, дзядзька, спяшаеш да цёткі на цёплыя ногі?

Дзямідчык зразумеў, што шафёру не маўчалася, што яму хацелася гварыць. Мабыць, начальнік у яго вялікі і сур'ёзны, што цэлы дзень маўчаць даводзіцца. Дзямідчык і адказаў у лад шафёру, насмешліва:

— Я свае аладкі ўжэ даўно паеў і ногі цётчыны адагрэў. Мне б пасля дня да ложка дабрацца. Гэта ты аж са скуры, на ноч гледзячы, да тых ног лужашся.

— Дзе там, дзядзька, і ног тых не захочаш. Заснуць не ўспееш, нацямочку назад трэба ехаць.

— А хіба ты не ў горадзе жывеш?

— Жыў, пакуль жонцы дзіця не зрабіў. А тады мне во такі дзядзька, у каго я жыў, і кажа: не высыпаемся мы з цёткаю, дзіця нам мяшае...

— То хай бы табе твой начальнік памог ужо якую ў горадзе кватэрку агораць.

— Начальнікаў многа, а кварцір мала, дзядзька.

— Не, мой у Мінску, неяк пашанцавала, скора палучыў.

— Каму, дзядзька, шанцуе, той і ўвесь век свой танцуе.

— Яно і праўда. Адзін увесь век сяк-так наўскасяк, а другі не толькі танцуе, але і прыпявае.

Дзямідчык асвоіўся і сагрэўся. За вокнамі машыны прабягалі цёмныя, глухія, зрэдку пазначаныя кропелькамі электрычных лямпачак, асеннія вёскі, і цёмным балахонам ахінала іх восеньская сумота і цішыня. А тут, у машыне, роўна гуў матор, гэта ад яго ішло ў кабіну цяпло.

— Ну што, дзядзька, мне направа, вам налева.

Шафёр збавіў хуткасць. Наперадзе была развілка і чорная палявая ноч. Не хацелася выходзіць у яе з гэтае ўтульнасці і цеплыні.

— А можа, падвязеш мяне, хлопец, а то я колькі паўзці буду, а табе мінут дзесяць, не больш? Я і заплачу табе.

— Бач, зрабі чалавеку добра, яму яшчэ лепш захочацца. Як таму мядзведзю, дай пакласці лапу, ён і сам узлезе.
— А што табе, грошы лішнія будуць? Я і чарку пастаўлю.
— Свая ці з магазіна?
— Ёсць і такая і такая.
— Хлебная?
— Хлебная.
— Э-э, заробіш, дзядзька, на табе, як Заблоцкі на мыле.
Шафёр пераключыў хуткасць, і зноў напорыста загуў матор.
На развілцы ён павярнуў налева, і Сцяпану падумалася, што трэба будзе яшчэ нечым аддзячыць хлопца.
— У мяне цяпер штрыфель, як мёд.
— А мёду няма?
— Не.
— Яблыкамі і мая цешча свіней корміць.
Машына ішла лёгка, быццам па дарозе гэтай шафёр кожнага дня ездзіў. Ён, не пытаючыся, звярнуў і з гравійкі туды, дзе здалёку была відна адзінокая лямпачка над кароўнікам і ўжо не свяцілася ніводнага акна на ўсю вёску.
І святло машыны на вуліцы, і матор яе, здалося, пабудзіць усю вёску. Шафёр ля хаты Дзямідчыка круцянуў руль, завярнуўся і затармазіў амаль ля самых варот.
— Вылазь, дзядзька, як міністра, цябе да парога давёз.
Дзямідчык зашавяліўся, палез у кішэню па грошы.
— Не трэба, дзядзька, грошы. Дзякуй скажы, і добра будзе.
— Як гэта цяпер — скажы дзякуй і будзь здароў. Другі раз і затармазіць паленуешся. Зайдзі хоць на чарку.
— Калі не шкадуеш, дзядзька, бутэльку свае дай, тады я табе дзякуй скажу.
— Можа, у хату зойдзем?
— Не, дзядзька, не. Мне ехаць трэба, а то спазнюся, то яшчэ жонка да суседа збегае.
Сцяпан прынёс шафёру бутэльку і яблык наклаў у кішэню самых наліўных.
Той адкаркаваў бутэльку, добра пацягнуў, моцна ляпнуў па корку:
— Маладзец, дзядзька, гарэлка добрая.
— А ты не баішся за рулём?
— За маім рулём, дзядзька, можна і паўзатора выпіць, абы толькі пасля гэтага ехаць мог. Будзь здароў, дзядзька!
— Заходзь да мяне, як будзеш у нас.

Дзямідчык яшчэ пастаяў на двары, прыслухоўваўся да мокрае і глухое ночы, да вёскі, якая не абзывалася ніводным гукам, правёў вачамі машыну, што прывезла яго ў гэтую цемру і цішыню і знікала двума, як ваўчыныя вочы, агеньчыкамі. Як толькі яны прапалі з вачэй, пайшоў у хату і Сцяпан.

XIV

Мішка газаваў, як толькі можна было па гравійцы — вакол машыны плыла цёмная восеньская ноч. Невядома, чаму ён павёз гэтага старога — нібы не было чаго рабіць. Але цяпер не каяўся. Прыемна адчуваць, што ты ўсё можаш. Ён любіў прыязджаць да цесця з горада, з цеснага пакойчыка ў старой, прапахлай мышамі драўлянае хаты, дзе яны кватаравалі з Аксанаю. У цесця ўсё было дагледжана, усё зроблена, выфарбавана ў хаце, даведзена да парадку на двары. У цесця заўсёды было часу пасядзець за сталом, выпіць чарку. Дома вечна спяшалася на свой кароўнік маці, вечарам прыходзіў на падпітку з работы бацька, і яны пачыналі сварыцца між сабою. Колькі памятае сябе Мішка Пракаповіч, гэтак было ў іхняй хаце. Бацькі старэлі, але лад не мяняўся, і Мішка прывык да такога жыцця, нібы так і патрэбна было... Цяпер міжволі не надта спяшаўся заязджаць дадому. Ды і выйшла яно неяк само сабою так, што пасля арміі дачка гадавалася ў цесця і цешчы, а таму і яму выпадала прыязджаць туды, ды і грошы на кааператыўную былі цесцевы. Хутка атрымае сваю кватэру, пераселіцца, і тады не трэба будзе амаль кожнага тыдня бываць у цесця. Там, у горадзе, не дастануць Мішку хітравата прыжмураныя цесцевы вочы, якія ўсё ведаюць і ўсё бачаць. Цесць умее неяк непрыкметна паставіць усё так, што Мішка, хацеў ці не хацеў, рабіў па цесцевай указцы. Цяпер Мішка ведаў, што гэта цесць ажаніў яго на Аксане.

Мішка сцепануў плячамі, ямчэй сеў на сядзенні, мацней узяўся за баранку, націснуў нагою на педаль газу, як зліўся ў адно з машынаю...

...Збіралі вучняў па вёсках раніцаю. Было цёмна, мокра, як заўсёды перад замаразкамі. Мішка і цяпер, калі ўспамінае пра тое, не ведае, што пацягнула яго пасунуцца на лаўцы і паклікаць Аксану да сябе:

— Ідзі сюды. Тут месца ёсць...

Лаўка была пры самай кабіне, да пярэдняга борта можна было прытуліцца плячамі.

Ехалі да Ленінграда цэлымі днямі, прыхватваючы вечары і досвіткі. З дарогі сама больш запомніліся світанні — густыя, асеннія, з нечакана суровым фіялетавым водсветам на небе, які клаўся таксама і на бліскучую чорную стужку шашы. У памяці назаўсёды засталася тая дарога і цёплае, даверлівае Аксаніна дыханне на плячы ў яго. Хацелася, каб яна даўжэй спала і каб даўжэй чуць цяпло яе шчакі.

Пацалаваў ён Аксану, калі дарога канчалася, ужо ў Ленінградзе. Пацалаваў, сам баючыся да адчаю, што больш ніколі не будзе так блізка да яе.

Пасялілі іх на Кіраўскім базары, у калгаснай гасцініцы, чыстай, барачнага тыпу будыніне.

З гадамі ў памяці сцерлася вастрыня ўражання ад вялікага горада, але запомнілася, што ён купіў вінаграду, яблык, цукерак. Яны з Аксанаю не пайшлі ў горад, засталіся ў пакоі, замкнуліся, елі вінаград і цалаваліся да знямогі.

Запомнілася, як і вярнуліся з тае школьнае экскурсіі. Ноч была месячная, высокая. Бялела зямля, качаўся па ёй у клубах дарожнага пылу марозны, калючы вецер, перабягала цераз дарогу насохлае калянае лісце.

Ён вылез у канцы вёскі. Не свяцілася ніводнае акно ў хатах, толькі месячнае святло плыло над стрэхамі, па сценах хат, толькі белая вымаражаная вуліца, калючы зазімкавы вецер, цішыня.

У іх дома гарэла святло, чутны былі галасы. Ён здагадаўся, што бацька зноў п'яны, што дома сварацца.

Ён не заходзіў у хату — упершыню за ўсё сваё жыццё адчуў, што не хочацца дадому, як стрэмка, кальнула душу вострае жаданне — каб хутчэй пакінуць усё тут, каб толькі ў іншы свет.

Назаўтра вечарам ён пакурэў на веласіпедзе ў Аксаніну вёску. З таго і пачаліся іхнія школьныя сустрэчы...

Гравійка была перакапана — яшчэ з самага лета пачалі падсыпаць яе. На палавіну дарогі нассыпалі з самазвалаў пяску, потым рассунулі, разраўнялі бульдозерамі. Няўкатаная коламі дарога пасля восеньскіх дажджоў размокла, разбілася ў глыбокія каляіны.

Машына цяжка ішла па пяску, аж падвывала маторам. Мішка ехаў спакойна: ведаў, што машына выедзе — пакуль што яна ішла толькі на заднім мосце, пярэдняга ён не ўключаў.

Цяпер ён усё роўна як здалёку бачыў таго хлапчука-школьніка, з тымі яго наіўнымі жаданнямі і спадзяваннямі нешта памяняць у сваім жыцці. Таму і паехаў паступаць — а паехаў таму, што ўсе ехалі, што некуды трэба было пасля школы ехаць паступаць, такая завядзёнка была не першы год,— паехаў у ветэрынарны інстытут і не паступіў, пасля тройкі на першым экзамене з палёгкаю вярнуўся дадому. На наступны год вясною яго забралі служыць у армію.

...Аксана не ездзіла паступаць ні ў якія інстытуты — яна паступіла ў медыцынскае вучылішча, там працавала нейкая сваячка Аляксандра. На выхадныя прыязджала дадому, а Пракаповіч да яе — ён сеў у калгасе на старшынёўскага «козліка». Ездзіў як сталы кавалер, машына аставалася пры варотах Аксанінай хаты, а на выхадныя заходзіў вечарам і ў хату, вячэралі разам з будучым цесцем і выпівалі чарку.

Яму па душы была такая самастойнасць і павага да сябе, ды і Аксана прывыкла да яго і давярала зусім.

Пад вясну ўжо аднаго вечара ён вярнуўся дадому крыху раней, чым звычайна — збіраўся ехаць да Аксаны.

У хаце чуліся галасы, ярка гарэла святло. За сталом у большым пакоі сядзеў ужо добра на падпітку бацька, маці падавала з веранды на стол спечаную на патэльні каўбасу.

Аксанін бацька, паголены, чырвоны, чысты з твару, у белай сарочцы, зашпіленай на ўсе гузікі, у суконным шарсцяным цёмна-сінім двухбортным пінжаку, як рыжык, моцна сядзеў за сталом. І па тым, як сядзеў ён, і як гаварыў, і нават як закусваў, чутно і відно было, што ён не абы-хто і што без павагі да яго тут ніяк нельга.

— А, і ты лёгкі на паміне! Ну давай, давай сюды! — бацька перастаў абдымаць госця, махнуў рукою Мішку.

Аксанін бацька мякка, але настойліва супакоіў яго, пасадзіў на месца, прыветна ўсміхнуўся Мішку.

— Сядай за стол, Міша. Я вот прыехаў, у госці завярнуў,— ён сам наліў Мішку чарку.

— Ты ў мяне глядзі, я, калі што якое! — парываўся нешта сказаць Мішку бацька, але госць зноў супакоіў яго, падклаў на талерку агурок.

Маці толькі снавала ля стала, дакорліва паглядзела на Мішку.

Толькі пасля трэцяе чаркі, калі Мішка зусім зразумеў, што Аксанін бацька тут не проста так, сам ён і сказаў:

— Тут такое дзела, Міхаіл. Я думаў, Аксана табе сказала і ты дома перагаварыў, а можа, і не адважыўся. Дзела маладое,— ён па-свойску падміргнуў Мішку.— Ну вот, я думаю, заеду і заадно са сватамі дагаворымся, калі што і як зладзім. А то ж нягожа, табе ў армію, дзеўка дзіця родзіць незамужняю.

— Вы пра каго? — па-дурному вырвалася ў Мішкі, і ён не заўважыў, як само сабою ўзяў на відэлец кавалак мяса з госцевае талеркі.

— Ну, ты ж сам памятаеш... Гм, адным словам, мы тут з тваімі бацькамі пагаварылі і рашылі, што другое рады вам няма, як ажаніцца. Я ж думаў, ты не проціў, Аксана не проціў, а мы ўжо са сватам музыку ноймем, гарэлкі выжанам,— Мікалай весела прыабняў, паляпаў па плячах Мішкавага бацьку.

— Сынок, мы ж Мікалая ведаем, тут трэба толькі па совесці,— умяшалася ў гаворку маці.— Гулялі разам, тваё дзіця будзе, што ж тут гаварыць.

— Давай, зяцёк, яшчэ па кроплі, ды мо падвязеш мяне дадому, а то я ўжэ п'яны сёння, што і не дайду.

Вочы цесцевы былі прыжмураны. Мішка цяпер ужо ведае, што цесць ніколі такі п'яны не бывае, каб не магчы ці не помніць таго, што яму трэба.

Ён завёз будучага цесця дадому, таксама падпіты і вясёлы. Вечарам лашчыў Аксану і мілаваў, як ніколі, застаўся ў яе да раніцы, бо Мікалай загадаў паслаць ім пасцель у другой хаце...

Вяселле яны згулялі перад маем. Аксана так і не нарадзіла, пакуль ён быў у арміі. Дачка нарадзілася пасля таго, як ён вярнуўся. Цяпер, калі многае дала армія, калі сам пасталеў і на многае глядзіцца па-іншаму, Пракаповіч ведае, чаму тады цесць справіў ім вяселле.

Пракаповіч уляцеў у вёску, як мог уехаць на машыне толькі ён — каб можна было пазнаць каму хочаш і здалёку, круцянуў да цесцевых варотаў, затармазіў перад самымі імі, выйшаў з машыны, каб адчыніць і паставіць на двор.

Цесць ужо ішоў насустрач — у расшпіленай куфайцы, у кірзавых ботах, халодны і здаровы з марозу, падаў руку, прывітаўся:

— Даўгавата ты недзе быў сёння... Я думаў, мы паедзем, бурачніку з поля прывязём.

— А, старога нейкага з Альховых Крыніц па дарозе падабраў. Падвёз.

— Чаго гэта гарэлкаю ад цябе прэ?

— Гэта ён мне бутэльку вынес, а папробаваў — як спірт.

— Ну, заганяйце гэту машыну на двор, хваціць вам там гаварыць. Толькі ціха, бо малая заснула. Не дачакалася бацьку,— з парога загаварыла цешча.— Аксана не прыехала?

— Не, яе ж у калгас на тры дні паслалі... Заўтра зранку паедуць.

— Дак, можа, праедзем на поле? — спытаў цесць.

— Але на машыне, яшчэ хто што скажа...— не ўтрывала цешча.

— Ну і што? На маёй машыне ніхто тут не зачэпіць. Толькі вазьміце цэлафану, каб задняе сядзенне закрыць, накідаем туды.

— То дай яму, Надзя, мой брызентавы плашч. І пакуль мы закруцімся туды, нам напячы трохі чаго.

Цесць хутка затупаў пад паветку, прынёс скрутак поліэтылену, якім накрываюць сіласныя бурты.

У яго ўсё было, усё ляжала так, што зразу і ўзяць можна было.

Калі праязджалі паўз брыгадны клуб, які свяціўся агнямі, Мішка папытаўся:

— А што, студэнты яшчэ тут?

— Не, паехалі. Рабочых прыслалі на буракі і на сілас. Але спрэс маладыя і весялейшыя за студэнтаў. Кожны вечар танцы, а адзін фокусы паказвае, дальбог, лепш, чым у тэлевізары. І я хадзіў глядзець, і Надзя. Спраўныя хлопцы і дзяўчаты.

К канцу дня на цесцевым твары выступіла густое, як шэрань, шчаціннe і пры святле лямпачкі прыборнага шчытка адсвечвала чырванаватым водсветам.

Па раллі пад'ехалі да куч бурачніку. Ля большае з ім Мішка спыніў машыну.

— Свет патушы, нашто, каб здалёку відно было,— сказаў цесць.

— Цёмна ж будзе.

— Нічога, вочы прывыкнуць скора. Яшчэ не так глуха, як здаецца.

Цесць рассцілаў на задняе сядзенне цэлафанавую плёнку.

Вочы і сапраўды прывыклі да цемры, і яна не здавалася такою глухою, як з машыны, пры ўключаным святле фар.

— Адчыні мне багажнік, а ты бяры, акуратна збірай з гэтае кучы бурачнік.

Пракаповіч у бярэма браў вільготны, лапушысты бурачнік, клаў яго парадкам на задняе сядзенне, так, каб улезла больш. Бурачнік быў адабраны самы вялікі, самы лапушысты.

Цесць патрашыў малыя, непрыкметныя кучкі, і па тым, як у багажніку глуха грукала, Пракаповіч дагадаўся, што там і не пахне бурачнікам, што цесць загружае буракі. Ды пра гэта ён змікіціў адразу, як загаварыў цесць пра бурачнік — цесцеву натуру зяць успеў вывучыць: ён нічога свайго не ўпусціць, возьме колькі трэба, і гэтую хватку яго ён пачаў пераймаць і пераканаўся, што то навука патрэбная, а так не меў бы ні цяперашняе работы, ні кватэры кааператыўнае, якая хутка будзе...

Калі селі ў машыну, цесць крахтануў, папрасіў:

— Правядзі светам там, дзе я браў.

І пакуль Пракаповіч пасвяціў яму, прыбраў пакінутыя на зямлі буракі, акуратна склаў кучкі бацвіння і ў машыне задаволена сказаў:

— Паехалі, але свету далёка не ўключай.

Пракаповіч ухмыльнуўся.

Пакуль дома Пракаповіч складаў у кучу бурачнік, цесць перанёс прывезеныя буракі ў пограб, там, дзе былі ссыпаныя і са свайго агарода.

У хаце ўжо стаяла на стале вячэра. Пад яе выпілі прывезеную Мішкам бутэльку, і пасля гэтага ён яшчэ сабраўся да суседа, трактарыста Віцькі, з ім падаліся ў клуб да рабочых. Там танцавалі да дванаццаці гадзін і з танцаў праводзілі Зінку і Аньку, якія кватаравалі ў Віцькі. Зінка засталася з Віцькам, Анька не надта супраціўлялася Пракаповічу — дзяўчатам было па дваццаць пяць і на жыццё яны глядзелі проста.

Назаўтра раніцаю, калі Пракаповіч ад'язджаў, цесць падняўся яго праводзіць, адчыніў машыну, паглядзеў, ці чыста ў машыне, ці не насмецілі бурачнікам.

— Ты во што, Міша, гэтыя дні пакуль што не прыязджай. Старой скажуць, каго і чаго ты тут вадзіў. Пра Віцьку трубяць. Да Аксаны дойдзе — бяда будзе.

Ён па-свойску махнуў рукою.

Мішка нічога не адказаў. Яму хацелася аблаяць цесця — цяпер Пракаповіч ведаў, што гэта цесцева цыгарэта

свяцілася над плотам, калі яны вярталіся з жанчынамі з клуба.

Прыехаць да цесця ён так і не адважыўся. Цераз два дні сабраўся і паехаў вечарам у поле паганяць зайцоў — каб назбіраць за восень шкурак і пашыць дачцэ шубку.

XV

Яна жыла адна ў не старым, яшчэ моцным доме, у ціхім садзе, які асыпаўся лістам на зіму. Яна не прыбірала цяпер у ім, на градах, дзе раслі кветкі. Пад дажджамі чарнелася мокрае бадыллё.

Канчалася жыццё гэтага дома, гэтае вуліцы — ад першых хат ужо не асталося і следу, там насыпалі кучы гравію. Дамы ўжо прадалі і знеслі. Прыехалі, разабралі і вывезлі. Старую таксама знайшлі пакупнікі, старгавалі дом.

Ёй здавалася, што з жыццём гэтага дома канчаецца і яе жыццё. Яна не хварэла, ёй яшчэ можна было жыць па старасці, яе адчуванне, што разам з домам канчаецца і яе жыццё, не пакідала старую. Яна прыбрала ў хаце, усё акуратна расклала, прывяла да ладу. Каб усё было гатова. Яна сама не магла зразумець гэтага слова гатова. Але яно здавалася ёй такім вялікім, бяздонным, у якім яна прападзе, растворыцца без следу.

Яна чакала, калі прыедзе сын. Ён напісаў ёй, што адпачывае на курорце і па дарозе дадому заедзе да яе. Сын быў самы блізкі чалавек, але яго яна бачыла рэдка.

Дачка была нібы нейкая чужэйшая. Яна паступіла — бацька добра дапамог — вучыцца ў інстытут, аднак пакінула вучобу з другога курса. Адлічылі яе за тое, што была двоечніца. Вярнулася дадому радасная, год хадзіла на работу ў бібліятэку, пакуль нечакана не выйшла замуж за ваеннага, і цяпер прысылае віншавальныя паштоўкі і рэдкія пісьмы з Далёкага Усходу.

Дзіўна было, што ў адным з пісьмаў яна скардзілася маці на сваю дачку, якая лянуецца, не хоча вучыцца, што ў галаве ў яе адно толькі строі і танцы. Старая здзівілася, бо так некалі яна крыўдзілася на яе, на сваю Іру. Можа, ад гэтага пачынала здавацца, што яна жыве так даўно, што ўжо і не жыве, а толькі ўспамінае пражытае жыццё.

Цяпер ад таго, што раскідалі хату, якую яны пабудавалі разам з мужам — ён быў старэйшы за яе аж на дзесяць гадоў,— а можа, ад усяго пражытага ў жыцці, ёй здавала-

ся, што яна такая старэнькая, якая стаіць на самым краёчку жыцця.

Ёй не хацелася пакідаць нажытае месца. Яна баялася пераязджаць у шматпавярховы дом, жыць там у кватэры. Яна баялася яе халодных сцен, яе вышыні над зямлёю.

Цяпер яна чакала ў госці сына, і гэта была адзіная радасць, да якое яна гатавалася. Яна думала, чым будзе частаваць яго, дзе пакладзе спаць. Ёй хацелася, каб, перад тым як прыйдуць раскідаць хату, у ёй пабыў сын, пераначаваў на сваім месцы, там, дзе некалі стаяў маленькі ложак, дзе потым ён спаў, дарослы ўжо. Пасля таго як старгавалі, ёй здавалася, што хата стала халодная, мёртвая, і ёй хацелася сагрэцца.

У госці да яе прыходзіла адна толькі Вера, Вера Васільеўна, як звала яе Алена. Таму што Вера Васільеўна была некалі настаўніца, і настаўнікаў прывыкаюць так зваць.

Вера Васільеўна дрэнна бачыла нават у сваіх акулярах з тоўстым шклом, таму здавалася разгубленаю і бездапаможнаю, як вінаватаю ўсё роўна. Яна была старэйшая за Алену, але называла,— зноў жа, мабыць, гэта настаўніцкая прывычка — Аленай Міхайлаўнай. Яна так і не выйшла замуж, пражыла ўсё жыццё адна, вучыла чужых дзяцей, і яны толькі часам заязджалі ў госці, і тады Вера Васільеўна расказвала, хвалілася ўсім Федзькам, які цяпер інжынерам на заводзе, хвалілася, як хваляцца сваім дзіцем. І калі слухала гэта Алена, ёй шкада рабілася Веру Васільеўну.

Перад вайною Вера Васільеўна кончыла настаўніцкае вучылішча, пражыла вайну ў вёсцы, а пасля вайны там жа і настаўнічала, пакуль не перабралася ў райцэнтр. Тут яна дарабіла да пенсіі, тут яна і дажывае адзінока свой век — радні ў яе амаль не асталося, толькі на радзіме, гаварыла, жыве яшчэ старэйшая сястра.

Вера Васільеўна вучыла Пятра і радавалася яму гэтак жа, як і Алена.

Цяпер яны абедзве чакалі, пакуль прыедзе Пятро. З тым, што ён прыедзе, нібы звязвалася нейкае спадзяванне, хаця невядома, на што можна было і трэба было спадзявацца.

Яе прывялі назаўтра раніцаю ў штаб атрада пасля таго, як яна перапаўзла па лёдзе рэчку з малым і цэлую ноч блудзіла ў балоце. Яна ўжо перастала баяцца, бо

здавалася, што жаху не будзе канца. Самае страшнае, што яна ўжо палохалася і сваіх — у кожным цяпер здаваўся ёй той дзядзька, які хацеў, каб яна кінула, утапіла дзіця. Потым ёй здавалася, што і Сцяпан хацеў застрэліць яе. Яна пазнала яго і бачыла, што ён пазнаў яе і таму са злосці хацеў застрэліць. Як пачалі біць з танкаў па рэчцы, яна пабегла, каб уцячы і ад яго. Бог ведае, як змагла яна выбрацца з балота — ужо не чула ні рук, ні ног, ні цела, і самае страшнае, здавалася, што і малое, якое яна затульвала кажушком, таксама зледзянела. Яна нікому не аддавала малога, ніхто не мог адабраць яго ў яе. Яе так пад рукі і прывялі ў хату, дзе быў штаб атрада.

Яна не паверыла вачам — за сталом, прываліўшыся плячамі да сцяны, у расшпіленым кажушку спаў Іван. Ёй здалося, што твар у яго чорны — можа, так падаў цень ад лямпы. Але і праз многа гадоў, калі яна ўспамінае, памятае, што твар у яго быў чорны, праваліліся глыбока вочы.

Ардынарац паварушыў яго за плячо, ён цяжка падняў галаў, паглядзеў невідушчымі вачамі, чаго яго будзяць, хрыпла прагаварыў:

— Дапытаць і далажыць.

Ёй здалося, што зямля перакруцілася, і яна паляцела ў нейкую прорву, нема закрычала.

Ачнулася яна раніцаю ў цёплай пасцелі, спалохана лопнула рукою поруч — цёплы пакуначак з дзіцем быў поруч.

Ля ложка сядзеў Іван. Твар яго быў змучаны, але ўжо не чорны.

— Дзе ж ты была? Як ты? — Яна не магла нічога сказаць, толькі заплакала, гледзячы на мужа і туляны да сябе дзіця, быццам і цяпер нехта хацеў адабраць яго ў яе.

— Госпадзі, Іван, што я перажыла! Каб ты ведаў, што я перажыла!

Яна абхваціла яго за шыю, прытуліла да сябе і плакала. Ён маўчаў. Яна адпусціла яго, і ён, здаецца, з палёгкаю выпрастаўся.

— Будзеш тут. Цябе дагледзяць. У мяне трэць атрада асталося і амаль няма патронаў. Блакада... У лесе бабы і дзеці.

Яна здагадалася — ён зараз пойдзе. Яна думала, што ўсё кончылася, але толькі цяпер зразумела, што ён зараз пойдзе і яна астанецца зноў адна.

— Я цябе знайду сам пасля блакады. Ты тут нічога не бойся.

Ён устаў, ссутула і згорблена. Яна глядзела на яго і цяпер толькі бачыла, які ён стары, намнога старэйшы за яе. І яшчэ падумала, што ён непрыгожы, што ён, як воран, ссутулены і што яна не любіць, нават ненавідзіць яго. Але цяпер яна нічога не баіцца, сама выжыве, уратуе малога.

Муж выйшаў з хаты, не азірнуўся. Яна не заплакала.

Яна прастудзілася і доўга кашляла пасля тае блакады і тае ночы ў балоце. Сын застаўся жывы, здаровы, і яна радавалася гэтаму. Недзе праз тыдзень па яе прыехалі на падводзе і забралі ў лес, сказалі, што так загадаў камандзір, бо блакада кончылася.

Ён ляжаў у зямлянцы, не прыходзіў у сябе. Калі яна зайшла, нават не паверылася, што бачыла яго чорнага, як асмалка. Здалося, што яе прывезлі да мёртвага. Ён быў жывы, паранены, сцёк крывёю, але жывы. Павярнуў голаў на яе голас і паспрабаваў усміхнуцца.

Яна тады не адыходзіла ад яго некалькі сутак, пакуль не пайшло на папраўку. З лагера, дзе хаваліся людзі, яму насілі малако. Ёй расказвалі, што ён вадзіў немцаў вакол мірных лагераў кругавым боем. Калі атрад выбілі больш чым напалавіну, ён, каб не дапусціць карнікаў да жанчын і дзяцей, забраў у атрад старых і трынаццаці-чатырнаццацігадовых хлапчукоў, але бой не спыніў...

Калі пачаў папраўляцца, Іван папрасіў, каб яна прынесла паказала яму малога, і яна не ведае чаму, але заплакала — ад жалю да яго, да сябе самое, да свайго маленькага дзіцяці. Канчалася вайна, прайшла апошняя блакада. Яна яшчэ не ведала гэтага...

А як вайна пачыналася для яе?

Яны выйшлі паглядзець на акружэнцаў. Тыя пілі ля калодзежа. Іх было сем чалавек, маладых, з вінтоўкамі, з гранатамі. Дзівіла, што яны не хаваюцца, не просяць пераадзецца, а спакойна, усё роўна як знарок, каб на іх паглядзелі, не спяшаліся. Не спяшалі да іх і людзі — зводдаль прыглядаліся. Першыя ўсё ж падступіліся да акружэнцаў маладзейшыя, спачатку хлапчукі, а потым і яны, дзяўчаты.

— Ну што, беленькая, сваіх не пазнаеш? — чамусьці ў яе першае папытаў той, чарнявы, ладны, які — а гэта лёгка было пазнаць — быў у іх за камандзіра.

— Хто ведае цяпер, дзе свае, а дзе чужыя. А вы ж надта смелыя. Тут немцы ўчора былі.

Ёй чамусьці захацелася гаварыць з гэтым чарнявым, які так звысоку паглядзеў і на яе, і на старэйшых, якія пазіралі з двароў на акружэнцаў і не выходзілі. Перад гэтым толькі праехаліся па вёсках немцы і прачыталі свой суровы загад пра камуністаў.

— Ведаем. Сёння не даедуць,— ён усміхнуўся.— Сёння моста цераз рэчку няма. Як цябе завуць?

Яна адказала, але чамусьці не так, як звычайна звалі яе — Алена, Аленка, а назвалася на гарадскі лад — Лена.

— А я, Алена, як гавораць, рускі Іван. Іван Яновіч. Старшына сверхсрочнае службы.

Ён ступіў да яе:

— А цяпер, Алена, вядзі мяне дадому, я з бацькам тваім пагаварыць хачу. Пагарэлец, са мною,— кінуў ён салдатам, і на яго загад адазваўся пажылы ўжо чалавек.

— Бацькі ў мяне, Іван, няма,— паспрабавала яна праціві́цца ўжо на хаду.

— То маці ёсць. А ў нас, дзеўка, часу мала,— упэўнена растлумачыў ёй Іван.

Яна ўлавіла на сабе той яго позірк, якім глядзяць хлопцы на дзяўчат і які яна пачынала разумець, збянтэжылася, заспяшалася дадому.

Дзед быў на двары. Ён коратка паздароўкаўся з Іванам, як цераз сілу. І ёй чамусьці быццам і няёмка стала з-за яго.

— У нас, дзядзька, да вас патрэба невялікая — есці нам гляньце чаго. Не бойцеся, калі што, то скажаце, што мы сілаю ўзялі, мы ж з вінтоўкамі. Ну, і не ў аднаго толькі вас мы гэтак папросім.

Іван, здавалася Алене, усё злосна насміхаўся. Дзед нічога не сказаў — пайшоў у хату.

— А ты, Алена, так, прыглядайся... Хто тут што рабіць будзе. Хто за немцам, хто не... Мы з табою размінацца не будзем, калі нас ужо звяло.

Ён падміргнуў ёй, і ў яе тады аж затрапятала сэрца — і з-за яго просьбы, і з-за таго, што нутром адчула — нейкая страшная праўда ёсць у яго словах.

— Я аб'яўлюся. Калі хто будзе да цябе — так і скажы: той самы чарнявы камандзір заедзе, пагамоніць!

Ён падміргнуў, яна пачырванела, не знайшлася што і сказаць. Моўчкі, быццам гэтак толькі і трэба было, стаяў, слухаў іх Пагарэлец. Ён моўчкі забраў у дзеда закручаную ў чыстую анучку ежу, кіўнуў галавою, падзякаваў.

— Да сустрэчы,— кінуў Яновіч і па-начальніцку першы пайшоў з двара.

Яна разгублена глядзела ўслед, але як толькі яны выйшлі за вароты, дзед улупіў ёй добрага кухталя:

— Сунешся ўсюды наперад, маць тваю!..

Яновіч спраўдзіў сваё — прыехаў у самы зазімак, вечарам. Ужо тады хадзіла чутка пра партызан. Яшчэ ўлетку яны біліся з немцамі цэлага паўдня і напалілі машын, набілі салдат.

Ён быў усё гэтакі ж скоры, насмешлівы і нецярплівы — усё павінна было рабіцца па яго, не інакш. Пакуль гатавалі вячэру, ён адвёў яе на кухню, распытаўся пра людзей у вёсцы — хто да каго. І ў яе аж замірала сэрца — не ведала, што і гаварыць, усе людзі як людзі быццам...

Потым ён пачаў наязджаць часцей. І ўжо аставаўся з ёю ў сенцах падоўгу, і менш распытваўся, а больш ухажорыў, як і свае хлопцы на вячорках, а потым прывучыў і цалавацца.

Дзед папярэдзіў:

— Ты вот што з гэтым Іванам па цёмных кутках... А то прыстроіць — і шукай ветру ў полі. Больш ніякага толку ад вашага шу-шу-шу не будзе! Яму цяпер мора па калена, ён камандзір там.

Дзед амаль не памыліўся: зімою вечарам, калі пачалі вячэраць, Іван пасля першае чаркі коратка сказаў:

— Жаніцца мне трэба, дзед, з вашаю Ленаю.

Баба аж успляснула рукамі, загаласіла:

— А горачка, ці ж я табе не гаварыла!..

— Маўчы! — абсек яе дзед.— Ты вот што, Іван, там, у лесе, камандуй...

— А я не камандую, я гавару. Я з лесу сюды не наезджуся, у мяне там атрад... Ды і тут ужэ не адзін чалавек ведае, хто ў вас бывае... За гэта, калі што, па галоўцы нікога не пагладзяць.

— Я цябе сюды не зваў хадзіць.

— Зваў ці не зваў, не будзем пра гэта. Ты не думай, што так вайна скора кончыцца, што такой маладой дадуць адседзецца. Ты, дзед, падумай. А можа, ты ёю ад немцаў прыкрыцца хочаш? Што яна ад Саветаў пастрадала? Што бацька яе вораг народа? Ты, дзед, глядзі мне!

Іван устаў з-за стала, наліў яшчэ сабе ў шклянку, стоячы выпіў, кіўнуў:

— Пайшлі, Пагарэлец.

З парога непрыкметна чортам падміргнуў Алене.

Прыехаў дзён праз дзесяць. Зноў вячэралі, зноў ён сватаў Алену, але не так злосна, угаворваў, што там ёй будзе спакайней у лесе.

А пасля... І цяпер яшчэ расказваюць, мабыць, у вёсцы, як напалі на іхнюю хату паліцэйскія. Кінулі пад акно гранату. Пасыпалася шкло. Стрэлілі разоў некалькі. Іван, мацюкаючыся на старых, ускінуў на Алену свой паўшубак, вывалак на двор паўз хлявы, паўз вішняк, да каня. У яе аж замірала сэрца...

Там, у лесе, яны і пажаніліся. Ёй быў семнаццаты год.

Потым, цераз усё жыццё, яна колькі разоў пыталася: ці праўда былі тыя паліцаі, хто кінуў пад акно гранату? Ён толькі злавацца пачынаў, нават пад старасць.

А «паліцаяў» тых, ні жывых, ні мёртвых, ніхто тады ў вёсцы так і не бачыў. Сапраўдныя паліцаі прыехалі цераз паўтара года, калі ў яе ўжо было ў лесе дзіця, і забралі старых за тое, што яна жонка партызанскага камандзіра. Так іх і расстралялі пад Грэзкам у ямах...

Ні сама Алена, ні Вера Васільеўна не ўпільнавалі, калі прыехаў Пятро. Ды яны і не чакалі, што ён так пад'едзе — на белай машыне. Нечакана белай, чыстай здалася машына на колішняй вуліцы, а цяпер будаўнічай пляцоўцы, якая зусім раскісла ад расталага восеньскага снегу. Не было дзе нават чамаданы паставіць, і шафёр адышоўся метраў за дзесяць, дзе ляжалі нечыя старыя варотцы, і паставіў на іх.

Алена бачыла з акна, як пыхнула дымам машына, забуксавала коламі і выхвацілася, выехала на тупчэйшае. Алена не магла знайсці сваіх гумавых ботаў. А сын тым часам шырока ступаў цераз гразь дадому.

Маці сустрэла яго на парозе, басанож, заплакала, прытуліўшыся да яго плашча, і ён лёгка ўнёс яе ў хату.

Пакуль ён вярнуўся на двор па чамаданы, Алена шчаслíва выцірала слёзы і ўгледзела боты, успомніла, што, чакаючы сына, знарок ставіла іх ля дзвярэй.

Вячэралі ўтраіх: прыйшла ў госці Вера Васільеўна. Удзвюх яны нарабілі дранікаў, Вера Васільеўна прынесла рыжыкаў, якіх ёй прывёз яе былы вучань, цяпер ляснічы. Яна ўсё называла Яновічу прозвішча, якое яму нічога не гаварыла. Ён ківаў галавою, што памятае, а як жа...

Ён адзеўся, выйшаў, каб паглядзець дом, але вакол было гэтулькі гразі, што ён спыніўся. Раптам здалося, што дом іхні і быў такі ж самы — стары, а вакол пуста, шэра,

няўтульна. Там, дзе аставалася светлая вуліца, на якой свежа і суха пахлі трэскі, расла трава, там стаяла і другая хата — прасторная, светлая. Там быў ён, зусім яшчэ малы, там была яго маці, маладзенькая...

З санаторыя Яновіч пазваніў, і яго сустрэў сакратар райкома. З ім яны паабедалі ў рэстаранчыку, з ім Яновіч дамовіўся, што пра пераезд маці тут паклапоцяцца хлопцы, каб не турбавацца яму. Заўтра зранку тая ж самая сакратарская «Волга» пад'едзе сюды, на былую Траўяную вуліцу, каб забраць Яновіча і завезці дадому, у свой гарадок — цераз дзень трэба быць на рабоце.

Пра тое, што ад'язджае заўтра, ён нічога не сказаў пакуль што маці — каб не псаваць ёй радасці.

— Пятро, а ты ведаеш, нас з Аленай Міхайлаўнай на адной пляцоўцы паселяць у доме... Гэта проста радасць. І таму, што мае вучні пра мяне помняць. Я іх пазабывала, а яны помняць.

Вера Васільеўна блізарука і шчаслівa глядзела на Яновіча.

— Вядома ж, вядома.

— Ой, а фужэры мы забылі працерці!

Яновіч ведаў, што Веру Васільеўну паселяць побач з маці: пра гэта таксама клапаціўся ён.

На стол маці паставіла бутэльку гарэлкі, збянтэжана сказала:

— Цяпер жа ўсе мужчыны яе п'юць. А мне цяпер частаваць іх трэба, калі што зрабіць.

І паглядзела на яго, як папыталася.

— І я п'ю. А з рыжыкамі — гэтак рэдка каму і сніцца выпіць.

Гаворачы гэта, Яновіч дастаў прывезенае з сабою з поўдня віно:

— А гэта вам... Каб мне больш гарэлкі было.

Ён і праўда выпіў са смакам і нейкаю палёгкаю, хоць гарэлку ўжо добры дзесятак гадоў абыходзіў, бярог здароўе.

Ён неяк няўтульна адчуваў сябе перад маці — за тое, што адна яна ў гэтым доме, на пустцы, а ў яго толькі дачка і жонка на цэлую кватэру. І яшчэ нібы крыўдзіла яго, што маці гаварыла і хадзіла, стараючыся дагадзіць, і гарэлку трымае для нейкага слесара і электрыка. Гэта яго маці, Яновіча.

— А я, Пятро, ні разу на поўдні не была. Ты была, Алена? Не. І я не... А ўжэ перад самаю маёй пенсіяй, калі са

школы пайшла, мае старшакласнікі пачалі ездзіць на поўдзень. Мода цяпер, мабыць.

Вера Васільеўна паглядзела на Яновіча, нібы пыталася — як яно там, тое мора, той поўдзень?

— Нічога, тыдняў два першых — нічога, пакуль адлежышся, а потым... Тады ўжэ пачынаеш успамінаць, што ў нас не горш, лепш.

— Я не пра цябе. Такім людзям, як ты, трэба і падлячыцца... Я пра маладых. Мода, усё мода. Як мы былі маладымі, у нас сама ў модзе была работа. І адзявацца лішне сароме́ліся, і гуляць лішне не гулялі. Так вот і пражылі.

Яновіч угледзеў, што Вера Васільеўна па-старэчаму ап'янела ад яго віна — заружавеліся шчокі, нібы на сон, стаміліся вочы.

— Пасля вайны... Як фронт прайшоў, жылі ў нас афіцэры. Два тыдні. Равесніца мая гуляла з імі, песні пад гітару спявала. А я баялася, бо ведама, што і людзі, і вучні потым пра настаўніцу скажуць. І нарадзіла мая Надзя пасля тых гуляў хлопчыка. І байструком яго звалі, і танкістам. Усе тады гаварылі, што я разумная. Я радавалася. Той хлопчык так і рос. І вырас. А цяпер ужо з таго танкіста генерал вырас. Я адна ў сваёй хаце вечарам як успомню пра гэта, плакаць мне, старой, хочацца...

Вера Васільеўна вінавата выцерла слёзы. Яновічава маці не ўмешвалася ў гаворку. Яна глядзела на сына шчаслівымі вачамі і не хацела, каб ёй заміналі.

— Ты лепш, Пятро, нам пра сваю работу раскажы. Раён жа ваш вялікі, перадавы.

— Што гаварыць? Маці ведае, якая гэта работа, па бацьку ведае. Ні дня, ні ночы, ні выхаднога, ні прахаднога... Раённыя будні, як гаворыцца. Хаця скора, мабыць, мне ў сталіцу. Такі варыянт ужэ пракручваецца. Але тады тое і будзе. А работа?.. Прыходзіць да мяне дзядзька, кажа, зайцаў у полі браканьеры б'юць. У раёне бульба не кончана, буракі толькі пачынаюцца... Ну, што зробіш, прыняў я яго. Чалавек верыў, што памагу, калі ехаў к нам... Ага, во, чаму я яго і ўспомніў. Ён, мама, вас ведае. Бацьку ведаў, вас ведае, здаецца, яшчэ з партызанкі. Худы такі, рослы, лёгкі яшчэ стары, здаецца, з Альховых Крыніц.

— Не Сцёпка часам Дзямідчыкаў?

— Правільна. Сцяпанавіч. Сцяпан Сцяпанавіч.

— Вой, Алена, гэта той! — Вера Васільеўна ўспляснула рукамі.— Пятро, гэта ж першая любоў яе!

— Каб ты прапала, Вера! Якая там любоў, з вечарынкі, можа, разоў колькі мяне правёў...

— Не хлусі, Алена, сама гаварыла, што з ім першым цалавалася!

— Во, бач, сынок, як старым бабам віно даваць? І за шалдаціка хоць зараз замуж ісці.

Яновіч бачыў, што маці і збянтэжылася, і расхвалявалася — то перакладала на стале хлеб, то перастаўляла чарку, то ўзялася накладваць яму на талерку рыжыкаў.

— Як ён?

— Ну, здаровы яшчэ мужчына. Як салдат, у ботах, гімнасцёрцы, куртка на ім. Ну, а так...

Яновіч спрабаваў успомніць твар таго чалавека, але не мог. Запомніў яго адзежу, сумку запомніў, ■ твар цяпер успомніць не мог

Маці тым часам памкнулася наліць Яновічу, ён апярэдзіў яе, наліў сам.

— Выпі, сынок, за яго здароўе. Помніш, я табе расказвала, як у блакаду адна асталася, пакуль бацька з атрадам там... Тады, як хацелі цябе ў мяне адабраць, каб крыкам немцаў не навёў. Гэта ён не даў. Каб не перагнаў тады на другі бераг перад сабою... А мне, дурной, са страху здалося, што і ён мяне са злосці забіць хоча. Ты прыедзеш, найдзі яго, сынок, прывет ад мяне перадай. Я некалі Івана прасіла, але той злаваўся. Як прыеду да цябе ў госці, разам да яго з'ездзім. Перад смерцю гляну тыя мясціны, дзе жыла некалі. На магілу матчыну схаджу. Пі, сынок.

Пасля вячэры Яновіч, як і прывык, уключыў тэлевізар, каб паглядзець праграму «Час». А потым правёў Веру Васільеўну, якая ўсё адмаўлялася — бо многа гразі, яна ліхтарык бярэ з сабою. Ён правёў яе і калі ішоў дадому, ужо без ліхтарыка, знарок не надта выбіраў дарогу — не праходзіла адчуванне нейкае незразумелае вінаватасці.

Спаць яму маці паслала на тым самым нікеляваным ложку.

Маці яшчэ тупала па хаце, прыбірала на кухні, калі здарожаны за дзень, здабрэлы ад вячэры і чаркі Яновіч заснуў моцным, здаровым сном натомленага чалавека.

Алена не магла зразу заснуць — ад таго, можа, што ператамілася і перахвалявалася за дзень. Цяпер, ноччу, у цішыні, усё здавалася, што ніяк нельга ўмясціць у адно яе жыццё тое, як पераязджалі яны з горада, перад вайною

яшчэ, нібы ўцякалі. Тады толькі пачыналася яе дзявоцтва, а потым і вайна... І ўсё... Як і не было дзявоцтва, і жыцця не было. Прамінула, змазалася. Так, пакуль сына гадавала, пакуль яе Яновіч яшчэ ў фрэнчы красаваўся... А потым то з аднаго месца яго перасунулі, то з другога. Ніяк не мог пераламаць сябе, агледзецца. Усё думаў, што ён адзін пуп зямлі, што яму ўсё дазволена. Так і кончыў дырэктарам базару — усё ж пры ўладзе, як сам любіў гаварыць. Але ні сяброў, ні павагі не асталося і з-за натуры яго, і з-за чаркі лішняе... Яе так на работу і не пусціў, спачатку з-за свайго вялікага гонару, потым з непатрэбнае рэўнасці да яе маладосці, а потым яго глядзець ужо трэба было. Так што асталіся ўдваіх, і апошнія гады ўжо маўчаў, нічога не гаварыў, калі яна несла на базар кветкі, нават памагаў даглядаць іх. Усё баяўся, што яго ведаюць у наваколлі, баявога камандзіра, як ён на базар выйдзе. Сцерлася і яго жыццё, і яе пры ім сцерлася. Сын, яе сын, які спаў у сваім пакоі, здаваўся нейкім далёкім — яна таго больш памятала і любіла, малога. Цяпер у яго сваё жыццё, якое, можа, яна і не разумее.

Дзіўна, як многа прайшло з таго дня, калі вёз іх з маце-раю дзед з паўстанка на падводзе, якая непрывычна моцна пахла дзёгцем, як горка, бы па нябожчыку, плакала маці, клялася, што Міхась яе не вінаваты. Дзед маўчаў, толькі сурова абзываўся:

— Каб не вінаваты быў, то не засудзілі б. Чаму ж ён зараней угаварыў цябе разысціся з ім?

— Ён баяўся, што і нас з Аленкаю...

— Значыць, было чаго баяцца. Но-о! — дзед шмаргануў за лейчыну. Загрукалі колы. Паўз дарогу, прыпыленая мяккім, як мучным, пылам, стаяла цыкорыя, ляжаў пада-рожнік, з жыта блакітна выступалі валошкі... Калі пад'яз-джалі да вёскі, дзед сурова папярэдзіў: — Ты пра гэту наццэмаўшчыну каб нікому ні слова, ні паўслова! Скажы, што кінуў цябе твой Міхась... Так і скажы, а то заклюнюць і тут цябе.

Але ўтаіць, што бацька засуджаны, не ўдалося. Ратава-ла маці тое, што развод быў узяты да яго арышту. Але за два гады яна быццам звяла і сканала ціхая, як свечачка дагарэла.

Цяпер, калі ўспамінае бацьку, здаецца, што бачыць яго аднекуль здалёку. Ён прыйшоў з універсітэта, стомлена і радасна хваліцца, як добра прачыталася лекцыя па гісторыі. Ён і помніцца такім далёкім і радасным, і пасля

гэтага яна адразу ж бачыць сябе, якую б не пазнаў той малады бацька, бо ніякае сувязі не асталося паміж ім і ёю. І калі яе Яновіч дабіўся — яму муляла вельмі, каб у жонкі была «чыстая» біяграфія,— што ёй прыслалі паперу аб рэабілітацыі бацькі, яна не адчула ні радасці, ні палёгкі, толькі боль, які яе заўсёды мучыў, калі ўспамінала пра бацьку.

З гэтым болем Алена і заснула, і прысніўся ёй нечакана светлы сон, а можа, і не сон, а ўспамін прыплыў у трывожным сне — яна здагадвалася, што сын паедзе заўтра, і ёй хацелася не заспаць, устаць раней, каб больш паглядзець на яго.

Ішлі яны ўдваіх дарогаю. Яна ў тры белыя ручаінкі цякла, выбітая конскімі капытамі і коламі падвод. З аднаго боку зелена і густа стаяла жыта, а з другога боку слалася пад белым месяцам канюшына. Сцяпан дзяржаў яе за руку, і рука яго была мазолістая і цвёрдая. Яна сама гладзіла пальцамі яго руку і адчувала, як хвалюецца і бянтэжыцца ён. І ад гэтага пачынала хвалявацца сама.

У вёсцы быў чуцен яшчэ гармонік, не кончылася вечарынка. Што заўтра будуць гаварыць пра іх? Адно — што праводзіў яе Сцёпка пасля вечарынкі, другое — што яны сёння не дачакаліся, пакуль і вечарынка кончыцца, пайшлі.

За паваротам дарогі адкрыўся стары, раскіданы млын, запруда перад ім, купчастыя, старыя, з ніцым голлем вербы. Не, ні ён яе, ні яна яго не павяла, яны разам пайшлі да вярбы. Яна плячамі скрозь сукеначку адчувала, якая цёплая і парэпаная кара, яна сама хацела цалаваць яго і каб ён цалаваў яе яшчэ мацней і балюча, каб не пакідалі яе яго няўмелыя, але ўжо бессаромныя рукі, яна хацела і яшчэ нечага, і цалавала, і задыхалася, і прасілася: «Міленькі Сцёпачка-а-а!.. Не трэба... Міленькі!» І сама цалавала яго, і не працівілася яго рукам.

І раптам цераз пляча яго ўгледзела, як адтуль, з-за павароту, з-за жыта выехаў на белай машыне яе Пятрок. Цяперашні, дарослы, у плашчы, і аж замерла ад страху і сораму...

З гэтым Алена і прачнулася. Ціха і цёмна было ў хаце. Начаваў апошнюю ноч у родным доме яе сын. А сон які сасніла! Сцёпка яе ўсяго разы са тры і правёў з вечарынкі

і адзін раз толькі і пацалаваў. І то яна ўпіралася яму рукамі ў грудзі — бо гэтак зайшлося, застукала сэрца, затуманіла ў галаве.

А потым была вайна. Саладзейшага, шчаслівейшага пацалунку яна так і не зведала ў жыцці. Можа, і другое было б у яе жыццё, другое, не сцерлася б так ні маладосць, ні сталасць.

Алена не адчувала, што плача.

Цераз дзень пасля гасцявання ў маці Яновіч на рабоце распісаў паперы, якія сабраліся, пакуль яго не было, а таксама распісаўся на праекце пастановы бюро з вымоваю начальніку сельгасупраўлення Цыганкову пасля прадстаўлення суда. Пра той выпадак у полі, калі забілі чалавека, ён ужо чуў. Нават крыху і шкода было разваротлівага маладога шафёра Цыганкова. Ён глядзеў машыну лепш, чым іхнія сакратарскія шафёры. Хто б мог падумаць, што з ім можа быць такое?

Паглядзеў на каляндар, дзе звычайна было запісана, што трэба зрабіць тэрмінова. Пакуль што такіх запісаў не было. Успомніў просьбу маці пра таго Сцяпана з Альховых Крыніц і запісаў на календары. Але прозвішча Сцяпана не мог успомніць.

На ўсякі выпадак пагартаў каляндар назад, але там ніякага запісу не было. Зняў трубку і пазваніў Дзярэчу.

— Дзень добры. Яновіч звоніць. Слухай, я прысылаў табе восенню чалавека, ён па тваёй епархіі са скаргаю ў мяне быў. З Альховых Крыніц.

— Дзень добры, Пётр Іванавіч. З вяртаннем вас. Помню. Дзямідчык Сцяпан. Былы брыгадзір, якога выжыў старшыня. Я вам дакладваў тады, што нумар машыны не сышоўся, не было ў нас у раёне такога нумара...

— Добра. А як ён цяпер, ты не бачыў яго?

— А вы хіба не чулі? Гэта ж шафёр Цыганкова яго застрэліў.

Дзярэча змоўк. Маўчаў і Яновіч, паволі паклаў трубку.

Недзе здалёку з памяці выплыла, што той жа Цыганкоў прыходзіў скардзіцца на старшыню «Інтэрнацыянала» за тое, што ён не толькі дабівае калгас, але, як феадал, разганяе і вопытных брыгадзіраў. Ці не пра гэтага Дзямідчыка і тады была гаворка? Ён збіраўся тады выклікаць старшыню «Інтэрнацыянала»... Нейкая тэрміновая работа перашкодзіла. Хаця з Прымачакам пытанне вырашана. Яму ўжо падшукалі пасаду тут, у каранцінная службе,

а сам «Інтэрнацыянал» з новага года далучаецца да больш моцнае «Радзімы»...

Позірк упаў на запіс у календары. Раптам падумалася: а што і як ён скажа маці пра смерць гэтага Дзямідчыка?

Сакратарка прыадчыніла дзверы, каб запытацца, ці можна пускаць у кабінет інструктара, але ўбачыла, што сакратар стаіць пры акне, апусціўшы галаў. Ён не азірнуўся, толькі махнуў рукою, і сакратарка хуценька зачыніла за сабою дзверы.

За акном сутонела, і пачынаў паціху церусіцца на прамёрзлую зямлю чысты снег.

XVI

На рунь бралася раса. Сонца ўжо схавалася, але стаяла веснавая светлата на небе і не цямнела. Далей ад поля, на пляцах, засаджаных бульбаю, цеплавата шарэлася зямля. Над ёю ў прыцемку, нібыта белыя аблокі, стаялі сады. Ужо асыпаліся, вялі раннія далікатныя пялёсткі вішань, парадзела на цвет белая груша, а яблыні сама цвілі — святкавалі такую надзіва раннюю і надзіва цёплую вясну.

Пахла зялёнаю рунню, зямлёю, вечарам, садам — пахла Юр'ем. Недзе з другога канца вёскі слаба быў чуцен гармонік, а бліжэй, дзе таксама сабраліся сваім зборам — суседскім гуртам,— смяяліся дзіцячыя галасы.

На руні былі разасланы льняныя настольнікі, на якіх былі расстаўлены бутэлькі і раскладзена закусь — сала, каўбасы, цыбуля, вараныя яйкі. Тут жа стаяла поўнае вядро ўжо крыху падкіслага бярозавага соку, а на вушку вісела конаўка.

Першую чарку ўжо выпілі. Гаварылі між сабою жанкі, гудзелі, як у бубен, адзін да аднаго мужчыны, але яшчэ не закручвалі самакруткі.

Сцяпан прыглядаўся да іх і прыслухоўваўся да мужчынскае гаворкі — пра тое, што вясна паказвае на ўраджай, пра тое, што добра цвітуць сады і нішто не перашкаджае ім — ні замаразкі, ні дажджы. Сцяпану бацька таксама даў паспытаць са сваёй шклянкі самагонкі. Яна была смярдзючая і нясмачная, але Сцяпан выпіў яе — вясною ён сам, як сеялі бульбу, араў пляц, а летам збіраўся з бацькам разам стаць у касу. Яго радавала, што ён, як дарослы, выпівае разам з мужчынамі на росу. Гарэлка туманіла галаў, яму здавалася, што сама лепш

было б астацца тут, у полі, спаць на руні цэлую ноч, і сюды б наплываў ружовы хмель вясновага саду.

Сцяпан не пачуў, як да яго падкраўся Васька і кінуў за каўнер рубашкі жабку. Сцяпан аж перасмыкнуў плячамі ад нечаканага холаду, ад лапак, якія драпнулі яго па спіне, вытрас жабку з-пад рубашкі.

— Зябу з'еў! Зябу з'еў! — радасна заскакаў Васька і здагадаўся даць дзёру.

Сцяпан падхваціўся ўслед. Мякка слалася пад нагамі рунь, студзіла і лашчыла ступакі. Было радасна бегчы па руні, пакуль дагнаў брата, прайшла на яго злосць. Са шчанячаю радасцю ён папхнуў брата, паваліўся сам, пачаў качаць яго па руні.

Васька адчуў, што тумака не будзе, весела, аж захліпаўся, звінеў на ўсё поле:

— Мамацка, Сцёпка слакоцацца!

І толькі пасля таго як бацька дакорліва і добра спыніў: «Што ты, Сцёпа, як малы саўсім, выкачаеце ж усё жыта»,— толькі пасля гэтага Сцяпан вярнуўся да гурту, несучы на руках брацікa, які даверліва прыціх і прытуліўся да Сцяпана.

Тады, на той расе, маці і спявала песню. Нечаму самы блізкі, самы радасны ўспамін пра маці быў гэты. Можа, таму, што побач з ёю быў бацька і падспеўваў, можа, таму, што да Сцяпана прытуліўся і прыціх збродлівы і непаседлівы Васька...

Светлыя матчыны валасы былі роўна вычасаны, на ёй вышываная сарочка з кароткім рукавом. І бацька таксама ў вышыванцы, падпяразанай тоненькім паяском. І сабе сарочку, і бацьку вышывала сама маці адным узорам. У бацькі чорны ад загару з вясны твар, толькі бела паблісквaюць зубы.

Ой чыё ж то жыта,
Чые то пакосы,
Чыя то дзяўчына
Распусціла косы?

Косы распусціла,
Плечы засланіла,
Да крыніцы выйшла
Сустракацi міла.

Любы мой свякроўка,
Любая свякрыца,
То з маёй любові
Працякла крыніца.

Песня гэтая снілася яму ў партызанах. Снілася маці, сніўся бацька, сніўся брацік Васька, якога ён нясе на руках па свежай руні, снілася яго цёплае і даверлівае цельца. Сніцца пачало ад таго, як цераз сувязных пераказалі, што сям'ю яго расстралялі, а хату спалілі. Ён баяўся

класціся спаць, хадзіў цэлыя ночы па лагеры і спяваў сам сабе мацерыну песню. У атрадзе баяліся, што ён звар'яцеў, і схавалі ад яго аўтамат.

Праз тыдзень Жогла, тады камандзір падрыўное групы, забраў яго на заданне. Аперацыя не ўдалася — пакуль падышоў цягнік, нямецкі патруль ублытаўся ў шнур і ўзарваў зарад. На гэтую пору наскочыла патрульная дрызіна. Усчалася перастрэлка. Сцяпан адбіўся ад групы, калі адыходзілі да лесу. Цэлую ноч ён валок на сабе параненага Жоглу.

На світанні, знясілены, з набеглымі крывёю вачамі ад натугі, ён вывалак Жоглу да дальняга партызанскага дазору і ці то заснуў, ці страціў прытомнасць ад знямогі, бо ачнуўся толькі ў лагеры.

З таго дня Сцяпан перастаў хадзіць начамі па лагеры.

Цяпер у памяці плыў той Юрай, той пах зямлі, такі востры і свежы, светлы твар маці, яе песня ў два галасы з бацькам, ад якое адтавала сэрца, адыходзіў некуды халодны партызанскі лагер, стогны параненага Жоглы... Над усім гэтым, над усім яго жыццём плыла песня маці, і Сцяпан толькі слухаў яе...

А вы дакарайце,
Толькі не журыце,
Ціха ўспамінайце
Васілёчкі ў жыце

Песня абарвалася на апошнім слове, і адразу ж нейкая страшная сіла падняла Сцяпана некуды ўгору, у самае неба, і перад ім адкрылася тая самая страшная белая летняя ноч, ён пачуў, як шархаюць па бульбоўніку боты, як грэе яму ў ногі летняя зямля. Ён вось-вось мог пазнаць тых, што студзілі яму спіну халоднымі стваламі вінтовак. І ўжо пад саламянаю страхою ён угледзеў маці з роспачна заломленымі рукамі, учарнелы ад гора бацькаў твар, вялікія ад нямога жалю брацікавы вочы... Ён сніў, як расстрэльвалі яго сям'ю... і яго самога.

З дзікім крыкам Сцяпан завярнуўся да тых, хто трымаў вінтоўкі, і ад гэтага раптам перакулілася, упала ўніз неба з белаю поўняю на дне, і ён паляцеў уніз, ад цёплага мяккага бульбоўніку ў белую глыбіню, на самае дно, застываючы ў ільдзіну...

Паміраў Сцяпан тры дні. У палаце, застаўленай прыборамі, у цішыні і белізне, нават у сваёй перадсмяротнай бледнасці, ён здаваўся чужым тут, нейкім чорным, як корч.

Ён ні разу не расплюшчыў вачэй, не сказаў ніводнага слова, не паварухнуўся нават, нібы доўга і ўпарта плыла ягоная душа тою, не пазнанаю нікім паласою ўздоўж смерці і жыцця, ад цяперашняга свайго веку туды, дзе быў пачатак, а перад пачаткам пустата небыцця. Ён і памёр, так і не ачнуўшыся. Толькі па твары яго за гэтыя дні як па кнізе можна было прачытаць і задумёнасць, і ціхую радасць, і боль, і злосць, і адчай, і крыўду... А перад тым як сканаў, нейкаю дзіцячаю пяшчотнасцю асвяціўся ягоны твар, потым з вачэй скацілася па буйнай, як боб, слязіне, і ён ціха, але жахліва ўскрыкнуў, напружыўся, нібы хацеў ад нечага вырвацца, і заціх.

Ганна не адыходзіла ўсе дні ад яго, не далася нават, каб падмяніў сын. Яна яшчэ нейкі час прыглядалася да заціхлага Сцяпана, уздыхнула, закрыла яму вочы і пагладзіла па твары. На медсястру, якая ўбегла і пачала мацаць пульс, слаба махнула рукою — адыдзіся. Сядзела пры Сцяпану датуль, пакуль не прыйшоў доктар і санітары. Яны сталі ў парозе. Доктар падышоў, абняў за плечы, сказаў адно толькі слова:

— Памёр.

Ганна ўстала, строга паглядзела на яго:

— Я знаю. Яго даўно ўжо пахавалі, дома, у полі сваім.

І пайшла да дзвярэй. Спынілася, сказала сыну:

— Павязём дадому. Там, дзе яго журавель лятае...

Доктар і медсястра пераглянуліся, сын таксама збянтэжыўся і трывожна глянуў на маці.

Яна, не чакаючы нікога і нічога, пайшла па калідоры прэч.

* * *

Пахавалі Сцяпана Дзямідчыка на сваіх могілках. Хавалі з музыкаю, на падушачках неслі ордэны і медалі. Над труною гаварылі прамовы. Стаялі ў ганаровым каравуле піянеры.

На другі год сын паставіў на магіле помнік з ружовага мармуру і срабрыстую белую агароджу.

Ганна першы год пасля смерці мужа нікуды не паехала. Цэлымі днямі паролася дома. Вясною і восенню часта выходзіла начамі на двор, прыслухоўвалася да таго, як высока ляцяць і крычаць пералётныя чароды. Пачалі пагаворваць, што яна звіхнулася. Але потым і Жогла сказаў, што бачыў, як вясною над могілкамі кружыўся і крычаў адзінокі журавель.

Ганну на другі год, як пералежала зіму з запаленнем лёгкіх, забраў да сябе ў горад сын. Хату прадаў калгасу.

Жогла даслужыўся да пенсіі, распаўнеў і далучыўся да мужчынскае кампаніі, якая штодня завітвала да магазіна, п'янеў, мармытаў, што смерць Сцяпана так не сыдзе ўсім — недарэмна ж вясною і восенню кружыць усё тут адзінокі журавель.

— Дурань ты такі, як і твой Сцёпка быў. С... я хацеў на таго жураўля! Каму пара паміраць прыйшла, той і паміраць будзе,— не мог сцярпець яму Антось. Ён і пасля смерці не любіў Сцяпана.

Антось, як і раней, бярог здароўе, выседжваў са сваёй Вераю на лаўцы перад хатаю. Але памёр у вёсцы першы ўслед за Сцяпанам, у адхожым месцы, ад інсульту.

Пасля гэтага перасталі смяяцца з Жоглы, бо і на помніку, які паставіў сын на магіле, праступіў лёгкі абрыс лятучага жураўля. Кляліся людзі, што, як ставілі помнік, на ім нічога не было. Сёй-той пагаворваў, што гэта Жоглава работа. Але легенда пайшла па наваколлі, і многія пачынаюць паўтараць, што чуюць вясною і восенню над палямі кліч Апошняга Жураўля...

З могілак, адвячоркамі, калі нізка апускаецца сонца і выцягваюцца доўгія цені, відаць, як чырванаваты вечаровы водсвет, нібы на лоб, кладзецца на вялікі камень Чортавых Жорнаў, што цяпер, як і спрадвеку, ляжаць на ўзгорку над усім наваколлем. Далей, як на далоні, вывіваецца ручаёк алешніку ў крыніцах — бабровая дарога,— у якім хараша і ўтульна ляжыць азерца, хаця ўжо там пахадзілі і нешта памералі меліяратары. За крыніцамі даверліва прыпадае да зямлі вёска, а за ёй устае лес. Нягледзячы на ўсе санітарныя высечкі, ён набірае сваю цёмную высокую сілу, якая пачынае ўжо гаманіць з небам. А яно над палямі вечнае і халоднае, часам пяшчотнае, а найчасцей ціха і родна зажуранае. І з усім гэтым, вечным, што было і будзе на зямлі, зліваецца неабдымнае поле. Восенню, калі яно чыстае і пласторнае, аблямавана на даляглядзе кусцістаю зялёнаю рунню, захінута ціхім туманком, далёкае ворыва на небакраі раптам пачынае ўставаць на цябе крылом шэрага жураўля, і хто скажа тады, што з неба і сапраўды не чуцен вечны жураўліны кліч?

1978—1982

ХАЛОДНАЯ ПТУШКА

I

Нядобра, калі на неакрытую снегам зямлю вялікі мароз. Тады на свеце робіцца непрыютна, як у лядоўні; вецер пранізліва-бязлітасны, і ад яго нікуды не дзецца, не схавацца, бытта не засталося на зямлі ніводнага цёплага кутка. І зямля тады робіцца пустою і халоднаю, і страшна думаць, што ў душы ў яе ўсё зледзянела, змярцвела — і больш не будзе на зямлі жыцця.

Анэта чакала, калі зменіцца квадра і пераломіцца надвор'е. Яна нутром прадчувала гэту перамену, ёй нават здавалася, што незаўважна памякчэў, зрабіўся вільгатнейшы вецер. Чамусьці верылася, што пойдзе сухі, марозны снег, а не стане хлюпаць мокры, з дажджом,— цяжка было трываць нізкую плывучую шэрань хмар, хацелася чыстага, белага, святочнага, каб зарадавалася вока і душа.

І яшчэ тым, галоўным, цешыла душу спадзяванне на снег — што не вымерзне рунь. Са снегам адляжа мароз, паменшае вецер...

Анэта ленавалася, не кожнага вечара паліла ў грубцы, а таму хату вышаствала ветрам. На ватнюю коўдру старая ўскідала яшчэ кажушок. Але пад такімі акрыванкамі ад

цяжару балела цела і не было сугрэву. Старая ведала, што ніякія коўдры яе не нагрэюць, бо не засталося цяпла ў целе, выстудзілася яно за доўгае жыццё. А таму трэба прывыкаць да холаду, як прывыкла за многія гады да адзіноты, да пустое хаты, да доўгіх дзён, не занятых работаю; і дні не доўжыліся, бо сілы не ставала і каб парабіць работу пры хаце. Недзе ў душы Анэта і не верыла, што гэта папраўдзе так, бо лягчэй за яе і ўвішней на рабоце не было і не будзе. Ды не вечны чалавек на зямлі, як і нішто не вечна.

Колькі яна перажыла і равеснікаў і маладзейшых?

Нават не верылася, што гэтак доўга можа жыць чалавек, які век рабіў, ішоў усё жыццё, як конь у баразне.

Зжахнула Анэту і бытта спалохала тое, што спарахнелі вербы ў краі вёскі. Тыя вербы, якія яна памятала маладымі, з чыстымі святочнымі лісцікамі; з вербаў ламалі дубчыкі, каб ісці на вербную ў цэркаў. Чатыры вярбы раслі на аселіцы, вялікія, што толькі ўдваіх, узяўшыся за рукі, і абхваціш.

Летам стаяла яшчэ адна вярба. Ад дзвюх не засталося і следу, як і ад тае грэблі, пры якой раслі дрэвы. Ад трэцяе тырчаў толькі высакаваты чорны ашчэмак. Мабыць, восенню пастухі клалі агонь у пні. Пень выгараў з аднаго боку і ўсярэдзіне. Другая палавіна, пабялелая ад ветру і з сярэдзіны абвугленая, стаяла пад маладым травяным покрывам, як ашчэмак вялікага клыка.

Чацвёртая вярба ўжо не давала лісту, толькі дзе-нідзе ад самага карэння спрабавалі ўзяцца ў рост кволыя светлыя атожылкі. Стары, выдуплены з сярэдзіны, невысокі, пакручаны ствол моцна, разлапіста ўшчэплены ў зямлю карэннем і ўверсе растапыраны пяццю вузлаватымі галінамі, таксама кароткімі, пакручастымі, на якіх ужо не засталося вецця; галіны выдавалі як пальцы старое спрацаванае рукі, якія ўжо не могуць выпрастацца, разагнуцца. Ды і сама вярба з пабялелаю ад дажджу, глыбока парэпанаю карою выдавала якраз на вялікую спрацаваную жылістую чалавечую руку, якая бытта сілілася выцягнуцца, дастаць ад зямлі да гэтага па-дзіцячы чыстага і добрага, але высокага, як шчасце, вясновага неба і застыла ў пакутліва-цяжкім імкненні.

Ніжэй галля, у ствале свяцілася наскрозь дзірка. І вярба здалёку здавалася прыбітай да неба тоўстым сінім цвіком.

Анэта не ведала, чаму запала ў душу тая вярба: ці ад здзіўлення, што на сваім веку ўпершыню бачыла, як памірае дрэва, якое помнілася маладзенькім. Бо людское

смерці многа нагледзелася і набачылася. Мінулае вясны памерла самая малодшая Анэціна сястра. Дзве сярэднія памерлі раней, даўно. Пра іх засталася толькі роўная і доўгая прывычная памяць, як пра людзей, якія жывуць недзе далёка-далёка...

Памерла Волька ў красавіку, калі ўжо добра прыгравала сонца і зусім мала засталося снегу ў полі, калі стары чалавек, выйшаўшы з хаты і прыгрэўшыся ў зацішку на сонейку, думае, што пераўжыў зіму і цяпер пажыве ўжо да новых халадоў.

Тады неспадзявана ўсхадзілася мяцеліца, дзень і ноч ляпіла мокрым разлапістым снегам, і ад ветру над Анэцінаю хатаю трывожна і пагрозліва гуў веццем стары вяз. Анэта тае ночы не магла звесці вачэй, усё прыслухоўвалася да лютага, несуцішнага разгулу мяцеліцы, як усё роўна хацелася пачуць што за ветрам...

А ўдзень стала нечакана спакойна і сонечна, як і не прападала сонца і яго вясновая цеплыня. Роўнае яго цяпло растапляла наляпаны ў пазы ў сценах снег, бярвенне мокра чарнела, і ад яго ішла пара. Вуліца была выраўнавана вышэй платоў снегам, снег паабломліваў галлё ў садах.

Вольку пахавалі таго сонечнага дня. Па Анэту ніхто не прыехаў, бо дарогі былі нячышчаныя, а на санях цяпер і моды няма ездзіць. А яшчэ — Анэта дагадвалася — пра яе быў невялікі клопат: дзяцей у Волькі многа, радні ў сваёй вёсцы таксама. Па яе, па Анэту, мо і не паехалі, каб не растрэсці старую бабу і не набрацца бяды.

Але ў тым, што памерла і Волька, а яна, Анэта, і самая старэйшая, і самая нешчасліўшая ў жыцці, засталася жыць, Анэта бачыла нешта несправядлівае і ненармальнае. Чаму б Вольцы не дажыць да яе, Анэціных, гадоў і не пахаваць яе — каб на добры лад? Яна зжыла, дзяцей пагадавала і не рабіла па гаспадарцы так, як яна, Анэта, і жаночую і мужчынскую работу. А вось узяла і памерла тая песенніца і танцорка, тая малая і кволая Волечка, якую некалі і бацька любіў больш за ўсіх, або Анэта мусіла сядзець за кроснамі, а Волечка ў дарэктара дзве зімы вучылася, чытаць умела. Як душа памерла.

Колькі жыцця прайшло, колькі ўсяго сплыло, колькі вялікага гора і крыўд зжылося і перажылося, а той далёкі ўспамін ні з таго ні з сяго раптам выплывае ў памяці, як учора тое было. Бацька, шчаслівы і малады, сядзіць на лаве. У трапяткім чырвоным святле лучыны відно, як

радасна паблiскваюць бацькавы вочы, як глядзiць ён на Волечку, якая прытулiлася ў яго на каленях у кашульцы, з акуратна расчэсанымi валасамi, расказвае на памяць:

Каб ты ведаў, брат-кумiшча,
Што ўчора вiдзеў я!
У паноў было iгрышча —
Дый якое ж — ай-я-я!

Варушацца на сцяне i на шэрым ад марозу акне чырвоныя водсветы, скубе Анэта злосна смыкi з кудзелi, круцiць верацяно, прадзе — толькi галаў нахiляе нiжэй, як бытта акрамя свае работы нiчога не заўважае. А самой хочацца кiнуць усё, заплакаць ад горнасцi, ад крыўды — яе не пусцiлi вучыцца, сказалi, што вялiкая, што дома дапамагаць трэба,— ад зайздрасцi, што не яна сядзiць на каленях у бацькi i не на яе гэтак глядзiць ён...

А Волечка зайздросцiла Анэце, яе дарасласцi, яе ўменню рабiць работу, i любiла, як любяць маладзейшыя старшых братоў i сясцёр.

Анэта цяпер ведае, што ў кожнага свая доля i яна распараджаецца чалавекам, яна ведае, каму i якое жыццё пражыць. Волька так i не навучылася быць першаю ў рабоце, бо i здароўя ў яе не было на гэта. А песнi спяваць умела, танцаваць здатная была. I замуж выйшла шчаслiва, i за гаспадаром век пражыла, у сваёй вёсцы, сярод сваiх людзей i з сваёю раднёю.

Анэта ж пайшла жыць у чужую вёску, у трыццаць тры гады стала ўдавою, з дзецьмi на руках, пачала рабiць i за гаспадара i за сябе, як у баразну стала,— i пайшла.

У кожнага свая доля. А так чаму б ёй, Анэце, гэтулькi жыць? Жыве. А Волька памерла. Анэта цяпер спрабавала ўспамiнаць тыя песнi, да якiх здатная была Волька. I мала што магла ўспомнiць — не да песень было ў яе жыццi. А вось цяпер, як памерла Волька, забрала з сабою свае песнi, бытта менш i цяпла стала ў душы ў Анэты...

Першыя днi па смерцi сястры Анэта моцна занудзiлася была. Начамi плакала ад успамiнаў i ад думак сваiх. Не заўважала, як цяклi слёзы. Толькi калi холадна рабiлася ў твар, выцiрала вочы коўдраю, ляжала спустошаная i лёгкая душою i целам, бытта паволi апускалася некуды ўнiз, апускалася...

I выплывала насустрач вулiца. Не, спачатку палявая дарога...

У сонечнай далечынi, на шырокiх i роўных, як стол, слуцкiх палетках палавела жыта. Ад спякоты пабялелi,

вылінялі пяшчотныя і халаднавата-мяккія пялёсткі валошкі на ўзмежках і пры дарогах. Мроілася разагрэтае сонцам паветра і нібыта цякло да жытнёвага небакраю. А адтуль чорным крылом разгортвалася навальніца. І перад ёю ўсё заціхала, неяк паспешна, быццам захопленае знянацку, нават паменшалі хвалі на тугаватай роўнядзі калосся. І нідзе ні душы. Толькі светлы палетак і пацямнелая далечыня, як з пясчанага берага глядзіш на цёмнае мора. І перад навальніцаю ўсё на зямлі бытта паменшала, і нават вёска здалася маленькай, нібы глядзіш на яе з вышыні, з гэтага магутнага чорнага навальнічнага крыла.

У цішыні пачулася, як мякка і глуха, усё роўна бы па жывым целе, ударылі па глыбокім цёплым дарожным пыле першыя кроплі. А потым раптоўна, неспадзявана моцна рвануў вецер — і абрынулася на зямлю ўсё разам: і прыцемень, і суцэльная, як з лубу, сцяна вады, святло сiняватых ад лютасці маланак, удары грому, ад якіх хацелася сцяцца ў маленькі-маленькі камячок, бо здавалася, што ты толькі адна засталася на ўсім белым свеце. І жудасна адчуваць, што прапала і ты, і твая прыцемная хаціна ў бясконцай лютасці і нястрыманасці стыхіі. І разам з тым была незразумелая, невытлумачальная, шчымлівая, трывожная радасць гэтай яраснай праяве, усё роўна як і ты частачка гэтае непадуладнай нікому сілы...

Не памятаецца, чаму яна тады была адна дома і чаму не пабегла да нікога з суседзяў. І наогул, цяпер, ва ўспаміне, здаецца, што тады на ўсю вёску не было ніводнага чалавека, ніводнае жывое душы, толькі яна, маленькая Анэтка, пад саламянаю страхою паветкі, бо страшна чамусьці сядзець у хаце, калі люта ўспыхваюць маланкі, пякучым бляскам асвятляючы праз невялікія вокны цёмную пад навальніцаю хату,— здаецца, што калі не сядзіш за сценамі, калі бачыш і навальніцу, і адчуваеш зусім побач дождж і вецер, нічога не можа здарыцца з табою...

Анэта і потым, ужо сталым чалавекам, і цяпер, састарэлая, ніколі ў часе самых лютых навальніц, у самыя страшныя рабінавыя ночы не магла і не сядзела ў хаце, выходзіла на двор і стаяла пры сцяне, абапяўшыся посцілкаю...

Яна тады не заплакала, і не закрычала, і не кінулася нікуды бегчы, калі нешта раскалолася, трахнула, здаецца, ля самае яе, і здалося, што абдало яе хваляю паветра, якое незнаёма запахла. Яна адчувала і разумела, што нікуды ўсё роўна не ўцячы і нічога нельга перамяніць, толькі чакай і маліся, каб было ўсё добра.

У тую навальніцу раскалола стары клён, які рос пад вокнамі іхняе хаты. Быццам чорнаю сякераю нехта паласнуў у развілак і разваліў дрэва аж да самага камля, зпажыў на зямлю палавіну яго пышнае зеляніны.

Клён, тая палавіна, якая засталася, стаяў яшчэ многа гадоў, абсмалены, аднабокі, але зялёны, і трымаў буйнае, раскошнае лісце. І ім, дзецям, не трэба было далёка хадзіць па ліст, які высцілалі под печы, калі пяклі хлеб.

Спачатку пачаў аддаляцца гром, чуўся неяк дабрадушней і раскацісцей, здалёку, хоць яшчэ люта, кустамі, успыхвалі і сляпілі маланкі, але непрыкметна пачынала шарэць, і ў тым баку, адкуль прыйшла навальніца, рабілася святлей, адыходзіў, адступаўся ўдалечыню цень навальнічнага прыцемку, пакідаў за сабою спакой, маладое паветра і каламутны ручай пасярод вуліцы, які намываў тугога вільготнага жвіру, што пругка, быццам снег, парыпваў пад босымі нагамі.

Пасля навальніцы прыйшло чыстае святло. Мокра, але ўладарна наплываў водар жыта, вечны на гэтых палях, прыглушаны пахам мокрае лістоты ў садах.

І сведкай усяму гэтаму была толькі яна, дзяўчынка, і нібыта ўсё гэта адбылося дзеля яе.

Цяпер здаецца, што гэта і не ўспамінаецца, а сніцца, бо цяпер не верыцца, што можа быць на зямлі і гэтулькі святла, і волі, і гэтакае моцы. Але ж не, то было і сапраўды, і бачылася маладымі шчаслівымі вачыма дзіцяці ўпершыню. І сярод слуцкага поля ёсць, стаіць і цяпер тая выгнутая ў адну вуліцу велікаватая вёска, хоць рэдка дзе ўжо ўбачыш у ёй тыя старыя, маленькія хаты. Абнавіліся сады, пабудавалі многа новых, прыгожых, з вялікімі светлымі вокнамі хат...

Пасля тае навальніцы не засталося на ўзгорку бярэзіны, дзе спрадвеку жылі буслы, «святая» ў народзе птушка. Па мокрай зямлі рассыпалася сухое ламачча ад былога, за многа год зладжанага жылля і пух з вераб'іных гнёздаў. Буслы таго года не жылі ўжо на бярэзіне, бо мужчыны, ведаючы, што можа ўпасці яна, загадзя, вясною, усцягнулі барану на высокую маладую ліпу.

І ад таго паху мокрае зямлі, ад таго водару з жытнёвага палетка і цяпер, праз многа гадоў, праз цэлае жыццё адзываецца ў душы незабытая радасць жыццю...

І падхопленае плынню радасці, наплывае на змену гэтаму ўспаміну другі: чорнае голле саду на фоне густога цёмна-сіняга неба, фіялетавы стылы водсвет снегу ў полі,

пах пацямнелага, шурпатага лядку на сцежцы, цёплы драўляны пах прагрэтай за дзень сцяны і доўгія матавыя ледзяшы — суслякі,— што звісаюць з саламянае страхі. А пасля гэтых ледзяшоў чамусьці адразу выплывае ў памяці з густога зімовага мроіва заінелы снег бясконцага поля, адзінокі санны след, і заінелая грыва каня, і пах настылага кажуха, у якім так утульна і не хочацца варушыцца. Плыве насустрач снегавое поле, абступае прыцемкавая марозная сінеча. І яшчэ не відаць, але ведаеш, што пакажацца спачатку адзін, а потым і другі слабенькі агеньчык. А следам па дарозе плывуць бухматыя, не надта вялікія — дарога няблізкая — вазы з сенам, якое яшчэ і на марозе свежа пахне сухім вострым пахам стога...

Успаміны ўставалі прыгожыя, сонечныя, высокія і плывучыя, як воблакі на пачатку лета. І нават зімовыя, халодныя, яны наплывалі, бы цёплая вада нешырокае рэчкі, што цякла за вёскаю. Звілістая, глыбокая ў завоінах, парослых на берагах аерам, высокім, густым, як чарот, і заўсёды халаднаватым, нават у самае спякотнае лета. І меленькая, з чыстаю, празрыстаю вадою і белым дном п пяску-мыльцу... А да рэчкі — аселіца з кароценькаю і густою, мяккаю, халаднаватаю і пяшчотнаю, як аксаміт, травою.

І тыя ўспаміны, і тыя пахі да смерці незабыўныя і самыя лепшыя, як успаміны пра дотык матчыных рук, пра яе голас той далёкі, які нікому не паўтарыць, як нікому не сказаць табе тых самых ласкавых, самых шчырых слоў любові, вялікае і адзінае, якою могуць адарыць сябе маці і дзіця. Такая любоў жыве ў дарослага, ужо, здавалася б, агрубелага душою чалавека да роднае зямлі: да лёгкага павеву ветру над полем, нават да сіняе валошкі на мяжы, не кажучы ўжо пра кусцістую, густую, як аўчына, рунь, пасрэбраную першым інеем, які ружова адсвечваецца ў ранішніх сонечных промнях, не кажучы ўжо пра спелы, цяжка і даверліва схілены насустрач селяніну колас жнівеньскага палетка!

А тое свята прасторных, залатых сонцам і саломаю жнівеньскіх дзён, яшчэ не пацямнелага, пахучага ржышча, мяккіх «коцікаў» паміж яго! І потым дзе-нідзе ўжо першыя стомленыя палосы шэрае, спустошанае восеньскае раллі. І першы родны і журботны крык шэрых жураўлёў над аўсяным полем!..

І нішто не можа і не зможа абудзіць у чалавеку самых высокіх і самых вечных пачуццяў, як бацькаўшчына! І не

быў, і не будзе, і нельга быць чалавеку шчаслівым, калі ідзе ён па жыцці без бацькаўшчыны ў сэрцы. Няшчасны гэта чалавек, і, мабыць, цяжка і страшна паміраць яму, бо калі памірае чалавек, улюбёны ў зямлю і ў людзей, якія побач з ім жылі, то ён ведае, што пакідае на зямлі і радасць жыццю гэтых людзей, і след сваіх рук на зямлі, і памяць пра сябе ў душах хоць на адно пакаленне.

Ад гэтых маладых, пранізаных сонцам і шчасцем успамінаў на душы ў старое рабілася лёгка, і не гэтакімі доўгімі выдавалі бяссонныя старэчыя ночы...

Анэта прачыналася радасна, прыслухоўвалася да самое сябе, ці і сапраўды яна такая дужая, маладая і лёгкая, як тое шчаслівае дзіця ў тую далёкую летнюю навальніцу. Потым успамінала, хто яна цяпер, колькі гадоў ёй. Але ўсё роўна заставалася на душы бадзёрасць, упэўненасць у самой сабе, у сваёй сіле — усё жыццё пражыла яна, дзяцей пагадавала, ні на кога не азіраючыся, ніадкуль не чакаючы помачы. І цяпер ведала, як ёй жыць, што рабіць, і другому магла падказаць і параіць.

II

Вецік у адной майцы выйшаў на двор і мыўся пад рукамыйнікам на ледзяным пранізлівым ветры, з асалодаю адчуваў, як ён астуджвае ўсяго яго і ад гэтага робіцца лягчэй.

Выціраўся ён у верандзе, не спяшаючыся, моцна расціраў твар і рукі рушніком, глядзеў праз невялікія шыбінкі на шэрае прыцемнае неба і зноў адчуваў, як ахінае яго адчуванне адзіноты і непрыкаянасці свае. Гэта не давала спакою ад таго самага часу, калі кончылася ўборка, калі выкапалі бульбу, прыбралі з асушанага балота буракі і засталося чакаць павестку ў войска. Не верылася, што нарэшце ён дачакаўся — збярэцца і пойдзе, і не трэба будзе потым прасіць у старшыні сельсавета даведку на пашпарт, спрачацца з бацькам і з маці. Адслужыць — і паедзе куды захоча, бацька тады не ўтрымае.

І ад гэтых думак было лягчэй і радасней, як заўсёды ў маладосці ад прадчування дарогі.

Нецярплівае чаканне павесткі, якую ўсё не прыносілі, быццам ваенкамат забыўся пра яго, ахінала нудотаю. І тады ён «лячыўся» гарэлкаю з тых прыпасаў, якія трымаў бацька на ягоныя выправіны, ішоў у клуб, дзе збіраліся

школьніцы, абдымаў і ціскаў дзяўчат, якія пішчалі і, як дзеці, падбрыквалі па клубе. Гэта надакучвала Веціку. І тады ехаў да Анюткі. Да Анюткі шмат хто ездзіў і да яго, таму і гадавала яна дачку, невядома чыю, хоць была толькі на гадоў тры старэйшая за Веціка.

Вецік ведаў, што пойдзе ён у войска і пра яго паездкі да Анюты забудуць і ніхто некалі блага не ўспомніць — гуляў хлопец перад войскам.

Вецік вярнуўся ў хату, зайшоў за занавеску, дастаў з-пад ложка сіні абшарпаны чамадан і ўкінуў у яго чысцейшыя рабочыя штаны, стары чырвоны тоненькае вязкі світэр, які браў з сабою апрануць, калі будзе холадна, паношаную старую куртку са скуразамяняльніка. Каб гатова было.

— Ужэ збіраешся. Што б горшае ўзяў. Гэта і дома яшчэ насіць можна.

Маці стаяла, абапершыся рукою на прыпечак, у старым шэрым картовым пінжачку з падкасанымі, бо былі доўгія, рукавамі, у картовай, шырокай, як андарак, спадніцы, з хвартухом, які з'ехаў набок, у вялікаватай, напушчанай на лоб чорнай хустцы, ад якой яшчэ больш хваравітым і бляднейшым здаваўся твар.

Маці на сухіх дрывах пякла сала і мяса, каб паднавіць закусь на двух сталах, за якія бацька на вечар меўся запрасіць конюха Федзьку, паплаўнічага Статкевіча, рамянцёра з канаў Пятра, малакавоза Будкевіча і яшчэ сяготага з тае брацii, пра якую людзі гавораць, махнуўшы рукою: прапашчы за гарэлкаю чалавек, і не завуць, калі толькі можна, за стол іх разам з усёю бяседаю. Клікаў іх на дапоіны стары Дзягель не толькі таму, што ў канаўшчыка можна было ўкасіць сена, Будкевіч мог прыпісаць малаку, якое здавалі, самую большую тлустасць, Федзька заўсёды каня дасць, будзе і збруя, і калёсы, бо цяпер не толькі мала коней засталося, але няма і падвод, і збруі. Яшчэ і таму клікаў іх стары Дзягель, што, хоць і сам цяпер пасмейваўся з іх, былі яны некалі адною кампаніяй. Калі хадзіў Дзягель у брыгадзірах і старшынёй нават быў, Будкевіча паставілі старшынёй сельсавета. Статкевіч фельчарам рабіў. А Федзька пасля франтавое кантузіі, не здымаючы нават лейтэнанцкіх пагонаў, ездзіў па вёсках страхагентам. Усе яны любілі насіць зашчытнага колеру гімнасцёркі з белымі падкаўнерыкамі, камсастаўскія папругі і зашчытныя фуражкі. Цяпер гэтая фуражка засталася толькі ў Федзькі ды ў Дзягеля. Праўда, у Федзькі старая, з паломаным брылём,

а ў Дзягеля ўсё чэсць па чэсці: і фуражка, і боты, і папруга, і белы падкаўнерык чорнае шарсцяное гімнасцёркі.

Астатнія папрапівалі свае фуражкі.

Прыйшла ім пара саступіць месца маладым. Так ці інакш усе яны пасталі тым, чым цяпер ёсць. Будкевічава кар'ера скончылася пасля таго, як ён прыбіў качалкаю суседа за тое, што той адараў у яго на сотках лішнюю баразну. Статкевіч вымушан быў пайсці ў паплаўнічыя, бо ў райздраве разгледзеліся, што быў ён пры медсанбаце толькі санітарам.

А Федзьку зволілі як малапісьменнага работніка, калі скончылася пара пашаны да розных там агентаў. Федзька пасля гэтага запіў, бо не разумеў, чаму яго, самага актыўнага работніка, звольнілі, першыя гады баяўся адзін паказвацца ў далёкія вёскі.

Сам жа Аляксандр Дзягель трымаўся даўжэй. Не запіў, хату выбудаваў, сабраў багацця, але перабег яму дарогу калгасны бычок. Гэтак хітра перабег, што разаслаўся на хаце цынкавым дахам... Вялікае пагалоскі не пусцілі праўленцы, але з брыгадзіраў давялося пайсці за год да пенсіі... Цяпер, думаючы пра ўсю гэту кампанію, якая збярэцца на цэлы вечар у хату і завядзе п'яную гаворку пра мінулае, Вецiку стала не па сабе.

Знаёмы ад самага дзяцінства пякучы жаль да маці варухнуўся ў грудзях. Ёсць жа і апрануць што, ёсць і грошы, бо нікуды іх не трацілі, а толькі збіралі... Цяпер бы пашкадаваць сябе, свайго здароўя, пажыць. Няўжо яна і нарадзілася толькі, каб рабіць работу? У маладосці біў муж, пакуль не адбіў здароўе і не перашалеў. А яна ўсё пыніць дома гаспадарку... Шкадаванне гэтае, можа, было ад таго, што невядома калі ён болей і ўбачыць маці. І нейкая горыч ашынула з-за таго, што і на развітанне не хапіла ў маці нічога іншага, акрамя як пашкадаваць яму адзежыну.

Але маці ўжо не глядзела на Вецiка, снавала ля сталоў няўпэўненаю сваёй хадою, якою яна ходзіць ужо даўно, за якую людзі празвалі маці Сноўніцаю. Так і звалі, быццам і не было ў яе імя. Вецік ведаў, што злосць у людзей і да маці была з-за бацькі, бо ў вёсцы недалюблівалі яго і памяталі тое, чаго не мог памятаць і ведаць Вецік. Вецік падумаў: як маці яшчэ і ходзіць, бо з пазаўчарашняга, калі прыйшла павестка, яна не прысела. І дапамагаць ёй не было каму.

Бацька знарок трымаў да выправін і не калоў парсюка. Як прыйшла павестка, яны ўдвух з Вецікам пасля абеду

закалолі, асмалілі і разабралі яго. За ноч маці мусіла пачысціць кішкі, папарадкаваць усё, напхаць заўтра зранку кілбасы, а потым і варыць і ставіць на сталы, каб да вечара было што даць людзям закусіць. Бацька назапасіў гарэлкі, і Вецік не разумеў, нашто столькі зваць людзей, калі моладзі кампанія была чалавек пяцёх хлопцаў, тых жа самых школьнікаў і дзяўчат. Калі пасля п'яных віншаванняў і наказаў яму ў дарогу пусцілі па сталах засланую хусцінкаю глыбокую міску, здагадаўся Вецік, што меў на ўвазе бацька, як запрашаў шмат людзей, і сам успомніў, што, бываючы на выправінах, клаў грошы «на дарогу». Але цяпер самому зрабілася не па сабе ад гэтых грошай, якія маці раніцою, калі ён ад'язджаў, пералічыла і выдзеліла дваццаць рублёў, а астатнія бацька збіраўся пакласці на кніжку.

На выправінах Вецік глядзеў на п'янае застолле, і здавалася, не п'янеў, хоць і піў нараўне з усімі. І не заўважыў і не памятаў, як яго вывелі і паклалі спаць у сенцах, накрыўшы кажухом, і пад якім было цяжка і нядобра. Вецік не мог падняцца, калі бацька, таксама п'яны яшчэ, у гімнасцёрцы з расшпіленым каўняром, будзіў яго раніцою, дапамагаў збірацца, пасадзіў за стол, прымусіў і маці з імі падняць на дарогу чарку. Вецік наліў сабе піва, маці толькі памачыла гарэлкаю губы і паглядзела на стол, быццам выбірала, што з'есці, але так і не знайшла.

Калі ён выходзіў з хаты, маці апошні раз прыпала да яго, і ён адчуваў, як яе рукі сутаргава абдымаюць і прыціскаюць, нібыта ён маленькі і яна баіцца, не дае, каб адабралі яго ў яе. Ён амаль сілком выслабаніўся з рук, заспяшаў на двор, бо і самому горнасць пераціснула горла. І калі азірнуўся, убачыў праз акно, як маці глядзіць яму ўслед, быццам прыкутая да прыпечка.

Бацька ў варотах прыпыніўся, неяк сур'ёзна і ўрачыста паказаў на складзеную слупком на агародзе і накрытую зверху толлю цэглу:

— Служы, сынок, як трэба. Але галаў сваю беражы, уперад ніколі не сунься. І каб нам брыдка не было. Ты чалавек вясковы, рабацяшчы, там табе цяжка не будзе. Каб мне брыдка не было, бач, Толя распіўся, у турме. Кожны гэтым у вочы мне пора. А як адслужыш, то ў мяне з гэтае гары цэглы гараж будзе, а ў гаражы машына табе стаяцьме!

Бацька горда падняў галаву і паглядзеў на сына. Вецік не ведаў, што сказаць, і толькі недарэчна ўсміхаўся, гледзячы на цэглу.

Ля машыны бацька абняў, нязграбна пацалаваў у шчаку, сунуў у руку яшчэ дзесятку грошай.

Машына выехала за вёску. Наперадзе холадна, як лёд на чыстай вадзе, зазелянелася ранішняе неба. Над зямлёю, умёрзлаю, чужою, пачаўся шэры прыцемак, і ў гэтым прыцемку слабым чырвоным святлом свяцілі аўтамабільныя фары, і веліч прыцемкавага поля быццам праглынула машыну ў сваёй пустэчы і неабдымнасці. Толькі тоненька, напята звінеў недзе ў шчылінцы кабіны тугі напорысты вецер. Вецік крышку прыадчыніў ветравічок, каб свежы вецер астудзіў твар, з палёгкаю ўздыхнуў, быццам нарэшце вызваліўся. Ён даўно ўжо вырашыў, што не вернецца з войска дадому, бо добрыя грошы можна зарабляць не толькі ў калгасе, і ён будзе зарабляць і жыць у асалоду, і ніхто там не скажа, што ён, Вецік, сын таго Дзягеля... Дарэмна абяцае яму бацька і грошы і машыну,— баіцца, што без догляду застанецца яго набытак. Толю ж некалі жывасілам выпраўляў у горад, у людзі...

Але з чыстага марознага досвітку не сталася светлага дня. І ў Веціка таксама не было далёкае дарогі: іхнюю каманду чамусьці затрымлівалі з адпраўкаю, і ў абед ён на рэйсавым аўтобусе прыехаў дадому, да панядзелка. Калі ён вярнуўся, у хаце ваўсю папівалі і даядалі патрусіны. І яго зноў пасадзілі на покуце...

Цяпер, складаючы ў чамадан адзенне і ўспамінаючы доўгі гэты дзень, Вецік шкадаваў, што не пакінулі іх там дзе пры ваенкамаце перачакаць дзень ці два, дома ўжо не было чаго рабіць.

— Ты куды гэта збіраешся? — насцярожана запыталася маці, унёсшы з сянец і ставячы на стол, выцершы фартухом, запацелыя бутэлькі.

— У клуб схаджу, куды яшчэ.

Ён і сам не ведаў, куды пайсці.

Маці недаверліва паківала галавою:

— Не ўдумай да тое хоць перціся! Ад людзей аж брыдка! От прыйдзе бацька з мужчынамі, пасядзеў бы разам, пагаварылі, а то апошні дзень і то не ўседзіш у хаце.

Вецік не захацеў спрачацца. Падумаў, што і сапраўды скора прыйдзе бацька з гасцямі, і тады прыйдзецца заставацца і сядзець.

Ён апрануў новую, на футры, куртку, надзеў пыжыкавую шапку, апрануты прысеў да стала, на хаду зглынуў некалькі кавалкаў мяса, з рыльца выпіў бутэльку напітку

і выйшаў на вуліцу, надзеў пальчаткі, прыхіліўся да плота, перачакаў, пакуль зайшоў на двор бацька разам з гасцямі. Добра, што паспеў выйсці з хаты.

Клуб пабудавалі пасярод вёскі, на ўзгорку, там, дзе некалі быў шырокі прагон да самае аселіцы. Пачыналі будаваць даўно, калі яшчэ Веціка старэйшыя хлопцы за каршэль выганялі з танцаў. Замахнуліся на вялікую пабудову, потым на хаду перадумалі, скараціліся, грошы патрацілі, за гадоў шэсць закончылі, а калі закончылі, то аказалася, што за гэты час не толькі пабагацелі, але і паразумнелі: клуб вялікі трэба было будаваць не на адну вёску, а на цэнтральнай сядзібе. Будаваць прыгожы, як цяпер будуюць, а тут выйшла вялікая будыніна, накрытая шыферам і здалёку падобная на гумно — толькі што вокны ёсць. А калі пабудавалі, то раскідаць нельга. Зрабілі ў адной зале сцэну, павесілі чырвоную плюшавую заслону, другую вузкую залу пакінулі пустою — на танцы.

Зацвердзілі на праўленні пасаду загадчыка, адначасова ён жа і прыбіральшчык і бібліятэкар. Бібліятэка мясцілася ў трох шафах, займала невялікі пакойчык, які, бадай, запланаваны быў як раздзявалка акторам і ў якім была свая печка, таму тут было заўсёды цёпла зімою.

На сцэне ў доўгія перапынкі паміж сходамі і нарадамі стаяў на стале більярд.

Вечарам будзённага дня тут нікога не было, акрамя школьнікаў-падлеткаў, якія, радуючыся, што няма старэйшых, ганялі самаробнымі кіямі з лыжных палак металічныя шарыкі, якія гулка стукалі ў пустым і настылым памяшканні, і калі падаў які са стала — быццам ударалі па падлозе малатком.

— Прывет, фраеры! Хто са мною на высадку? — запытаў Вецік, але пары яму не было, і большы з усіх чатырох, Лізы-магазіншчыцы, хітра стрэліў карычневымі вачыма:

— У цябе з Анюткаю лепш выходзіць... У два шарыкі...

Ён быў напагатове, і Вецік не дастаў яго нагою, хоць размахнуўся даць добрага ногца. Ён не любіў гэтага нахабнага і палахлівага, доўгага, як гліст, падлетка, але даганяць не стаў, каб, быццам бы жартам, добра пакамячыць.

Вецік адчыніў дзверы і са сцэны зайшоў у бібліятэку. Бібліятэкарка Клава сядзела за сталом у празрыстай белай кофтачцы, як і ў яго на выправінах, з падсіненымі павекамі і ярка нафарбаванымі вуснамі.

Першы год пасля школы яна паступала ў медыцынскі інстытут, бо надта хацела быць доктарам і хадзіць у белым

халаце і белай шапачцы. У інстытут яна не паступіла, «не прайшла па конкурсу», крыўдавала, што па блату дык узялі і з меншым балам, але і ў кулінарнае вучылішча, дзе таксама даюць белыя халаты і носяць белыя шапачкі, не падалася. Таму, што рыхтавалася да белае медыцынскае кар'еры, на ферму ці ў брыгаду таксама не пайшла. Знайшлі ёй пасаду на тры месцы адразу, хоць і плацілі за ўсе тры толькі шэсцьдзесят рублёў. Але грошай Клаве хапала, бо маці рабіла даглядчыцаю на свінарніку, і бацька на экскаватары ў меліярацыйным упраўленні.

На другі год у Клавы яшчэ засталася любоў да белых халатаў. Яна паступала на медсястру ў медвучылішча. Але і там ёй дарогу перайшоў той жа самы блат. Яна і загадзя ведала, што «блат» пяройдзе дарогу, бо работу ў бібліятэцы не пакідала. Праплакаўшы два дні з-за таго, што не насіць ёй белага халата і белае касынкі, яна зноў штовечара сядзела ў бібліятэцы, прыбраўшыся, як нявеста на выданні, і гартала часопісы мод, якія выпісвала на бібліятэку. Любоў да гэтых часопісаў у яе была, можа, і большая, чым да белых халатаў.

Грошай на адзенне дачцэ маці не шкадавала, таму што, мабыць, даўно здагадалася: з белых халатаў толку не будзе, а спакайней, калі дачка ў клубе сядзець застанецца. Знайсці б ёй толькі талковага спакойнага чалавека, пакуль не позна, бо надта ж ахвотна і весела смяецца дачка і мружыць вочы на хлопцаў. З гэтае прычыны маці і прыходзіла сама «зачыняць клуб», пакуль студэнты ў калгасе выбіралі бульбу і хадзілі на танцы ў клуб.

— Ну, Клава — ты атрава! Я падаю!

Вецік пахіснуўся, узяўся рукою за сэрца. Клава весела пачырванела, падняла на яго блакітненькія вочы, глянула то на адно сваё плячо, то на другое. Вецік, не спыняючыся, зайшоў і абняў Клаву, прыцісնуўшы яе да спінкі крэсла, крыху пахіліў да сябе, моцна пацалаваў у нафарбаваныя вусны, адчуў пад рукамі грудзі. Дзяўчына напружана заціхла, Вецік яшчэ мацней прыціскаў і цалаваў, і яна не варушылася, толькі калі ён моцна нахіліў крэсла, усмешліва і нахабнавата глядзеў на яе ногі ў светленькім капроне, якія былі відаць з-пад кароткай спаднічкі, яна заварушылася, і ад гэтага ногі яшчэ больш паказаліся на свет.

— Ну пусці, сумашэдшы! Як табе не брыдка! Ой, пусці! — перастала варушыцца і папрасілася Клава, не надта абурана і не надта злосна.

Вецік адпусціў дзяўчыну, усмешліва глядзеў, як яна адскочыла ўбок, абцягнула спаднічку, паправіла кофтачку,

аскублася навокал, як качка, зазірнула, чуць прыўстаўшы на пальчыкі, у люстра, якое вісела на шафе, усміхнулася і быццам бы ўсё яшчэ пакрыўджана абуралася:

— Хватаешся, як ненармальны. Кожны ўсё хватаецца і хватаецца, кофтачку кожны дзень толькі мый!

Вецік засмяяўся. Толькі цяпер успомніў, як яшчэ ўчора на вечары быў злавіў яе ў цёмных сенцах і што яна хутка перастала супраціўляцца і сама абнімала яго і цалавала, калі нанесла некага...

І ад гэтага ўспаміну быццам пацягнула свежым ветрыкам і астудзіла. Не хапала толькі звязвацца з Клаваю, мець яе, гладкую жонку, машыну, зарабляць, каб уволю есці і піць. Ён не прагны на грошы і на ежу. Яму хапала і таго і другога. Ён ведае, што можна жыць не толькі дзеля таго, каб зарабляць на хлеб. Ёсць другое жыццё. Ён з дзяцінства бачыў, як глядзелі на тых, хто прыязджаў з горада, і як пачціва пра іх гаварылі, а пра сваю работу, як пра нешта не вартае ўвагі, і таму выпіхалі дзяцей «у людзі». І Вецік не горшы за другіх...

Ён зноў успомніў, што вольны чалавек, што цяпер ніхто і нішто яму не ўказ. Ён ужо належыць да тых людзей, якія вяртаюцца сюды, каб пакрасавацца, якім павінны зайздросціць.

Вецік ступіў да Клавы, якая, не вельмі спяшаючыся, саступіла ўбок, толькі павяла вачыма, але ён не схапіў яе ў абдымкі, а далоняю мацнавата ляпнуў па туга абцягнутым спаднічкаю азадку. Клава рагатнула, незласліва ляпнула Веціка па спіне, але ён не азірнуўся, выйшаў з пакойчыка, там адвёў у бок таго самага Лізінага, сунуў у руку пяцёрку:

— Дуй, Васька, вазьмі ў маці бутэльку.

— Няма ў яе...

— Давай, гліст белы. Палавіна табе.

— Пачакай, партыю кончу...

— Давай, я за цябе дастукаю, більярдун!

Пасланец вярнуўся скора. Выпілі тут жа, у кутку, дзе на табурэтцы стаяў бачок з вадою і эмаліраваны кубак. Васька выкаўтаў гарэлку, быццам ваду, пачырванеў, напхаў поўны рот хлеба, Вецік падумаў, што грошы наўрад ці Васька аддасць маці і што з гэтага Ваські вырасце добры абармот.

Веціку не было больш чаго рабіць у клубе. Ён выйшаў на двор, гучна ляпнуўшы дзвярыма, з вядомаю толькі маладым прагаю, удыхнуў холад познявосеньскае ночы, у якой заблудзіўся і б'ецца тугімі хвалямі вецер, здаецца,

разбіваючыся на халодныя нябачныя пырскі. У гэтым холадзе гэтак туга і горача білася ў Вецікавым целе кроў, што аж звінела ўвушшу. Ён вольна і шпарка ішоў па вуліцы, адзінокі, усясільны, упэўнены ў тым, што робіць. На двор зайшоў ціхенька, падышоў і памацаў затычку на хляве, але замест затычкі рука абмацала халоднае жалеза замка. Вецік здагадаўся, што бацька знарок замкнуў матацыкл, каб ён не ўзяў. Вецік спыніўся ля акна, праз шчыліну між фіранак бачыў, як сядзіць за сталом бацька, весела і злосна падумаў, што будзе на яго, на Вецікавым — пяшком пойдзе да Анюты і застанецца ў яе на ўвесь заўтрашні дзень.

Радуючыся сваёй непакорлівасці, помсліва і весела ішоў па вуліцы. Спыніўся, калі заўважыў самаходнае шасі ў святле, якое падала з акна ў Дубіцкага, уявіў, як заўтра раненька Дубіцкі выйдзе, каб ехаць на работу, а шасі быццам растала.

Вецік выключыў перадачу, выкіраваў на сярод вуліцы і асцярожна папхаў шасі, яшчэ не ведаючы, куды ж яго можна закаціць так, каб не адразу і знайшоў Дубіцкі. І толькі калі шасі само пачало каціцца з узгорка, і ён на хаду ўскочыў на сядзенне, здагадаўся, што можна ж паехаць і на шасі. Нічога яму не зробяць. Уключыў хуткасць і пусціў счапленне, матор спачатку зачмыхаў, потым затрашчаў нечакана аглушальна, быццам застрачылі на далёкім палігоне з буйнакалібернага кулямёта.

Вецік паспрабаваў запаліць святло, але яно не гарэла, і толькі тады падумаў, што Дубіцкі зліў на ноч ваду, але пяць кіламетраў праедзецца, не рассыплецца гэтая разваліна, а калі разваліцца, то Дубіцкі дзякуй скажа — дадуць новую машыну.

Пакрысе вочы прывыкалі да цемры, і Вецік выразна бачыў шэрую паласу дарогі. Прыбавіў хуткасць і на поўныя грудзі весела ўдыхаў пах салярკі і цёплага жалеза. І ён быў вольны, нікому і нічым не абавязаны, шчаслівы ад свае вольнасці, ад гэтае ночы ў полі, дзе ён і жывая душа, і ўладар...

Ён не заўважыў, адчуў, як пахілілася шасі. І не спалохаўся, калі лёгка праваліўся пад нагою тармазны педаль. Невядомая сіла падхапіла яго і прыціснула да такое гулкае пад нагамі і надзейнае зямлі. Сэрца на імгненне зайшлося ад вострага адчування палёту, а потым ад болю, з-за якога нельга зрабілася ўдыхнуць на поўныя грудзі, бо зямны холад раптам як астудзіў усю яго гарачую кроў...

III

Анэта ўстала, як толькі засвятлела на дварэ. Акуратна заслала пасцель, пастаяла пасярод хаты, агледзелася. Шпалеры на сценах старыя, крыху закуралыя ад старасці, але акуратныя, нідзе не парваныя і не вымурзаныя. Столь хоць і нефарбаваная, з дошак, пацямнелых ад часу, але вымытая старою, нават і ў прыцемках адсвечвала роўнаю жаўцізною, на якой, як птушкі, цямнелі ўкамянелыя за многа год сукі. Вокны завешаны падсіненымі паркалёвымі фіраначкамі, падлога, пафарбаваная сынам гадоў пяць назад, не вышмаргалася нагамі, туманна паблісквала фарбаю, толькі што дошкі высахлі, разышліся, што аж па пальцу шчыліны між імі. Ля сценкі між вокнамі стаялі два крэслы, таксама не цяперашнія, з гнутага дрэва, а бліжэй к покуці — круглы стол, засланы абрусам з мохрыкамі. На покуці, пад іконаю, вісеў рэпрадуктарчык, таксама стары, з крыху паржавелым металічным абадком, за якім была напята мацéра. Анэта ўмылася, памалілася, гледзячы на ікону, падышла да рэпрадуктара, пакруціла за кацёлку, каб чутней было, але радыё не стала гаварыць мацней, мабыць, не хапала моцы ў тых, хто перадаваў.

Паўз сцяну — што ад двара — стаяла лава, даўнейшая, як некалі ў бацькавай хаце. Федзя збіраўся выкінуць яе, але Анэта не дала, сказала, што адной ёй у хаце лава не замінае. Шкада было выкідаць лаву — яшчэ моцная. За лаваю, пры акне, стаяў стол, таксама старое сталярскае работы, а на сцяне, што ад сянец, вісела пафарбаваная ў зялёны колер паліца, з палічкамі, пазавешванымі фіранкамі, з шафкаю. На палічках у Анэты стаяў посуд і крупы, а ў шафцы ляжаў хлеб.

Хай і не ўсё новае ў хаце, але яшчэ моцнае, што мае цану. Як і дамоўка ўся, хай і невялікая па-цяперашняму, але і не малая. Робленая з тоўстага дрэва хата, яшчэ добры гонтавы дах, прасторныя сенцы, хлявы таксама накрытыя добра і дагледжаныя. Не, не ўсякі мужчына гэтак можа дагледзець дамоўку, як яна, Анэта.

Анэта апранула куфайку, падперазала фартух, узяла старую бляшаную дайнічку і пайшла да хлява, дзе некалі складала сена. У гэтым хляве выкапаны пограб, глыбокі і вялікі, сцены абкладзеныя каменнем і заліты цэментам, а зверху на рэйкі накладзена тоўстых дубовых плашчакоў. І рэйкі і плашчакі яна прыпасла з канца вайны, зрабіла пограб навечна, у зручным месцы — зверху натоптваецца

ў хляве сена, а таму ніякі мароз не страшны. Неяк і не думалася, што хлеў можа быць незакладзены сенам. Каторы год ужо пусты хлеў. Суха пахне пыльнаю саломаю з падстрэшкаў.

Дайнічка зусім заржавела — цяпер у ёй старая носіць з пограба бульбу, бо кошык цяжка вымаць па лесках з пограба.

Анэта пакінула дзверы адчыненымі, злезла ў пограб, пастаяла, пакуль прывыкнуць вочы да прыцемак. Некалі ў гэтым пограбе і бочка з капустаю стаяла, і бочачка з агуркамі, і морквы было, і буракоў, і бручкі. Цяпер насыпана бульбы і буракоў, бо агарода не садзіць, няма сілы капаць грады. А бульбу вясною ёсць выгада і прадаваць, і нават здаваць нарыхтоўшчыкам.

Анэта старалася не заўважаць і не думаць пра тое, што за апошнія гады раскідалася ўся яе гаспадарка. Ну, няхай ёй адной на карову цяжка было нарабіць. Але ж вось цяпер дажылася, што і куры няма на сядзібе, і апошняга парсючка закалола, а парасяці не купіла, няма каму нават недаедкі выкінуць. Кошка і тая прапала, сабакі разарвалі хіба.

Не стала гаспадаркі таму, што не стала сілы рабіць, як некалі, дамашнюю работу,— але пра гэта Анэта не хацела думаць і гаварыць.

Асцярожна ставячы вядро на аслізлыя лёсткі, старая выбралася з пограба, прыкрыла дзверцы анучамі, каб не лез холад. На двары паставіла вядро, агледзелася. Нідзе яшчэ не дымілі каміны. От жыць пачалі людзі. Каб гэта на старых некалі, каб устаў хто з іх з магілы!.. Спяць цяпер людзі да гэтае пары! Даўней канчалі б ужо ў печах паліць. І тое, што яна вось устала, пачала ўходжвацца, яшчэ больш абадзёрыла і падвесяліла Анэту.

У хаце яна распранулася, увішна запаліла ў печы, паставіла да агню чыгунок з вадою, села абіраць бульбу, памыла яе ў вялікай алюмініевай місцы, большую разрэзала напалам, паклала ў чыгунок. Пайшла ў каморку, якая гэтаксама, як і хлеў, пуста пахла пылам, а не мукою, не збажынаю, што цяпер не стаяла тут у дзежках. Прывезеная Федзем мука была ў папяровых мяшэчках у шкафчыку.

Уходжвалася Анэта весела, здавалася ёй, спрытна.

Снедала, паставіўшы на стол чыгунок з бульбаю. Кусала бульбу, адкалуплівала лыжкаю па кавалачку масла, запівала халаднаватым малаком.

От нейкі лёгкі настрой апанаваў пасля таго начнога ўспаміну, не думалася ні пра сваю адзіноту, не нудзілася, гатова была цэлы дзень рабіць, пыніцца.

Прыбраўшы ўсё, Анэта прысела на лаву, каб успомніць, што ёй трэба зрабіць сёння, і не магла ўспомніць, бо і не было тае абавязковасці, бо, папраўдзе, пыніць ёй заставалася толькі сябе самую. Анэта аж гмыкнула — гэтак нечакана ўгледзелася самой, што пыніць толькі сябе адну, як пані якая, і таму зразумела і тую нудоту, і непрыкаянасць, якая падступала часінаю: толькі дзеля сябе самой рабіць — не мела быццам бы і сэнсу, век яна не толькі пра сябе думала, і таму мела права верыць, што яе клопат неабходны, што нельга без яго, а таму і без яе самое! Цяпер, выходзіла, бытта і неабавязкова яна патрэбна...

Анэта апранулася, выйшла на двор, пастаяла і пайшла да Гэлькі.

Гэльчына хата стаяла па другі бок вуліцы, цераз дзве хаты ад Анэцінае. Гэлька ўжо год як палучала пенсію, але не пакідала работу на свінарніку, дзяржала і карову, і падсвінка. Яна давала малако Анэце, платы не брала — «за тое, што хату маю пільнуеце». Анэта і праўда пільнавала хату, калі Гэлькі не было, даглядала і гаспадарку, і давала парады, як і што рабіць, і не толькі давала, але і патрабавала, каб Гэлька рабіла так, як яна, Анэта, сказала. Праўда, раз ці два ў год Гэлька паўставала супроць свае камандзіркі. Старыя сварыліся. Анэта пасля гэтага сядзела які тыдзень без малака, памятаючы, што яе нага і на парог больш не ступіць да «тое доўбні». А што доўбня, то доўбня. Таму і замуж ніхто не ўзяў, таму і дажывае век ялаўкаю. Каб разумная была, то як пабачыла, што застаецца адна, як палец, то пастаралася б ад каго дзіцяці, выгадавала б. І ніхто не ўпікнуў бы. Доўбня яшчэ і таму, што век душыцца, робіць, свету не бачыць, а так нічога і не мае. І грошы параздае за тое, што пляц ёй засеюць, што дроў прывязуць, а пасля ніхто і носа не пакажа. Некалі перастане ўздужаць і грошай не мецьме. А яшчэ і ўбоіна, не глядзіць нічога. Платы ледзьве стаяць, страха ўжо цячы пачынае, на варотцах няма і зашчапкі, на ноч калом з двара падпіраць трэба.

Усё гэта Анэта выгаворвала Гэльцы, а тады тая і бажылася, што Анэціна нага больш не ступіць на яе двор, што памыямі абалье, калі паўз яе хаты тая пройдзе, бо і Анэта такая самая дурная, як і яна, яшчэ дурнейшая. Таму нават і дзеці не хочуць да сябе браць, гэтак і ўтрупее адна ў пустой хаце, не прыйдзе дагледзець яе Гэлька...

Сварыліся яны абедзве доўга, з лютасцю, спавядаючы адна адной усё жыццё, бо і расказвалі ж, сябруючы, пра сябе ўсё без утайкі...

Праз які тыдзень, калі папанудзілася ўжо кожная ў сваёй хаце, Анэта брала збаночак, які заставаўся ў яе, і несла Гэльцы.

Заходзіла, казала «добры вечар», ставіла збаночак на стол і, ужо бытта адыходзячы, гаварыла:

— От забылася была. А табе мо і патрэбна пасудзіна?

— Каб толькі тае бяды. Не вельмі і карова доіцца. Ды і парасяці выліваю. А гэтыя два дні нешта есці не ўзяло было. Так добра ела, адале як нажом урэзала.

— Перакарміла, мабыць. Я ж табе колькі гаварыла, што не лі салодкага малака. Кіслым ніколі не абкорміш. Свіння ж, як абхваціцца яды, доўга ў рот не возьме.

— За гэтаю ж бо калгаснаю работаю вечна спяшаеш...

Пра сварку не ўспаміналі ні адна, ні другая.

Гаворачы, Гэлька налівала старой у збанок малака, падавала, як нічога і не было. Анэта брала збаночак, яшчэ стаяла ў парозе, потым садзілася на заслончык. І ўжо гаварылі мірна, пра ўсіх знаёмых-суседзяў, дружна, згодна хвалілі або ганілі.

Каб хто папытаў у Анэты, чаму яна так лёгка адпусцілася на Гэльку, то Анэта б сказала, што шкода ёй Гэльку. Ззамаладу ж была і рослая, і здаровая, і з твару харошая. От выйшла гэтак, што да вайны не пайшла замуж, а пасля вайны і мужчын не засталося. Любіла работу рабіць, за работаю свету не бачыла. Можа, каб больш дзе па гулях шастала, то і знайшла б якога мужчыну ці хоць дзіця прыдбала.

А цяпер выбіла сілу, грошы тыя, што зарабляе, бесталку распускае.

З Анэцінае б гаворкі выйшла, што каб не яе спагада з Гэлькі і не яе парады, то прапала б даўно Гэлька, нічога б не мела.

Анэта ведала гэта дакладна. І нават сама Гэлька на людзях, хвалячы Анэту, сама гаварыла, што каб не Анэта, то ёй, Гэльцы, немаведама як жыць было б...

Гэлька спяшала з рашкаю ў руцэ ад хлява, прыпынілася, выцерла руку аб хвартух.

— От добра, што вы, цётухна, прыйшлі! А ў мяне ж усё ўсярэдзіне аж трымціць. А тут у печы яшчэ не выгарала, а мне бегчы трэба. Ой, цётухна!

— Куды ж гэта табе так трэба бегчы?

— Аляксандра ж нашага хлопец перавярнуўся ночы сёння на трактары. Ото ў войска ісці. Трэба ж мне бегчы туды.

— Гэта самы меншы Дзягелеў?

— Меншы. Большы ж яшчэ сядзіць у турме, паўгода асталося.

— Ну, пайсці табе трэба, вядома ж, радня некая. Толькі няма чаго надта трымцець. Рук жа пад яго цяпер не падложыш. Ты пра самую троха думай. Аляксандар за цябе гэтак калаціцца не будзе, як што якое. Работу памагчы рабіць не надта спяшаў ці спяшае, чужыя людзі робяць...

— Яно-то мо і праўда, але ж я нек падумала...

— Лішняга не трэба думаць і лішняга няма чаго да душы браць. Пайсці трэба. От бач, кажуць, няма бога. А бог жа ёсць. Як гэты Аляксандар светам круціў, што вытвараў? І краў, і ў людзей браў. А не спажыве дабра. Старшы хлопец, бач, скруціўся, у турме. Меншы таксама падсунуў голаў. От на чужых слязах шчасця свайго не зробіш!..

— Тут жа не пра гэта, цётухна. Хлопец жа невінаваты.

— Яно ж, ведама, гэтак. Але і ты не надта дапускайся да жалю. Век зжыла, а пра сябе думаць не ўмееш. І сябе трохі глядзі. Што тут табе рабіць асталося?

— От печы толькі паглядзець, каб дагарэла.

— Пагляджу я, дапалю.

Анэта зайшла следам за Гэлькаю ў хату, узялася за качаргу, падгарнула ў печы. І, стоячы пры печы, папыталася:

— Які ж дзень сёння? Пятніца? Радзіва мае толькі шэпча...

— Субота ўжэ сёння.

— А ты грошай лішне не бяры. Прывыкла разносіць! — прыкрыкнула Анэта на Гэльку, бачачы, што тая нешта шаполіцца ў шафе...

— Не, гэта я хустку шукаю...

— От, як я цябе не ведаю! Хлопца-то я не помню. А Анцю Дзягелеву шкада мне. Гэтакая харошая і дзеўка некалі была, і жанчына гэтакая ўдалая. А шчасця не бачыла. Круціў ён век светам, гнюсіў і з жанкамі, і з людзьмі...

— Ай, цётухна, што цяпер гаварыць... Пайшла я...

IV

Федзя прывык уставаць у сем гадзін. Уставаў, ці будні дзень, ці нядзеля. Устаўшы ў сем, ён паспяваў сабрацца і прыйсці на завод. І за многа год уставаць у адзін час увайшло ў прывычку. Ці, можа, яму толькі здаецца, што

ўсё жыццё ўставаў так рана, бо ў маладосці ж любіў паспаць? Старэе. Дажыў да такіх год, што не спіцца. Хаця ніколі не думае чалавек, што стары ён, ёсць заўсёды ў яго спадзяванне, што яшчэ маладзён.

Федзя ўстаў ціха, каб не пабудзіць жонку, адзеўся ў трэніровачнае трыко — не любіў і ніколі не насіў піжам. Нагадвалі яны нешта бальнічнае, паласатае, а бальніц ён баяўся, можа, таму, што ніколі не хварэў, і толькі, праходзячы паўз прасторныя карпусы гарадской бальніцы, дзівіўся, якая яна вялікая і як многа там людзей, і не мог уявіць сябе там многа дзён. І калі нават высветлілася, што ў яго гастрыт, сам штодня піў адвар святаянніку не гэтулькі з-за веры ў папраўку, а з-за таго, што баяўся трапіць у бальніцу.

Ён зайшоў у залу, прачыніў дзверы на балкон і аж адступіўся ў бок ад халоднага, марознага густога струменю, які, нібыта вада, пацёк у пакой. І было нешта ў гэтым холадзе такое моцнае, здаровае, што Федзя колькі часу стаяў нерухома і адчуваў, нібыта гэтае здароўе перадаецца і яму.

Потым выйшаў на калідор, прычыніў дзверы ў дзіцячы пакой, а сам зайшоў на кухню, сеў на белую з тоненькімі ножкамі табурэтку, закурыў «беламорыну» — не мог ніяк адвыкнуць курыць нашча. Некалі, як толькі прыйшоў з вёскі ў горад, пачаў зарабляць сам, і апранацца хацелася лепш, і закурыць дзеля форсу перад дзяўчатамі — тады не хапала грошай ні на адзежу, ні на папяросы. Цяпер хапае і на адзенне, і на папяросы, хоць і не цягне заглядацца на дзяўчат. Трэба было б пакідаць курыць. На ўсё ў жыцці свая пара, і трэба ўмець зразумець гэта і не працівіцца, бо ўсё ў чалавечым жыцці ідзе па сваіх бясконцых кругах. Нібы даганяеш нешта новае, лепшае і шкадуеш і ўспамінаеш старое, пакуль раптоўна не спыніцца гэтая і доўгая і кароткая імклівая пагоня, а разам з ёю кончыцца і чалавечае жыццё.

Многа прайшло з таго часу, калі Федзя з палатнянаю торбачкаю пайшоў у горад. Цяпер ён ужо заслужаны і вопытны рабочы, майстра, як гавораць пра такіх. А вось некалі знікне, як пылінка, і застанецца ад яго памяці, можа, толькі на адно пакаленне, бо памяць пра бацькоў жыве яшчэ адзін век разам з іхнімі дзецьмі...

Часам недарэчныя думкі лезуць у галаву чалавеку, калі волас на сівае, а самога на дзяцінае вядзе...

— Ты ўжо не спіш, бацька?

Ён не чуў, калі падышла Лена, стала побач, пагладзіла рукою па галаве.

— Сівы ты стаў, Федзя.

Ён не адказаў, узяў яе маленькую і худую руку да свае жорсткае, непаголенае шчакі, другою рукою абняў і прытуліў жонку да сябе, адчуў яе цяпло:

— Хай бы спала яшчэ, Лена.

Яна заўсёды ўставала, як падымаўся ён. Кожнага дня праводзіла да дзвярэй, і потым ён бачыў, як праз акно глядзела яму ўслед. А сёння не было чаго рабіць у кватэры зранку, можна адпачываць, пакуль спяць дзеці.

Жонка нічога не адказала, пагладзіла далонню па шчацэ і не адышла. Яму было добра ад гэтае мацярынскае ласкі, ад яе дабраты, якую ён пачаў заўважаць і зразумеў толькі ў апошнія гады і якая, памятаў ён, была ў яе ад першых дзён іхняга жыцця разам. Цяпер не раз хацелася сказаць добрае, удзячнае ёй, і ён не адважваўся. Нечаму было сорамна, як і сорамна прызнацца на словах, што яму прыемна яе ласкавасць, і што ён чакае яе, і ад гэтага шчаслівы чалавек... З гадамі скупее чалавек і на шчырасць, быццам усё пакідае толькі самому сабе.

— Старая я стала, худая і брыдкая,— уздыхнула Лена, і ён нічога не сказаў, толькі пацалаваў яе руку і мацней прытуліў да сябе.

Лена і ў сорак шэсць засталася худзенькаю, дробненькаю і вяснушчатаю з твару, на якім абазначыліся маршчынкі. Валасы не густыя і не пышныя, а цёмныя і каратка астрыжаныя. Але ў шэрых, нечакана глыбокіх вачах было многа дабраты, якая і робіць чалавека прыгожым тою прыгажосцю, вышэй за якую не бывае на свеце. Трэба ўмець адчуць гэту прыгажосць. І шчаслівы той, каму ў жыцці выпала сустрэць яе. Федзю цяпер страшна было падумаць, што ён мог пражыць жыццё і не ведаў бы пра гэта.

— Божа, дзеці скора ўстануць, а я лашчуся да цябе, як маладзёна,— ціха засмяялася Лена, села на табурэтку, падзяўочы стуліўшы калені. У лёгенькай летняй сукенцы, акуратна расчэсаная, яна і заўсёды, колькі ён памятаў яе, была гэтакая ж акуратная і па-летняму прыгожая.

— Чым цябе сёння карміць? Што з табою робіцца?

— У цябе другі раз улюбіўся!

— Божа, Федзя! Хоць бы ў якую маладую...— Яна ціха і шчасліва засмяялася, нахіліла на адзін бок галаву, сур'ёзна раптам паглядзела на яго, адмоўна паківала галавою.— Божа, Федзя, не, не!

І твар яе стаў на нейкае імгненне няшчасны і спалоханы, нібыта спалохалася яна сваіх думак ці толькі што сказанага. У вачах у яе была такая безабароннасць, што ён памкнуўся ўстаць, нешта сказаць, але яна сама вінавата ўсміхнулася.

— Я пастаўлю табе каву, Федзя.

— Да маці трэба ехаць. Холадна ў яе там, мабыць. Мы ж збіраліся выбраць табе паліто...

— Успеем. Едзь, пакуль снегу няма. Мне і так страшна, як ты куды едзеш.

— Пройдзем па магазінах, паглядзім табе паліто. А пасля паедзем разам.

— Не позна будзе?

— Успеем.

— А да Клавы маці так і не захацела ісці?

— І тая не надта яе хоча. А маці ж мяркуе, каб мне хата асталася, грошы каб мне былі.— Федзя ўсміхнуўся.— К Клаве яна не пойдзе і з-за гэтага.

— Я думала прыбраць сёння ў кватэры.

— Заўтра. Я памагу.

— Добра. Паснедай толькі.

Федзя ходка крочыў тратуарам, сухім і настылым. Сустрэчны ветрык прыпякаў у твар холадам. Федзя наставіў каўнер паліто, ссутуліўся. Любіў ён такія часіны ў горадзе, бязлюднасць ранішніх вуліц, белыя ватнія дымкі з выхлапных труб у легкавічкоў, гулкі пошчак абцасаў, дворнічых, чамусьці тоўстых, цёпла ўвадзетых цётак у чорных картовых халатах і гэтакіх жа чырвоных з твару, як і ранішнія агні святлафораў. І тое, як яны па-мужчынску, быццам касачы, шахалі ў два бакі мяцёлкамі на вожагах...

Ён памятаў запалыя мацерыны вочы і непрывычную падпухласць ад голаду на твары. І адчуванне, быццам гэта ён вінаваты, што яна ўсё жыццё толькі рабіла работу, каб пракарміць іх, дзяцей, на старасць год мерзнуць адной у хаце, якую будавала не толькі сабе...

Той холад быццам цяпер астудзіў усяго і працяў аж да касцей. Колькі мінула гадоў, а адчуванне тое не праходзіць, не мінаецца, быццам было гэта не дзесяткі гадоў назад, а толькі ўчора.

Ішлі дажджы, доўгія, шэрыя і халодныя. Холад дабіраў і ў хаце, можа, таму, што ў печы многа не палілі, і цёпла было толькі на чарэні. Пахла сухою цёплаю глінаю

і нагрэтымі анучамі. І гэтакім малюсенькім астраўком сярод холаду і вільгаці здавалася хата з заплаканымі шыбамі вокан, і так добра сядзець у цяпле на печы, і не хацелася злазіць босымі нагамі на халодны, выбіты глінаю дол.

Думалася не пра тое, што нельга выйсці на двор, пайсці ў школу. Нават страшна ўявіць, як па такім дажджы прайсці пяць кіламетраў да школы і потым мокраму сядзець у старым халодным памяшканні, якое на скорую руку скідалі з ацалелых пасля ваеннага пажару гумнаў. Не пакідала трывога за маці, якая нерухома ляжала на печы і цяжка дыхала. Нават у прыцемку восеньскага дня твар яе быў смяротна-белы.

Федзю рабілася страшна ад таго, што маці не варушыцца, доўга ляжыць нерухома і пачынае ўсё слабей і слабей дыхаць. Тады ён станавіўся на прымурак і прыслухоўваўся. Маці адчувала яго позірк, расплюшчвала вочы, глядзела быццам скрозь туман, бездапаможна і адзінока.

Пасля маці заходзілася доўгім кашлем, ад якога аж падкідала ўсю яе. Здавалася, ад гэтага кашлю разарвуцца грудзі. Валя, якая не злазіла з печы, у даўгаватай, пашытай «на падрост» сукеначцы перастала грызці сухія і цвёрдыя, як каменьчыкі, сушаныя грушы-дзічкі. Сад іхні вымерз перад вайною, а тую, старую грушу, што засталася, маці ссекла на дровы, каб не плаціць падатак. Маці гаварыла, што без груш яны пражывуць, лепш грошы яна за Федзю ў школу заплоціць. Дзічкі збіралі і сушылі з грушы, якая расла ў суседа, пры мяжы. Каб назбіраць іх, маці ўставала раненька, пакуль Лаўрынчык не прачнуўся і не пазбіраў грушы.

Тады Федзю не было як хадзіць у школу, ён сам парыў свінні бульбу, карміў курэй. Чатыры куры і свіння-мацёра, ад якое меліся выгадаваць парасят і ўтаргаваць за іх грошай,— уся іхняя гаспадарка.

Федзя даглядаў маці, варыў на абед расольнік з агуркоў альбо бульбяны суп, затоўкаючы яго здорам, скрутачак якога яшчэ застаўся ў кублe. Гэтага здору павінна было хапіць, пакуль вырастуць тыя парасяткі, якіх яшчэ не было. З дзічак варыў узвар. Узвар быў кіславаты, ад яго перасыхала ў роце.

Федзя хадзіў на мяжу, дзе засталіся кусты малінніку, якія яны кожны год карчавалі з маці і якія ўсё роўна браліся расці. Ён ламаў маліннік заварваць чай, які даваў піць маці, каб прайшла прастуда...

Таго дня маці не ўзяла ў рот ні лыжкі, толькі пакрысе піла астылы чай і цяжка і рэдка дыхала, паднімала на сына вочы, якія глядзелі аднекуль ужо здалёку...

Як пачало вечарэць, незаўважна і глуха прыпадаў, акружаў хату ранні восеньскі глухі прыцемак, у душы зарадзіўся жах, яшчэ маленькі, але неадольны. Федзя адчуваў сябе самым адзінокім на свеце і самым няшчасным. І гэтае адчуванне адзіноты, непатрэбнасці і няварт тасці ён запомніў на ўсё жыццё.

Невядома, ці чаго спалохалася ў цемры на печы, ці таксама ад страху за маці, нечакана галасна заплакала Валя.

Федзя не ведаў, што рабіць, адчуваў, што сам таксама вось-вось загалосіць і тады ўсё прападзе, усё скончыцца.

— Ціха, чаго ты разраўлася! — прыкрыкнуў ён на сястру, і тая прымоўкла. І ў Федзі раптам ажыла знясіленая ўпартасць — нешта зрабіць!..

Чаму ён вырашыў, што маці патрэбна малако, паранае малако, невядома. Проста трэба было нешта рабіць, ратаваць маці і ратавацца. Ён абуў свае вялікія салдацкія чаравікі, у якіх ужо пратапталася падэшва і праз маленькую дзірачку нацякала вады, ускінуў мацерыну світку, якая была яму за адзежыну, і пайшоў на двор.

Коса, роўна і бязлітасна хвастаў у твар дажджом вецер.

Пакуль дайшоў да хаты Кульбіцкіх, картовыя штаны спераду прамоклі, і яго пачало калаціць ад холаду.

Хата Кульбіцкага стаяла на ўзгорку, маленькая, з акенцамі, да якіх была засыпана кастрыцаю прызба. Усё здавалася такім маленькім і нетрывалым, што і жыць там можа толькі адзін чалавек. Але ў гэтай хатцы мясцілася трое дзяцей і сам Кульбіцкі з жонкаю Мартаю, высокаю, худою і пляскатаю, як дошка, жанчынаю з вялікімі мужчынскімі рукамі, густым глухаватым голасам. Вярнуўся з фронту яе Ванечка з пакалечанымі нагамі — не разгіналіся яны пасля ранення,— хадзіў цяжка прысеўшы, пакрысе перасоўваючы ногі. А больш сядзеў на шырокай лаве, падкурчыўшы ногі па-турэцку, вялікагаловы, з густою чупрынаю, пабітаю сівізною, з цяжкімі сялянскімі рукамі.

У хаце было душна, моцна пахла самасадам, і пад столлю вісела сінь тытунёвага дыму. Цэлыя дні Кульбіцкі то шыў калгасныя хамуты, то правіў каму-небудзь абутак, а калі не было гэтае работы, плёў з лазовых

дубцоў кашы ці ладзіў граблі — і гэтак кожны дзень, бо трэба было зарабляць на сям'ю, а сям'я была адзін пад аднаго, кулялася і пішчала на гліняным доле. І калі ўжо залішне было ў хаце віску, Кульбіцкі пагрозліва падымаў дубец:

— Ядры вашу, ціха! А то як сербану!

І дзеці на ўсякі выпадак падаваліся далей ад бацькі, прыціхалі, але ненадоўга. Сам Кульбіцкі, часінаю, глядзеў, як яны коўзаюцца па халодным доле, басаногія, раздзетыя, і вочы яго рабіліся нечакана цёмнымі і глыбокімі. Тады ён глуха стагнаў, неяк бяссільна і адчайна — стараўся і не мог штосьці пракаўтнуць, што даўка засела ў горле... Потым пільна азіраўся навокал, ці ніхто не глядзіць на яго. Калі былі старонніх ў хаце, усміхаўся, чорныя глыбокія вочы ўспыхвалі жывым і вясёлым агеньчыкам.

— Заходзь, заходзь, Федзя! Што стаў на парозе! Ядры яго макатрону, прамок ты як! Ідзі сюды, садзіся.

Федзя стаяў у парозе, усё яшчэ халодна ўздрыгваючы, глядзеў на нахіленага над ботам Кульбіцкага, які гаварыў і не пераставаў шыць, спрытна хадзілі ў руках дратва і шыла.

— Мо падшыць трэба што?

Федзя не ведаў, што адказаць, глядзеў на малых, якія папісквалі, як мышаняты, не звярталі на яго ўвагі і дружна спрабавалі паваліць на зямлю большага брацікі, а той стаў на чацвярэнькі, упёрся і задаволена пасмейваўся з таго, што яго не могуць падолець. Маленькія, дробныя, недагледжаныя дзеці. Пры слабым святле лямпы твары ў іх былі гэтакія ж бледныя, як і ў хворае Федзевае маці на печы. І ён раптам зразумеў, што дарэмна ішоў сюды і што ў гэтай беднай хаце наўрад ці можна прасіць малака, ды ці засталося яно, калі павячэралі ўжо.

— Мама хворая... Есці нічога не бяруць...— Федзя не дагаварыў: адчуў, што заплача жаласліва, бездапаможна, як самае маленькае дзіця.

— Бо як жа, гэтака халепа на двары! А яна ж дзярэ картофлі за плугам. І ў дождж з радка не саступіць,— сказала Марта, быццам гэта мела цяпер хоць якое значэнне.

Кульбіцкі перастаў шыць. Чорныя вочы яго з-пад пасівелае чупрыны ўважліва паглядзелі на Федзю. Яны, мабыць, убачылі, які спалоханы ў яго твар, які ён увесь мокры: там, дзе стаіць, нацякло вады на гліну, яна пацямнела, аслізла.

— Улі яму, Марта, малака... Хай занясе Анэце. Мы і з расолам павячэраем, не паны.

— Але ж,— згодна ўздыхнула Марта, зірнула на дзяцей, якія быццам таксама нешта адчулі, прыціхлі і лупалі вочкамі то на Федзю, то на бацьку.

Марта падышла да прыбітае да сцяны паліцы, зняла стары, з вышчарбленым беражком збанок, паставіла на стол другі, напалавіну меншы, і акуратна, не спяшаючыся наліла малака, зірнула на Федзю, які ўсё стаяў ля парога і нібы скрозь туман бачыў, як бела цякло са збанка ў збанок малако, бясшумна і мякка. Марта наліла малака ў кубак і падала яму:

— Вазьмі і сам чуць выпі. Дарма,— быццам перад самой сабою апраўдвалася яна і яшчэ раз паглядзела на дзяцей.

Федзя не мог сказаць ні слова, толькі адмоўна пакруціў галавою.

Гаспадар засяроджана ўвіхаўся з дратваю і шылам, нават нешта ціхенька сам сабе пасвістваў, быццам нічога асаблівага не здарылася, але з-пад ілба паглядаў, і бачыў, і разумеў усё. У яго, як і заўсёды, калі пачынаў хвалявацца, трымцелі рукі, і ён не мог ніяк укалоць шылам у патрэбнае месца.

Федзя адчуў, што солена зрабілася на губах, цярнуў рукою па шчоках і зразумеў, што плача, нізка, быццам пакланіўся, нагнуў голаў і асцярожна, каб не спатыкнуцца, хуценька выйшаў у сенцы. Паволі, мацаючы нагамі дарогу, як ішоў па залітым вадою льду, ступаў па гразі, не адчуваў, што прамок да ніткі, усё яшчэ са слязамі, ад якіх было солена ў роце і якіх не трэба было стрымліваць.

Дома, нават не пераапрануўшыся, паставіў на прыпечак газоўку і расклаў за чалеснікамі невялікі агонь. Адліў у алюмініевы салдацкі кубак прынесенага малака, гатаваў яго і потым, узлезшы на печ, памог маці прыўзняцца, сесці, прытуліўшыся плячамі да сцяны, са сваіх рук паіў маці малаком. Яна піла маленькімі глыткамі, толькі цяжка ўздыхала, і з воч у яе цяклі слёзы...

Маці дасюль пераканана, што ад смерці яе ўратавала тое малако.

Цераз тыдзень яна ўстала. І надвор'е тады зрабілася цёплым. Ні воблачка, ні ветрыка, за тры дні абсохла зямля. Дні гэтыя дастойвалі сваю кароткую пару сцішана і пяшчотна, у лёгкай зажуранай смузе, і ад гэтае сцішанасці і журботнасці не магло не зашчымець сэрца.

Маці, як пайшла на папраўку, трохі пачула сілы, сама пачала ўставаць паліць у печы, хоць яшчэ пабольвала і галава, і не пакідаў, мучыў кашаль, ад якога аж пякло ў грудзях.

Выпаліўшы ў печы, маці пачала збірацца ісці на пляц, і калі Федзя паспрабаваў сказаць, што няхай бы яна яшчэ пасцераглася, маці накрычала на яго, гэтак, як і крычала заўсёды, многа і бесталкова: у другіх людзей сем'і, яны гуртам мігам павыбіраюць пляцы, а потым і свіней выпусцяць самапасам, і каровы пярэйдуцца чарадою. Яна не вінавата, што за калгаснаю работаю свае не бачыць, хоць жыць і зімаваць зіму трэба з таго, што дома наробіш, бо на той працадзень не хопіць і курэй пракарміць... Яна не заўважала сама, як пачынала сварыцца, нібыта ўсе толькі і хацелі, што пакрыўдзіць ці абмануць яе. Федзя не пярэчыў і нават парадаваўся: калі яна зноў загаварыла гэтак, то паправіцца.

Маці сама паспрабавала капаць, выкапала некалькі карчоў бульбы, спынілася, выцерла спацелы лоб, аддыхалася і прыкрыкнула на Федзю, быццам ён быў вінаваты:

— Чаго стаіш, не на гулі выйшлі? Бяры рыдлёўку!

Ён капаў акуратна, стараўся выстаўляць карчы наверх, каб найменш бульбы заставалася ў зямлі, каб лягчэй было збіраць яе. Блізка бачыў перад сабою, як нязграбна варушылася на каленцах Валя, яе маленькія, па-дзіцячы пухленькія рукі былі чырвоныя.

Ён стараўся не глядзець на гэтыя чырвоныя, як гусіныя лапкі, рукі.

Бульба парасла малая, з курынае яйка. Дзе ёй расці большай на няўробленай, каторы год неаранай зямлі, якая толькі і ведала рыдлёўку. Ён быў таксама яшчэ малы, худы і слабы на такую работу, і каб маці ўздужала, то яна б сама капала і, калі накопвала многа ў запас, станавілася і памагала збіраць бульбу. Але цяпер яна нязвыкла марудна і павольна збірала выкапанае, і Федзя нават паспяваў завозіць навыбіраную бульбу на старой калясцы, якую некалі рабілі вазіць яго малога.

Работа ішла роўна, і да вечара яны, можа, і скончылі б выбіраць.

Федзя толькі высыпаў прывезеную бульбу ў пограб і выходзіў з двара, як убачыў, што да маці на сівым маленькім коніку пад'язджае Дзягель.

Федзя пачуў, як Дзягель моцна і пагрозліва спытаўся:

— Дык гэта ты такая хворая? Калякцыйнае хай прападае, а свае грабеш?

Сівы старшынёўскі конік патаптаўся на накапанай бульбе і пацягнуўся мордаю да кошыка з бульбаю.

Маці нешта гаварыла, не ўстаючы з зямлі, але брыгадзір ссунуўся жыватом з коніка — таўставаты, у рыжай выгаралай бравэрцы, падпяразаны папругаю, у зашчытнай фуражцы і чорным галіфэ з жоўтымі некалі, а цяпер бруднымі скуранымі леямі.

— Не дапушчу сабаціравання, урадзіцельства! Марш на работу ў поле, сімулянтка!

Ён з размаху грабянуў ботам кош, і той пакаціўся да разоры.

— Аляксандарка, што ж ты робіш? — Маці паспрабавала ўстаць, але Дзягель папхнуў яе ў плячук, і яна зноў села на раллю. Моцна заплакала Валя, кінулася да Дзягеля, затармасіла яго за калашыну, але ён бы і не адчуў гэтага, з-за пляча ўдарыў радлёўкаю па зямлі — і тронак пераламаўся.

— Параспускаліся, свалата! Я вам пакажу ўрадзіцельства!..

Федзя і да гэтага чуў, што Дзягель ломіць рыдлёўкі, але ад таго, што ўбачыў, затрымцела і ўпала сэрца. Ён бягом кінуўся на двор, ухапіў з-пад сцяны нейкую патырчаку і, колькі ставала сілы, пабег на пляц. Не бачыў ужо ні маці, ні Валю, толькі Дзягеля, які тупцеў на месцы, нібы шукаў, што б яшчэ яму зламаць. Яго сівы конік пад сядлом не паднімаў галавы, збіраў бульбу. Федзя бачыў, як Дзягель заўважыў яго, нейкі момант утрапёна стаяў, пакручваў у руках адламаны тронак рыдлёўкі, потым неяк хуценька кінуў тронак на зямлю, ускінуўся жыватом на коніка, які аж пахіснуўся пад ім, лупянуў кулаком па баку і яшчэ пагразіў:

— Пры іспалненні!.. Пад суд падвяду!..— і яшчэ раз на ўсякі выпадак лупянуў абцасамі коніка пад бокі.

Федзю пасля доўга калаціла.

Дзягель тады не толькі аштрафаваў маці на дзесяць працадзён, але і заявіў участковаму. Той дапытваў Федзю, але так нічога і не зрабіў.

А летам, пасля сямігодкі, маці паклала ў палатняную торбачку яму два скавароднікі, дала грошай, якія ўтаргавала за прададзеных парасят, і Федзя басанож, са старымі чаравікамі на плячах, якія падрамантаваў Кульбіцкі, пайшоў пяшком да Грэзка, а адтуль на Шышчыцы, да шашы, каб пяшком дабрацца ў горад, да новага жыцця...

Маці не праводзіла яго, толькі выйшла следам з двара на вуліцу, заплакала і заспяшалася на работу...

V

Анэта дапаліла ў печы, замяла хату, патупала туды-сюды. Не давала спакою ёй нейкая турбота, не сядзелася на месцы. Апранулася, выйшла на двор, на вуліцу.

Холад гуляў па вуліцы. Зямля змерзлася, аж пабялела, укамянела. І вецер хадзіў па вуліцы пругкі і халодны, як веснавая снегавая вада. Роўна, густа шумелі дрэвы. Голле іх не варушылася, не гайдалася, а выцягнулася ў адзін бок,— па ветры,— бытта трава ў рачной плыні. І шэра, тонка ішлі над зямлёю воблакі, з-за якіх не магло прабіцца сонечнае святло, хай і халоднае, але ад якога весялей, а таму, здаецца, і цяплей. Не, надоўга не хопіць сілы ні холаду, ні ветру. Лопнуць павінна гэтая ветраная халадэча, знясіліцца і апасці на зямлю снегам ці дажджом.

Анэта загледзелася на дрэвы і аж сцепанулася, калі слабенька пікнула машына на яе. Шэранькі легкавічок, гэтакі ж самы, як у яе Федзі. Ад яго цеплавата запахла ў паветры бензінавым смуродам.

«Гэта ж, Гэлька казала, субота сёння!» — спахапілася Анэта.

Здагадка, чаму гэтак рупілася, снілася, асвяціла Анэту. І як гэта яна забылася: заўсёды ж ёй а не спіцца, а не ўспамінаецца, калі прадчувае, што прыедзе хто да яе. А ўжэ як Федзя хоча прыехаць, то Анэціна душа ніколі не памыліцца. Варта ёй сасніць ці якую прымету прыкмеціць на тое, што сын прыедзе, і амаль заўсёды спраўдзіцца чаканне.

Федзем яна ганарылася. Няхай і ў навуку не пайшоў, рабочы, але чалавекам стаў. От Дзягелевы хлопцы... Прапалі за сабак. Старшы паехаў у горад, разбасячаў на бацькавых грошах, хуліганам стаў, у турме сядзіць, а меншы, бач, на трактар узбіўся, каб скалечыцца. А ці ж раўня, як раслі дзеці, догляд які быў ім? Яна, удава, з голаду пухла, у хаце не было чым выпаліць. Але ж ведала, што трэба дзяцей выгадаваць і вывучыць, у людзі выправіць. Хай яна сама дурная і сварлівая баба, хай не жыла, свету не бачыла за работаю, але дзяцей выгадавала. Чорта яна самая дурная была! Удава, бедная — таму і за дурную папіхалі, а як сталі калгасы, як пасля вайны падняліся яны крыху, ва ўдарніцах хадзіла, у раён ва́зілі. Каб жа дурная была... І цяпер во, на старасці год, мае і пенсію, і дамоўку сваю, і сама сабе гаспадыня, ні ў кога ўжо не пойдзе прасіць на кавалак хлеба.

Яшчэ ў яе папросяць...

А Федзю яна любіла... Можа, што некалі ў іхняй сям'і не было хлопцаў, адны сёстры, і маці Анэціна кляла долю, што дае бог ёй адных дзяўчат, а можа, і таму, што Федзя быў першы ў Анэты і нарадзіўся ўжо сіратою — бацька нават не ўгледзеў яго.

Як не хацелася некалі ёй ісці ў другую вёску, у чужыя людзі. Бытта душа чула горкую долю... Але ж дзе не пойдзеш, калі ў бацькі дзяўчат поўная хата. Добра, што яшчэ бралі, не цяперашнім жа гэта светам...

Што пра сваё жыццё думаць ці ўспамінаць. Прашумела яно, сплыло. Цяпер пра дзяцей трэба думаць.

Анэта сама вырашыла, што паедзе гэту зіму зімаваць да Федзі. Гаворка вялася не першы год. Спачатку Анэта слухала і толькі пасміхалася: здароўя ставала, дзяржала яшчэ і карову, кармлячкоў і, вядома, ні пра якія там пераезды-пераходы не думалася. Ды і не такая яна дурная, каб збыць сваю дамоўку, ехаць у чужыя куткі — хай і да дзяцей сваіх,— а потым шукаць, дзе голаў на старасці год прыхіліць. Хоць кожная маці верыць сваім дзецям, але ж і дзеці ўжо не такія, што трапкача дасі, каб слухалі. Ці ж паверыла б яна, што Валя з Міцем адмовяцца пляц сеяць? Анэта ж і не падумала б пакідаць яго. Раней Федзя прыязджаў пасеяць, а тае вясны прыхварэў, лячыцца пасылалі. Анэта да дачкі, да зяця — а тыя і сабе сотак не сеюць. Куды ж на мацерын пляц ісці. Ды яшчэ і насварыліся на яе — паберажы здароўе, нашто табе тая зямля. Так і запуставаў пляц.

Анэта тады наплакалася, нагаварыла, што не гляне да дачкі, каб і паміраць давялося... Памірыцца-то памірылася, але цяпер, калі і сама адчула, што зіму перазімаваць адной страшна, сказала, што паедзе да Федзі, бо ніколі не была ў гасцях і хоча паглядзець перад смерцю на горад і як жыве сын.

Спяшаючыся па вуліцы да свае хаты, Анэта ўшчувала самую сябе, што не здагадалася пра Федзеў прыезд, бо і ён жа баіцца за яе ў гэты холад. Ды пакуль мароз і няма снегу, сама ж дарога сухая на яго машыну, сама ж прыехаць.

Анэта зайшла на двор, агледзелася, бытта шукаючы вокам сынаву машыну, і нечаму з палёгкаю ўздыхнула, агледзелася. Нічога не было на двары, нават і кастра дроў пад страхою ля хлява. Дровы Федзя склаў у хлеў яшчэ ўлетку. Анэта адчыніла хлеў, пастаяла, паглядзела, як усё роўна не ведала, што няма ж нічога жывога ў хляве, мо хіба

толькі мышы, зачыніла хлеў, падышла да дзвярэй у клець, але не адчыніла дзвярэй.

У хаце Анэта прайшлася туды-сюды, не распраналася, прысела. Хіба адзежыну якую толькі ўзяць, але ж і гэта можна зрабіць за часіну якую, няма ж як загадзя звязваць вандзэлкі ды сядзець на іх.

Анэта распранулася, толькі глянуўшы на стол, успомніла, што забылася, не забрала ў Гэлькі збаночак з малаком. «От спяшаю, як баба замуж за салдата!» — усміхнулася з самое сябе, але трывожна і неспакойна было на душы.

А можа, і дарэмна сабралася яна ехаць. От тут сядзела б ціха, слава богу, яшчэ ніякая хвароба да яе не чэпіцца... А то ехаць... Той ад'езд на зіму ў горад, пакуль гаварылася пра яго і пакуль няскорым ён быў, простым здаваўся. А цяпер нешта затрапяталася ў душы, як матылёк. Век пражыла тут, нікуды са свае зямлі не выязджала, а пад старасць, на смерць, збірацца трэба. Нешта крыху ненармальнае, непрывычнае, ненатуральнае адчувалася ў гэтым. Дачка тут жыве, паездзіла па свеце, але вярнулася. А яна, старая, едзе...

І ад людзей як?.. Усё роўна, як Валя не захацела прыняць яе, што мусіць ехаць да Федзі. Валя ж сама гаварыла не раз, каб пераходзіла да іх, назусім, не толькі на зіму. Кватэра ж у іх у два паверхі, месца хопіць. Дзіва што. Валя і дастатней жыве за Федзю, што і сказаць: сама фельчарыца, а Міця інжынерам у калгасе, зарабляюць добра... Але ж застанься жыць у іх, то не будзе як дамоўку на Федзю апісваць.

І сама б яна пра каго другога сказала, што нешта не тое, не зусім правільна, каб хто другі гэтак паехаў. Хіба толькі прычына, што ў Федзі дзеці ў школу ходзяць, адны дома, як бацькі на заводзе. Але ж чаму не ехала да сына, калі дзеці меншыя былі? На чужыя языкі яно гэтак і выходзіць, што едзе Анэта, бытта месца ёй тут не стала. Людзям жа раты не пазакрываеш.

От хіба пайсці, сказаць, каб, як прыедзе Федзя, падышлі да яе Валя з Міцем, ды хай бы і чарку выпілі і за сталом пасядзелі. А то ўсё неяк выходзіць, як прыедзе Федзя з Ленаю, да Валі ў госці ідуць, там кампанія збіраецца, а ў яе ў хаце сабрацца ўсё часу не ставала. Хай на ад'езд збяруцца дзеці ў сваёй хаце і пагавораць. Тут жа нарадзіліся, тут выраслі, тут яна, маці, мучылася з імі, гадавала, адсюль у людзі выпраўляла.

Ад таго, што цяпер зноў ведала, што рабіць, Анэта пажвавела, весялей затупала па хаце, глянула на столь,

узяла з качаргешніка вілкі, накруціла на іх намочаную анучу і пачала выціраць столь, пасля перацерла падлогу. Намочаная падлога заблішчала, і ў хаце, здалося, пасвятлела.

Пакуль рабіла гэту звычайную жаночую работу, стамілася, адчула, што ўпацела, млява гудуць ногі, сэрца трапечацца, як злоўлены верабей у руках.

Анэта паглядзела на старэнькія ходзікі з мядзведзікамі, якія валяюць дрэвы. Ходзікі станавіліся ўжо не адзін раз, на гіры падвешана палавіна старых ножніц, якімі стрыглі некалі авечак.

Часу яшчэ было. Валя з Міцем на абед дадому толькі прыедуць.

Анэта ўзлезла на печ, падкінула пад галаў куфайку, легла на голым чаране. Старому чалавеку чарэнь — самая лепшая пярына. Ці гэта толькі прывычка ў людзей яе веку?

Анэта не заўважыла, як задрамала.

...Прывялая канюшына пахла густа і чуць душнавата. Спаднізу яшчэ не адступіла вільгаць, і пад граблямі неспадзявана буйна і чыста блішчалі расінкі. Ад расы прыемна-халаднавата было ў ногі і не так калолася пакоша. У цяні, пры бярэзніку, яшчэ больш ляжала расы на траве. Яна роўна шарэлася, як прыпацелае на дождж акно. Усё мацней прыгравала сонца, і з гаю павявала на поле душнаватым водарам бярозавага лісця. Ад яго і ад п'янаватага паху волкае канюшыны аж кружылася галава.

Анэта адчувала, што Міхаіл глядзіць на яе і не даганяе, каб ісці ўпоравень, а знарок крыху прыадстаў. Гэты позірк і радаваў, і нечаму сорамна было, пачынала звінець у жылах кроў. Не чулася ў руках адпаліраванае да бляску арэхавае грабільна. Яна гатова была ляцець па пракосе, толькі зрэдку незаўважна азіраючыся цераз плячо на Міхаіла, прыжмурваючыся ад сонца. Ягоная высокая хударлявая постаць не набліжалася да яе. Толькі на нейкае імгненне ён прыпыняўся, махаў галавою — адкідаў з воч валасы.

Міхаіл дагнаў Анэту ля самага бярэзніку, калі яна прыпынілася на хвілінку, абапершыся на грабільна, усміхалася з таго, як крыху нязграбна ходзяць граблі ў вялікіх яго руках. Падумала, што можна было і не ісці яму на поле, сама б яна разбіла пакошанае. Міхаіл не дайшоў да

канца, спыніўся, бытта спатыкнуўся аб яе позірк, уваткнуў грабільна ў зямлю, пайшоў да яе, заўсміхаўся. У яе зноў зазвінела кроў, нават зашумела ў галаве.

— Утамілася? Не спяшай, успеем яшчэ. Раса добра не апала,— гаварыў ён, асцярожна і моцна абнімаючы яе. Яна сама падалася да яго, прашаптала толькі: «Божа, здурнелі саўсім... Людзі яшчэ ўбачаць!» — але не памкнулася аслабаніцца, заходзілася сэрца ад салодкага, невядомага ніколі дасюль болю...

Яна стомлена, здзіўлена і радасна глядзела на Міхаіла. На яго чуць з гарбінкаю нос, цёмныя і плаўныя, як дзявочыя, бровы, светлыя сінія вочы і густыя русыя мяккія валасы. Дзіўна было, што, пражыўшы амаль два гады разам, яна не прыкмячала, што гэтакія ласкавыя ў яго бровы, а вочы крышку журботныя і добрыя. Яна саромелася яго і баялася — і старэйшы ён быў за яе гадоў на шэсць, і нейкі непрывычны, гэты чалавек, якога ёй наказвалі і слухаць і любіць. Яна і любіла, і даглядала яго, вяла спраўна работу ўсю, бо ўмела рабіць з дзяцінства. Але ўсё роўна заставаўся Міхаіл тым незнаёмым чужым чалавекам, які прыехаў да іх і пры якім яна не хацела зайсці ў хату, якога баялася і саромелася і які сасватаў яе...

Міхаіл бы адчуў, што яна глядзіць на яго, не павярнуў галавы, усміхнуўся, працягнуў руку, прытуліў яе галаву да свайго пляча, пагладзіў рукою па валасах. Рука была шурпатая, і валасы лёгенька чапляліся за ягоную далонь.

— Ты не думай, я не хворая ніякая... Я нараджу дзіця. Я і сама хачу,— вырвалася ў Анэты. Яна адчула, як замерла Міхаілава рука, і Анэта здагадалася, што Міхаіл думаў пра гэтае ж самае і яго спалохала, што і яна сказала пра дзіця ўслых.

— Я не думаю. Мы ж маладыя яшчэ, здаровыя. Зямлі з нас хопіць, наробім і дабра, і дзяцей нагадуем, дзіва што! Каб адно з аднаго спагадваць навучыліся... А работа век будзе работа, і да смерці мы яе не пераробім...

— Дык я ж каб лепш усё стараюся, каб людзі не сказалі, што ўзяў ты гультая, а не жонку.

Анэта крышку адсунулася ад Міхаіла. Кожнага дня, з ранку да вечара, як і вучыла маці, старалася рабіць, як тая пчолка, чакала, каб пахвалілі яе, і было за што пахваліць. А выходзіць, што не пахвалу зарабіла...

— Бачу я, чаму ж, не сляпы. Але я не пра гэта гавару. Бацькі мае век адно аднаго за работу елі. Нагле-

дзеўся я. Чалавек жа не конь у баразне. От я пра што... І ты ж у мяне такая маладзенькая, а от першы раз мы з табою гэтак,— Міхаіл не дагаварыў.

І яна адчула, што пра нешта здагадваецца, нешта і праўда бытта ў ягонай гаворцы, але так зразумець і не магла. Памкнулася была пагладзіць гаспадара па валасах, і ён, як і хацеў гэтага ці адчуў, усміхнуўся, заплюшчыў вочы, ледзь варухнуліся губы.

Але яна не пагладзіла, глянула ў неба, зжахнулася, што высока ўжо сонца, што добра сушыць з ветрыкам, а яны, як пустадомкі якія, у цянёк схаваліся.

Анэта падхвацілася на ногі і нечакана для самое сябе прыкрыкнула на гаспадара:

— Уставай! Сонца вунь дзе! — і спахапілася: нашто гэтак моцна сказана ў бярозавай цішыні?

Міхаіл сцепануўся, прыкрыў рукою вочы, бытта спалохаўся, што ўдараць яго па твары, потым моўчкі падняўся, паволі пайшоў да сваіх грабляў. Ёй трэба было нешта сказаць да яго. Дзіўна, але яна ўжо не саромелася і не баялася яго, яна бытта ведала ўжо наскрозь яго і мела нават нейкае права на яго. Анэта не ведала, што сказаць і як сказаць. Пра работу яна ўжо сказала. А тут трэба было нешта другое, чаго яна не ўмела гаварыць.

Яна бачыла, як паволі кончыў Міхаіл разбіваць свой пракос, пастаяў, паглядзеў на яе, а потым пайшоў на другі канец поля, распрог каня.

Анэта зразумела, што і праўда няма чаго ім тут рабіць удваіх, што невядома навошта прыехаў сюды Міхаіл.

Ён садзіўся ўжо на каня, махнуў ёй рукою, паехаў, толькі чамусьці не аддаляўся, а ўсё бліжэй пад'язджаў. І конь пад ім быў буланы, танканогі, з ружовымі далікатнымі ноздрамі, якія трывожна і вільготна ўздрыгвалі, уцягваючы паветра. Гэтакі буланы быў пад камандзірам партызанскіх разведчыкаў, якія першы раз заехалі да іхняе вёскі, надвячоркам. Яны не сышлі з коней, якія стаялі пры плоце. Разведчыкі чакалі свайго таварыша. І самы маладзенькі з іх, у вайсковым, з нагаечкаю ў руцэ, абапёрся рукамі перад сабою на сядло, стомлена і задумёна нахіліў набок галаву, а потым і заспяваў пра тую ракіту ў чыстым полі, дзе «ляжыць у сыру зямлю зарыты малады чырвоны партызан». І на схілоне сонца здавалася, што сам пра сябе спявае разведчык...

Цяпер Анэта стаяла ўжо на сваім двары, пры плоце. А на буланым ехаў вуліцаю партызан Барысаў. І аблічча

яго, і штаны з карычневымі леямі, і вялікі наган у драўлянай кабуры, што паляпваў каню па рэбрах. На ім чорны палітончык, на галаве фуражка з зорачкаю. Анэта жахнулася: чаго ён уздумаў адзін сярод белага дня ехаць па вуліцы. Толькі ўчора паліцыя была! А ён яшчэ і буланага падкіроўвае на гэты бок да яе двара. Рабі, што хочаш! Хоць не пускай яго на двор. Але не ідуць ногі — на кані ў адзежы Барысава сядзіць яе Міхаіл, той, маладзенькі, усміхаецца. Як угледзеў, што зжахнулася яна, пальцам перад губамі паківаў — маўчы. Каня прыцішыў, шапнуў, не нагінаючыся: «Нічога, не пужайся. Я ж табе некалі маладзенькай гаварыў... Ніхто мяне не пазнае, акрамя цябе. Чалавек як пажыве, то многае перадумае і да многага дадумаецца. А познім шчасцем не гэтак нацешышся, як намучышся...»

І паехаў. Толькі кранўў павадамі каня, і той пайшоў, а пад ногі яму бытта туман па зямлі паслаўся. Усё глыбей у туман уваходзіў конь, а пасля і зусім сышоў туды, уніз, пад туман...

Анэта спрасонку падхапілася на печы. Яе павяло набок, ледзьве ўспела ўхапіцца за брус, каб не ўпасці долу. Як адзержалася, сядзела, азіралася наўкруга. Трапятала ўсё ўсярэдзіне ад пtowards — напалавіну сну, напалавіну ўспаміну. Гэта ж трэба, каб на старасць, перад смерцю, снілася ці ўспаміналася тое ўсё маладое! «От баба, хоць і цяпер за салдаціка замуж ідзі...» — пакпіла з самое сябе, злезла долу, падышла да акна, потым паглядзела на гадзіннік — крыху толькі і задрамала. Але ж трэба, каб такое сасніць-успомніць цяпер. Паўвека амаль прайшло, як няма гаспадара, многа чаго перабылося. Ён доўга яшчэ ваяваў, заспеў грамадзянскую, вярнуўся дадому зранены, хворы на туберкулёз. За ім даглядаць трэба было. Сын ад яго нарадзіўся. Гадаваць дзіця адной трэба было, у калгас хадзіць, дома глядзець — не будзеш жа цахлець, каб людзі после з дзіцяці смяяліся, каб за мацеру брыдка яму было. Гэта ўжо ў вайну пачалі заязджаць да яе партызаны, а часцей адзін, Барысаў.

Дарма, што папікалі ёй Барысавым. Папікаць усе ўмеюць. Яна ж і сама не дурная, бачыла: многа дурных жанок было, бытта не ведалі, што тых партызан недзе і сем'і чакаюць, што, як кончыцца вайна, кожнага дадому павядзе. Гэтак вайна людзей па свеце перамітусіла...

ведала, чаму не. Але ў яе з Барысавым не гэтак, як у другіх, было. От мо і пабыло шчасця ў яе бабіным вяку тыя два гады, пакуль не падышоў фронт. Няхай і нячаста мог прыехаць ён. Але ж як яна чакала яго! Здэцца, каб сказаў, забрала б Федзю і следам за ім пайшла, як тыя жанкі ў партызанах, разам са сваімі мужчынамі, пабраўшы вінтоўкі... Вярнуўся б Барысаў, каб не прапаў на фронце. Яна ведае, што вярнуўся б, бо знаў, што дзіця павінна нарадзіцца, хацеў яго. Анэта ні разу не раскаялася, што нарадзіла дзіця ад Барысава: калі і прапаў чалавек, то хоць дзіця ад яго засталося. А людзі... Пагаварылі — і перагаварылі. Цяпер, можа, хто і пазайздросціць, што адважылася яна.

Людзей слухаць трэба, але і голаў сваю мець.

Анэта адчыніла куфар, дастала чыстую адзежу, вялікую карычневую хустку з махрамі, перакладзены, каб не ўбілася моль, зеллем з мяжы, кажушок.

Здзівілася, як цёпла і свежа жаўцеліся з сярэдзіны куфра сасновыя дошкі, бы і зрабілі гэты куфар нядаўна, а не тады, калі ёй, дзяўчыне, збірала маці пасаг. Анэта асцярожна дакранулася да сухога гладзенькага дрэва, нібы хацела адчуць яго даўнюю цеплыню, узяла [redacted] прыскрынка звязаныя суравою ніткаю два крыжычкі, Федзеў і Валін, і прывязаны да іх яе пярсцёнак, такі тоненькі, маленькі і далікатны ў тоўстых яе пальцах. Крыжыкі трэба было аддаць дзецям. Але ж як аддасі, не возьмуць...

Вечка куфра Анэта апусціла асцярожна, як баючыся патрывожыць нешта жывое, апранулася, узяла грошы, выйшла на двор, і толькі калі ўставіла ў прасвідраваную ў вушаку дзірку ключ, каб замкнуць на замыкла хату, успомніла, што забылася ў качаргешніку кіёк, мусіла вярнуцца ў хату, незадаволеная тым, што вяртаецца — не на добрае прыкмета.

Па вуліцы спяшала ісці сцежкаю паўз плот. На вуліцы не было ні душы, як і звычайна ў зазімак, калі на халодную шэрань не хочацца нават глядзець і праз акно з цёплае хаты. Пра рукавіцы Анэта забылася. А востры ад марозу вецер не толькі прыпякаў холадам у шчокі і выбіваў з воч слязу, але апякаў і рукі, што аж не чулася іх. Некалі ж зімою, у самыя маразы, без рукавіц магла рабіць работу.

За вёскаю, нагінаючы голаў, каб не гэтак даймаў сіберны вецер, Анэта цвёрда і роўна, упэўнена пакіравала па высокай, добра ўезджанай сыпанцы да цэнтральнае сядзібы — новага калгаснага пасёлка з роўнымі шэрымі

шыфернымі дахамі аднапавярховых домікаў і, быццам галоўным сярод іх, адным двухпавярховым побач з воданапорнаю вежаю, над якою лятуча трапятаў на ветры чырвоны сцяг.

VI

За вокнамі стаяла цёмная шэрань. Холадна і моцна прыпадаў да сцен вецер, нібыта сцены заміналі яму, і ён вяртаўся і вяртаўся, мацаваў за каменную перашкоду і зноў адступаўся.

Міця асцярожна ўстаў з ложка, надзеў сіні трыкатажны касцюм, сышоў з другога на першы паверх, у залу. Папрысядаў, памахаў рукамі, потым пайшоў у ванну, з задавальненнем фыркаў пад душам.

Міця ўставаў рана і цяпер, хоць на гэта і не было пільнае патрэбы — не ўборка ці пасяўная, тэхніка на рамонт становіцца. Але Міця ведаў, што людзі дзівіліся і з пашанаю гаварылі: у якую рань ні прыйдзі на цэнтральную — інжынераў матацыкл ужо там.

Абавязкова рабіць фіззарадку Міця пачаў пасля таго, як заўважыў, што пачаў таўсцець. Ён быў перакананы: само тое, што кіраўнік тлусты, крыху непрыязна настройвае падначаленых — падляноўваешся, сядзіш залішне, калі гоніць цябе ўшыркі. Праўда, гімнастыку рабіў так сабе — памахваў рукамі, патупваў, каб разварушыцца. Невядома, ці страйнейшая рабілася постаць, але пасля гімнастыкі і душа раніцою апетыт будзь здароў.

Міця вярнуўся ў спальню, узяў электрабрытву, уключыў. Брытва цёпла і мякенька завурчала ў руцэ.

Жонка спала, адвярнуўшыся тварам да сцяны, роўна, спакойна дыхала. Яна прывыкла ўжо, што ўстае Міця рана, і не прачыналася. Міця глядзеў на поўнае, круглае жончына плячо, на тое, як глуха спіць яна, і адчуваў, што крыху злуе яго, ці што, гэта яе спакойнасць. Тую худзенькую, прабіўную і шуструю дзяўчыну, з якою ён пазнаёміўся ў Карэліі, куды паехаў з войска, цяжкавата было пазнаць у гэтай жанчыне з ленаватаю ўпэўненасцю ў кожным руху, як у чалавека, які дасягнуў усяго, чаго хацелася ў жыцці, і цяпер яму засталося толькі спажываць асалоду. І Валя любіла пахваліцца, што сваё жыццё яна зрабіла сама: не паслухала маці, пакінула вёску, не пабаяўшыся паехаць за свет, не паленавалася, вывучылася на фельчарыцу, прыму-

сіла і Міцю завочна скончыць на механіка. Яна настояла пакінуць і Карэлію, і горад, каб паехаць у вёску — тут і кватэра адразу, грошы, і ўсё што хочаш. І яна за чалавека, і Міця інжынерам. Урэшце, і кватэра, і грошы, на якія куплена ўся мэбля і ўсе Валіны строі, Міцевы, і каб не ён, інжынер у калгасе, то на такую пані, як фельчарыца, не вельмі б хто зважаў... Ды, калі казаць шчыра, такі рай, як пасада калгаснага інжынера, не надта суцяшаў Міцю. Таму ён падаўся завочна ў інстытут, дабіўся, што прызналі яго адным з лепшых калгасных інжынераў у раёне, і быў упэўнены, што па плячы яму і большыя маштабы, асабліва цяпер, калі так шырока пайшла ў сельскае жыццё механізацыя, якая прывядзе да індустрыялізацыі вёскі... Валя скептычна пасмейвалася з Міцевых планаў, не пярэчыла, хутчэй таму, што была задаволена дасягнутым і верыла — ад дабра дабра не шукаюць.

За гэты год, асабліва за ўборку, за пасеў азімых Міця выслужыўся: тэхніка працавала без паломак, без прастояў. Сакратар райкома збіраў інжынераў з усяго раёна і на базе іхняга калгаса паказваў, як павінна быць арганізавана і падрыхтоўка тэхнікі, і яе абслугоўванне, і тэхналогія правядзення работ. І Міця меў поўнае права спадзявацца на хуткія перамены ў жыцці і быў гатовы да іх.

Калі Міця сышоў, ужо адзеты, уніз, на кухню, на пліце стаяў чайнік з вадою, на скаварадзе смажылася мяса, на дошчачцы ляжала накрышаная цыбуля.

Міцева маці ў шырокай стракатай сукенцы, у кабаце, у хустцы, завязанай на лоб, пынілася на кухні. Калі б Міця ні ўставаў, маці гатавала яму снеданне, нібыта знарок пільнавала яго. Цяпер Міця прывык да гэтага, а першы час было не па сабе: увесь час, як яны жылі ўдваіх з Валяю, як і вучылася яна, як і з малым на руках была, як і на работу хадзіла, заўсёды ўставала, у халоднай верандзе на керагазе снедаць гатавала... А цяпер усе клопаты пра мужа перадала маці, быццам толькі і чакала гэтага.

— Добрае раніцы,— павітаўся Міця.

— Добрай раніцы. Нашто так рана падняўся? Чай, не ўборка-то...

— Зямля, мама, тых не любіць, хто позна спіць. А без машын цяпер зямля запустуе. Ні малака, ні мяса не будзе.

Маці кожнага разу пыталася, чаму ён так рана ўстае, і кожнага разу Міця адказваў нібыта і ўсур'ёз, нібыта і ў жарт, але так, каб адказ спадабаўся маці.

— Яно-то верна... Раз ты начальнік над машынамі...

Маці ўжо пяць год жыла ў Міці. Спала яна ў адным пакоі з Генкам — пільнавала, каб не раскрыўся ночы ўнук, не прастудзіўся. Міцю здавалася, што маці баіцца адна спаць, таму і адмовілася спаць у зале, дзе няма ночы ніводнае жывое душы. Зусім нядаўна Міця чагосьці прачнуўся ноччу. Яму здалося, што нехта не спіць у сынавым пакойчыку. Ён асцярожна прыадчыніў дзверы. Маці не спала. Сядзела на крэсле пры акне ў адной кашулі. Цішыня была, поўня на ўсё неба разлілася. А на зямлі пуста, бясконца, як абмерла палявая прастора. І такою белаю сумотаю глядзіць зямля ў акно, такою журбою, што хоць ты збірайся і ідзі, ідзі куды вочы глядзяць — і нічога не ўгледзіш новага, толькі гэтая белая журба над пустою зямлёю, якая не адпускае сэрца, будзе ісці ўслед, весці цябе...

Міцю спалохаў і амярцвелы ад месяцавае белі мацерын твар, і слёзы, і гэтакая скруха на твары, якая бывае хіба толькі ў вязня, калі глядзіць ён за акно на волю.

Міця не адважыўся зачапіць маці...

Пісьмы з радзімы, ад брата Івана, Міця атрымліваў гады ў рады. Бо гэта ад яго, прыехаўшы пасля Карэліі ў госці на радзіму, на Шар'ю, Міця і забраў маці да сябе. Спачатку Міця не пазнаў маці: з яшчэ маладжавае моцнае жанчыны стала яна сутулаю бабуляю, якую брацец Іван, што навучыўся папіваць гарэлку, біў і выганяў з хаты. Выганяў не толькі маці, але і жонку з дзецьмі.

Міця прывёз маці да сябе быццам у госці, а потым сказаў, што нікуды не пусціць, напісаў Івану пісьмо.

Маці спачатку была заплакала, запрасілася, забедавала, што цяжка там будзе нявестцы з дзецьмі з «тым ірадам». Але пакрысе прывыкла да новага жыцця, да Генкі, які пакуль не хадзіў у школу, быў дома.

Пісьмы маці часцей пісала нявестка, перадавала ўсім прывітанні ад Іванушкі, які быццам і менш піць стаў, зусім паправіўся, але шыбка крыўдуе на Міцюху...

Маці моўчкі слухала пісьмы, дадому не прасілася, а ноччу, мабыць, плакала.

Цяпер маці сядзела на табурэтцы, глядзела, як еў сын. І твар яе быў добры, як і ў кожнае маці, калі глядзіць яна на сваё дзіця, здаровае і шчаслівае.

Міця падзякаваў за снеданне, выйшаў у прыхожую, надзеў скураны матацыклісцкі касцюм, на голаў зімовы танкісцкі шлемафон.

Тэлефонны званок заспеў Міцю ўжо на парозе, нечакана моцны і металічны ў ранішняй цішыні. Міця хуценька схапіў трубку, каб спыніць гэты звон:

— Слухае Гарбачоў.

— Добрае раніцы, Змітро Васільевіч. Ты хіба пад тэлефонам у прыхожай начаваў сёння? — пажартаваў старшыня.

— Добрае раніцы, Антон Антонавіч. Я паважаю начальства і духам чую, калі яно пазвоніць, а таму загадзя пры тэлефоне дзяжуру. Што здарылася?

— Страшнага нічога, але і вясёлага мала. Прыязджай, браце, у кантору.

Голас у старшыні глухаваты і спакойны, але Міця ведаў за гады работы з Антонам Антонавічам, што без дай прычыны зранку ці ноччу старшыня нікому званіць не будзе. Толькі тады, калі нельга абысціся без чалавека.

Міця адказаў коратка, па-вайсковаму:

— Выязджаю,— і паклаў трубку.

Вывеў з дашчанага гаража «кашку», адчыніў кран, прыкрыў паветраныя заслонкі. Матацыкл, нават і ўстылы, завёўся з першага качка. Трымаць матацыкл спраўным і дагледжаным таксама было ў Міці прынцыпам. Дрэнны той шавец, у якога чаравікі з дзіркамі, не тэхнар той, у каго свая машына не дагледжана. Некалькі хвілін Міця даў матору папрацаваць на малых абаротах, каб нагрэўся.

З месца крута завярнуўся, што аж адарвалася ад зямлі кола каляскі. Марозны густы вецер апёк твар, бытта паветра было з нябачных востранькіх ільдзінак. Але прыемна стала ад гэтага пякучага холаду, ад тугога, цёплага, мускулістага клёкату матора ў густым настылым паветры.

Не даязджаючы да канторы, Міця выключыў запальванне, па інерцыі падкаціў да варотцаў, затармазіў, саскочыў з матацыкла, на хаду расшпіліў куртку, зняў шлемафон, пяцярнёю расчасаў валасы, раз кораценька стукнуў пальцам у старшынёўскія дзверы і без дазволу ўвайшоў у кабінет.

Старшыня сядзеў за сталом, адкінуўшыся плячыма да спінкі крэсла. Пінжак быў расшпілены. Шыракаваты, па апошняй модзе, гальштук ляжаў на жываце, які прыкметна выступаў пад блакітнаю нейлонаваю рубашкаю. Рэдкія сівыя валасы гладка прычэсаны, быццам прылізаны, вочы пад кашлатымі светлымі брывамі прыплюшчаны. Такім старшыня быў, калі хварэў альбо калі штосьці не ладзілася з работаю.

Гарбачоў заўважыў гэта. Ён увайшоў у кабінет цвёрда, па-вайсковаму ставячы ногі, падцягнуты і спрытны, як лётчык, у сваім скураным касцюме, падаў руку цераз стол. Старшыня кіўнуў галавою, але не ўстаў, як заўсёды, седзячы паціснуў руку.

Участковы міліцыянер з несур'ёзным прозвішчам Вушкін скоранька ўстаў, казырнуў і падаў Міцю руку. Старшы лейтэнант не распрануўся, сядзеў у вынашаным чорным кажушку з новымі пагонамі. Хударлявы, востранькі яго твар быў зямліста-шэры, з пачырванелымі ад ветру павекамі. Тоненькая палявая сумка ляжала на стале, і ён перабіраў па ёй пальцамі.

Старшыня кіўнуў Міцю на крэсла — сядай. Ён знарок выклікаў Міцю, каб пайсці, не быць пры ўчастковым. Мабыць, пачаў старэць, нервы здаюць. Усё не мог спакойна думаць пра нядаўна бачанае: у святле аўтамабільных фар перавернутае ўгору калёсамі шасі, чорнае ў святле масла з матора, чорная кроў і нечакана белы хлапечы твар, тоненькая, як дзіцячая, скура на руцэ, што нежыццёва ляжала на зямлі. Адразу падумалася пра свайго сына. І цяпер вось адчуванне віны, якое бывае, мабыць, у кожнага старога чалавека, што бачыць няшчасце, якое здарылася з маладым. Паколвала сэрца, не хацелася, каб хто бачыў яго слабым ці хворым.

Старшыня злавіў сябе на думцы, што як і ўгледзеў хлопца там, на месцы аварыі, адразу ўспомніў, што спадзяваўся — пасля войска вернецца ён дадому, сядзе на трактар. Гэта лета прарабіў памочнікам камбайнера...

— Што скажаце, Антон Антонавіч? — запытаўся Міця.

Старшыня адчыніў шуфляду стала, нешта пашукаў сярод папер, так нічога і не знайшоў у шуфлядзе, зірнуў на інжынера:

— Дзягелева Веціка памятаеш? Сёння ноччу перавярнуўся на шасі Дубіцкага. У бальніцы. Не апрытомнеў яшчэ. Сюды зараз Дубіцкага прывязуць. Трэба будзе даць тлумачэнні ўчастковаму. А мне праводзіць нарад...

Старшыня зачыніў шуфляду. Ён заўважыў, як падцяў губы інжынер, кінуў вокам на ўчастковага і стрымаўся, нічога не сказаў.

— Усё, як было, далажыш. Я і сам бы далажыў...

— Так, Гарбачоў, вам у першую чаргу трэба даваць тлумачэнне. Вы адказваеце за тэхніку, а яна ў вас, як таксі, на ноч на вуліцы стаіць...

Міця нават і не зірнуў на ўчастковага. Ён злаваўся на сябе: так і трэба, калі не можаш настояць на сваім. Трэба

было тады на праўленне не толькі дакладную падаць, але і дабіцца, каб забаранілі Дубіцкаму ганяць шасі дадому. Дубіцкі рабіў пры ферме. Дакладную Міця напісаў, але так і не давёў справу да канца. Хаця гэта ўжо клопат старшыні і праўлення. Старшыня памятаў пра тую дакладную... Хаця якая тут віна і трактарыста, і калгаснага кіраўніцтва? Хто прасіў таго хлопца лезці ноччу на чужую машыну? Вось каб няшчасце здарылася летам, калі ён рабіў на камбайне, не маючы на гэта правоў. Вось тады і з Міці, і са старшыні трэба было спускаць шкуру... І спусцілі б.

— Так што вы падумайце, таварыш Гарбачоў,— напомніў участковы.

— Падумаю. Цераз паўгадзіны заеду, а цяпер мне ў гараж трэба.

Міця завярнуўся і выйшаў са старшынёўскага кабінета. Злаваў на старшыню. Ліберал стары: колькі разоў яму гаварыў, настойваў на тым, што трэба строга караць тых, хто парушае правілы абыходжання з тэхнікаю. Пара наладжваць гэтакую ж дысцыпліну, як і ў прамысловасці. А цяпер прывет Гарбачову ў шапку — вось табе і лепшы інжынер. Вось так — адзін дурань усё і замазаў, з белага чорнае зрабіў. І бач ты, які анёл — на́ ты, Гарбачоў, дакладвай, што прыняў правільна ўсе меры, а старшыня, моў, вінаваты. Ён сябе не шкадуе. Але тое, што старшыня не спіхаў усё на Гарбачова, а браў віну на сябе, сунімала злосць, збівала з панталыку Гарбачова. Не ўлазіў старшыня ў тыя рамкі ўстарэлага кіраўніка, якія спрабаваў прымераць да яго Гарбачоў. Бытта і падыходзіла ўсё — але ж не, нешта да канца ніяк не магло супасці.

Міця злосна ціскануў на заваднуго ручку, ірвануў з месца так, што аж буксанула задняе кола, і паляцеў да гаража. У гаражы ўзяўся сам правяраць, як запаўняюцца пуцявыя лісты, учыніў агляд машынам, якія выходзілі ў рэйс. Шафёры не пярэчылі, ціхенька і скора снавалі, як мурашкі, стараліся, каб хутчэй выехаць і не трапіцца інжынеру на зуб. Што здарылася ноччу — усе ведалі.

Работа крыху супакоіла Міцю. Урэшце, чалавек застаўся жыць, мабыць, і выпіўшы быў. Няшчасны выпадак. Гэта нічога не гаворыць пра арганізацыю работы механізатараў у калгасе.

— Дзмітрый Васільевіч, звоняць вам,— высунуўся з пакойчыка, які служыў за дыспетчарскую, загадчык гаража.

— Слухаю.

— Міця, мне толькі што званіла Іра...

— Якая Іра?

Міця не чакаў, што званіць можа ў такую пару жонка.

— Ты ж ведаеш, са Слуцка... Ёсць пярсцёнкі. Памятаеш?

— Ну і што?

— Паедзь, Міцька, забяры. На матацыкле туды-сюды.

— Я сёння не магу.

— Як гэта не можаш? Не жніво, не пасяўная. Не можа ён! А што ты тады можаш?

— Нічога не магу! Трэба — садзіся на аўтобус, пратрасі...— Міця не дагаварыў, зірнуў на загадчыка гаража і паклаў трубку.

Зноў пазваніў тэлефон, Міця зняў трубку. Ён ведаў Валіну настырнасць, а таму адразу ж запытаўся:

— Ну што яшчэ табе?

— Таварыш Гарбачоў? Гэта Вушкін...

— Прашу прабачэння...

— Чакаю вас, Дзмітрый Васільевіч.

— Еду.

Участковы ўжо распрануўся. Кароткія чорныя валасы акуратна тырчалі ўгору, як вожык, бялелася рэдкая сівізна. Без кажушка міліцыянер быў шчупленькі, з доўгаю шыяй, і кіцель вісеў на ім пprасторна. Перад участковым ляжаў тоненькі стосік стандартных бланкаў, спісаных акуратным, як дзявочым усё роўна почыркам.

— Сядайце, таварыш Гарбачоў.

Міця не спяшаў садзіцца. Павесіў на вешалку побач з кажушком шлемафон, збоку зірнуў на міліцыянера. Крыху велікаватыя, адтапыраныя вушы напаміналі пра нястрашнае, жартаўлівае прозвішча ўчастковага — Вушкін.

Першы год, як толькі прыйшоў на работу, Вушкін павёў кампанію супроць хлапчукоў, якія насіліся на матацыклах. Хлапчукі не надта спыняліся на патрабаванне ўчастковага, а нумароў на матацыклах не было. Раззлаваны ўчастковы пазваніў у аддзел, каб прыслалі на дапамогу групу з аўтамабільнай інспекцыі. Аўтаінспектары прыехалі, але налавілі больш, чым матацыклістаў, калгасных трактарыстаў, якія то падвозілі людзей на прычэпах, то яшчэ якія парушэнні мелі, паадбіралі правы, сарвалі дзень пасяўное ў калгасе. Дакументы трактарыстам давялося вярнуць пры дапамозе раённага начальства. Мабыць, перапала начальніку райаддзела, бо і Вушкіну, ініцыятару, нагарэла. Пасля

гэтага Вушкін разабраўся з матацыклістамі без брыгад і без чыёй-небудзь дапамогі — у дэпутатаў сабраў спісы, хто мае матацыкл, і выклікаў да сябе, у сельсавет...

За той сарваны дзень Міця і зрэзаўся з Вушкіным. Цяпер ён усміхнуўся, успомніўшы тое здарэнне. Вушкін таксама, мабыць, здагадаўся, што весяліла інжынера, і сам усміхнуўся.

— Пачытайце, таварыш Гарбачоў. Паказанне Дубіцкага, мае вывады...

Міця прачытаў. Усё правільна. Нейкая частка віны ёсць і іх, калгаснага кіраўніцтва, адмаўляць не будзеш.

— Ну што? — з парога запытаўся старшыня.

Міця ўстаў са старшынёўскага месца, моўчкі падаў паперы.

Старшыня чытаў стоячы.

Вушкін тым часам апранаўся.

— Ты ўважліва прачытаў? — запытаўся старшыня.

— Уважліва. Усё правільна,— цвёрда сказаў Міця.

— Але...

— Усё правільна.

— А што, ёсць яшчэ якія факты? — насцеражыўся Вушкін і перастаў зашпільваць кажушок.

— Не, што вы! — адказаў Міця.— Усё правільна, аб'ектыўна.

— Ну што ж, да пабачэння,— казырнуў і падаў руку на развітанне Вушкін.

Старшыня і Міця маўчалі, пакуль не заціх матор міліцыянеравага матацыкла.

— Чаму ты, Дзмітрый Васільевіч, не ўпамянуў пра сваю дакладную?

— А таму што мне трэба было да канца з вас не злазіць. Мне нечага спіхаць на вас усё. За сваё адкажу сам. Самае галоўнае — гэта яшчэ адзін доказ таго, што я вам каторы год дзяўбу: кончылася пара ранейшага лібералізму. Цяпер тэхніка...

— Ну і што? Яшчэ больш машын наробім, дарогі асфальтам засцелем... Дзе ж тады пастуха над кожным набяромся, як сам чалавек сябе пасвіць не будзе?

— Вось-вось! Трэба, каб у крыві ў чалавека было выхаванне...

— А поп сваё, а чорт сваё! Я не толькі пра тэхніку, я наогул... Усю гаспадарку рэарганізуем па-новаму, сілы, грошы трацім. А чалавека па-новаму арганізаваць? Як жа

новая гаспадарка арганізуецца са старым чалавекам? Не толькі эканамічны фактар, як гаворыцца...

— Ну, яшчэ наша тэхніка не скора перарасце чалавека. А там і кібернетыка, глядзіш, прыйдзе.

— Да, відаць, пара мяне мяняць якім робатам! — Старшыня мучана ўсміхнуўся, махнуў рукою.— Як думаеш, два гады да пенсіі ўспею дабыць?

— Успееце.— Міця таксама ўсміхнуўся.

— І то дзякуй. А ты па блату робата цераз які год не дастанеш?

— Не, не буду, калі звозіце мяне сёння ў раён.

— А сам?

— Мне трэба там перагаварыць з тым-сім з аўтаінспекцыі, каб не надта трубілі пра гэту аварыю. Вам хочацца, каб на нарадах дзе трэба, а дзе і не трэба, толькі дзеля прыкладу ўспаміналі вас?

— Не.

— Мне тым больш.

Думка з'ездзіць у раён прыйшла пасля Валінага званка. Заадно забярэ і той яе пярсцёнак, каб не хадзіла надзьмутаю цэлы тыдзень.

— А Дубіцкага зняць з трактара, на год. Сям'я вялікая — пастухом пойдзе, не менш заробіць!

— Поп сваё, чорт сваё! — Старшыня махнуў рукою, і Міця не здагадаўся, ці сур'ёзна было гэта сказана, ці жартам.

— Калі вас чакаць?

— У абед недзе.

Старшыня падышоў да акна, глядзеў на інжынера, які ўпэўнена выйшаў да матацыкла. Успомніў, чаго збіраецца ў горад інжынер, і ўсміхнуўся: далёка пойдзе хлопец...

Старшыня дастаў з шуфляды папяросу, прыкурыў.

Міця, сеўшы на матацыкл, азірнуўся на акно старшынёўскага кабінета, убачыў, як прыкурваў старшыня, падумаў, што каб не выдумляў ён розных «душэўных» праблем, каб на гэту гаспадарку кіраўніка іншае натуры, сучаснага, то калгас рос бы як на дражджах.

Але яму, Міцю, няма чаго і на гэтага старшыню грашыць. Другі б не цярпеў гэтак. Ды каб і на самога Міцю, то ён не вельмі б пацярпеў падначаленага, які ўсё нечага лезе ў вочы са сваім правам.

VII

За домам стала зацішней ад ветру, і таму крыху цяплей. Ці, можа, Анэта крыху сагрэлася ідучы. Яна прыпынілася, каб аддыхацца, агледзела двухпавярховую будыніну з двума пад'ездамі. Ля будыніны нідзе ніякай агароджы. На градках, дзе летам раслі кветкі, суха бялелі паламаныя сцяблiны, паміж якіх нечакана свежа праглядвала зеляніна лісціка, што невядома як ацалеў і, прамёрзлы і мёртвы, свяціўся жывою, маладою зелянінаю. Дзіўная сядзіба: ні кала ні двара. А будынак, можа, яшчэ і таму здаваўся гэтакім адзінокім, што стаяў на самым узгорку, дрэўцы, пасаджаныя вакол яго, хоць і ўзяліся расці, але яшчэ тоненькія, галля мала.

Двухпавярховы дом пабудавалі першым сярод поля. Валя з Міцем тады яшчэ жылі ў Анэты, чакалі, пакуль здадуць яго. Анэта пасварылася з Валяю — чаго перціся ў чыстае поле, калі тут, у сваёй хаце, жыць можна. І пляц не раўня таму, што на гурбане, на пяску. А яна ў чыстае поле, каб людзі смяяліся, як не з вёскі, як пустадомак які! Ды і не верылася, што будзе толк з тае калгаснае забудовы.

Цяпер Анэта здзіўлена глядзела на роўныя, акуратныя домікі, накрытыя шыферам, абапал прасторнае вуліцы з тратуарам. Раскошна стаялі домікі. І ўжо другую вуліцу, упоперак першай, пачалі забудоўваць. Сады маладыя стаяць пры хатах, год за год — і першыя яблыкі будуць, і прысады ад вуліцы густыя ўстануць.

Анэта паглядзела далей, дзе азначалася яе вёска, відная высокімі старымі дрэвамі, якія раслі на вуліцы, няроўнымі дахамі хат, няроўнымі будынінамі — здалёку можна пазнаваць, дзе чыя сядзіба. Вочы закрыеш — і не толькі хату ўспамінаеш, але і пляц, і агароды. Які гаспадар — такая хата, такі пляц і ўся сядзіба.

А гэты новы белы пасёлак, дзе прасторна дамам, дзе шырокая вуліца здавалася незнаёмай, дамы не адрозніваліся адзін ад аднаго, як прыгожыя маладыя людзі, якіх ты не ведаеш — усе аднолькава прыгожыя, незвычайныя і чужыя, бо ў кожным з іх тое новае жыццё, якога ніколі ўжо не спазнаць старому чалавеку.

І нібы пераклікаючыся з пасёлкам, здалёку віднелася новая цэнтральная сядзіба калгаса. Таксама пад белымі шыфернымі дахамі, таксама на прасторным шырокім месцы. Ад цэнтральнае сядзібы сюды, да пасёлка, ляжала шырокая, роўная, высока падсыпаная дарога.

Госпадзі! На тым месцы, дзе цяпер цэнтральная сядзіба, дзе вялікія будыніны кароўнікаў, свінарнікаў, дзе гаражы, майстэрні — цэлы гарадок, у якім яна і заблудзіцца,— яшчэ ў першую нямецкую вайну гай бярозавы стаяў. І той бярозавы гай секлі і вазілі рабіць траншэі — гатавалі абарону. А пры тым бярозавым гаі і было іхняе з Міхаілам поле, і на тым полі разбівалі яны канюшыну...

Цьфу, каб ты спрахла! Убілася ж у голаў на старасць гадоў тая канюшына. Над ёю ўжо цэлае жыццё быллю парасло!

Анэта азірнулася па баках, як бытта хто мог убачыць тое, пра што ўспомнілася. Нідзе нікога. Халодны, шэры восеньскі дзень, і вёскі ўдалечыні з голымі садамі таксама шэрыя, як прыпаўшыя да поля, каб не так студзіў іх вецер. І мо таму і новы пасёлак, і новая цэнтральная сядзіба выдаюць гэтак уладарна над наваколлем.

Даўно Анэта нідзе ўжо і не была, і памятала тыя старыя палеткі, дзе яшчэ рабілі ўручную, на конях, дзе жалі сярпамі. Госпадзі! То ж яе жыццё! Чаму толькі, гледзячы на поле, на гэтыя далёкія зялёныя палеткі руні, здаецца, што не з ёю ўсё, што помніцца, было, а даўным-даўно з нейкім другім чалавекам, у другім свеце. І чаму гэтакаю блізасцю і лёгкім болем абвяваюць душу тыя ўспаміны?

Анэта сцепанула плячыма — брала халадком за плечы.

Яна адчыніла дзверы і зайшла ў пад'езд, па прыступках узышла на першую пляцоўку. Прыпынілася ў прыхожай, зазірнула на кухню — там нікога не было, толькі над каструляю на газавай пліце лёгенька вілася пара.

Свацця сядзела ў зале, на канапе, абаперщыся локцямі на калені і падпёршы галаву рукамі. Засяроджана глядзела ў тэлевізар. Там худзенькая жанчына ў акулярах нешта гаварыла то сама сабе, то паварочваючыся да тых, хто глядзіць, і пісала на дошцы крэйдаю бясконцы ланцужок нейкіх кручочкаў, лічбаў. Свацця не адрывала воч ад дошкі, нібыта баялася прапусціць хоць слова.

Анэта пастаяла, паглядзела то ў тэлевізар, то на сваху. От не магла ніяк прывыкнуць, што тая насіла шырозную стракатую спадніцу і завязаную на лоб хустку. Анэта заварушылася, кашлянула. Свацця здзіўлена паглядзела на яе, як не пазнала, борздзенька падхапілася, усміхнулася на ўвесь рот, у якім спераду не засталося ніводнага зуба.

— Сва-ахна! Чаго ж стаіш у парозе? Заходзь!

Яна падышла, падала руку, і яны тройчы пацалаваліся.

Анэта падышла да канапы, нязграбнымі рукамі расслабіла вузел хусткі, скінула яе, засталася ў тоненькай белай хустачцы, расшпіліла кажушок, прысела.

— Раздзявайся, свахна. Цяпло ў хаце. Цяпло-то.

— Распрануся. Хай яго спрахне. Адсапуся троха з дарогі. На дварэ холад з ветрам, здэцца, а ўпацела...

— Даўно сваццяя-то ў гасцях не была, даўно.

— Далёка, Домна. Пакуль дойдзеш — душы ў целе не чутно.

Анэта таксама прыглядалася да тэлевізара, старалася зразумець і нічога не разумела з гаворкі жанчыны ў акулярах.

— Хіба ж гэта яна не па-нашаму гаворыць? — запыталася ў гаспадыні.

— А і я не знаю-то. Гляджу і слухаю, а не знаю,— адказала Домна.

Яна не ведала, пра што гаварыць з Анэтаю — не так часта сустракаліся яны. Пра тое, што Анэта павінна паехаць у горад да сына, Домна ведала. Ведала, што сын Федзя робіць рабочым, што ў яго двое дзяўчат, што купіў машыну, а таму, бясспрэчна, жыць яму цяжэй, чым Валі. І няхай ён, як згодзіцца маці, забірае яе хату, усю дамоўку — не такія малыя грошы будуць за яе...

Домна ведала пра ўсё гэта. Але вось папытаць у Анэты, калі паедзе да сына, не адважвалася. Нешта не давала папытаць, хаця і правільна ўсё было, здаецца, і без крыўды ўсім. Можа, з-за таго, што самую яе прывезлі з-за свету, ад радні і ад свае зямлі, і яна на сабе спазнала, што гэта значыць старому чалавеку паехаць за свет!.. Не дай бог нікому спазнаць у далёкай старане доўгія халодныя і дажджлівыя дні, хоць ты і ў цяпле, і ў доглядзе, і не чуваць тваіх крокаў у мяккіх пантофлях, а праз запацелае ад кухоннае пары акно глядзіць на цябе незнаёмая, чужая сэрцу палявая далечыня. Тады ні з таго ні з сяго абарвецца, упадзе сэрца ад гэтакае смяротнай тугі!..

— Штой-та мы, свахна, глядзець тут будзем. Пайшлі, паабедаем.

— А хіба маладыя дома не палуднуюць?

— Штой-та?

— Кажу, Валя з Міцем хіба не дома будуць сёння на абедзе?

— Дома. Міцяй Валю на матацыкле прывозіць.

— Пачакайма хіба іх. А ўнучак дзе?

— У школе.

— А як жа ён вучыцца?

— Сказваюць і Міцяй і Валя, што добра.

— Каб добра вучыўся, трэба. Некалі ж я і Федзю, і Валю вучыцца застаўляла. За работаю свету мне не відно было. І іх застаўляла рабіць. А як жа. Увосень колькі таго дня. А вечарамі і ў хаце холад, і газы тае не заўсёды было, каб на прыпечку хоць газоўку паставіць. Хоць ты лучыну палі. А яны ж сядзяць на халоднай печы, галодныя, халодныя. Федзя чытае, а Валя аж у рот яму глядзіць. Ад яго і чытаць навучылася. Дарма кажуць, што дурная я была. Хто бедны, той і дурны. А каб работу не рабіла, каб дзяцей не прынушала, не застаўляла выйсці іх у людзі, то і не выйшлі. Валя і цяпер на мяне кажа, бывае... А от дарма ж, вывела ■ дзяцей у людзі. Сама хай не жыла, дзеці пажывуць... Федзя некалі ў школу сабраўся. Дала я яму вузялок, каб развязаў. Развязвай, кажу. Як развяжаш, то і ўсю навуку развязваць будзеш...

— Трудна-то вучыцца. Міцяй наш збіраецца вучыцца яшчэ. Работа здаравей. Нашто яму тая навука-то? Я-то нічога не гавару.

Анэта ўсунула руку ў кішэню, каб узяць хусцінку і выцерці твар. Намацала вузельчык з грашыма, успомніла, нашто брала іх. І быццам Домна магла ўбачыць гэтыя яе грошы, растлумачыла:

— Гэта ж, ведаеце, чаго я прыйшла? Сон мне прысніўся сёння, бытта маленькая... Сон гэты на тое, што прыедзе Федзя да мяне. Я і думаю...

Анэта не дагаварыла, прымоўкла, заўважыла, што Домна не слухае яе, глядзіць за акно, думае пра нешта сваё, потым нібыта спахапілася, запытала ў Анэты:

— Чай, пайшлі, на стол накрыем разам?

— А як жа.

Анэта ўстала, скінула кажушок, ступіла да дзвярэй у кухню, азірнулася. Вялікае акно ў пакоі завешана тоненькаю, як туман, празрыстаю сетачкаю, доўгаю, аж да самае падлогі. Амаль на ўсю падлогу засланы чырвоны дыван. Паўз адну сцяну, на ўсю яе даўжыню, стаяць бліскучыя чорныя зашклёныя паліцы з кнігамі, з вазачкамі. Два мяккія крэслы на дыване пры століку засланы, як і канапа, на якой сядзела Анэта, куплёнымі посцілкамі ў маленькія чырвоныя шашачкі, як некалі ткалі самі ў вёсках. У гэтых посцілках, у бліскучых паліцах, у белых, як вэлюм, занавесках на вокнах, у глыбе сіняга шкла, у якое быў уманціраван гадзіннік з залатымі стрэлкамі, што стаяў на тэлевізары, адчуваўся спакой і дастатак.

Анэта толькі цяпер заўважыла, што яе кажушок на канапе, які ляжаў, як скурчаны калматы сабака прыгрэўшыся, не на месцы тут. Ды і сама яна прышлёпалася на дыван у валёнках і ў галошах, так, як прывыкла ў сваёй хаце.

«От каб ты спрахла, старасць. Прывыкаеш не глядзець за сабою. Добра, што хоць больш нікога не было дома!» — сама сябе дакараючы, Анэта забрала кажушок і хустку, вынесла ў прыхожую, не дастала павесіць на вешалку і акуратна паклала ў куточку кажушок, на яго хустку. Падумала, што няма як зняць з ног валёнкі, бо яны надзеты на босую ногу.

— Свахна! Свахна-то? — паклікала Домна.

— Ага, іду, іду! — як запыненая знянацку абазвалася Анэта і заспяшала на кухню неяк скора і пакорліва. Не засталося і следу ад ранейшае свае ўпэўненасці і спакойнасці. Цяпер, як і ў чужых людзях, яна азіралася, перш чым ступіць ці сказаць слова...

VIII

Анэта пастаяла на парозе кухні, кінула вокам на белыя шафкі, што віселі на сцяне, на пліту, якую запальвала Домна, і не ведала, што будзе тут рабіць і чым дапамагаць. І каб схаваць сваю збянтэжанасць, знарок спакойна сказала:

— А я ж баюся гэтага газу. Свет не гэтакі страшны — пстрыкні толькі ўключальнікам.

— Пашто баяцца-то? Скора ўсё варыцца.

— Ну, дык што ж мне памагчы вам?

— Пасядзеце, свахна.

— То давайце, хоць хлеба нарэжу ці сала.

Домна адчыніла халадзільнік, паклала на стол кавалак сала, маладога, нятоўстага, з праслоечкаю. Цяпер людзі перасталі падоўгу кармлякоў карміць, лепш на год двое закалоць. А яшчэ ж нядаўна, здаецца, адзін перад адным мужчыны хваліліся, хто большага кармляка выкарміў, каб сала на спіне таўшчэй, чым на далоню, было.

— Хазяйствуй, свацця, а я пайду памідорчыкаў прынясу.

Анэта зняла з цвічка над плітою блакітную, не драўляную дошчачку, парэзала сала на тоўстыя, вялікія шкваркі, потым спахапілася, што цяпер гэтак не рэжуць, Федзя і той бярэ нож і яшчэ сам на меншыя рэжа.

Рэжучы, прыглядалася да кухні, да белага буфета, у якім за шклом стаяла гэтулькі і шкляное, і ўсякае пасуды, што хапіла б на цэлую бяседу.

І на кухні, гэтак, як і ў зале, адчуваўся дастатак.

Анэта скончыла рэзаць сала, агледзелася, каб узяць хлеб і нарэзаць, прыадчыніла буфет, але хлеба нідзе не відно было. У нерашучасці спынілася, потым нават прыадчыніла халадзільнік — можа, там.

— Мама? Як гэта вы к нам надумаліся? От добра!

Анэта хуценька зачыніла халадзільнік. Дачка ступіла ад парога да пліты, выключыла яе.

— А дзе б гэта хлеб у вас? Не найду.

— А на халадзільніку. У кантэйнеры.

Валя прыпадняла накрыўку на другой каструлі, пад якою слаба гарэў маленькі агонь, узяла з буфета папяровы мяшочак з цукрам, насыпала ў каструлю і толькі тады павярнулася да Анэты. Тая так і не пачынала рэзаць хлеб, стаяла з нажом у руках, глядзела на дачку, на чырвоную бліскучую куртку з капюшонам на ёй, на гэткія самыя бліскучыя боты, што былі аб назе, як панчохі, на заячую шапку. Твар ружовы з марозу, насіненыя павекі.

— Здравствуй, дачухна!

Анэта сама ступіла да дачкі, цярнула руку аб спадніцу, але Валя не падала свае, узяла за плечы, пацалавала.

— Я зараз прыйду,— кіўнула дачка. І было чуваць, як яна спяшалася на другі паверх.

— От ужэ і нашы прыехалі.— Домна паставіла на стол талерку з агуркамі і чырвонымі, тугімі, бытта толькі памытымі, памідорамі.

— Садзецеся, садзецеся, сваццья! Я ото сама пастаўлю ўсё на стол.

Анэта прысела на табурэтку, глядзела, як Домна спрытна паставіла на стол талерачкі, відэльцы, лыжкі, паналівала ў невялікія гліняныя місачкі чырвоных вараных буракоў з капустаю, у вялікую міску наклала смажонікаў.

— А, маці! Добры дзень!

Міця ўвайшоў на кухню без курткі, без ботаў, у скураных штанах з сінімі шлейкамі цераз плечы, падаў Анэце руку.

— Вы, можа, саўсім да нас? Каб маёй старой весялей было.

— Тут жа Генка ў яе.

Анэта не знайшлася, што іншае адказаць, раптам падумала — што б рабіла, каб гэта ёй трэба было пыніцца

тут, на кухні, ставіць талерачкі і відэльцы? Кожнага дня, больш нічога не ведаць. І не магла гэтага ўявіць.

— Міця! Міця! Ідзі перадзявайся! А то чалавек прыедзе і чакаць будзе! — паклікала Міцю зверху Валя.— Я касцюм табе выняла і рубашку паклала.

Валя зайшла ў кухню ў тоненькім чорным світэры, які шчыльна аблягаў яе моцнае, крыху таўставатае цела. Валасы коратка астрыжаны, саламянага колеру.

— Я не ўспею, ты ўспееш,— жартаўліва агрызнуўся жонцы Міця.

— Успею. Каб табе не трэба было ехаць, то і сама з'ездзіла б.

— Ладна. Знаем мы.

Міця пайшоў наверх.

— А вы, мама, перасядзьце сюды, у куток. Тут вам прастарней і спакайней будзе. Гэта вы гэтак сала напілавалі? — дабрадушна ўсміхнулася дачка, узяла нож, парэзала Анэціны скварачкі яшчэ напал, на тоненькія, невялічкія, што аж свіцяцца.

— Чорцяга, я думала, што сала цяпер уволю хапае.

— Сала не шкода. Ніхто яго есці не хоча. Цяпер паснейшага давай, мяса, ґавядзінкі.

— Распанелі. А на добры лад, можна і вам соткі пасеяць, парсючка пагледзець. Ад стала ж аб'едкі куды дзеяце?

— Суседзі забіраюць.

— Я ж і кажу...

— Хопіць вам пра гэта! — Валя паставіла перад маці талерачку са смажонікамі.— Чаго вам яшчэ даць? Малака налью...

— Што малако! Маці ў госці прыйшла, трэба было ў зале на стол накрываць. А то і віна на стале няма.

— Мо ж і тут добра, мама? А то туды насіцца толькі,— запытала Валя, накладаючы смажонікі ў талеркі.

— Добра, добра, от дзіва што!

— А дзе віно? — запытаўся Міця.

— Нашто тое віно? Табе ўжо віно. З людзьмі ж гаварыць паедзеш! — прыкрыкнула Валя на Міцю.

— Я сам ведаю, куды паеду і што мне там рабіць трэба,— коратка адказаў Міця, і Валя пакорліва дастала з буфета бутэльку жоўценькага віна. Горлачка бутэлькі было закручана срабрыстаю белаю папераю.

— Нашто гэтакую харошую бутэльку пачынаць? Мо б на якую патрэбу было.

— На патрэбу хопіць,— засмяяўся Міця.

Анэта глядзела, як ён наліў поўны бакал ёй, сваццi, сабе і Валі. Узяў свой бакал:

— За вас, маці. Каб часцей да нас прыходзілі,— падняў бакал, усміхнуўся, выпіў сам і адразу ж узяўся есці, як ядуць здаровыя мужчыны, што прагаладаліся. Выпіла і сваццця, і Валя. Анэта сядзела, паднёсшы бакал да губ, аглядала ўсіх, зноў паглядзела на Міцю. Піць ёй не хацелася, і яна паставіла бакал, толькі чуць узяла віна ў губы. Яно было кіславата-салодкае, нясмачнае.

Міця адарваўся ад талеркі, запытаўся ў Анэты:

— Мо падаць чаго? Чаму вы не ясце?

— Не, нічога не трэба.

— Пашто не п'еш-то, сваццця?

— Не, што вы, у мяне яшчэ сёння...— Анэта зноў не дагаварыла, здавалася, што не ў пару яшчэ гаварыць, не зручна, пакуль людзі палуднуюць.

— А ты чаму сам не едзеш у Слуцак? — запыталася Валя ў Міці.— На матацыкле скарэй бы і туды і сюды.

— Так яно і будзе туды-сюды. Чула ж пра сённяшнюю аварыю?

— А табе што? Нараспускалі маладых. Малако на губах не абсохла, а ўжо чарніла жлукцяць. Ты ж яго не садзіў на трактар і ў дарогу не выпраўляў?

— А машына чыя? А гаспадары ў калгасе ёсць?

— Ну, ты яшчэ не гаспадар. І няма чаго плужыцца некуды. Маеш работу, усё маеш — і сядзі, пакуль цябе ніхто не чапае!

— Мне ўжо толькі і асталося, што вакол цябе хадзіць і твой азадак пагладжваць!

Маладыя смачна жавалі, хоць скоса пазіралі адно на аднаго.

Міця адарваўся ад стравы, зноў наліў у бакалы.

— Пі, сваццця, пі! Яно ж салодкае,— запрасіла Домна.

— Мне ж дадому трэба, у мяне ж...

— Міцяй-то падвязе. Міцяй?

— Ён жа не сам едзе, старшыня яго павязе. Унё ад канторы і яго «Волга», мабыць, курыць. А ты яшчэ не сабраўся,— зноў зачапіла Валя Міцю. Падхапілася, прынесла крэсла, паставіла на стол чысты спадак, паклала лыжку, відэлец.

Анэта паглядзела на віно, на сваццю, якая зачырванелася ад выпітага, на Міцю, які спяшаўся есці, на дачку, што стаяла пры акне і сачыла за старшынёўскаю машынаю.

Старшыня хутка зайшоў у кватэру.

— Добры дзень, цётка Анэта! Што ж вы сядзіце, як сірата казанская, і нічога не ясце? — павітаўся ён і запытаўся ў Анэты.

— Не хочацца, Анцік. Бачыш, колькі год тваё мацеры няма ўжэ. Равеснікі ж мы былі. Колькі можна і жыць, і есці, і работу рабіць? Паміраць, мабыць, даўно мне пара, Анцік.

— Што вы, цётка! Туды заўсёды возьмуць, а вось назад — не. Як мая маці некалі гаварыла, з ляску прыйдзеш, а з пяску — не.

— Сядайце, Антонавіч, сядайце,— запрасіла Валя.

— Я ж толькі з дому, з-за стала.

— Сядайце, Антонавіч, а то я спяшаць буду, яшчэ ўдаўлюся,— таксама запрасіў Міця.

Анэта глядзела на старшыню, на тое, як завіхаецца ля яго дачка, успаміналa ягоную маці, поле, каляску, у якой ляжала маленькае дзіця з суслаю з пажованага хлеба. Цяпер здаецца, што гэты начальніцкага выгляду чалавек не мог ніякага дачынення мець да таго маленькага і крыклівага дзіцяці ў калясцы на палетку. Анэта цяпер памятала нават і тую каляску з даўгаватым выгнутым дышлем і драўлянымі коламі. З аднаго кола скідалася шынка і была прывязана аборачкаю да абадка.

— Дык як ваша здароўе, цётка? — запытаўся старшыня, сядаючы да стала.

— Бачыш жа, яшчэ і віна вот выпіла.

— Ну, то і малайцом.

— Паеду да Федзі на зіму. У дачкі, бач, і печы няма, каб удзвюх са свахнаю ля яе сварыцца. Ды і хату як прадам, то капейка Федзю не лішняя будзе. У горадзе ж не так раскошна рабочаму жывецца. Вы тут хоць і робіце больш, і не гэтак чыста, але ж цяпер як паны жывяце, усё маеце. Мае, бач, і пляцу рабіць не захацелі.

Ці то ад выпітага, ці то пры пастароннім чалавеку, Анэта раптам адчула нейкую горкую лёгкасць гаварыць, нібы пасміхоўвацца з сябе самое, але і хітрасць сваю маючы.

Старшыня слухаў Анэту, згодна ківаў галавою, усміхаўся.

— Дык я і гавару. Ты ж, Анцік, разам з Міцем робіце. Дай ты ім кватэру ў такім во малым доміку, каб і агарод быў, і садок. Хлеў у мяне не стары, хай забіраюць, сабе паставяць. Свінчо якое ці курыцу дзяржаць будуць...

— Перастаньце, мама! Аж брыдка слухаць. Чалавек у хату зайшоў, а вы пасядзець не дасце! — перапыніла Анэту Валя.

— Правільна, правільна цётка гаворыць! — абазваўся старшыня.— На добры лад і карову дзяржаць можна.

— Я ж ім даўно пра гэта, Анцік, гаварыла. Дык ці ж яна паслухае мяне? — паскардзілася Анэта на дачку, не заўважаючы, як пераглядаюцца і пасміхаюцца Міця са старшынёй.

— От некая скула, не маці! І вы ж, Антонавіч, памятаеце. Век нікому не змоўчыць, усё правуецца з людзьмі, дзярэ гэту зямлю ад самае вясны, матычыць поле, жыта тое сярпом пілуе ад цямна да цямна і нас, дзяцей, за сабою валачэ! Колькі нас было, галодныя, зялёныя, ад ветру хісталіся... А яна аж сама падае і на нас сварыцца, б'е — рабі, каб табе кроўная доля. Але ж што цяпер гаварыць...

— Бач, як ты ўспамінаеш! А што я магла, удава? Як умела, але ж пагадавала і павыпраўляла вас у людзі! За гэта дзякуй скажэце.

— Усякае было, усякае... Вы, цётка, паспрабуйце памідора. Бачыце, як з грады,— старшыня паклаў Анэце на сподак памідор, запытаўся ў Валі: — Як, Валя, новы кацёл, не холадна зімою будзе? А то памерзнуць твае хворыя.

— Добра грэе, дзякуй вам, Антонавіч. Вы ж нічога не ясце. Можа, хоць кавы завару вам?

— Кавы давай.

Валя насыпала зярнят у млынок, уключыла яго. Анэта ўважліва прыглядалася да дачкі, але Валя не адчувала яе позірку, завіхалася ля пліты. Цяпер і праўда не верылася, што гэтая гладкая, спраўная жанчына была некалі худзенькаю і тоненькаю.

Валя нарадзілася ў вайну, ад Барысава, і па бацьку Анэта запісала пасля вайны дачку па першаму свайму, па Міхаілу.

І яшчэ Анэта ўспомніла пра тое, што гаварыла дачка...

...Норма жыта была на самым вялікім і далёкім Вужанскім палетку. Ад вёскі першае поле, за соткамі, засеяна бульбаю, а на ўзгорку за ім за вузкаю палявою дарогаю, парослаю чырванаватым бліскучым быльнікам, цыкорыяй і рамонкам ды валошкаю паўз самае жыта, пачынаўся жытнёвы прастор. Анэта любіла гэты палетак, чакала таго года, калі будзе на ім пасеяна жыта.

Колькі ні памятала яна, на Вужанскім заўсёды радзіла жыта, густое, тоўстае, як чарот, з поўным коласам. Жаць яго цяжка было, вельмі ж у лагу, дзе шмат расло травы і дзе на жыта густа вілася бярозка. Не выдраць з зелля і травы зжатую жменю. А таму мужчыны, як брадзілі, рабілі ёй норму шырэй у лагу, ды і саму норму вымяркоўвалі там, дзе гушчэйшае жыта. У гэтым Анэту не перапрэчыш: яна ўдава, заступіцца няма каму, а таму і робяць, што захочуць.

Першага дня Анэта ніколі не станавілася ў постаць. Яна ішла да брыгадзіра сварыцца. Брыгадзіры, хоць і мяняліся часта, ведалі пра гэта, а таму стараліся не папасціся на вочы. Тады над усім палеткам, аж за небакрай неслася «...а каб твае вочы свету не бачылі! А каб з цябе вантробы павырывала!..». Праклёнам не было канца. Пачуўшы гэты голас, брыгадзір наравіў да свайго коніка, які пасвіўся пры мяжы,— ад граху далей. Анэта і не спадзявалася, што згледзіць брыгадзіра, але ж была ўпэўнена, што ўсё роўна той пачуе. Трываць жа да таго часу, пакуль трапіцца на вочы брыгадзір, Анэта не магла. А калі здаралася, што брыгадзір трапляўся пад гарачую руку, то паглядзець усім было цікава, як Анэта заступала дарогу коніку, паблісквaючы сярпом у руцэ, і як шморгала брыгадзіра за нагу, каб той злез з каня. А брыгадзір злазіць з каня не хацеў, наравіў, каб вылузацца...

Назаўтра, ахрыплая, злосная, Анэта ўставала яшчэ цёмначы. І пакуль канчаўся дзень, у яе было ўжо больш зжатага, чым у каго.

Калі падрасла Валя і пайшла жаць, то спрабавала сунімаць маці, але тая не зважала. Мужчыны ў вёсцы перасмейваліся, слухаючы праклёны,— Анэта зажынкі спраўляе.

У жніво ўставала яна чуць свет, калі толькі аднекуль здалёку з вышыні ледзь прысвятляецца неба, і пакрысе, непрыкметна негустая летняя цемната робіцца прыцемкам, рэдзенькім, светлым. А потым і зусім відно, і толькі, як пашыты з тоненькага палатна анучкі, вісіць высока ў небе белы месяц ды на ўзыходзе асвечваецца светлаю чырванню неба.

У такі час толькі цішыня над зямлёю. На аселіцы роўным шэрым абрусам ляжыць раса, і ніводнае цёмнае плямінкі ад чалавечага або каровінага следу. І адзінока за вёскаю, нават крыху не па сабе ад гэтае велічнае палявое бясконцасці і маўклівасці. Здаецца, што ты толькі адна

і ўвесь свет глядзіць на цябе, а ты маленькая такая пад гэтаю сінявакатаю вышынёю з прышытым белым лапікам месяца. Таму скаланешся, калі неспадзявана пырхне з каляіны, з мяккага пульхнага пылу ў неба жаўранак, бо разам са жнівом канчаецца і ягоная песня, бытта высах за летнюю спякоту і не цурчыць больш на зямлю нябачны тоненькі струменьчык. А можа, кароткі век ягонай песні напрарочыла ў пару зялёнага лісту зязюля і сама даўно зажурылася без песні, быццам паклялася пакінуць назаўсёды сваю варажбу і будзе маўчаць доўга, пакуль наўкруга не звернецца сонца і не вернуцца дні маладога лісця і неба.

Пасля роснае травы і халаднаватае начное зямлі пяшчотна цёпла ў ступакі ад дарожнага пылу, і толькі рэжа ўваччу, і не хоча варушыцца соннае цела, але дачка не адстае далёка ад маці, ідзе следам за белаю торбаю з ежаю, якую нясе маці. У торбе збанок, хлеб, цыбуля, некалькі малых яшчэ першых агуркоў і кавалак сала,— Анэта ўпэўнена, што, каб ставала сілы жаць, не трэба ніякага малака, а толькі сала, і таму на грошы прадавала нават каўбасы, але сала пакідала на лета, каб хапіла да пакроваў...

Валя бярэ ў другую руку закручаныя ў анучку сярпы, подбегам даганяе маці. Анэта не азіраецца, глядзіць наперад, нібы хоча ўбачыць, ці няма ўжо каго там, на палетку. І яна будзе гэтак ісці подбегам, аж пакуль не ўзыдзе на ўзгорак, адкуль відно ўстаўленае мэндлікамі поле і зажатыя постаці.

Ніводнага чалавека на полі. Бо ні разу не было такога, каб хто раней за Анэту прыходзіў да постаці, хіба толькі калі маладыя дзяўчаты, каб падражніць яе, знарок згаворацца і прыйдуць гуртам яшчэ цёмначы. Тады Анэта, угледзеўшы іх, аж бягом курыць...

На жніво Анэта ходзіць басанож, а каб не калолася ржышча, абкручвае лыткі анучкамі.

Ужо ля постаці, раскруціўшы сярпы, яна агледзелася, што тры мэндлікі павалены. Яна ведае зараней, хто гэта зрабіў — Ельніцкага бэнсі, якія ўчора круціліся ля маці, і тая мо назнарок навучыла іх, каб павалілі, быццам Анэта не ўмее ставіць так, каб не валяліся.

Самой ісці ставіць мэндлікі не хочацца, добра і лёгка жаць, пакуль раніца, не пячэ сонца, і Анэта выпраўляе Валю. Бубніць яшчэ нешта сама сабе пад нос, бярэ першую жменю і болей нічога ўжо не чуе і не бачыць. Толькі росны цёплы пах збажыны, шорсткае шорханне

сярпа. І на перавясло кладзецца першы сноп, які яна звязвае туга, прыціскаючы каленам. Дарма, што яны ў яе вялікія, як кулі, але яна вяжа іх моцна, каб не рассыпаліся, як возьмеш на сахор. Толькі калі прыпыняецца і выпростваецца, каб, прыціснуўшы пад пахаю адзін канец, скруціць перавясло, бачыць, як паволі, не надта спяшаючыся ставіць Валя мэндлікі — бы прыйшла рабіць на чужое, варушыцца, як у ваду апушчаная.

А ўжо выглянула сонца і ўпала промнямі на калоссе на далёкім узгорку, дзе канчаецца постаць...

Анэта нажала з паўкапы снапоў, калі агледзелася, што Валі няма і што адзін мэндлік так і не пастаўлены, паклала серп, з перавяслом у руцэ заспяшалася туды...

Валя сядзела, прытуліўшыся плячыма да снапа. Ад яго, здавалася, было цёпла ў плечы, і, можа, таму так агортвала супакоенасць, а сонечныя промні, як пяшчотныя пальцы, дакраналіся да твару, мякка закрывалі павекі. І гэтая сонечная ласка нібыта чалавечая, мацярынская, і нічога няма на свеце саладзей за яе...

— А каб ты апухла, як ты не выспалася! Каб ты як калода легла! Людзі ідуць, глядзяць! — І Анэта азірнулася ў поле, дзе ўжо відны былі жанцы, як трымала, навотлю хвасянула дачку перавяслом па твары раз, другі. Тая спрасонку нават не падхапілася з месца, толькі адхіснулася, спалохана, шырока расплюшчыўшы вочы, і закрычала працяжна, дзіка:

— А мама-а-чка!.. А за што-о-о!..

І ў вачах у дачкі ўстаў такі жах, што Анэта спалохана адхіснулася, сумелася, крыху адступіла, але ўбачыла, што Валя апамяталася, ачнулася ад сну, зноў хвасянула па плячах і пагнала перад сабою да постаці, прыказваючы:

— Я душуся дзень і ноч, а яна мне бач як прыяе! Каб ты заснула і не прачнулася!

Дачка зацята маўчала, толькі сцялася ўся, утуліла галаў у плечы і не ўцякала, не бегла, бы і не чула, што яе білі.

Цераз год сказала, што паедзе паступаць пасля сямігодкі, з'ехала з дому і не вярнулася, пайшла на будаўніцтва, а потым завербавалася ў Карэлію...

...— Мы з табою, Змітра Васільевіч, як п'яны поп з дзякам: адзін за здравія, а другі за ўпакой. Я табе пра людзей, а ты мне пра трактары.— Старшыня ўстаў з-за

стала, даючы зразумець, што хопіць спрачацца. Падняліся і Міця, і Валя.

— Сваццця-то, сваццця, пашто не ясі? І віна не выпіла. Я табе за кампанію памагу.

Домна наліла сабе ў чарку віна і не чакала, пакуль вып'е Анэта, кульнула ў рот.

— Закусвай-то, сваццця, закусвай! — запрасіла Домна, і Анэта згодна кіўнула галавою, узяла на відэлец астылае бульбы. Есці не хацелася нічога, і нават памідора, які можна было ўжо ўзяць і рукою, бо ніхто не зважаў на яе.

— Сваццця, пашто маўчыш? Чай, зараз паедзе Міцяй,— напомніла Домна.

Анэта ўстала з-за стала, выцерла руку аб спадніцу, памкнулася да кажушка, дзе ляжалі грошы, але адумалася, што нічога не сказала пра Федзю, ды і не да гэтага сёння Міцю і Валі.

— Дык вы мо што хацелі, мама? — запыталася ў яе Валя і толькі цяпер агледзелася, што маці нічога не ела.— І не елі нічога.

— Не хочацца мне. Дзякуй.— Анэта спяшала выбрацца з-за стала і адчувала, што трэба нешта сказаць, бо не паверыць, што ні з таго ні з сяго прыходзіла яна.— Пра хлеў, я думала, скажу. Ну, а як не... Ага, яшчэ папрасіць хацела: прывязі, Міця, дошак вокны забіць... А то дзеці шкло яшчэ снежкамі за зіму павыбіваюць.

— Ярунда гэта, мама, зраблю,— махнуў рукою Міця і зноў завярнуўся да старшыні.

Анэта з палёгкаю ўздыхнула. Але нечаму пякуча, горка сціснула сэрца, і Анэта цяпер хацела толькі, каб хутчэй пайсці, развітацца, быццам потым стане лягчэй.

— Сваццця, то мо пагосціш у мяне. Чаго табе спяшаць? Чай, ніхто не чакае?

— Ды не, свахначка, пайду я. Выпіла, а яно мне лішняе.

Вострае адчуванне свае бездапаможнасці, непатрэбнасці апякло і крыўдаю і жалем да сябе. І разуменне, што нічога нельга перайначыць, толькі засталося скарыцца і не падаваць выгляду, стрымлівала Анэту.

— То чаму ж вы зразу не сказалі? Давайце я памагу вам адзецца. Падвязуць вас мужчыны,— заспяшала Валя.

Яна памагла маці апрануцца, завязала хустку, супакоіла:

— А Міця дошак прывязе заўтра.

Анэта толькі кіўнула галавою. Цяпер гэта ўжо не так і важна.

Домна выйшла следам з кухні:

— То давайце, свахна, пасашок на дарожку...

Свацця зачырванелася, парухавела. Віно ішло ёй на карысць.

— От перастаньце вы! А то галава балець будзе. Прыйдзе хлопец са школы, то не пакорміце! — прыкрыкнула на свякроў Валя.

— Чагой-та балець? Чай, не гарэлка,— няўпэўнена запярэчыла Домна і ўсё ж вярнулася на кухню.

Валя памагла маці апрануцца, завязала хустку, прыадчыніла дзверы на двор.

Дзверы машыны грукнулі, і яна хутка ўзяла з месца. Валя памкнулася была следам, гукнула, каб спыніліся, але, мабыць, яе не заўважылі. Ні Міця, ні старшыня не азірнуліся, а пачуць за зачыненым шклом у кабіне не маглі.

— Трэба было ж вам раней сказаць.

— Нічога, дачухна. Я прайдуся троха, то, можа, і здаравей мне будзе, а то яшчэ растрэсла б у гэтай машыне.

— А можа, пагуляйце яшчэ...

— Да не. Мо Федзя прыедзе сёння, [redacted] я з дому сышла...— нарэшце сказала Анэта пра тое, што найбольш хвалявала яе, з-за чаго прыйшла да дачкі.— Думала, каб, як ён прыедзе, сабраліся ў мяне за сталом, пасядзелі палюдску ў бацькавай хаце.

— Ой, у вас жа там не прыгатаваць нічога... Як прыедзе, то да нас прыязджайце, вечарам Міця вернецца, пераначуеце.

— Я гэта ведаю, але ж мне б хацелася...— Анэта не дагаварыла.— А хлеў і праўда забірайце. Калі не хочаце, то я ўсё роўна на вас яго адпішу...

— Перастаньце вы з гэтым адпісваннем! Аж слухаць брыдка. Каб не было ў нас за што жыць...

Валя сцепанула плячыма ад холаду, і Анэта спахапілася.

— Дык ты ж не стой на холадзе. Ідзі ў хату, а то яшчэ прастудзішся. Ідзі!

Падступала горнасць. Анэта памкнулася абняць і пацалаваць дачку. Тая сама здагадалася пахіліцца, пацалавала маці, астудзіўшы яе шчаку холадам сваёй.

Анэта пайшла. Грукнулі, зачыніліся дзверы пад'езда.

IX

У дзень крыху пасвятлела, паднялася вышэй каламутная шэрань, але вецер пёк холадам усё гэтак жа калюча. І бязлюдна было. Нібы гэтае бязлюддзе надоўга, да вясны, пакуль ажывуць, зачарнеюць свежаю раллёю палеткі, якія зараз аднолькава роўна, шэра, спустошана прасціраліся ўдалечыню і ад якіх павявала холадам і асуджанасцю. Але як прасвет, як радасць на смутную душу, перад самым небакраем шчодра, густа зелянелася рунь.

Анэта прыпынілася. Як ішла сюды, да дачкі, уваччу быў толькі новы светлы пасёлак ды разбудаваная цэнтральная калгасная сядзіба. Яны забіралі вока і прыгажосцю, і навізною сваёю. І нічога больш не заўважалася. Цяпер жа, калі перад Анэтаю ляжала тая ж самая белая сыпанка да свае хаты, здалося, што адплыла, стала далей яе вёска з голымі садамі і векавымі прысадамі на вуліцы, хай рэдкімі, але магутнымі, высокімі дрэвамі.

Ды і сама вёска бытта рассыпалася па полі: рэдка, прасторна стаялі хата ад хаты. Новыя, высокія, крытыя бляхаю і гонтаю, шыферам. З узгорка добра бачылася ўся вёска. Анэта прыглядалася на сваю хату. І пакуль не знайшла Вольчыну, а потым і сваю, не паверыла, што гэтакая малая яе хаціна, як шчарбіна між усіх сядзіб, дзе ля кожнае параслі вялікія, дужыя ўжо пасляваенныя сады. І яшчэ некалькі гэтакіх жа самых сядзіб-шчарбін угледзела Анэта. Тых, каго ўжо або не стала на свеце, або хто, гэтак жа, як і яна, паехалі дажываць апошнія гады да дзяцей, у гарады. Хаты так і стаялі. Не надта цяпер на іх знаходзіліся купцы.

У дальнім канцы вёскі, на ўзгорку відны могілкі. На іх узяўся расці малады густы бярэзнік, над якім тырчалі толькі дзве старыя бярозы-мацёры з доўгім ніцым веццем. Яны ацалелі ў вайну, калі на могілках ішоў бой.

Анэта прыпынілася, азірнулася назад, на той дом, дзе яна толькі што была, на іншыя дамы, на цэнтральную — ад новых, белых будынкаў усё роўна як святла больш, прастору. А дзе вёска, там бліжэй да небакраю, і святла там заставалася меней... І ад гэтага яшчэ радней і бліжэй здалася вёска, яшчэ мацней і пяшчотней зашчымела душа, як у мацеры па самаму любімаму дзіцяці. І гэтак пранізліва адчула сябе і тут, у полі, Анэта аднятаю ад усяго таго, што ўвайшло ў сэрца назаўсёды, аднятаю ад таго свету, без якога і жыцця ў яе не можа быць!..

Анэта спынілася, пераняла дыханне, паволі азірнулася навокал, супакойваючы самую сябе,— чаго гэтак захвалявалася, спалохалася, счахла духам? Там жа, у хаце, не падала выгляду, пайшла незалежнаю, сама сабе гаспадыняю. А чаго гэта тут так затрымцела? Яе-то ж не выганяюць ні з хаты, ні адну не пакідаюць у халоднай хаце, як, бывае, дажываюцца старыя.

А яна гаспадыня, і хата за ёю. І сама сабою валодаць можа. Яшчэ захоча — і нікуды не паедзе.

Анэта пачула, што нехта даганяе яе, спалохалася: можа, Валя ў акно ўгледзела, што маці пройдзе ды спыніцца, і здаганяе,— азірнулася.

Па дарозе ішоў стары. У хромавых ботах, у галіфэ, прасторных, суконных, у чорным прыталеным кажушку, у рыжай шапцы, з чорнаю сумкаю ў руках. Чалавек яшчэ не бачыў Анэту. Ён не глядзеў ні ў свет, ні наперад — толькі сабе пад ногі, якія быццам забываў падымаць ад зямлі, і яны шоргалі па дарозе.

Чалавек найшоў на Анэту і толькі тады схамянуўся, утрапёна глядзеў, нібыта не ведаў, хто яна, ці не мог зразумець, дзе гэта ён сам.

Цяпер толькі Анэта пазнала яго і не паверыла — як знеўдалеў, сагнуўся ў крук Аляксандр Дзягель.

— Го, ты? — замест прывітання гокнуў ён.— Чаго ты тут?

— Чаго і ты. Абое на дарозе.

— Яно ж і. праўда...

— А ты адкуль? — не ўтрывала Анэта і тут жа спахапілася, успомніла, што гаварыла ёй Волька.

— Са Слуцка еду. Ты ж мо чула? Нагу аднялі хлопцу...

— А госпадзі!.. Чула...

— З бальніцы еду...

Дзягель не дагаварыў, зняў рукавіцу і нязграбнымі пальцамі зняў кроплю, якая павісла пад носам,— старэчая кропля з холаду.

— Ты дадому? То пайшлі разам,— сказаў Дзягель і павальней зашоргаў ботамі, як цягнучы іх за сабою.

— Пойдзем, дзе дзенемся.

Анэта адчувала цяпер нейкую адолю над Дзягелем, які, колькі яна памятала, кіраваў ёю, усё жыццё амаль, пакуль не выправілі яго на пенсію.

— Я вот гляджу на хату сваю, а дадому ісці не хочацца. Паглядзі, якая хата! З усяго наваколля відна. Як цэркаў, га?

— Блішчыць, але па цяперашнім часе на каплічку больш выдае.

Анэта ўсміхнулася: хоць і блішчаў дах, але не надта вылучаўся між новых хат, тых, што і не пад цынкавым жалезам,— забудаваўся Дзягель на старой сядзібе, усё жыццё паднаўляў, перарабляў бацькаву хату... Дзе ж ты зраўняеш тую старую будыніну з новымі, па-цяперашняму стаўленымі хатамі!

Дзягель быстра зірнуў на Анэту, мабыць, толькі цяпер адчуў і насмешлівасць у яе голасе, і незалежнасць, нават перавагу над ім. І пачаў гаварыць спаважна, як гэта рабіў некалі на сходах:

— Ведама, з тым, як цяперашнія будуюцца, не зраўняеш... Але ж хіба цяпер такое дзерава, як некалі, без падсочкі, смаловае, што і веку яму няма? Ды і як зарабляюць цяпер! Гэта ж не мы, што за капейку калгасы паднімалі, сабе хлеба не маючы... Як ты рабіла.

Дзягель ведаў, што не падтрымаць яго Анэта не можа, і ён прыцішыў хаду, завярнуў да яе галаў.

— Чаму гэта забылі? Пенсію от далі. Хіба мала? Ты ж здаровы яшчэ, на сваёй гаспадарцы во як вернеш! Не скажаш жа, што бедна табе жывецца... Заплакаў. Ты ж з голаду не пух, дзеці твае без хлеба не сядзелі, у вайну цябе ні па лясах, ні на фронце не ганялі! Ці ты за плугам папастаяў, ці за касою пуп нарваў? Як усё ні ішло, як ні мянялася, як ні мітусілася, а ты, як тое г...но, усё наверх выплываў ды і намі камандаваў... Як толькі дзе каму пакамандаваць трэба было, так ты тут як тут пад рукамі паўставаў. А цяпер зажаліўся... Хоць бы перад кім, а не перада мною. Я ж тваё нутро наскрозь ведаю! Ух як я цябе, труцень, наскрозь бачу! І дабра табе ніколі не думала і не думаю, ведай пра гэта, Аляксандарка!

Анэта заўважыла, як прыпыніўся на нейкае імгненне Дзягель, выпрастаў плечы, аж пабольшаў, зласнаватая чырвань ажывіла твар, востра глянулі вочы, падцяліся губы, і на нейкае імгненне Анэту працяў страх, справядлівей, не страх, а цень таго пастаяннага страху, які яна памятала і які зыходзіў ад Дзягеля. Але яна тут жа ўспомніла, чыя яна маці і хто цяпер Дзягель.

Мабыць, пра гэта самае ўспомніў і Дзягель, бо толькі нахіліў, як збычыўся, галаву і цвярдзей затупаў па дарозе.

— Думаеш, мая работа лёгкая была? Гэта хто не прабаваў начальніцкага хлеба, той гэтак думае. Што,

і душа ў мяне не балела, на ўсё гледзячы? Час такі быў, некаму трэба было рабіць работу, хоць і не пó душы яна... Ну, не я, дык другі б нехта над табою стаяў. Мо і гэтакае, як я, палёгкі не даў бы. Мо б гэтак на добрае і не выйшла, як цяпер зрабілася...

— Да не, Аляксандарка, ты да мяне не раўняйся! Твая і мая жызня — дзве дарожачкі! Я век дабро нарабляла, а ты яго ўсюды распіхаў за тое, што ўварваць сабе можна было. Мая дарога ў жызні во гэтакая,— Анэта паказала рукою наперад, па дарозе, а потым убок, на сцяжынку на перавораным полі, якая блудзіла па ўмерзлай раллі,— а твая такая. Яна бытта і выгадная, і нацянькі, але ж ненадоўга. Перааруць яе — і следу не стане. Ёсць бог на свеце, як ні круці ў жыцці. Ад арміі ты выкруціўся, ад парцізан...

— А ты мне парцізанка, га! Байстручку з Барысавым прыжыла. Я на звязі з парцізанамі стаяў! Мяне з сям'ёю немец у любы час мог у пыл і прах!.. Даведка ў мяне ёсць.

— Ёсць жа, мабыць. А то трасцу ты ўседзеў бы! Людзі б з цябе душу вытраслі! Як і ты трос з іх. А ні мне, ні Барысаву ты не суддзя. Выгадавала я дачку, во, на віду ў людзей, і ніхто мяне не асудзіў і не асудзіць!

Чым больш гаварыла Анэта з Дзягелем, тым больш адчувала сваю сілу, сваю праваду і сваю ўпэўненасць, тую, якую страціла была ў дачкі. Упэўненасці дадавала і тое, што яна ведала ўсё жыццё цвёрда: Дзягелю нельга са сваёю няпраўдаю раўняцца да яе. Калі раней гэта вера была ў яе несвядомая, то цяпер, як пражылося жыццё і само паставіла ўсё на свае месцы, Анэта магла і даказваць яму, і не толькі даказваць, а павінна была не даць Дзягелю раўняцца з ёю, паказаць яму яго сапраўднае месца. І тут, у полі, на дарозе, пры якой трымцеў рэдзенькі ўсохлы быльнічок, было якраз і самае месца сказаць гэтаму чалавеку з дачасна старэчаю кропляю пад носам усё, чаго ён ад яе заслужыў.

І Дзягель ці не адчуў гэту яе агрэсіўнасць, на якую не меў спадзеўкі, калі пачаў гаворку. Чалавек толькі памятае, як дабро яму хто зробіць, і забывае пра той боль, які сам чыніць людзям. Ён прамаўчаў у надзеі, што не дасць Анэце новае зачэпкі і тая таксама змушана будзе маўчаць.

Але Анэце ў палёгку было гаварыць, адчуваць сваю моц і праваду.

— Не, Аляксандарка! Ты мо думаеш, што цябе тым скрыўдзілі, што пасадзілі макам без славы і пашаны? Ты дзякуй, што цябе некалі ўпору не страсянулі за тваю работу... Дабралася і да цябе ўлада, раскусіла, сядзіш

цяпер, хвост падціснуўшы, як сабака за плотам, чакаеш... Можа, і несправядлівы бог, што цябе праз дзяцей тваіх карае... Дзеці ж не вінаваты. Вось табе і дабро тваё нажытае! Сам горш за мяне сагнуўся... Сабаку пад хвост тваё дабро! Вот!

— Ты што, ё...! Растапырылася, рот разявіла! — Шаркануўшы ботамі, Дзягель так круцянуўся да Анэты, што не адзержалася кропля пад носам.— Ты маіх дзяцей не чапай, курыца няшчасная! Век зямлю драла, нічога, акрамя зямлі, не ведаеш і не бачыла! Зямля ты сама хадзячая! Марцэля! Каб троха разумнейшая была і язык каротшы быў, то і менш рабіла б, і больш мела б, і з голаду не пухла б! А табе ўсё мала было, усё зямлю драла. А там, дзе ты гэту зямлю, праведніца, драла, і месца табе на старасць не асталося. Другую пасадзілі, а самую за свет звязуць здыхаць. А адтуль у Грэзкую багадзельню вернешся, як знарок к твайму прыезду ў жоўценькае пабялілі... О, там твайму языку воля будзе, го!

Дзягель яшчэ больш расчырванеўся, выпрастаўся, і цяпер Анэта бачыла, што і праўда здароўя ў ім яшчэ многа. Але крык не спалохаў і сказанае не дапякло.

— Да не, Аляксандарка, сама я едну. Як ты кажаш, як шахіня тая, у машыну сяду, каб везлі. Дзеці ў мяне ў людзі выйшлі...

— Го, го! Дзеці ў людзі, а ты ў свет.

— Дарма. Я, можа, і ў зямлю ўжэ. Але я чалавекам туды пайду, а ты крутасветам. І ты на маю жызню не раўняйся! Не табе яе судзіць. Я тваю судзіць магу! І жызня яе рассудзіла. Мне месца і тут ёсць, і ў горадзе будзе. А ты, як ні гроб пад сябе, нідзе свайму дабру месца не знойдзеш! Ні сам не спажывеш, ні дзеці! Разам з гэтаю капліцаю сваёю і даканаеш тут!

— От лэхтай, лэхтай языком! Гэта ты ўмела рабіць. Лэхтай, дадому далёка яшчэ! — Дзягель пасміхнуўся, знарок спакойна, упэўнена, і скіраваў на тую сцежку, на якую паказвала Анэта. Пайшоў шпарка, нават пагрукваючы ботамі па ўмерзлай зямлі.

Анэта ледзьве стрымалася, каб не нагаварыць яму ўслед па спрадвечнай бабскай прывычцы. Прыпынілася, перавяла дух. Злосна на Дзягеля было, шкода, што шмаргануў ад яе, не даў выгаварыцца.

Потым азірнулася на пройдзеную дарогу, кінула вокам на вёску і заспяшала да яе. І чым бліжэй падыходзіла, астывала пасля гаворкі з Дзягелем, тым больш адчувала,

што зачапілі за жывое яе Дзягелевы словы. Нешта такое прыходзіла і самой у галаў, але гэтак смутна і неразборліва, гэтакімі слабымі намёкамі, што і абдумаць нельга было, не тое, што зразумець каму старонняму. Але вось сказалася Дзягелем! Дык не аднаму і яму гэта прыйшло ў галаў!

І яна зноў пачала клесці Дзягеля, якога нанесла, як крумкача, у самую непрыдатную пару, калі ўсё быццам і ясна стала, сама ва ўсім разабралася, сама сабою распарадзілася і вырашыла. Каркнуў, як крумкач, над душою і пайшоў. Каб табе на тым свеце каркалася!

Анэта пайшла павальней, як да чужое, уважліва прыглядаючыся да вёскі. Па-новаму стаялі многія хаты. Прасторна. Цяпер маладыя мо і не памятаюць, што там была Ясюткава сядзіба, а там Завадскага... Даўно перамяніліся межы тых сядзіб.

У самым канцы занава раскапалі старую сажалку. Яшчэ не зраўняўся колерам з зямлёю сівы глей і не ўзяліся расці з калоў вербы, толькі пасынкі-адналеткі адскочылі.

Платы ля новых хат фарбаваныя, на цэментовых ці металёвых шулках, роўныя. Толькі раптам яны перапыняліся старым пазелянелым плотам з колатых калоў, над якімі дзіка забуяў бэз на ўвесь гародчык. За платамі ўтравянелыя двары, хаты з забітымі вокнамі, у якія ўжо не вернецца жыццё, не сатрэ рукою пыл ля клямкі на дзвярах, не пакіне следу на парозе.

І яе хата, са слабенькаю сцяжынкаю на мураўцы, нічым амаль не адрознівалася ад пакінутых хат. Анэта аж прыпынілася ад гэтага падабенства. Каб дзеці пры ёй былі, то і яна выбудавала б новую хату, гадавала б унукаў... Анэта ўздыхнула. Падумалася, што і поле, мабыць, забылася пра тыя людскія рукі, якія варушылі яго, пакуль не заслабелі, бо ў поля няма жывое душы і памяці. Куды зраўняць тое ворыва з цяперашнім, машынным!

Анэта дакранулася ў одуме рукою да шурпатае кары вяза. За сярэдзіны ў ім даўно высыпалася гнілеча, але дрэва моцна трымалася на абалоні. На добры лад, яго трэба было ссекчы, каб не павалілася ў буру і не нарабіла бяды. Але як ссякаць яго, калі яно век звекавала, пры самай хаце...

Над галавою ў Анэты нізка пырхнула птушка, села пасярод вуліцы, невялічкая, з рожкамі на галаве. Яна бытта здзівілася Анэце, нахіліла галоўку, паглядзела на старую,

потым асмялела, пабегла цераз вуліцу да Анэцінага двара. Бегла гэтаксама, як і наш жаваранак на палявой дарозе. «Румок прыляцеў!» — успомніла Анэта, як гаварыла некалі маці на гэтую рэдкую ў нашых краях птушку, таго палярнага жаваранка, што шукае часам у нас цяпла. «На вялікі холад гэта. У фінляндскую, як сады павымярзалі, рана румкі прыляцелі. Снег трэба на рунь!» — падумала Анэта, гледзячы на птушку, якая вяла яе позірк да варот...

X

Анэта аж не паверыла вачам: вароты былі адчынены. На двары стаяў шэранькі легкавічок, нібыта ён нячутна апусціўся зверху, пакуль яна аглядала вяз, дамоўку. Але невядома чаму прыстылі да зямлі ногі, затрымцела душа — і нельга стала і кроку ступіць, быццам наперадзе пустэча. Усё рабілася, як і павінна было быць, проста. Зараз пасадзяць яе ў машыну і павязуць!..

— Дзе гэта вы былі, мама? Я не ведаў, у каго і шукаць. У Волькі хата замкнёна.

Федзя ходка ішоў цераз вуліцу ў расшпіленым паліто, без шапкі.

Анэта ўсё яшчэ як не вярнулася аднекуль, як здалёку глядзела на сына. Ці таму што на холадзе, у расшпіленым паліто, полы якога шырока матляліся на ветры, здаваўся ён невысокага росту, худым, бледным з твару і немаладым, як здаюцца да часу старэйшыя людзі, што робяць цяжкую работу.

Федзя не падаў руку, абняў маці, прытуліў да сябе.

— Як жа гэта ты сёння надумаўся прыехаць? Я думала, што заўтра...

Анэта ўсё яшчэ не адважвалася ступіць з месца — ісці, збірацца.

— А як жа там твае хоць?

— Здаровыя. Лена са мною прыехала.

— От як! А дзе ж яна?

Анэт глыбока ўздыхнула.

— У хаце. Я баяўся, каб вы тут не змерзлі. Добра, што палілі, не шкадавалі.

— А чаго шкадаваць?

— Пайшлі ў хату, а то халадзіна.— Федзя чуць крануў маці за локаць і павёў да парога.— Дзе гэта вы хадзілі?

— К Валі хадзіла. От быў час, схадзіла,— каб папярэдзіць Федзю і не гаварыць, чаго хадзіла да дачкі, засняша-

лася сказаць Анэта.—Яны ж як у горадзе жывуць, усяго маюць. Ты вот і ў горадзе, а лядашчы некі, як нездаровы. А каб тут мо дзе рабіў, то цяпер і грошы большыя былі б, і здаравейшы быў.

— Цяпер позна мяняць,— адказаў Федзя.

Анэта нечакана доўга намацвала клямку на дзвярах з сянец у хату, Федзя сам адчыніў маці дзверы.

Лена сядзела на лаве ля стала ў паліто, склаўшы рукі. Яна хуценька ўстала, падышла, пацалавала Анэту.

— Чаго ж вы не распранаецеся? Ото на стол чаго пагляджу.

Анэта ведала, што цяпер трэба нешта рабіць, варушыцца, каб забавіць сябе якою работаю. Яна заспяшалася расшпільваць кажушок. Нешта прыдумаць трэба было... Яшчэ ж і не такі холад і не такая слабая яна, яшчэ ўздужае за сабою дагледзець, гэтую зіму перакідаецца!

— Не распранайцеся, мама. Халаднавата ў хаце. Не трэба нічога. У нас жа там дзеці адны на цэлы дзень асталіся. Трэба, пакуль не сцямнела, назад вярнуцца. Паглядзеце, што хочаце з сабою ўзяць... А як што трэба яшчэ будзе, то я пад'еду, прывязу...

Анэта адступілася і села на лаву.

Федзя і Лена глядзелі на яе, не ведалі, і што сказаць і што рабіць. Анэта адчула, што плача, ад раптоўнае слабасці і бездапаможнасці, што не стае сілы падняцца і ступіць крок.

— Чаго вы, мама? Што зрабілася? — устрывожана спытаўся Федзя.

Анэта толькі пакруціла галавою — нічога, нічога не зрабілася... І ўспомніла, што яшчэ не зроблена, з-за чаго яна не можа ехаць.

— Як жа гэта... зараз? І вокны незабітыя, і замка няма ні на дзверы, нікуды... Гэта ж трэба ў парадку ўсё пакінуць, гэта ж хата, а не гумно якое!

— Замкі я прывёз. А вокны... Прыдумаем нешта, зробім. Вы тут з Ленаю паглядзіце, што з сабою забраць хочаце. Давайце, давайце, а то колькі таго дня.

Больш Анэта нічога не магла прыдумаць. Цяжка, стомлена ўстала, як у тумане, падышла да куфра, адчыніла вечка, дастала дзве свае чыстыя рубашкі, спадніцу, падараваную яшчэ маці саматканую посцілку і звязанае ў старой хустачцы шлюбнае адзенне, якое яна берагла ўсе гады.

Лена моўчкі глядзела на свякроў і не адважвалася нічога сказаць. Анэта стаяла перад куфрам, дакранулася

рукою да свежае сасновае чысціні дошак, узяла на далоню крыжыкі і абручальны пярсцёнак і не ведала, куды пакласці.

— Давайце, я ў сваю сумку пакладу, у кашалёк, каб не згубілася.

Анэта паслухмяна падала нявестцы крыжыкі і пярсцёнак, зачыніла куфар.

— Вы ўжэ гатовыя? — здзіўлена запыталася Лена. Анэта толькі развяла рукамі.

Нешта незвычайнае рабілася з ёю: і чула яна быццам усё здалёку, слаба, як з-пад зямлі, а сама яна, маленькая, бездапаможная, усё адплывала, адплывала некуды ўдалечыню, і ўсё туманілася, туманілася ўваччу.

Лена дастала з сумкі поліэтыленавы мяшочак, спыталася:

— Федзя казаў, што там у вас засталося...

— Ага, ага, пайшлі. Вазьмі запалак пасвяціць.

Пакуль Лена свяціла запалкамі, Анэта дастала з кубла кавалак сала, потым успомніла, што ў шафе ляжыць яшчэ лычка сваё кілбасы, якую яна пакідала ўнукам.

— Ты нясі ўсё гэта ў хату, нясі,— адправіла нявестку Анэта.— А я хлеб забяру. Чаго ж ён тут будзе цвілець.

І голас свой яна чула здалёку. Забрала дзве булкі хлеба і не ведала, куды дзець яго. Успомніла, што і з чыгунка ў печы трэба выкінуць бульбу, выліць ваду з вядра, каб не размарозілася за зіму вядро. І не верылася, што будзе тут у хаце гэтакі мароз.

Лена на стале аскрэбла ад солі сала, загарнула ў газету і запыталася:

— А куды хлеб, мама? Бульбу і абрэзкі можна выкінуць.

— Ага. І хлеб туды пакладзі. Прыйдзе які сабака, з'ядуць, не прападзе. Я сама давай вынесу, сама...

Лена ўзяла сумку, выкладзенае Анэтай з куфра адзенне, выйшла з хаты, не зачыняючы за сабою ніводных дзвярэй. Анэта спачатку наважылася зачыніць іх, але ўспомніла, што цяпла трымаць цяпер ужо ўсё роўна не трэба, і сама пайшла следам, чула, як Лена стукала дзверцамі машыны.

Вядро Анэта паставіла ля плота, зазірнула ў адчыненыя дзверцы клеці.

Федзя маленькаю бліскучаю сякеркаю секануў па арэшнікавым абручы, і вялікая, у чалавечы рост, дзежка на пашню, у якую некалі малым быў улез Федзя і не мог

выбрацца, лёгка распырхнулася, суха застукаўшы клёпкамі.

— Нашто ты?.. Моцная яшчэ дзежка была!

— Каму яна цяпер трэба? Хваціць вокны ад вуліцы забіць.

Федзя за два разы вынес клёпкі на двор, дастаў з кішэні новы, з бліскучаю дужкаю замочак і замкнуў клець. Толькі цяпер Анэта ўгледзела, што гэтакі ж самы новы замочак вісеў і на дзвярах у хлеў.

Лена стаяла ля машыны, холадна сцяўшыся, глядзела на Федзю, і ён запытаўся ў яе:

— З хаты ўсё забралі? Я хутка.

Анэта здалёку бачыла, што Федзя спяшае і стараецца не глядзець ёй у вочы.

Анэта аж скаланулася ад першых удараў па цвіку: глухіх, быццам забівалі века труны. Яна, як у гіпнозе, глядзела, як мільгала ў паветры белая сякера, і не адчула, як зямля паплыла з-пад ног, закрычала, не памятаючы сябе: «Госпадзі!» — ірванулася па той пустэчы, дзе некалі была зямля пад нагамі, да парога, каб ухапіцца рукою за клямку, але адчула, што правальваецца, падае...

Яна ўсё сілілася дастаць рукою да клямкі, але адчула, як вялікая сіла лёгка падняла і панесла яе.

Хоць і слаба, Анэта чула сынаў голас: «Вады, Лена. Дай скарэй вады! Трэба было раней прыязджаць... Так бы і зайшлася адна!»

Вада холадам апякла твар, пацякла па шыі, і пачалі блізіцца галасы: «Хай пасядзіць, не зачыняй дзверцы... У дарогу вазьмі з сабою вады...» — «Трэба ж так... У нас ёй добра будзе!»

Анэта расплюшчыла крыху вочы. Лена стаяла на пярэднім сядзенні, з кубкам вады ў руках. Федзя мачыў хусцінку і прыкладваў маці да лба. Анэта аж скаланулася ад гэтага мокрага холаду.

— Вам лепш, мама? Што з вамі?

Яна не адказала, толькі паківала галавою.

— Вы, можа, хворыя? Што ў вас баліць?

— Нічога... гэта так... вобмарак... Нічога, можа, што віна ў Валі кроплю выпіла.

Яна адчула, што ў роце ў яе солена, памацала рукою за шчаку. І здагадалася, што, мабыць, упала, разбіла губу.

— Ну то пасядзеце. Чуць аддыхнеце. Зараз і паедзем, зараз!

Федзя тым часам адчыніў багажнік, паклаў сякерку. З палёгкаю ўздыхнуў, зайшоў у хату паглядзець, ці ўсё там у парадку, выйшаў, дастаў з кішэні яшчэ адзін гэтакі ж бліскучы замок, як і на хляве і на клеці, замкнуў, памацаў яго.

Потым Федзя неяк подбегам адчыніў вароты, пастаяў ля машыны, недаверліва паглядзеў на маці, нібы хацеў уведаць, як яна маецца.

Анэта здагадалася, што ён перапалохаўся і баіцца, каб з ёю нічога не зрабілася ў дарозе.

— Вы мо, мама, перасядзеце наперад, разам са мною, каб не так абмарачыліся з непрывычкі.

Анэта паволі ўстала, перасела на пярэдняе сядзенне і старалася не глядзець на хату.

— От і добра, паедзем. А то там у нас дзеці адны... Трэба дадому паехаць, пакуль сцямнее, а то баяцца будуць яны адны... Яны ўжэ даўно чакаюць, калі баба прыедзе...— спяшаўся гаварыць, нібы апраўдваўся, Федзя. Калі машына выехала з двара, Анэта ўспела азірнуцца цераз плячо і ўбачыць зялёны гонтавы дах, забітыя клёпкамі вокны, якія глядзелі на вуліцу, як мёртвыя вочы.

Анэта прыглядалася па баках. Ёй быццам бы стала лягчэй, хацелася ўбачыць каго на вуліцы.

Машына выехала на дарогу. Федзя з палёгкай уздыхнуў, усміхнуўся, азірнуўшыся на Лену, якая ціха сядзела на заднім сядзенні, заклапочана паглядзеў на неба, якое ўсё цямнела і апускалася да зямлі.

У полі машына пабегла вольна, тоненька, як зазвінеў, засвістаў вецер.

Анэта сядзела, прытуліўшыся плячыма да спінкі сядзення, скрозь прыплюшчаныя павекі глядзела на дарогу. І не хацелася ёй нічога, нават глядзець, думаць.

Было пуста на душы і брыдка за тое, што зрабілася з ёю на дварэ...

Думкі ішлі млявыя, і быццам яна сама прападала, расплывалася, знікала...

Машына вырвалася на палявы прастор, цёмны, насуплены. І на лабавое шкло, на капот, як палёгка, як разгадка хмарнае панурасці, дробненька, быццам манная крупа, густа пасыпаўся снег, ад яго адразу ж бела і глуха затуманілася далечыня...

Ці то ад лёгкага пагойдвання і шэрай сцішанасці за акном закружылася ў Анэты ў галаве, ці яна стамілася за гэты дзень, задрамала, маленькая на мяккім сядзенні

ў цяпле. І не пакідала яе адчуванне, што збыўся той даўні сон, які сніўся ёй некалькі разоў: і ў маладосці, і ў сталым веку, і на старасць...

Цёпла і высока свяціла сонца. Але не было спякоты, бо павяваў лёгкі, густы і напорысты ветрык, ды і пара ўжо была такая, што хоць яркае і высокае свяціла сонца, хапала гэтага святла над зямлёю, але дні пайшлі на скон, і мо таму ў сонечным святле не стала яркае пяшчоты, а была нейкая сумная задумённасць...

І быццам здалёку яны бачылі і гэтае высокае светлелькае неба, і сонца на ім, і самую зямлю, бо ехалі аднекуль здалёку і зверху. Ехалі да зямлі і адначасна быццам і па ёй самой. Ад гэтага было дзіўна і страшна. Такое неабсяжнае поле, уробленае чалавекам. Паўз самую дарогу, па якой яны ехалі, густа, зялёна, запылены прыдарожным пылам, стаяў самотны бульбоўнік з нібы абвялым лісцем, пахла сенам, і крыху дзёгцем, і конскаю збруяй, мулка было ў спіну ад аглобіны, прытуліўшыся да якой плячыма, сядзела яна. Дзіўна, што і не трэсла, і не відно каня. Але яны ехалі. Бацька спакойна і мудра, як рабіў нейкую ўрачыстую работу, трымаў у руках вераўчаныя лейцы, спаважна глядзеў удалечыню.

Маці таксама сядзела на драбінах, прытуліўшыся плячыма да аглобіны, і твар у яе быў гэтаксама ўрачысты і засяроджаны, як і ў бацькі.

І было нешта такое жаданае і страшнае ў гэтай незвычайнай яздзе на незвычайнай падводзе. Страшна ад тае далечыні наперадзе — і хацелася, хацелася ехаць усё далей, далей, бытта там наперадзе чакае цябе рай...

Плыла насустрач дарога, усё гэтак жа высока стаяла сонца, высокае неба, чыстае і пустое, без адзінага воблачка, і не было канца і супынку ў яздзе...

Анэта нават не заўважыла, як сышоў з драбін бацька. Угледзела толькі, што ён ужо далекавата, ідзе не спяшаючыся,— прэч, у поле, якое ніяк нельга пераехаць, не тое што перайсці пешшу.

Ёй стала страшна. Яна закрычала, паклікала бацьку. Ён на хаду азірнуўся. Твар у яго быў спакойны, толькі вочы дакорліва глянулі на дачку, і яна сціхла, спалохаўшыся невядома чаму гэтага дакору, і дзіўнага спакою, і пакорлівасці на бацькавым твары...

А сонца ўсё свяціла, і поле ляжала навокал, і не канчалася дзіўная і таямнічая язда. Потым гэтак жа, як

і бацька, незаўважна адышла ўдалечыню маці. Яна сама прыпынілася, азірнулася, са спагадаю і шкадаваннем, на дачку, што пакідае яе адну...

Пакуль адышла ў поле маці, у Анэты аж зледзянела пад сэрцам.

А потым і сама яна раптам угледзела, што адна сярод поля. А падвода, такая прывычная, пахучая сенам, дзёгцем і цёплым, нагрэтым на сонцы дрэвам, ехала па дарозе. І на ёй нікога не было. Зрабілася роспачна страшна, што засталася адна ў сонечным ціхім бязмежжы. Анэта кінулася па дарозе наўздагон падводзе. Бегла, бегла, і пот, цяжкі, салёны, як ад работы ў полі, засцілаў вочы... І калі зняможана стала на дарозе, бо не было больш сілы бегчы, здзівілася, што стаіць на ўзлеску бярозавага гаю, нестарога, але і немаладога ўжо, дзе пpасторна дрэвам, пад якімі расце доўгая, густая і бліскуча-тлустая трава. І цішыня, не цяжкая, а спакойная цішыня са спелым пошумам густога і агрубелага ўжо лісця. У духмянай прахалодзе гаю, настоенай на траве, на лісці, цякла халодная крынічная вада. Але Анэта не ведала лесу і баялася яго. Яе дарога была ў полі, і ёй трэба вяртацца ў поле. Яна ведала, што ў полі недзе яе бацькі, і потым доўга ўжо ішла полем. Цёплая, шэрая, як попел, зямля грэла ногі, сарваныя кветачкі бярозкі засядалі між пальцаў на нагах, балелі ступакі ад цвёрдых груд.

Анэта раптам агледзелася, што следам за ёю невядома чаго, узяўшыся за рукі, ішлі Федзя з Валяю. На Федзю сівенькія картовыя штанікі, картовенькая рубашачка, якая выехала са штаноў. Валя, яшчэ зусім маленькая, у сукеначчы, пашытай навыраст, і да таго здаецца яшчэ меншаю... Яна глядзела на дарогу, па якой даганялі яе дзеці, адчувала страшную сваю стомленасць, ведала, што ісці яшчэ далёка, яшчэ ўперадзе цэлы дзень, цяжкі і спякотны.

Яна завярнула дзяцей назад, туды, дзе шумеў бярозавы гай, пагразіла дубцом. Дзеці завярнуліся, яна стаяла, глядзела ўслед, і толькі як убачыла, што дзеці не думаюць даганяць яе, пайшла далей, спакойная і радасная, не адчуваючы і стомы, і думала, як добра ім там, не гэтак, як ёй у полі...

Ужо змяркалася. Сонца апускалася, далёкае і чырвонае. І калі схавалася яно, светла яшчэ было над полем, доўгае стаяла змярканне, а там, дзе схавалася сонца, узялася аднекуль невялічкая, падсветленая знізу чырвоным святлом, аблачынка.

Анэта спалохана спынілася, бо наперадзе пачынаўся лес, той самы лес, які яна бачыла, але цёмны і пусты. Не пахла ад яго, не было чуваць лістоўнага пошуму. Анэта баялася заходзіць у яго, але не было як і вяртацца назад, бо так доўга, цэлы дзень ішла, што вярнуцца назад не стае ўжо сілы, і поле к ночы таксама чужое і незнаёмае...

Яна разгублена спынілася, не ведаючы, што рабіць далей.

І пакуль стаяла, з жахам заўважыла, што лес сам ідзе да яе, роўна, нетаропка, але ідзе, і ад гэтае яго няўмольнасці яна хацела бегчы, завярнула назад — і нічога не ўбачыла перад сабою, толькі чужую цёмную далечыню... Зусім блізка, за самымі плячыма, варушыўся, падыходзіў лес, і яна чула, як ён варушыцца, ідучы. Яна загукала дзяцей!.. І не магла дагукацца...

Анэта спалохана зірнула на Федзю, потым на Лену: вельмі ж жахліва і страшна закрычала была яна. Але спакойна і пільна глядзеў на дарогу Федзя, сцішылася на заднім сядзенні Лена, быццам мужу было лягчэй ад таго, што яна гэтак глядзіць наперад.

Анэта прыглядалася да сына і да нявесткі — няўжо не прытвараюцца яны, што не пачулі яе крыку? І так нічога і не разгадала.

За шклом машыны ўсё шарэўся прыцемак і ўсё гэтак жа спорна і густа сыпаўся снег. Белыя плямкі яго ляжалі на дарозе і на раллі, а зарунелае поле пабялела, як аўчына на мяцеліцы.

І дарогу, і машыну, і людзей ахінала палявое бязмежжа, толькі далёка, як недасяжны бераг, ледзь сінеўся нізенькі, няроўны паясок лесу. І нідзе ні чалавека, ні чалавечага прызнаку, ні руху, ні агеньчыка — толькі далечыня, непадуладная ні часу, ні чалавеку.

Анэце не хацелася варушыцца. Яна глядзела, бытта не нагледзелася за век на поле, якое на зіму нібы засцілалі самымі тоненькімі, самымі чыстымі і дарагімі абрусамі.

Калі машына імкліва наблізілася да лесу, што нядаўна яшчэ далёка цямнеўся, бы пясок, Анэта аж прыўстала з сядзення, усё роўна як хацела пазнаць, ці не гэты гай з паніклым бярозавым веццем, ці не гэтая палявая ў тры сцяжынкі дарога пры ім снілася ёй?

Машына з ходу праскочыла па невялічкім мастку, глуха стукнула па няроўнаму асфальту коламі і ўвайшла ў лес.

Анэта адкінулася да спінкі сядзення, заплюшчыла вочы: нібы цякла вада, шумелі напорыста па асфальце колы. Яна стомлена і спустошана глядзела на лес, на густы малады бярэзнік і асіннік, пад якім было чорна і непрыветна, і таму так нечакана і ярка-бела ляжаў снег на абочынах і на галінах.

І не адчувала ўжо зямлі, бытта ляцела над ёю, плыла, і плысці было лёгка, як некалі малою ляцець на саначках з гары, і проста, і ясна ўгледзела, што кончыўся, як і павінна было быць, яе круг. Усё. І толькі крыху здзівілася, што ісціна гэтакая простая і ясная. Усё... Белы снег ідзе. Непрыемна варухнулася ў душы прыкрасць: што гэтак трапяталася ў сённяшні дзень, прававалася, нават у вобмарак упала. Як жа гэта, стары чалавек, не адчула ў пору, што — усё... І хоць тут яшчэ яна, але над усім ужо, над усім са светлаю душою, як поўня над чыстым полем.

Анэта глыбока ўздыхнула, нібыта з палёгкаю.

Федзя непрыкметна касіў вокам на мацеру. І ўпершыню ўбачыў, якая яна маленькая і суxенькая. І каб не пабудзіць яе, ехаў асцярожней.

Анэта скрозь прыплюшчаныя павекі глядзела на дарогу, якая цякла насустрач чорнаю бясконцаю ракою ў снегавых берагах, з якіх, здавалася, нікуды не магла вырвацца машына.

Чым далей, тым усё больш ляжала снегу. І не снегавая крупа сыпалася з неба, а плавалі ў паветры густыя пыхкія сняжынкі. Ад іх больш сутонела, хоць лес кончыўся, пачалося зноў поле, за якім далёка ўгадвалася высокае зарыва — горад.

З палёгкаю Анэта падумала, што дачакалася — лёг снег, не вымерзне рунь. І гэтая шчодрая, вечная радасць жывою цёплаю хваляю мо ў апошні раз ускалыхнула яе душу...

1977

ТАКАЯ ВОСЕНЬ

I

Калі пачынаецца пара ранішніх туманаў, ціхай зажурасці, усё тады падуладна цішыні, журботнай, доўгай, як роздум чалавека над пражытым жыццём. У гэту пару маладое, некалі звонкае рэха коціцца па прывялай траве, слабее ў густых прырэчных туманах — і таму гукі здаюцца такімі ціхімі, нібы прыляцелі аднекуль здалёку. У такія раніцы не хочацца спяшацца, хочацца ісці паволі, удыхаць вільготнае паветра, якое пахне маладою незакусцелаю рунню.

Васіль Аляксеевіч пастаяў, паглядзеў навокал, нібы шукаў каго вачыма, наставіў каўнер плашча, глыбей засунуў рукі ў кішэні.

Не, не толькі хвароба не давала апошнім часам сну, нешта іншае, не знаёмая дасюль трывога прыжылася ў сэрцы, і хоць зрэдку, але давала пра сябе адчуць. І Васіль Аляксеевіч не ведаў, адкуль яна, чаго — усё ладзілася ў жыцці, амаль так, як хацелася. Можа, падыходзіць узрост, калі чалавеку не хочацца многа спаць? І яшчэ гэтае неадступнае адчуванне, быццам стаіць ён на жвіры, а той выплывае, цячэ з-пад ног...

Васіль Аляксеевіч успомніў, як моцна і смачна, закінуўшы сагнутую ў локці руку за галаву і прыадкрыўшы

рот, нібы шчасліва ўсміхаўся, спаў у яго на канапе малады настаўнік, быццам прыехаў да бацькоў у госці, а не да чужых людзей. І спіць, як дзіця, якое нагулялася ўволю і не мае больш ніякага клопату. Паспрабуй скажы яму, што стаіць вось чалавек, а з-пад ног у яго плыве, як вада, зямля. Невядома, што ён і падумае пра цябе, малады, здаровы, які галаву лішне не тлуміць, што там наперадзе. Прыслалі сюды — будзе хадзіць, даваць урокі, як і ўсе настаўнікі робяць, а пастаў яго брыгадзірам у калгасе, таксама справіцца. Толькі каб быў брыгадзірам, кватэру б раней атрымаў у калгасным доміку. Але дадуць, калі і застанецца настаўнічаць.

Васіль Аляксеевіч кінуў вокам у канец вулачкі, на якой далей за школаю будаваліся спачатку самохаць людзі, а потым і калгас пачаў ставіць домікі. Вуліца падсыпана гравіем, хаты стаяць вольна, не ціснуцца адна да аднае. І што б яму адыходзіла некалі забудавацца ля школы, ля самага саду? Не, палез на дзедаўскае котлішча, на шнурок, на вуліцу, дзе дзвюм падводам не раз'ехацца, дзе гразішча, як толькі дождж. Добра, што яшчэ здагадаўся, суседскі пляц заняў, хоць троха было дзе разбудавацца. Але хто тады надта думаў пра раскошу, кавалку хлеба былі жадны, рады, што хоць жывыя вярнуліся пасля партызаншчыны і франтоў, рады былі, што ёсць кавалак зямлі, а на ёй вырасце і хлеб, і бульба. У спалены і галодны горад не надта хацелася. Зараз усе ў горадзе, і яго Лёня таксама. Пакінуў інстытут, пайшоў на будоўлю. У калгасе зараз і меней рабіў бы, і больш палучаў. Пакаецца яшчэ, што кінуў навуку, хай трохі ўбудзе сілы. І ажаніўся ў дваццаць год, дзіця цёшча гадавала, а да бацькі гады ў рады аказваецца. Хіба не можа дараваць за Ларысу? Нічога, пастарэе — паразумнее...

І злосці не было на сына, толькі крыўда. Вось ляжаў бы і ён зараз недзе, як гэты хлопец, знаў бы толькі ўрокі правесці, а не сківаць на сіверы, перакідаць у руках цэглу.

Добра, што хоць дачка пайшла вучыцца, а некалі, як радзілася яна, завёз жонку ў бальніцу, а сам паехаў здаваць дзяржаўны экзамен у інстытуце... Ведаў і тады, што без дыплома доўга не набудзе дырэктарам...

Пачаў, мабыць, старэць ён, пакідае сіла, хочацца пабурчаць на другіх, пашкадаваць самога сябе, нібы і праўда такі ён няшчаснік у жыцці. Дай бог кожнаму столькі мець і так жыць.

Урэшце, яму і самому лепш, што прыслалі такога хлопца, які не палезе са сваім, не пойдзе наперакор,

а зайздросціць яму няма чаго — невядома яшчэ, як будзе жыцца гэтаму хлопцу.

Ды і падняў Васіля Аляксеевіча прасты гаспадарскі клопат: даўно думаў ён зрабіць пры школе сталоўку, каб карміць дзяцей раз у дзень гарачаю стравою. Некаторыя ходзяць за пяць кіламетраў, раніцаю не надта есці хочацца, а пакуль дадому прыйдуць — на вечар хіліцца. Бацькі згодзяцца, тры рублі ў месяц ніхто не пашкадуе на дзіця.

Такія сталоўкі даўно ёсць пры сярэдніх школах, прымусяць зрабіць і пры васьмігодках. А яму няма чаго чакаць. Ён сам зробіць. Загадчык райана новы, гэта не Кірыла Данілавіч, якому не трэба было расказваць, хто такі Васіль Аляксеевіч...

Можа, так і не запала б гэтая думка, каб не нагледзеў памяшканне на сталоўку.

Васіль Аляксеевіч зірнуў на старую кантору, якая была цераз вуліцу ад школы. Хата даволі прасторная, з нятоўстых круглякоў, пад новым гонтавым дахам. Васіль Аляксеевіч падышоў да дзвярэй, выняў з прабоя затычку, адчыніў дзверы. Прысаладзіла ж было тут бульбу парыць пасля таго, як пабудавалі цагляны клуб з кантораю пад адным дахам. Адну зіму толькі і папарылі, на цэнтральнай сядзібе новую парню паставілі, механізаваную...

Васіль Аляксеевіч меркаваў ужо — работа не такая і вялікая. Трэба паставіць пліту, зрабіць з дошак перагародку, збіць сталы і лаўкі, пафарбаваць падлогу, абклеіць шпалерамі сцены, а калі дастанецца сухое тынкоўкі, то і абабіць ёю сцены. Тыдняў за два зробіць усё сам з хлопцамі-васьмікласнікамі, каб толькі старшыня даў хату і матэрыял.

II

Спаў Шура моцна і спакойна, быццам не на новым месцы, прачнуўся позна і здзівіўся, што свяціла высокае ранішняе сонца, і на яблыках у садзе, на лісці віселі чыстыя кроплі. Ноччу прайшоў ціхі невялікі дождж, ад якога ўдалечыні засталася толькі лёгенькая вільготная смуга.

Шура заплюшчыў вочы, і здалося, што толькі ўчора вярнуўся з экспедыцыі, прайшоў халодным і пыльным калідорам ціхага летняга інтэрната, адамкнуў свой пакой і там убачыў адно абрыўкі газет, сіратліва адчыненыя дзверцы шафы, шэры пыл на нікіляваных більцах лож-

каў — і над усім гэтым мёртвы пах пакінутага людзьмі памяшкання, у якім жывымі здаваліся толькі скручаныя новыя паласата-чырвоныя матрацы на кожным ложку.

Дарэмна ён стараўся прыбіраць, мыў падлогу, засцілаў стол чыстымі газетамі, паставіў на яго букецік белых невясёлых астраў. Не стала ўтульнасці ні ў пакоі, ні на душы, аказалася раптам многа вольнага часу, здоўжыліся дні, і, нарэшце, вахцёрка, якую ён ведаў пяць гадоў, запатрабавала пропуск, ён разгубіўся, нават не паспеў зманіць, што ідзе ў госці, мусіў лезці ў інтэрнат праз акно ва ўмывальніку першага паверха...

Назаўтра ён сабраў рэчы, напаследак азірнуўся з парога — рэчы не захавалі ніякай памяці пра яго, быццам і не жыў тут пяць гадоў, а самае важнае і вечнае ў пакоі — сытыя паласатыя матрацы.

Ужо ля лесвічнай пляцоўкі ён спыніўся, размахнуўся і кінуў на падлогу калідора ключ, і той тоненька зазвінеў па бетоне.

Гэтым тоненькім звонам яшчэ доўга трымцела ў сэрцы трывога: кончылася такое зручнае жыццё, у якім трэба было толькі два разы на год здаць сесію, каб не засталося «хвастоў», і атрымаць стыпендыю, а летам са спакойнаю душою паехаць у экспедыцыю, зарабіць грошай. Вучыцца ён умеў лёгка, яго называлі здольным і ў школе, і ў інстытуце, нават злёгку журылі, што падляноўваецца. Цяпер успомнілася, што размеркавалі яго няблага, у прыгарадны раён.

З лёгкаю душою браў ён білет да райцэнтра, ехаў спачатку шашою, потым старою вузкаю і калдобістаю брукаванкаю па густым лесе, які толькі мясцінамі расступаўся ля самага небакраю, даваў людзям поле. Ля самага мястэчка пайшлі асушаныя тарфянікі, чыстыя, роўныя, страшныя сваёю шырокаю чарнатою, на якой бездапаможна азначаліся неглыбокія заплыўшыя канавы з травою над меленькаю вадой.

Райана мясціўся ў вялікім драўляным доме ў цэнтры мястэчка. Загадчык — высокі, малады, рыжы мужчына з загарэлым тварам і цёмнымі ад загару рукамі, больш падобны на лесніка ці егера, устаў, працягнуў Шуру руку цераз стол, і старая падлога зарыпела пад ім. Паглядзеў на накіраванне, засмяяўся дабрадушна:

— Якраз у пору, дарагі мой, прычапаў! Месц няма, даю табе адмацаванне — і танцуй! Маеш, чаго хацеў! Але тут ты пралічыўся: паедзеш у Зарудзь, там настаўніцы радзіць

трэба, а мы яе ў дэкрэтны адпусціць не можам. Пасля, калі табе так не хочацца ў нас быць, трымаць не стану. Маладым у нас дарога. Не жанаты? Кватэры няма? Бацькі жывуць?

Адказу загадчык не чакаў, быццам ведаў, што нічога і нікога ў Шуры няма, і Шура не пакрыўдзіўся на яго, не стаў тлумачыць, што не прыехаў ён па адмацаванне, што яму трэба работа.

Загадчык зноў устаў з-за стала, зноў зарыпела пад ім падлога.

— Прабачце, што не магу пагаварыць з вамі болей. Спазняюся на выканком. Клава вас аформіць і ўсё раскажа.

Ён паказаў рукой на дзверы ў суседні пакой.

Афармленне заняло хвілін дваццаць, і Шура ехаў назад па той самай шашы, злез на трыццатым кіламетры ад горада, як і расказвала Клава, ля павароткі да вёскі Іванкі, зняў балоневы плашчык, ямчэй падхапіў саквояж, ішоў ходка, молада, пільна акідаў позіркам і пацямнелае поле пшанічнага ржышча з невысокімі аселымі сціртамі саломы, з балотцамі, у якіх ужо зарудзелася ажарсцвелая асака і цёмна лускавілася вада. Ён спяшаўся, рады, што ўсё так проста і скора ўладкавалася, за адзін дзень.

Пэўна, многа Іванаў жыло ў Іванках, вёску выбудавалі ў адну вуліцу, на паўтара кіламетры, і Шуру хацелася хутчэй выйсці ў поле, дзе вальней ветру і менш цікаўных вачэй.

Непадалёку за вёскаю яго дагнаў светлы «Масквічок», прыпыніўся. Шура падбег, прачыніў дзверцы, і мужчына за рулём толькі кіўнуў галавою — сядай. Так нічога і не запытаўся, толькі, як скіраваў на палявую дарогу за метраў дзвесце ад наступнай вёскі, прытармазіў:

— У Зарудзь?

Шура кіўнуў галавою, і машына спынілася.

Школу ён пазнаў здалёку па шчытах на баскетбольнай пляцоўцы, па турніках. На двары на круглых клумбах цвілі кусты жоўтых вяргінь, бялелі, нібы вялікія рамонкі, «ленінградкі», сінім сумам дацвітала «бабіна лета». І драўляны, накрыты шыферам будынак, і густа парослы муравою з белымі вытаптанымі сцежкамі двор, і нават чуць прагнілая дошка на прыступках — усё было, як у ягонай школе, даўно...

У маленькай баковачцы з шыльдачкаю «Настаўніцкая» пахла старою папераю. Адзін кут займала грубка, у дру-

гім — этажэрка з сшыткамі, са старэнькім «Рэкордам» першага выпуску, ля сцяны злева — канапа, над ёю паліца з падшыўкамі часопісаў, насупроць канапы, ля другое сцяны, засланы чырвоным стары двухтумбавы пісьмовы стол.

За гэтым сталом і сядзеў круглатвары, дабрадушны на выгляд мужчына ў шэранькай кашулі, пад гальштукам; лоб у мужчыны круглы, чысты, залысіны ў доўгіх з сівізною валасах. Чуць прыплюшчаныя, як быццам падпухлі, павекі, усмешлівыя вочы пасур'ёзнелі, нават насцеражыліся спачатку, і толькі, калі сказаў Шура, чаго ён тут, вочы зноў паглядзелі спакойна і ўпэўнена.

— А, добра! — мужчына пасвятлеў з твару, пацёр рукою пульхнаватае падбароддзе.— Добра, з радасцю вас прымем. Мяне завуць Васіль Аляксеевіч.

Дырэктар працягнуў руку, грубую, шырокую, без мазалёў, з далікатнаю белаю скураю.

— Шура... Аляксандр Пятровіч.

Дырэктаравы вочы хітравата ўсміхнуліся.

— Пачакайце хвілінку, Аляксандр Пятровіч, я тут паперку кончу пісаць. Зараз і званок, пазнаёмлю вас з калегамі.

Ён зноў нахіліўся над сталом, і Шуру стала няёмка ад таго, што зараз будуць аглядаць яго, знаёміцца і што ён не запомніць адразу ўсіх, і потым будзе зноў перапытвацца, як завуць каго. Хаця яму даўно пара перастаць саромецца, як хлопчыку ў людзях.

Яшчэ да званка ў настаўніцкую зайшла невысокая жанчына, прытуліўшы да грудзей класны журнал і стос сшыткаў. Яна павіталася, паклала сшыткі на ражок дырэктарскага стала.

Светлыя валасы яе былі акуратна зачасаны і заколаты на патыліцы грабянцом, твар невялікі, круглы, з дробнымі, ледзь прыкметнымі маршчынкамі і пад вачыма, і ля губ, і ля вушэй, толькі з-пад чорных броваў спакойна глядзелі сінія маладыя вочы. І ў тым, як павіталася яна, як нетаропка і ўпэўнена прысела на канапу, акінула позіркам Шуру, адчуваўся спакой чалавека, які ведае, чаго варты сам і ягоная работа.

Калі Васіль Аляксеевіч сказаў, што гэта новы настаўнік, яна ўсміхнулася — падумала была, быццам інспектар — зарадавалася, бо толькі яна, Марыя Антонаўна і Валерыя Канстанцінаўна мовазнаўцы, і каб не ён, Аляксандр Пятровіч, то ёй бы давялося замяняць Валерыю Канстанцінаўну.

Жанчына гаварыла шчыра і проста, і Шуру было добра слухаць яе гаворку, і здавалася, што яны даўно знаёмы і што ён прывык да яе мяккага, без цвёрдага вымаўлення «р».

І пасля, як толькі празвінеў званок і заляпалі дзверы класаў, у настаўніцкую, як вучаніца, убегла высокая дзяўчына ў вузенькай спаднічцы і вішнёвым світары з пахлапечаму коратка астрыжанымі валасамі.

— Марыя Антонаўна, каб вы ведалі!..

Дзяўчына асеклася, прыкусіла мізінец, паглядзела на Шуру.

— Гэта, Пятровіч, наша школьная мамка, ага. Яна малодшыя класы вядзе. Марыя Васільеўна, а прозвішча яна скора на другое памяняе.

Дырэктар скончыў пісаць, насмешліва паглядзеў на дзяўчыну, і яна пачырванела, азірнулася, быццам нешта забыла, і хуценька выслізнула на калідор.

— Ох, нявестка!..

Дырэктар дабрадушна ўсміхнуўся.

Апошняй у настаўніцкую зайшла крыху ссутуленая, хударлявая жанчына з вялікаватым і чуць гарбатым носам. І, можа, ад таго, што сутулілася, была яна падобна на птушку, якой і холадна і адзінока на ветры.

— Ну вось вам, Аляксеевіч, і новы настаўнік. Не тое што мы, чарапкі старыя, з вышэйшай адукацыяй, малады чалавек.

Голас у жанчыны быў нечакана моцны, і хоць Лідзія Аляксандраўна ўсміхалася, Шуру стала няёмка за сваю адукацыю, і ён не ведаў, ці сказаць што, ці прамаўчаць. Адразу знік добры настрой і ўпэўненасць у сабе, адчуванне сваёй блізкасці да гэтых незнаёмых людзей, якое было ўзнікла.

Дырэктар нібы зразумеў Шуру, коратка зірнуў на настаўніцу, і яна толькі сцепанула плячыма, пачала перагортваць класны журнал.

Але гаворка, якая была пачалася з Марыяй Антонаўнай, перапынілася, і Шура ўжо хацеў, каб дырэктар хутчэй павёў яго з сабою, выйсці з настаўніцкай адзін не адважваўся, і ад гэтай цішыні ў маленькім пакойчыку ўсім было няўтульна.

Дырэктар зграб са стала ў шуфляду паперы, апрануў сіні плашч, прабурчаў, што столькі прысылаюць цыркуляраў — хоць наймай пісара.

У прыкараткім плашчы, у шэрай каракулевай шапцы, якая некалі была ў модзе, ён павёў Шуру спачатку ву-

лачкаю, потым вузкаю вуліцай з каляінамі ад машынных колаў, са старымі, пазелянелымі ад лішайніку платамі. Пра Лідзію Аляксандраўну не ўспамінаў, распытваў у Шуры пра жыццё, расказваў пра сваё, дабрадушна, з гумарком, быццам насміхаўся, і Шура адчуваў, што ён хоча развесяліць яго, каб не звяртаў увагу на тое, што было ў настаўніцкай, каб паверыў малады настаўнік у «невялічкі, дружны калектыў».

Дырэктарава хата стаяла крыху воддаль ад вуліцы за маладым, моцным ужо садам. Плот штыкетны, пафарбаваны, вароты з жалезных прутоў, асобны ход да невялікага хлява, выкладзеная цэглаю сцяжынка да веранды. Вокны вялікія, дах цынкавы, некалі быў далёка відаць, гэта цяпер падрос сад, і сама будыніна нібы прысела да зямлі.

— Быў час, можна было выбудавацца, толькі наперад глядзець не ўмелі. Так можна было выбудавацца!

Васіль Аляксеевіч махнуў рукою, і Шура не зразумеў яго незадаволенасці і незразумелай крыўды немаведама на каго...

...— Вы ўжэ не спіце, Пятровіч?

Гаспадыня выглянула з кухні, запыталася чуць нараспеў, усміхнулася, бліснула залатым зубам. Яна даўно заўважыла, што Шура не спіць.

— Зараз устаю.

Шура ўспомніў, як маці хацела, каб ён стаў настаўнікам, палучаў грошы, спаў і хадзіў чыста, як іхні вясковы настаўнік Аляшкевіч. Шура-то цяпер ведаў, што, каб мець грошы і хадзіць чыста, можна быць не толькі настаўнікам, ды не надта вялікія і лёгкія настаўніцкія грошы. Але галоўнае цяпер, што ў жыцці зноў усё ясна, проста і добра.

III

Непрыкметна адыходзілі светлыя і спакойныя вераснёўскія дні. Яшчэ не пачаліся дажджы, касыя, з хлёсткім пранізлівым ветрам, калі на цэлыя дні шарэе, прыпадае да зямлі цяжкае неба. Стомлена, самлела, выстойваліся на тым бярозы, клёны, асіннік у барвовым, чырвоным, жоўтым лісці, налітым густым свежым восеньскім сокам. Страшна было падумаць пра лістабой, які за адну ноч абкалоціць, разнясе па свеце дарагую, залатую плату за пражытую радасць першага зялёнага лісціка, за дабрату чэрвеньскай зорнай цішыні, за ўдыхнуты жніўеньскі водар жытнёвых палеткаў.

Шура спачатку ўзяўся ўставаць а палове восьмай, рабіць зарадку, мыцца халоднаю вадою да пояса, не спяшаючыся збірацца на работу, снедаць разам з Васілём Аляксеевічам, але праз тыдзень усё больш і больш пачаў залежвацца ў ложку, а потым і зусім уставаў, каб толькі ўспець паснедаць і не спазніцца да пачатку ўрокаў.

Васіль Аляксеевіч выходзіў з дому раней, і, калі туды прыходзіў Шура, у настаўніцкай ужо сядзела і Марыя Антонаўна, правярала сшыткі на канапе. Пазней з'яўлялася Лідзія Аляксандраўна.

Дырэктар нязменна займаў сваё месца, калі ў яго былі ўрокі, перагортваў падручнік па гісторыі, калі не, штосьці пісаў, сур'ёзны, заняты чалавек, і ніхто не мог парушыць цішыню: так заведзена не першы год. Няма чаго пераказваць вясковыя росказні, лепш аднавіць у памяці матэрыял урока. Шуру часам хацелася ўсміхацца з манументальнай паставы дырэктара за сталом і з таго, як пасопвала ў нос, невядома навошта перакладвала сшыткі на этажэрцы Лідзія Аляксандраўна, і не магла трываць — не давалі спакою «апошнія звесткі». Але смяшней за ўсё было глядзець, як настаўнікі клалі на дырэктарскі стол стосікі сшыткаў з планамі ўрокаў, як ён нетаропка іх перагортваў. А Шура першыя дні баяўся гэтай праверкі, пакуль не зразумеў, што хоць і глядзіць Васіль Аляксандравіч у сшыткі сур'ёзна, цікавіць яго дата, а не тое, як там напісаны план.

Часта гэту завядзёнку парушала толькі Марыя Васільеўна. Убягала ў настаўніцкую перад самым званком.

— Што, Марыя Васільеўна, дома званок пачулі?

— Васіль Аляксеевіч...

— Зноў будзільнік не завялі, га?

— Не, але...

— У школу вы са званком прыходзіце, а першакласнікаў пасля ўрокаў затрымліваеце!

— Што я магу зрабіць? Праграма новая, а дзеці мае не ў садзіку ў падрыхтоўчай групе былі, а з бабкаю на печы, яна іх у школу рыхтавала!

— Гэта я без вас ведаю. Гэта не нам з вамі рашаць і абмяркоўваць. А дзяцей не затрымлівайце, цяпер цямнець пачынае раней. Будзеце спазняцца ў школу, я вашага кавалера пралаю, каб спаць вам даваў...

— Вы скажаце, Васіль Аляксеевіч!

Марыя Васільеўна толькі крышку чырванела і ўсміхалася — жарт падабаўся ёй. Яна ведала, што дырэктар любіць яе і ўсё даруе.

Пасля званка Шура імкліва заходзіў у клас, на хвілінку прыпыняўся ля стала:

— Барэйша, устань як след, чаго сагнуўся?

Барэйша нехаця выпростваўся — высокі, нясkладны падлетак у пінжаку з прыкараткімі рукавамі.

— Сядайце. Хто адсутнічае? Раманаў? Астатнія ўсе?

— Усе.

— Добра. Хто сёння не падрыхтаваўся да ўрока?

Заходзіць у клас энергічна, па-дзелавому пачынаць урок ён сам прывык, а пытанне, ці ўсе падрыхтаваліся да ўрока, было традыцыйнае — калі вучань прызнаецца, настаўнік звычайна не ставіць дрэнную адзнаку. Гэта як узнагарода за шчырасць.

Стрыгельскі ўстаў, чуць паблажліва ўсміхнуўся, быццам яго зараз будуць лаяць за нешта нязначнае. Шура наперад ведаў, што скажа Стрыгельскі, і запытаўся:

— Што нам скажаш, Стрыгельскі?

— Ну, гэта самае, я не ведаю добра... да канца.

Клас заварушыўся, прытоена загуў. Шура ўжо тры разы падымаў вучня расказаць адзін і той жа вершык на памяць, і Стрыгельскі кожны раз адмаўляўся, а цяпер быццам ад сораму нагнуў галаву і цікаваў спадылба. І па гэтым зацятым позірку Шура здагадаўся, што хлопец хоча, каб яму нарэшце паставілі адзнаку — абы-якую — і болей не чапалі, пакуль ён сам не папросіць, каб «выправіць» адзнаку, як гэта рабілася неаднойчы.

Шура незаўважна кіўнуў вокам у класны журнал: калі паставіць «двойку» зараз, то і за чвэрць давядзецца выводзіць нездавальняючую адзнаку, а потым, на педсавеце будзе падлічана, па чыіх прадметах сама болей двоечнікаў. Ён пакіне Стрыгельскага пасля ўрокаў і прымусіць сядзець да таго часу, пакуль ён не вывучыць вершык. Шура ўспомніў, што ў яго няма двух апошніх урокаў.

— Раскажы нам пачатак, калі не ведаеш канец...

Стрыгельскі пакруціў галавою.

— Я, гэта самае, забыўся ўжэ...

Шура ўстаў з-за стала, падышоў да вучня, спакойна і роўна, каб чулі ўсе, сказаў:

— Ты нідзе не дзенешся, вершык вывучыш.

І пакуль Шура ішоў да стала, Стрыгельскі не садзіўся, разгублена глядзеў услед, а маленькі, рабы ад вяснушак, Шукала не вытрываў, перагнуўся з першае парты паглядзець, ці і праўда настаўнік нічога не паставіць Стрыгельскаму ў журнал.

— Цікава, Шукала? Я от зараз цябе да дошкі выклічу. Вучань прыціх — ён адказваў на мінулым уроку...

Шура ўсё ж не выклікаў Шукалу, урок пайшоў звыкла, роўна, выклікаў да дошкі трох чалавек, чацвёртаму паставіў адзнаку за адказы на пытанні, успеў растлумачыць новы матэрыял, задаць кантрольныя пытанні і ў настаўніцкую ішоў спакойна.

Шура ведаў, што толку ад Стрыгельскага не даб'ешся, што з восьмага класа яго ўсё роўна «выпусцяць», каб не мець надалей клопату, а таму лепш выклікаць яго тады, калі зможа выплыць на «троечку». А за гэты вершык нікуды не дзенешся, давядзецца пакідаць пасля ўрокаў...

Шура з першых дзён адчуў нейкі патаемны рытм школьнага жыцця і радаваўся, што работа пайшла адразу лёгка і проста, быццам ён век настаўнічаў, не адбірала лішне часу. Толькі нельга апускацца ніжэй даўно вызначанага невядома кім узроўню, каб і збоку не было відаць, што ты толькі адбываеш павіннасць. Усё павінна быць добра, правільна, так што і не абвінаваціць ніхто цябе... І ўсё ж...

Сваё новае прыўнёс у школьнае жыццё і Шура — ва ўсіх класах навучыў вучняў дружна ўставаць, калі заходзіць настаўнік або канчаецца ўрок. Варта было толькі некалькі разоў патрэніраваць увесь клас садзіцца і ўставаць, а ўсё ж Васіль Аляксеевіч заўважыў гэта, параіў і астатнім настаўнікам рабіць. Увогуле, Шуру пашанцавала на дырэктара, і гэта ён разумеў.

Васіль Аляксеевіч стаяў ля прыёмніка, круціў за кацёлку настройкі і, калі зайшоў Шура, выключыў.

— Як там у вас Стрыгельскі?

— Стрыгеліць. Трэці раз падняў сёння, трэба было двойку ставіць. Гэтых пераросткаў хоць бы ваенкамат прымусіў. У войска скора, а вучобы з іх...

— Э-э, Пятровіч, у мяне некалі такая ж гарачая галава была. Далі мне за такую прапанову і ў райкоме, і ў раяна!

Васіль Аляксеевіч засмяяўся, быццам успомніў нешта прыемнае, пакруціў галавою, як бы дзівіўся з тае наіўнасці.

— От адно мне здаецца рэальным: каб за кожнага другагодніка бацькі плацілі, хай не многа, але плацілі. Так сказаць, адваротнае матэрыяльнае стымуляванне. Тады б нам і ўсенавуч можна было б выконваць, і алгебра лягчэй засвойвалася б, і новая праграма не такою цяжкою была б... На ўсё трэба свой час, умовы, а мы не дараслі яшчэ да многага, пераскокваем цераз адно, ловім другое...

Шура заўважыў, што дырэктар гаварыў стомлена, роўна, быццам тлумачыў нешта даўно невядомае, з чым ён

даўно прымірыўся і лічыць, што гэта і павінна так быць, і нечага нават спрабаваць перайначыць.

— Я вам не гаварыў, Пятровіч. Лідзія Аляксандраўна скардзілася мне, што вы да яе дачкі, Валі, быццам прыдзіраецеся, заніжаеце адзнакі... Гразіла не даравіць. У нас з ёю ніхто не хоча сварыцца, усе свае, вясковыя... А ты правільна зрабіў! Я ёй гэта таксама сказаў, і не адступай ад свайго...

Дырэктар перайшоў на прывычнае «ты», нават усміхнуўся Шуру бадзёра.

— У нашай рабоце няма як брак рабіць. Будзем мы патураць дзіцяці — скалечым яго. А Валя ў Лідзіі Аляксандраўны разумная і здольная дзяўчынка, і нам трэба глядзець, каб з яе сапраўдны чалавек вырас, гэта наш абавязак! Мы павінны пра гэта памятаць заўсёды» — Дырэктар кашлянуў, быццам гаварыў прамову дзе з трыбуны і яму падабалася, што так ён добра сказаў, і што малады настаўнік глядзіць на яго са здзіўленнем — не чакаў такога ад старога дырэктара. І Васіль Аляксеевіч усміхнуўся, памяркоўна, проста, як таварышу, сказаў:

— А са Стрыгельскім ты не надта маракуй, Пятровіч. За гэту чвэрць у яго двойкі будуць па алгебры і па фізіцы, так што ён усё роўна двоечнік...— Дырэктар разумнымі прыжмуранымі вачыма глянуў на Шуру: — Гэта некалі будуць хваліць ці ганіць, якога мы выхавалі чалавека. Пасмяротна, як гаворыцца. А практычна добры настаўнік той, у каго вучні засвоілі праграмны матэрыял! У каго высокі працэнт паспяховасці! Май гэта на ўвазе, Пятровіч!

Васіль Аляксеевіч падміргнуў Шуру — ведай нашых! — і выйшаў з настаўніцкае на калідор, які аж разлягаўся ад тупату і вясёлага крыку. «Што гэта тут такое, Кашкан?» — пачуў Шура ўжо з-за дзвярэй дырэктарскі голас ў цішыні, якая імгненна запанавала на калідоры. І, пакуль дырэктар ушчуваў вучня, Шура падышоў да палічкі з журналамі, узяў патрэбны і супроць прозвішча Стрыгельскага замест кропкі паставіў «двойку».

IV

Адкладваць надалей не было як: Васіль Аляксеевіч дамовіўся з магазіншчыцаю, каб прывезла посуд, перагаварыў з Янінаю з Русакоў, і яна згадзілася пайсці кухаркаю ў школьную сталоўку... З людзьмі абзадачыўся, а галоўнага

так і не зрабіў — не пагаварыў са старшынёй наконт будынка.

І зараз, слухаючы спакойную і цёплую яшчэ восеньскую ноч за сценамі хаты, сам спакойны, думаў пра тое, як раптам сталася, што стаў даўно ён далёкі ад калгаса і ад сельсавета, а пасля ж вайны калгасны старшыня, сельсавецкі і ён, дырэктар школы,— адна рука была, рашалі і вяршылі і калгасныя, і сельсавецкія справы... Праўда, даўно не засталося тых партызанскіх старшынь. Ён-то толькі ўтрымаўся на сваім месцы... І ад думкі пра старшыню, «кучаравага малайца», як ахрысціў яго сам сабе Васіль Аляксеевіч, стала не па сабе — неўзлюбіў яго Васіль Аляксеевіч з першых дзён, хоць за тры гады старшыня многа добрага зрабіў у калгасе, нічога не скажаш, але гэта не так і яго заслуга, а таму, што нарэшце дайшлі рукі і да калгасаў, далі ім і сродкі, і тэхніку... А старшыня не ўнімаецца, варушыцца і варушыць усіх, не дае прыпыніцца і лічыць, што ўсе павінны так, як і ён, лузацца са скуры. Адкуль толькі ў яго столькі ўпэўненасці, што ўсё пераробіць пасвойму, што інакш і быць не можа! Нават і ў школу некалькі разоў дапяў выступаць перад вучнямі, расказваў пра калгас, агітаваў, быццам ён, Васіль Аляксеевіч, горш гэта можа зрабіць, ды і паможа гэтая агітацыя!.. І яшчэ старшыня з фінскага калгаснага доміка, у якім у свой час жылі старшыні, зрабіў медпункт. Калі надумаўся застацца жыць, то можна было ў калгаса купіць гэты домік, невялікія грошы, абкласці потым цэглаю — і хата была б на век. У такім прытачным месцы будыніна: сад калгасны пад вокнамі, сажалка.

Хаця некалі і сам Васіль Аляксеевіч быў перакананы, што свет перавернецца, калі ён не пабудуе школу; бярвенне з лесу вазіў, сам зруб рубіў, паехаў вучыцца завочна, каб больш ведаць, каб дзяцей вучыць як след...

Васіль Аляксеевіч ведае цяпер, што зямля-то ў другі бок не закруціцца, які ты ні ёсць, а спакойна будзе несці чалавека да сканчэння ягоных дзён. А калі перад канцом жыцця паглядзіць чалавек назад, то акажацца, што і жыцьто не жыў, толькі спадзяваўся...

Урэшце, старшыня ніколі ні ў чым не адмаўляў Васілю Аляксеевічу, і прасіць ён ідзе не сабе; вось толькі непрыемна, што зноў будзе старшыня жартаваць з яго, быццам хлапчука падражніваць, пра якога ведае нешта такое...

Васіль Аляксеевіч ведаў, што на нарад у старшыні збіраюцца ў сем гадзін, і прымеркаваў, каб трапіць, калі спецыялісты разыдуцца, а сам старшыня не паспее ўцячы

з канторы — удзень яго няма чаго і думаць заспець дзе-небудзь у кабінеце.

Васіль Аляксеевіч абышоў вакол школьны сад, прайшоў па ўзмежку ля плота, мацаў, ці не зусім пагнілі слупкі, жэрдкі, бачыў, як разыходзіліся брыгадзіры, механізатары, нешта доўга даказвалі адзін аднаму ў варотцах загадчык свінафермы і заатэхнік. Адзін маленькі, прэнткі, другі высокі, як пустая коласам жыціна. Яны так і не дайшлі толку, пайшлі поруч па дарозе, і заатэхнік нізка нахіліўся да загадчыка, быццам не мог пачуць, што той гаворыць.

Старшыня быў ужо на выхадзе, нешта злосна гаварыў механіку, і той не апраўдваўся, толькі злосна кінуў у кут міма сметніцы недакураную цыгарэту.

— Добрай раніцы, Пётр Нічыпаравіч,— Васіль Аляксеевіч падаў руку і не саступіў з дарогі старшыню.

— Добрай раніцы,— коратка адказаў той, памкнуўся ісці да дзвярэй, але Васіль Аляксеевіч прытрымаў яго.

— Пагаварыць трэба, Пётр Нічыпаравіч.

— Добра. А ты мне што хочаш зрабі, а каб камбайн быў адрамантаваны і пасля абеду на полі рабіў работу! — загадаў ён механіку.— Дай мне, Васіль Аляксеевіч, пару камбайнаў на буракі, я цябе ганаровым калгаснікам зраблю, пенсію буду да смерці плаціць. А не — хоць памажы іх дастаць.

Вочы ў Мацкевіча знаёма, весела прыжмурыліся, густа збегліся пад імі маршчынкі. Сам ён высокі, цемнатвары ад загару, у карычневых, ладна падагнаных штанах, асенніх, пад колер штаноў, чаравіках з круглым наском і шырокім рантам, у белай кашулі ў палосачку, пад гальштукам, у расшпіленым шэрым пінжачку быў больш падобны не на старшыню, а на франтаватага спартыўнага трэнера.

Дарэмна Васіль Аляксеевіч спадзяваўся, што механік сапсаваў старшыні настрой і таму будзе не да жартачак.

— Калі ласка, Васіль Аляксеевіч, заходзь.

Кабінет у старшыні невялічкі, бакоўка з адным акном, ля якога стаяў пісьмовы паліраваны стол, а ўздоўж сцен — крэслы.

Старшыня прысеў на крайняе крэсла і моўчкі паказаў Васілю Аляксеевічу на суседняе.

— Слухаю, Васіль Аляксеевіч.

— Хачу, Пётр Нічыпаравіч, каб ты мне аддаў старую кантору.

— Дачу, Цімошак, сабраўся будаваць? Такую дачу не кожнаму можна мець.

Старшыня ўсміхнуўся, быццам яму было цікава знарок дражніць дырэктара.

— Я сур'ёзна гавару, Пётр Нічыпаравіч. Калі ты не згодзішся, буду падымаць пытанне на партсходзе, на праўленні, а калі трэба...— Васіль Аляксеевіч не дагаварыў, заўважыў смяшынкі ў вачах старшыні, спахапіўся, што гэтыя пагрозы смешныя, збянтэжана дадаў:— Ага.

А старшыня ўсё прыжмурана глядзеў на дырэктара, як на хлопчыка, якога ён бачыць наскрозь, і Васіль Аляксеевіч памкнуўся было падняцца, каб пайсці.

— Васіль Аляксеевіч, ты ж мне толкам раскажы, што да чаго.

Мацкевіч сказаў гэта спакойна, дзелавым тонам, і пакуль гаварыў дырэктар, глядзеў у акно; сышліся над пераноссем складачкі, твар быў стомлены; павекі ад недасыпання прыпухлыя, а кудлатыя, густыя яшчэ валасы дробна пабіты сівізною. Ён некаторы час памаўчаў пасля таго, як скончыў гаварыць Васіль Аляксеевіч, усё глядзеў у акно.

— Добра прыдумана. Талкова. Думаю, праўленне не будзе супраць. Толькі людзей я табе, Васіль Аляксеевіч, не магу даць на рамонт. Дай бог маім будаўнікам да халадоў кончыць цялятнік.

Мацкевіч глядзеў на дырэктара стомлена і сур'ёзна, і толькі тады падумалася Васілю Аляксеевічу, што яны недзе аднагодкі, а калі і ёсць розніца, то на год-два.

— Рамонт я сам з хлопцамі зраблю.

— Матэрыял у нашых будаўнікоў вазьмі. Я скажу Дашкевічу. Толькі ўсё не за так,— старшыня ўсміхнуўся, і Васіль Аляксеевіч падумаў, што старшыня зноў састроіць жарт.— Ты мне на пару дзён, пакуль цяпло, дай школьнікаў. Я па другому разу капалкі пушчу па бульбянішчы. Дзецям не цяжка будзе збіраць, а мне вялікую работу зробяць.

— Вядома, дам.

Старшыня кіўнуў галавою — падзякаваў — адкінуўся да спінкі крэсла, расслабіўся ўсім целам, быццам цяжка было нават паварушыцца, але ўстаў нечакана лёгка, зноў прыжмурана глянуў на Васіля Аляксеевіча:

— Слухай, Васіль Аляксеевіч, ішоў бы ты замест Дашкевіча да мяне брыгадзірам, а то чалавека другі год трымаю, не пускаю на пенсію, замену не найду. Ты будавацца любіш і ўмееш...

І калі хвіліну назад Васілю Аляксеевічу з жалем падумалася, што старшыня проста няўдачнік, чалавек, які на старасць год так і не знайшоў, не выстачыў для сябе ўтульнага куточка, і яму можна паспачуваць, і Васіль

Аляксеевіч рады быў бы паспачуваць, пацешыць сябе, што ён сам-то лепей сумееў у жыцці,— зараз Васіль Аляксеевіч зразумеў, што не патрэбна яго спачуванне, і яму стала не так крыўдна ад жарта, як ад таго, што зноў старшыня падмануў яго...

— Ты, Мацкевіч, каб мог, то і пастухом бы мяне зрабіў! За што ты мяне не любіш? Дарогу я табе перайшоў?

Васіль Аляксеевіч нібы збоку пачуў свой глухі, хрыплаваты голас, адчуваў, як цёплыя тоненькія іголачкі закалолі ў пучкі пальцаў, і ведаў, што зараз ён не стрымаецца, выкажа ўсё!

— Перастань, Аляксеевіч. Гэта ты мяне не любіш за тое, што ты харошы, а я бачу цябе наскрозь, разгадаў я цябе, чым ты жывеш... От ты мяне за гэта і не любіш, баішся, быццам я ўсім пра гэта раскажу. Таму так цябе і мучыць... А расказаць-то я нічога і не змагу, усё юрыдычна правільна ў цябе, талкова, па-гаспадарску, як некалі дзяды казалі.

І ўжо вочы старшыні глядзелі на Васіля Аляксеевіча спагадліва.

— Мне лепш было б, каб ты не быў пустым месцам у калгасе, не толькі значыўся ў партактыве, чытаў лекцыі на святы. Ты ведаеш калгаснае жыццё, ты мне многа мог памагчы. Хаця я да цябе ніякіх прэтэнзій мець не магу, і сімпатый таксама. За жарты прабач, пастараюся надалей вытрымліваць чыста дзелавую этыку. Насільна міл не будзеш. А дарогу хай бы ты мне перайшоў: не аднаго двоечніка раз у два гады ў калгасе пакінуў, а цэлы клас выдатнікаў... Прабач, Аляксеевіч, мне пара ехаць.

Васіль Аляксеевіч нічога не адказаў, нечакана збянтэжаны гаворкаю старшыні, кіўнуў толькі галавою ў знак развітання, выйшаў следам за гаспадаром, прычыніў дзверы, бачыў праз акно, як молада прайшоў старшыня да «козліка», пачуў, як ляпнулі дзверцы, і на гэтым месцы, дзе стаяла машына, засталася толькі лёгкая аблачынка дыму.

І толькі тады Васіль Аляксеевіч азірнуўся па баках — ці не чуў хто іхняе гаворкі, спехам выйшаў на вуліцу, выцер невядома чаму спацелы твар, і, забыўшыся, што думаў зайсці на канюшню і запрэгчы каня, паволі ішоў да школы, і ненавідзеў сябе, што не абсек гэтага выскачку, а даўся, каб самога прабралі, як хлапчука...

У настаўніцкай яшчэ нікога не было. Уключыў прыёмнік, распрануўся. Пасопваючы ў нос, Васіль Аляксеевіч выняў з шуфляды стала пакецік соды, адсыпаў на паперку,

з паперкі высыпаў у рот, запіў цеплаватаю і непрыемнаю вадою з графіна, прыслухаўся — пячайка не праходзіла — узлёг грудзьмі на стол.

Крыху супакоіўся, пакруціў галавою, падумаў, што вось возьме і не пусціць вучняў на бульбу, а матэрыялы атрымае. І думка гэта была недарэчная.

Ён узяў аловак і пачаў падлічваць, колькі прыкладна трэба грошай, каб адкрыць сталоўку; захапіўшыся, шпаркія крокі на калідоры пачуў толькі ля самых дзвярэй у настаўніцкую, няўцямна паглядзеў на Лідзію Аляксандраўну, якая з парога кінула на ягоны стол згорнуты ў трубачку вучнёўскі сшытак.

— Узяла сёння ў дзіцяці сшытак, яна мне не паказвала, баялася! Двойку ён Валі паставіў, каб яму вочы слупам сталі! Цяпер я маўчаць не буду!..

Васіль Аляксеевіч толькі мелькам глянуў на пакрэслены чырвоным алоўкам тэкст, на адзнаку — і не мог зразумець, што ад яго хочуць: думкі былі далёка і ад сшыткаў, і ад адзнак.

— Думаеце, як ён у вас жыве, як вы яго зяцем зрабіць хочаце, дык і ўсё можна! Век мяне дурною лічыце, абы пасмяяцца, самі за вочы Сцёбаю завеце, а цяпер і дзяцей маіх бэсціце!..

Ён зразумеў, што Аляксандр Пятровіч зноў паставіў Валі «двойку» па дыктанту, а гэта значыць, будзе і за чвэрць выведзена «тройка»...

Толькі з якога часу на яго крычаць нават у настаўніцкай?

— Я ў райком дайду, мяне не спыніце, я ў партызанах была!..

Лідзія Аляксандраўна падалася да Васіля Аляксеевіча, і сліна з рота пырснула і на сшытак, і на руку дырэктару. Нібы ад агню, каратка і моцна ўзмахнуў ён рукою, стукнуў па стале, што аж апякло далонь, і Лідзія Аляксандраўна адхіснулася назад, у вачах адбіўся спалох, толькі адкрывала і закрывала рот, быццам не стала голасу, ці ён проста не пачуў яе за сваім:

— Вон, а то я цябе вымету так, што і на зямлі месца не стане, не толькі ў гэтай школе!

Лідзія Аляксандраўна глядзела на яго руку, якая нервова мацала па стале, падступалася да шклянога цяжкае чарнільніцы, адступіла да парога, скоранька ляпнула за сабою дзвярыма. Васіль Аляксеевіч апусціўся на крэсла. Тоненька, напята гудзела ўвушшу, нібы яго толькі што аглушыла выбухам, і ён не мог успомніць, што было зусім

нядаўна, глядзеў праз акно, як подбегам шыбавала па вуліцы Лідзія Аляксандраўна, азіралася, быццам яе даганялі...

Ён не памятаў, калі так «зрываўся»; ад прыкрасці пакруціў галавою, паморшчыўся — нібы ўпершыню гэта такая выхадка Лідзіі Аляксандраўны.

Васіль Аляксеевіч адчуваў, як не перастае, лёгенька паколвае ў скроні, апрануўся, успомніў пра канюшню, заспяшаўся, каб кульгавы конюх Хведзька не выгнаў коней на пашу, а вярнуўшыся з канюшні, зазірнуў у настаўніцкую, сказаў Марыі Антонаўне, каб замяніла сваімі ўрокі Лідзіі Аляксандраўны, ведаў, што тая абавязкова «адхварэе» дзень, узяў хлопцаў-васьмікласнікаў, і, пакуль вазіў да сталоўкі дошкі, сухую тынкоўку, цэглу, гліну, прайшла пячайка, забыўся і пра старшыню, і пра Лідзію Аляксандраўну.

Ужо самым надвячоркам адпусціў дадому школьнікаў, завёў на канюшню, распрог каня, па дарозе дадому яшчэ раз зайшоў у будучую сталоўку, патупаў, выйшаў, замкнуў на вісячы замок.

Надвячорак быў сухі, халаднаваты, без ветру; сонца свяціла ярка, чырвона, і неба здавалася высокім, зеленаватым; і ў паветры была здаровая маладая свежасць, як на пачатку вясны, калі гэтае ж самае зеленаватае неба, чырвонае сонца і зямля яшчэ закрыта снегам і доўга да цёплага сонца, але на брылях гурбаў чуць прыадтае за дзень снег і ў вячаровым сонцы халаднавата паблісквае далікатны ледзяны карунак.

І ад гэтай свежасці на душы рабілася лягчэй, вальней хацелася дыхаць, і нават такія нядаўна значныя жыццёвыя клопаты здаваліся дробязнымі; і Васіль Аляксеевіч ужо шкадаваў, што пагарачыўся з Лідзіяй Аляксандраўнай, што яна і на самай справе можа напісаць скаргу, ёй гэта проста, а яму толькі не хапала камісіі, калі прыйшоў на работу новы загадчык райана...

Васіль Аляксеевіч толькі сцепануў плячыма — успомніў, як крычала яна, як варушыліся яе сінія вусны!

Замуж толькі гаворыцца што выйшла — за Сцёпку-п'яніцу, пачала яго перавучваць, дзеці растуць, а яна, як пачне бойку, уся вёска збіраецца, бы на спектакль... А Сцёпка як быў, так і застаўся Сцёпкам. Сама знервавалася, усё здаецца, што ёй толькі нядобрага людзі хочуць...

Не, трэба было яму раней, як пачалі накіроўваць настаўнікаў з адукацыяй у школы, зволіць яе — яшчэ і сям'і не мела, і загадчык райана згадзіўся б, а зараз няма

як, хоць тая яе даваенная даведка не дакумент, што скончыла яна два курсы, вывучала нямецкую мову...

Ды і самому яму не трэба было падбадзёрваць Аляксандра Пятровіча, калі той паставіў першы раз Валі дрэнную адзнаку.

Урэшце, усё гэта перамелецца, а да раённай нарады добра было б адкрыць сталоўку, і ён яе адкрые.

Ішоў Васіль Аляксеевіч лёгка, упэўнена.

V

Роўна пастукваў на стале будзільнік, і нязвыкла ціха было на кухні. Можна не ўставаць, спаць да абеду, пакуль не захочацца есці самому і не трэба будзе карміць парсюка, якому Іванаўна прыгатавала ежу, толькі занесці і выліць у карыта.

Шура прывык ужо да спакойнага жыцця на кватэры ў дырэктара, прывык рана класціся, позна ўставаць; дні сталі падобныя адзін да аднаго; ён усё збіраўся купіць стрэльбу, хадзіць на паляванне, але адкладваў, супакойваў сябе тым, што ён тут часова; от тады, як пераедзе на новае месца, дзе будзе працаваць пастаянна... Ён не хацеў прызнавацца самому сабе, што яму падабаецца такое ціхае непрыкметнае жыццё, калі цябе ніхто не турбуе і не прымушае турбаваць іншых. Жыві, як табе хочацца... І ніхто ў цябе допыту здымаць не будзе.

Шура адкінуў коўдру, саскочыў на падлогу, некалькі разоў прысеў, памахаў рукамі, заслаў ложак, падбіў падушку.

Раздзеты да пояса, доўга мыўся на двары, фыркаў ад халоднае вады, расціраўся ручніком. Потым у пакоі апрануўся ў касцюм, наглянцаваў чаравікі, выцягнуў з чамадана шырокі стракаты гальштук, хоць невядома, навошта і куды так трэба збірацца — было задавальненне ад чыстага святочнага адзення. Паглядзеўся ў трумо: папаўнеў на настаўніцкіх харчах, трэба болей варушыцца, трэба! І тут жа ўспомніў, што даўно збіраўся зайсці ў бібліятэку, узяцца і па-сапраўднаму перачытаць класіку, не так як студэнтам — па дыяганалі. І зараней радаваўся, як будзе ісці восеньскім ранішнім халадком прыгожы і малады, удыхаць чуць гаркавы дым з ранішніх вясковых каміноў, і цёткі будуць здзіўлена і цікаўна пазіраць услед.

Шура лёгка, не вельмі спешна ішоў па сухой, вытаптанай сцяжынцы паўз плот, і святочны настрой не праходзіў,

хоць ужо і не пахла на дварэ гаркавымі ранішнімі дымкамі, і ніхто не глядзеў яму ўслед — жанкі даўно выпалілі ў печах і пайшлі на работу ў поле.

Бібліятэка была ў тым жа будынку, дзе кантора і клуб. Займала два пакойчыкі, адзін большы, застаўлены сталамі, на якіх раскладзены газеты і часопісы,— чытальня, а за чытальняй, у крышку меншым пакойчыку, і сама бібліятэка — стэлажы з кнігамі. У бібліятэцы было халаднавата, чуць вільготна, як і заўсёды ў мураванай будыніне, калі доўга не палілі ў печках або не было ўключана абаграванне.

У кутку пры дзвярах за сталом сядзеў хлопец з доўгіміваласамі, што аж закрывалі каўнер пінжака, з акуратнаю чорнаю барадою, якая была да твару і не рабіла яго старэйшым. Вочы ў хлопца былі чуць прыпухлыя і чырвоныя — мабыць, ён многа чытаў. На стале стаяла скрыначка з абанементнымі картачкамі, стосы кніг, вазачка на ручкі і алоўкі, зробленая з дуплістага бярозавага круглячка. Пахла кнігамі добра і прыемна, чуць пылам, як пахнуць заўсёды невялічкія бібліятэкі, дзе на паліцах тамы класікаў і на руках кнігі «пра шпіёнаў».

Хлопец устаў, працягнуў руку:

— Валодзя. Мясцовы культраб.

Шура назваўся.

— Што ж, запішам яшчэ аднаго чытача.

Валодзя ўзяў з вазачкі ручку і акуратна паставіў на чыстым бланку парадкавы нумар, потым гэтак жа няспешна запісаў прозвішча.

— Надоўга да нас? — запытаўся ён, не перастаючы пісаць.

— Да Новага года.

— Зайздрошчу табе! А я тут, як у турме.

Хлопец махнуў рукою, і Шуру здалося, што ён выпіўшы.

— Добрая ў цябе, Валодзя, работа. Кніг столькі.

— Ну яе!.. Усё роўна кіну.

Валодзя прыжмурыў вочы.

— Уяўляеш, касцюмчык, на нагах коры — люкс, кадру з ножкамі балярыны і ў спадніччы міні, маг на падлозе, цвіст, таршэрчык і інтымнае святло ў пакоі!.. Гэта называецца зараз успамінам пра шчасце... А я жыў так, я нават маляваў гэтыя ножкі з натуры, без міні нават. Цяпер я мастак-недавучка, вясковы бібліятэкар... Як гаварыў Бендэр, гэта вам не Рыо-дэ-Жанейра.

І Шура лёгка і адразу ўявіў яго на вуліцы горада, у раскляшоных штанах, у модных чырвоных шкарпэтках, даўгагрывага; і яго даўганогую сяброўку з падсіненымі павекамі і перламутравым лакам на кіпцях; і тое, як няспешна, віхляючыся, ішлі яны, коратка і шматзначна перагаворваючыся, паплёўваючы сабе пад ногі. Шуру заўсёды, калі бачыў такія пары, было шкада іх, як шкадуюць вясковыя людзі бяздомных калек; і яшчэ было прыкра і гадка, як і тады, калі бачыш, што чалавек прытвараецца старцам, калекам...

Валодзя ўстаў з-за стала:

— Калі ласка, выбірайце кнігі... Я скора вярнуся.

Шура ўспомніў, што дырэктар неяк расказаў пра Валодзю. Яго маці і зараз тэхнічкаю ў школе працуе. Яна не пусціла хлопца ў вучылішча, хацеў на сталяра вучыцца. І настаўнікі дапамагалі маці, угаворвалі, а потым і адзнакі «падцягвалі», каб лепшы атэстат быў, а старэйшы брат уладкаваў яго ў мастацкае вучылішча — маляваць хлопец быў здатны. Потым спіўся, з вучылішча выключылі, быў ажаніўся, кінуў жонку з дзіцем, і з горада выселілі яго, зноў жа брат тут уладкаваў на работу ў бібліятэцы... Хоць тут не Рыо-дэ-Жанейра, а нікуды Валодзю адсюль пакуль што не вырвацца, не «пражвырнуцца» асфальтавым тратуарам з транзістарам у руцэ.

Кнігі Шура глядзеў няспешна, перагортваў, адкладваў, і адкладзеных назбіралася болей за дзесятак. Ён не заўважыў, калі вярнуўся Валодзя, зноў сядзеў за сталом, пакурваў цыгарэту, і выгляд у яго быў сумны, як у чалавека, якому не пашанцавала, але які не хацеў, каб пра гэта ведалі. І кнігі запісваў ён не з такою асалодаю, як пісаў, афармляючы абанемент,— чыркаў размашыста, а сам думаў пра нешта сваё, нейкі клопат мучыў яго.

— Я думаў, вып'ем за знаёмства! А Жэнька не дала. Маці нагаварыла...

Валодзя спадылба паглядзеў на Шуру, і той зразумеў, што бібліятэкару да смерці хочацца выпіць, і ён чакае, каб Шура згадзіўся, даў грошы, бо ў магазіне не даюць больш «напавер».

Шура не падаў выгляду, што зразумеў, распісаўся, забраў кнігі. І калі выйшаў, з нейкім задавальненнем думаў, як лае яго ў думках Валодзя,— і скнараю, і ідыётам. Было прыемна адчуваць, на колькі ён, Шура, самавіцей, разумней і мацней у жыцці за гэтага Валодзю, які прапаў з-за гарэлкі, і ніколі не бачыць яму горада, і ніколі не пафарсіць па вуліцы... І разам з задавальненнем сабою,

сваёй вартасцю і сталасцю, лёгкі, як восеньская намітка сінечы ля небакраю, застаўся ў душы незразумелы сум пасля гэтай сустрэчы, і нібы ўпершыню пачуў ён, якая цішыня навокал, толькі далёка ледзь чуваць машына, і сонца свеціць журботна, ленавата ходзяць па дарозе куры... Так ціха, мабыць, было і тады, калі ён прыехаў сюды, і будзе праз год, і гэты ж самы Валодзя-бібліятэкар, і школа... Так жыццё скончыцца, нічога амаль не пераменіцца, і ніхто не будзе ведаць яго, і ён будзе бачыць адных і тых жа людзей кожны дзень, і калі-небудзь яму надакучыць да смяротнай стомленасці хадзіць на ўрокі, за якія штомесяц атрымоўваў грошы, спаць, сумаваць... Стала шкода самога сябе, і гэтае шкадаванне было прыемнае, як і прыемна і зручна жыць так, як ён жыве зараз, не надта клапаціцца і быць незалежным, сытым, спакойным і задаволеным самім сабою.

Дадому Шура ішоў напрасткі, сцяжынкаю цераз калгасны сад, малады, пасляваенны. Яблыкі абабралі, толькі трымаліся на самых кончыках галінак маленькія, як жалуды, яблычкі; нікому не патрэбныя, яны счарнеюць ад марозу і правісяць да самае вясны, сухенькія, непрыкметныя. У садзе прыціх, заблудзіўся лёгенькі палявы ветрык, цёпла блішчала карою на сонцы пакручастае нязграбнае голле, а ў скудлачанай, стаптанай траве маленькімі сінімі кропелькамі светла жылі кветачкі восеньскага пазняцвету.

У хаце Шура толькі зняў пінжак, расслабіў вузел гальштука, урачыста, не спяшаючыся; сеў за чысты засланым белым стол, на якім ляжаў шэранькі ў кардонных вокладках томік Тургенева з бібліятэкі «Огонька». Яму падабаўся гэты стары томік з недарагой паперы, чуць пажаўцелай ад часу, і аповесць была даўно, яшчэ ў дзяцінстве, прачытана ім, і ён зараз не памятаў, пра што пісалася, толькі назву «Вешние воды» і тое, што і сапраўды чытаў ён кнігу, калі сама пачыналася вясна і снег надвячоркамі быў вільготны і фіялетавы — і на ўсё жыццё запомніўся светлы вясновы настрой і назва.

Шура спачатку не звярнуў увагі на лёгкі шоргат у суседнім пакоі — спальні,— потым здзіўлена паглядзеў на зачыненыя дзверы: Васіль Аляксеевіч і Алена Іванаўна, «мая Іванаўна», як зваў яе дырэктар, павінны былі раніцаю, досвіта, першым рэйсам аўтобуса паехаць у раённы цэнтр — дырэктар на нараду, жонка ў магазіны.

Упэўнены, што ў пакоі застаўся кот і, чаго добрага, зноў паскідае з падаконнікаў на падлогу вазоны, Шура шырока расчыніў дзверы, ступіў у пакой — і падаўся назад: на

ложку ляжала дзяўчына і чытала кніжку; усміхнулася Шуру, падцягнула да барады коўдру. Шура адступіўся на парог, заплюшчыў вочы, пакруціў галавою і, мабыць, быў смешны і бездапаможны, бо дзяўчына ціхенька, шчыра засмяялася, потым прывіталася:

— Добрай раніцы, Шурык!

Яна працягнула яму загарэлую тоненькую руку, ён ступіў да ложка, падаў сваю, усміхаўся, усё не мог апамятацца і не адпускаў руку дзяўчыны. Зялёныя вочы весела глядзелі на яго з-пад тоненькіх чорных броваў.

— А я Рая. Цяпер ведаеце?

Яна вызваліла руку, зноў папраўіла коўдру.

— Ведаю... А, Рая! Так і перапалохаць можна...

— А вы перапалохаліся? — вочы дзяўчыны зноў заіскрыліся смехам.— А што было б, каб я ўпоцемках на ваш ложак натрапіла?

— Тады б не было калі палохацца...— Шура яшчэ не ачомаўся і разгубіўся ад такой нечаканай сваёй смеласці.

— А вы вясёлы. Толькі вас саміх можна ўкрасці, не тое што...

— Калі вы прыехалі?

Шура нарэшце супакоіўся: дачка Васіля Аляксеевіча, пра якую ён не раз чуў ад Іванаўны, прыехала начным цягніком, а з райцэнтра першым аўтобусам; на прыпынку спаткалася з бацькамі, яны далі ёй ключ ад хаты. Яна здарожылася, пакуль прыехала, адразу лягла спаць.

Рая нічога не адказала на пытанне, і ён не перапытваў.

— Добра, Шура. Мне трэба адзецца. Я паміраю з голаду.

— Калі ласка. Я з вашага дазволу таксама займуся падрыхтоўкай да снедання.

Шура з радасцю паклаў кнігу на паліцу, апрануў пінжак, зазірнуў у люстра, папраўіў гальштук. Дырэктарава дачка аказалася простаю і вясёлаю дзяўчынаю, а не тою студэнткаю-зубрылкаю, якая ўяўлялася па расказах бацькоў.

У магазіне Шура патаптаўся ля прылаўка, пакуль бабулька купляла гаспадарскае мыла і «мяккія» цукеркі, а калі яна пайшла, папрасіў у магазіншчыцы, худзенькае, бледнатварае жанчыны ў акулярах з чорнаю апраўаю і вялікімі ржавымі плямамі на халаце, чаго-небудзь лепшага чым «Вермут», які стаяў на вітрыне.

Магазіншчыца дастала з-пад прылаўка бутэльку каньячнага напітку, які трымала «для патрэбных людзей», загарнула ў газету...

Рая сустрэла Шуру ў верандзе: коратка пастрыжаныя валасы падбіла, расчасала зверху, і прычоска была роўненькая і круглая, як адуванчык, твар здаваўся яшчэ далікатнейшы, чуць адценены бледнаю памадаю вусны. Спартыўнае трыко з белаю палосачкаю на каўнерыку хораша ляжала на яе танклявай постаці.

— А ты не забыўся пра студэнцкую звычку.

Яна дакорліва паківала галавою, але Шура адчуваў, што яна рада гэтаму.

— Без віна рыба — атрута.

— Гэта значыць, што добра засвоіў французскую мову, нават можаш пераказаць прымаўку.

Рая разгарнула газету, паглядзела на бутэльку:

— Вясковая інтэлігенцыя абы-чаго не п'е. Прашу да стала, у мяне ўсё гатова.

На стале стаяла талерка пшанічных аладак, смятана, на сподках парэзанае на драбкі сала, каўбаса, кава ў чайніку.

Рая наліла ў фужэры кампоту, паставіла на стол чаркі.

— Ну, за знаёмства, Шурык!

— За студэнцтва! За цябе!

Пасля выпітага ўсе клопаты засталіся далёка, нязначныя такія, і Шура здагадаўся, што ад сустрэчы з Валодзем крышку засумаваў ён па гарадскім турботным жыцці, ад адзіноты...

— Што ты глядзіш на мяне, Шурык?

Ён не адказаў, толькі ўсміхнуўся сваім думкам і запытаўся:

— Ты надоўга?

— Не. А ты назаўсёды сюды ці на два гады?

Да канца першага паўгоддзя.

— А потым куды?

— У другую школу недзе. Куды накіруюць.

— Анекдот ты, Шурык! Дыплом у цябе на руках — дзе хочаш, там і рабі. Толькі па спецыяльнасці. Мужчыну можна і ў горадзе работу знайсці не толькі ў школе, нерваў не трапаць... А ты анекдот! Маладому трэба жыць, а не чакаць, пакуль састарэеш. Мае бацькі пражылі, свету не бачылі, а я і без іх грошай магу жыць, што ім і не снілася.

І Рая глядзела на Шуру, быццам не верыла, што праўда ён не думаў заставацца ў горадзе, сама наліла ў чаркі.

— А я багатая нявеста, сватайся!

— Будзем лічыць, што гэта заручыны.

Шуру не хацелася думаць пра «сусветныя праблемы», яму было весела і добра, і на жыццё ён не крыўдаваў, не спяшаўся закусваць, доўга піў каву, а Рая прыбірала са стала, і не было канца вясёлай пуставатай гаворцы, і абоім было прыемна.

VI

Загаць тулілася да самага лесу. За агародамі адразу ж пачынаўся нізенькі рэдкі ельнік, які толькі браўся ў сілу, між елачак сям-там былі відаць здалёку высакаватыя струхлелыя пні,— як пачыналі адбудоўвацца пасля вайны, секлі лес чым бліжэй ад дому: не было на чым вазіць бярвенне здалёку. Потым на высечаным пасвілі кароў, марнела гадамі пустка — не даходзілі рукі разрабіць зямлю пад поле або пасадзіць лес. Лес сам узяўся пакрысе, спачатку кустамі ядлоўцу, потым падняўся ельнік...

Вёсачка невялікая, вуліца шырокая, зараслая муравою, пустэльная надвячоркавым часам, і толькі здалёку, [illegible] цэнтральнае сядзібы, далятаў тонкі звон кавальскага молата па кавадлу.

Настрой быў паганы. Шура яшчэ спадзяваўся, што дома ў Стрыгельскіх нікога не будзе, і ён з лёгкаю душою пойдзе назад, спаткае Раю, якая павінна была прыехаць надвячоркам; потым пойдуць з хаты, спачатку Рая быццам бы да сяброўкі, потым і ён скажа, што трэба схадзіць у бібліятэку, а Рая будзе чакаць яго за вёскаю... І замест гэтага яму сама мала да цёмнага даводзіцца быць у нейкай Загаці, гаварыць з бацькамі двоечніка, быццам гэта нешта дапаможа цяпер, перад самым канцом чвэрці. Для справаздачы хіба толькі, што «праводзілі індывідуальную работу з бацькамі вучняў, якія дрэнна вучацца», як будзе запісана ў пратаколе педсавета. Урэшце, у Загаць ён не павінен быў ісці: ён чалавек часовы, не класны кіраўнік, магла зайсці па дарозе ў Русакова да Стрыгельскіх Лідзія Аляксандраўна, але ж яна і назвала яго, быццам ён, Шура, зможа лепей, прыйшоўшы адзін раз, пагаварыць з бацькамі Стрыгельскага і з гэтага будзе больш карысці, чым ад тых размоў, якія вялі настаўнікі не адзін год... Шура быў зазлаваў, але Васіль Аляксеевіч быццам не зразумеў іроніі ў словах настаўніцы, дабрадушна сказаў Шуру, каб схадзіў ён у Загаць, і Шуру нічога не заставалася, як змоўчаць. У злосці ён забыў, што ў гэту суботу павінна прыехаць Рая, а калі абдумаўся, было позна не згаджацца...

Не пайсці ў Загаць Шура не адважыўся, але і затрымлівацца там не збіраўся — зойдзе, адбудзе сваё. Хата Стрыгельскіх стаяла ў канцы вёсачкі, наводшыбе, агароджаная высокім шчыльным дашчаным плотам, варотцы таксама зроблены з дошак, з клямкаю, як дзверы.

Ад варотцаў да ганку вяла заасфальтаваная сцяжынка. Двор чыста прыбраны, толькі пры сцяне хлява акуратна складзены круглякі-двухмятроўкі, куча бурачнага націння ля варот у хлеў. З-за хлява няспешна выйшаў вялікі паджары ганчак, пастаяў, паглядзеў на Шуру, трушком пабег насустрач, на імгненне прыпыніўся, яшчэ раз паглядзеў на незнаёмца і патрухаў да варотцаў, стаў на заднія лапы, адкінуў зашчэпку, пастаяў, азірнуўся і выбег на вуліцу.

Шура доўга выціраў ногі на верандзе аб кавалачак саматканага дывана, прытупваў, спадзеючыся, што хто-небудзь выйдзе з хаты, потым зайшоў у сенцы, доўга намацваў у цемнаце клямку, пастукаў яшчэ раз — з хаты ніхто не абазваўся, і ён зайшоў, прывітаўся.

Толькі тады на печы нехта заварушыўся, і жанчына ў гумавых ботах, у старым сачку злезла з печы.

— Дзень добры. Заходзьце ў хату. Я толькі з кароўніка, дома дагледзелася і задрамала.

Яна падгарнула валасы, што выбіліся з-пад хусткі.

— То праходзьце ж у тую палавіну...

Яна адчыніла дзверы, і Шура зайшоў у другі пакой, прасторны, халаднаваты, з пафарбаванаю падлогаю і століллю, з тэлевізарам на покуце. Пасярод пакоя стаяў круглы стол, засланы саматканаю далікатнаю сурвэтаю, і ў гэтым пакоі таксама было крыху прыцемна — ад завешаных гардзінамі вокан.

— Садзіцеся ж. Я не кажу, каб распраналіся: печку яшчэ не закладвалі ад лета.

Жанчына была невысокая, худзенькая. Таксама прысела на краёк крэсла, паклала на стол рукі, цёмныя, з патрэсканымі, натруджанымі пальцамі даяркі. Такія рукі былі ў яго мацеры, Шура памятаў іх. Перахапіўшы ягоны позірк, жанчына нібы засаромелася, прыняла рукі са стала.

— Я са школы. Прыйшоў да вас...

— Хіба натварыў наш там?..

Жанчына азірнулася, быццам баялася, што іх пачуе хто.

— Нічога. Але вучыцца не хоча. Зноў за чвэрць двойкі будуць. Яшчэ можна падцягнуцца...

Шура ведаў, што ўжо не «падцягнешся», нічога нельга паправіць, і яму стала ніякавата, што гаворыць няпраўду.

— Хто ж яго ведае... Я і прасіла, і гразіла, вечарам, калі час маю, правяраю троха. Ён і не гультай, за лета тону саломы зарабіў.

— Бачыце, а на вучобу часу нестае...

— Якая тут работа!

Жанчына зноў паклала рукі на стол.

— З першых класаў вучыўся добра, адале захварэў, адстаў. Першы раз двойку паставілі яму, а Павел яго пастронкам чуць не да смерці збіў, ледзьве жывога адабрала. З таго і пайшло. Паўла настаўнікі часцей бачаць, яму гавораць, калі што якое, а ён прыйдзе з работы п'яны і б'е хлопца смяротным боем. Такі кончаны чалавек. Заступлюся я — і мяне б'е. Бывае, ночы не начуем дома. Настаўнікі ведаюць, гэта вы новы...

Жанчына гаварыла проста і горка — яна не скардзілася і не прасіла суцяшэння, шкадавала сына, прывыкла і да мужа, змірылася.

Цяпер Шура ведаў, што настаўнікі не захацелі ісці да Стрыгельскага, і ён толькі адбудзе гэтае наведванне. Невядома было, што гаварыць далей. Трэба было ўставаць, развітвацца. Шура паглядзеў на дзверы.

— Калі Павел уведае, што вы прыходзілі, зноў бяда будзе. А Мішка толькі хоча васьмігодку кончыць, у горад на завод паехаць. Мяне, кажа, забярэ з сабою. Усё роўна, як я куды паеду... Дзіця яшчэ.

Жанчына квола ўсміхнулася.

Шура зразумеў, што жанчына баіцца, каб яго не заспеў у хаце Павел — ён ведаў гэтага высокага, худога і панурага трактарыста.

— Скажыце Мішу...

Шура так і не дагаварыў, што павінна гаварыць жанчына сыну, бо не ведаў і сам.

— Вы пасядзіце яшчэ з дарогі. А я насваруся на яго.

Жанчына выйшла следам за Шурам у сенцы.

— От вазьміце з сабою груш.

— Не трэба, дзякую, навошта...

— Вазьміце, такіх мала дзе асталося — слуцкія бэры.

Жанчына правяла яго да варотцаў.

Ужо цямнелася, затухаў туманлівы асенні дзень, але Шура не заўважыў гэтага, ішоў шпарка. І не думалася пра Раю і пра тое, што марна толькі патраціў ён час. Выразна ўспомнілася, як аднойчы бацька прыйшоў выпіўшы, сварыўся з маці, потым ударыў яе па твары, яна ўпала, стукнулася галавою аб вушак і закрычала тонкім і страшным голасам, і ён таксама закрычаў з перапалоху, папусціў

у бацьку з печы качалкаю, і яна старчма ўдарыла ў плечы. Бацька сцягнуў яго долу, моцна біў рукою. Маці паднялася з падлогі, і, пакуль бацька адвярнуўся, каб адапхнуць яе, ён вырваўся, вылецеў з хаты, прытаіўся ў мокрым, адсырэлым вішняку, чуў, як бацька шастаў па двары, шукаў яго, лаяўся, гразіў разадраць, нібыта жабу, а маці хадзіла следам, бездапаможна прасіла не чапаць дзіцяці. Ён плакаў, седзячы на мокрым вішнёвым лісці, быў упэўнены, што дадому больш не вернецца, што пойдзе да дзядзькі Алеся, і там застанецца назаўсёды. Потым, калі бацька заснуў, маці ўсё хадзіла па двары, плакала, клікала, і ён абазваўся, бо не чуў ад холаду ног... І зараз Шура нібы адчуў і той холад, і вільгаць у вішняку, і тую крыўду, якой, здавалася, не быць век забытай і якую не можа вытрымаць яго хлапчукоўскае сэрца. І ён сам адчуваў, як ненавідзіць часам і яго Стрыгельскі, як марыць ён паехаць туды, дзе яго не ведаюць, каб жыць так, каб зайздросцілі іншыя!.. І як гэта нязначна: і працэнты паспяховасці па школе, і колькасць «двоечнікаў», і невядома каму патрэбнае — прытрымаць хлопца яшчэ на восень, «каб памятаў». Што яму памятаць? Навошта? Усё гэта здалося чужым, непатрэбным жывому чалавеку, і Шуру раптам стала прыкра ад таго, што і ён мае сваю ролю ў гэтым непатрэбным спектаклі.

Шура падыходзіў ужо да вёскі, калі нехта паклікаў яго:

— Пачакайце, Пятровіч! Не дагнаць вас.

Шура пазнаў Марыю Антонаўну.

— Самога Стрыгельскага, старога, хоць дома не было?

— Не.

— Ну і то добра.

Марыя Антонаўна ішла побач, маўчала. Шура бачыў, як углядаецца яна ў вечаровую далечыню, у спустошаны лес за полем, дзе прасторна ветру між голага галля, дзе застаўся да самага марозу неадольны, вечны пах вільготнае зямлі і прэлага лісту.

— Ехалі б вы ад нас, Пятровіч.

— Чаго?

Шура аж прыпыніўся. Сказанае здавалася зусім недарэчным.

— Ехалі б... Прывыклі вы скора... Я колькі год жыву, а так і не магу прывыкнуць да канца... Прызвычаіцца і не мець клопату.

Шура не зразумеў, пра што яна гаворыць, не хацеў зразумець, як не хацеў і раней звяртаць увагі на тое, часам трывожнае адчуванне, якое бывала находзіла ў такія спакойныя, добрыя дні і перашкаджала яму жыць нармаль-

на і быць задаволеным сабою. І зараз ён зазлаваў: мала з яго Стрыгельскага, мала таго, што можа прапасці вечар, у які да яго прыехала Рая, яшчэ і гэтыя шматзначныя павучанні, быццам ён сам не ведае, што яму трэба. Ён скоса зірнуў на Марыю Антонаўну, але тая маўчала, больш не гаварыла нічога, толькі ўсё гэтак жа глядзела ўдалечыню, паўз Шуру.

Апошнім часам Шура заўважаў, што настаўніца пільна прыглядалася да яго, не гаварыла з ім так шчыра, як у першыя дні,— ды і Шура сам неяк пазбягаў і размоў і сустрэч з ёю.

І, як толькі дайшлі да вёскі, Шура заспяшаў развітацца:

— Добрай ночы, Марыя Антонаўна. Я цераз сад пайду.

— Дабранач.

Шура прыпыніўся, прыслухаўся да пустога, выстуджанага, як адзінокая чалавечая душа, саду, у якім слаба, нібы матылёк аб аконнае шкло, трымцелі на ветры ацалелыя лісцікі. І толькі цемень, рэдкія агні ў хатах, і вялікая чарната неба над маленькім і непрыкметным чалавекам, такім нязначным і слабым, як гэты позні лісцік на галіне. Шура толькі зябка павёў плячыма...

І яшчэ некаторы час ён няўцямна глядзеў на вёску, на вялікія асветленыя вокны клуба, і нібы скрозь туман адчужання дайшло, што сёння прыехала да яго Рая, што ў яго шчаслівы вечар, які нельга страціць. І трэба было спяшацца.

VII

Васіль Аляксеевіч зірнуў на гадзіннік, на ранні прыцемак на дварэ, згарнуў паперы ў стол і апрануўся,— трэба было заспець старшыню сельсавета на рабоце.

Васіль Аляксеевіч ішоў лёгка, нават усміхаўся сам сабе — усё-такі нечага варта яго галава, можа знайсці выйсце з самага бязвыхаднага становішча, і зноў яму, Цімошаку, будуць зайздросціць людзі. Зараз Васіль Аляксеевіч быў упэўнены, што машыну трэба купляць абавязкова. Самому яму ездзіць нікуды не трэба, аддасць Лёню. Хай сын не думае, што бацька яму вораг, а будзе ў сына машына, часта і ў вёсцы бываць стане. Зноў усё наладзіцца ў сям'і...

У сельсавеце гарэла святло. Гэта была старая будыніна пад старымі выносістымі вязамі, якая ацалела ў вайну, з замшэлым стромкім чарапічным дахам.

Агароджу нядаўна паставілі новую, на цэментавых шулках.

Падлога ў будынку вытапталася, на дошках гурбанкамі выступалі сукі. Узімку ад гэтай хісткай, як клавішы, падлогі ды і ад старых атынкованых з сярэдзіны сцен цягнула ледзяным холадам. А таму і сам Гуськоў, і сакратарка, вастраносенькая дзяўчынка, не распраналіся. Гуськоў сядзеў зімой у старым вайсковым кажушку, у бітых валёнках, дзяўчына ў паліто, у боціках, ногі ў якіх усё роўна прабірала холадам, і таму яна бегала грэцца ў суседні невялікі пакойчык, дзе мясцілася паштовае аддзяленне, і начальнік якога, аднарукі таўстун і штукар Дземідок, заслаў падлогу фанераю, абабіў фанераю сцены, ды і на маленькі пакойчык была асобная печка, у якой палілася два разы на дзень, і таму Дземідок сядзеў у картовым пінжачку.

І калі заходзіў Гуськоў, жартаваў:

— Што, улада? Сама сабе дабра не зробіш, а што пра людзей казаць?

— Перастань, Адамавіч. Летам зробім рамонт. Падлогу перасцелем, сцены ашалюем, шыферам пакрыем. Ах, гарачая!

Гуськоў туліў далоні да печкі, папраўляў накінуты на апашкі кажушок.

— А гэту сценку выкінем, зробім перагародку напрамую, табе ў два разы пакойчык большы будзе.

Дземідок пераставаў ляпаць лічыльнікамі, нагінаў галаву і спадылба, міма акулятаў, хітравата мружыўся на старшыню.

— А ты ведаеш, Сцяпанавіч, як цыган хату будаваў?

— Цыган? Які цыган?

— От паслухай. Ездзіў, ездзіў цыган, лета канчаецца. Трэба думаць, дзе зіму зімаваць. Сядзіць вечарам цыган з цыганкаю ля агню і суцяшае: «Не турбуйся, міла, я табе во такую хату зраблю». І на пяску рысуе: от тут у нас веранда, а от тут чыстая палавіна, тут самі спаць будзем, тут дзеці. А цыганка: «Не, от тут дзеці будуць, а тут зала, а тут мы з табою».— «Цыц, я хадзяін, так будзе!» — «Не, от так, як я кажу!» — «Дурная баба, не будзе табе хаты!» Цярнуў цыган ботам, плюнуў і пайшоў. Так і дасюль на возе ездзіў.

— От ты, Адамавіч, усё мяне паддзяеш.

Гуськоў папраўляў на плячах кажушок і мякка тупаў па дошках-клавішах па калідоры, а Дземідок зноў ляпаў на лічыльніках, пасміхаўся сабе пад нос: трэцюю зіму Гуськоў

збіраўся рамантаваць сельсавет, выдзяляў грошы, але потым то не было людзей, то не хапала матэрыялу, і зноў хадзіў зімою грэцца да Дземідка, планаваў на лета рамонт, а на наступную зіму Дземідок зноў расказваў, як цыган хату будаваў...

Васіль Аляксеевіч адразу прайшоў да стала, павітаўся з Гуськовым за руку, і той не проста прыпадняўся з крэсла, а выпрастаўся на ўвесь рост, як некалі перад сваім вайсковым начальствам.

Насупраць яго сядзела Цярэшчыха з Іванкаў, і не дала Гуськову загаварыць да Васіля Аляксеевіча, працягвала сваё:

— ...Як гэта вы, людзям можна, а мне — не? Іван Варчын дастаў сабе, накрыў хлеў, а я і малака больш за ўсіх здаю, як трэба, і паўнорму яшчэ ў калгасе бяру буракоў і льну рабіць...

— Вы слухайце мяне: я вам яшчэ раз тлумачу. Шыфер мы даем толькі крыць хаты. З вашых жа Іванкаў Данілка выпісаў шыфер на хату, а накрыў хлеў. Цяпер ходзіць, каб давалі на хату, а мы не дадзім. Мы яго папярэджвалі... Ёсць гонта, дошчачка...

— Таму, хто можа лішні раз і гэту гонту трактарным маслам намазаць, і перакрыць, як трэба, вы шыферам, а мне ўдаве...

— Не знаю, цётка, дзе хто дастае шыфер! Даставайце і вы. Мы даём шыфер крыць толькі хаты.

Гуськоў стомлена ўсміхнуўся.

— Вам толькі з бабы няграматнае і зубы паскаліць. Ведама, няма каму заступіцца, то і папіхаюць, хто як захоча...

Гуськоў адкінуўся да спінкі крэсла, умольна зірнуў на Васіля Аляксеевіча — бачыце, як тут можна працаваць.

Сакратарка, якая нешта заклапочана друкавала на машынцы, не вытрымала, мабыць, гаворка ішла даўно і надакучыла і ёй.

— Хопіць дурыць голаў, цётка. Табе як чалавеку сказалі, што крыць хлявы сельсавет шыферу не дае. Хочаш — бяры гонту. А не — развязвай калошу з грашыма і купляй шыфер у якога блатаўшчыка. Толькі глядзі, а то грошы возьме, як той дзядзька з Дзешчанкі, а шыферу не дачакаешся...

— От ты, Галя, напляцеш абы-што. Дзе тыя грошы ў мяне калі былі...

Цётка паднялася і зашамала да парога.

— Цяжка, Васіль Аляксеевіч, з такімі людзьмі працаваць. Ёй усё чэсна гаворыш, і яна не разумее. Думае, што ты яе абманваеш... Крыўдна. І ўсе так думаюць.

— Не так і думаюць, як прытвараюцца... Я і то перастаю табе верыць, Павел Сцяпанавіч. Плот вакол школы згніў, паваліцца. А ты мне новага так і не паставіў...

— От бачыш, і ты, Васіль Аляксеевіч!.. Пасля Новага году ў нас ліміт будзе... Будзе плот, будзе.

Старшыня нават устаў з крэсла, узяўся за лацканы пінжака і пераконваў Васіля Аляксеевіча. Машыністка толькі пазірала то на аднаго, то на другога, і бачыла, як дабрадушна і сыта мружыць вочы дырэктар.

— Я от хацеў папрасіць цябе, каб паставіў мяне на чаргу купіць машыну, да і пабойваюся, што зноў нічога не выйдзе, як і з плотам... Зноў скажаш, што ліміт выбралі.

— Васіль Аляксеевіч, машыну на той год гарантую! На наш сельсавет яшчэ ні адная не бралі! Нам дадуць адразу.

Гуськоў нават расправіў плечы, а машыністка перастала друкаваць — цікава.

— Ты, Павел Сцяпанавіч, кім служыў?

— Начальнікам артузбраення ў палку быў. Там і маёра далі.

Васіль Аляксеевіч усміхнуўся: усё жыццё заяўкі старшынам рот на боепрыпасы падпісваў, ведамасці перабіраў, апошнім часам баяўся, каб не трапіць пад злую руку камандзіру палка і дабыць да пенсіі на штабной рабоце... А праз год і са старшыньскаю пасадаю давядзецца развітацца: як бралі, думалі, што возьмецца за справу, чалавек вайскові, прывык да парадку, ёсць хватка, а напавер выйшла — пустое месца.

— Прынясу табе заяву да выканкома. Можа, і не падвядзеш.

— Ай, Васіль Аляксеевіч!..

Гуськоў не кончыў апраўдвацца — шырока расчыніліся дзверы, і Дземідок з парога даў каманду:

— Устаць, скамандаваў Сувораў!

І па яго ваяўнічаму настрою, і па ордэнскіх планках на пінжаку Васіль Аляксеевіч зразумеў, што Дземідок атрымаў пенсію па інваліднасці, і што сёння ў яго святочны дзень. Праўда, грошы ў лік пенсіі ён пакрысе браў наперад з касы — сам сабе галава на пошце — але не болей, чым палавіна пенсіі, а калі прыходзіла пенсія, разлічваўся з дзяржаўнаю касаю.

— Цішэй вы, Адамавіч, тут Васіль Аляксеевіч да нас прыйшоў...

— Васька мяне ведае... Ён франтавік, партызан. Мне Родзіна да смерці грошы плоціць. Каб было штодня на паложаныя ўставам сто грам, франтавых сто грам. А ты чаго, сарока, хмылішся? Рабочы дзень кончыўся — і марш дадому! — накінуўся Дземідок на сакратарку.

— Ціха, герой мне! Зайду, скажу Ганьцы, яна цябе прыструніць.

— Маўчаць, сказаў Сувораў! — ужо не так упэўнена паўтарыў Дземідок. З жонкаю мець справу не хацелася.— Ідзі, хай хлопцы дзе паціскаюць, каб мякчэйшаю стала.

Сакратарка аскірзалася толькі для блізіру, ёй наруку было кінуць перадрукоўваць гэту тэрміновую справаздачу. Яна згарнула паперы ў шуфляду.

— То я пайду, Павел Сцяпанавіч,— не то прасіла, не то сказала яна, бо ведала, што старшыня не скажа наперакор.

— Калі ласка, Галя. Заўтра чуць раней прыйдзеце.

Васіль Аляксеевіч бачыў, як неўзаметку стараўся адчайна падміргваць і ківаць галавою Дземідку Гуськоў, але той ці то не заўважаў, ці то не зважаў на гэтыя мігі, дастаў з кішэні паўлітэрку, прыткнутую коркам, зробленым з пераводнага бланка, паставіў на старшынёўскі стол.

— Даставай, Сцяпанавіч, закуску.

Васілю Аляксеевічу здалося, што Гуськоў аж пачырванеў ад няёмкасці. Дырэктар адвярнуўся, зірнуў у акно, усміхнуўся, каб не заўважылі. Ён аднекуль зверху глядзеў на гэтае маленькае і смешнае жыццё і Дземідка, і Гуськова, на іх хітрыкі, на тое, што старшыня з Дземідком любяць саграшыць з чаркаю, і Гуськоў пастаянна трымае ў сябе ў стале кавалачак сала, цыбулінку, нават лаўровы лісцік, каб забіць гарэлачны душок.

— Ну што ты круцішся, як на шыла сеў. Даставай! — падагнаў Гуськова Дземідок, зашчапіў на зашчапку дзверы.— Рабочае ўрэмя кончана, маем такое права.

Дземідок зубамі выняў корак, наліў паўшклянкі, падаў Васілю Аляксеевічу.

— Не, Адамавіч. У мяне ж гастрыт. Я потым краплю вазьму.

— Маўчаць! Я камандую парадам!

Васіль Аляксеевіч зразумеў, што адмаўляцца няма толку. Пакуль Дземідок запрашаў Васіля Аляксеевіча, Гуськоў накроіў на газеце хлеба, нарэзаў сала, і Васіль Аляксеевіч са сваёй спакойнай вышыні пазіраў і на Гуськова, і на Дземідка паблажліва, дабрадушна.

Пасля выпітай чаркі Дземідок зусім ап'янеў, не мог трапіць цыбулінаю ў соль.

Эх, ва палях ахвотнік,
Цэлы дзень гуляе!..

Дземідок зацягнуў гучна, з падвывам.

— Адамавіч, Адамавіч, калі хочаце, то ціхенька, ціхенька,— супакойваў сябра Гуськоў.

— Маўчаць! Ты што знаеш? Ты пенсію палучаеш — і сядзі. А з сельсавета цябе турнуць скора, каб не псаваў места! Я пяхота! Палавіна людзей на зямлі пяхота, царыца палей. Васіль ведае, што такое пяхота. Хай ён табе раскажа, як перад цягачом целы прыбіралі, каб праехаць цягачу... То пяхота мёртвая ляжала! Наша пяхота пасля прарыву! Пяхота і пасля вайны на сабе поле арала, пяхота...

Дземідок не дагаварыў, абапёрся на стол; як цень хістаўся пусты рукаў яго пінжака, а вочы нечакана сінія і пустыя глядзелі ва ўпор на Гуськова, які спакойна жаваў сала,— ён прывык да такіх выступленняў Дземідка.

— ...Дзяцей гадавалі, сябе не шкадавалі, хацелі, каб яны панамі пасталі... Мой пан ажаніўся, на прыватнай кватэры ў горадзе жыве, на мяне смяротная крыўда, што не даў яму грошай на кааператыўную кватэру! Пан вырас... А ў мяне хата пуставаць астаецца, прыязджай жыві, старасць маю дагледзь! Ты маўчы, пісарышка, ты мяне не поймеш! А Васіль ведае... У яго гэтакі вырас, бацькі сцураўся за тое, што бацька яму дабра хацеў. Ён жа цяпер сілу мае, сам пражыве, а старому ў крапіву паўзі... А дзеўка што, дзеўка зязюля... Сёння з настаўнікам у лесе качаецца, а заўтра знойдзе сабе дурня, узлезе яму на шыю. Дзяўкі ерунда, добра, што самі жыць прыстрояцца. Хлопцы наша сіла, а мы іх у паны павыпраўлялі, у паны. А няма горай пана, чымся з хама... Я табе, Вася, па дружбе скажу... Толькі ты не шум баравы...

Дземідок заплюшчыў вочы, памахаў рукою перад тварам, нахіліўся цераз стол да Васіля Аляксеевіча.

— Лідзія Аляксандраўна, Сцёба, напісала на цябе ў раён. Што ты дзяцей не па-савецку вучыш, што малады настаўнік таксама за табою цягне, бо гуляе брыдка з тваёй Райкай. Таму ты за яго заступаешся... Толькі ні шум баравы! Службовая тайна!

Рука Дземідка саслізганула са стала, ён пахіснуўся, зноў завёў:

Ва палях ахвотнік...

Васіль Аляксеевіч спачатку няўцямна глядзеў на Дземідка, нават працягнуў руку, каб пакратаць яго за плячо,

перапытацца, страсянуць загрудкі, каб не гаварыў альбы чаго, і зразумеў, што нічога больш ад п'янага паштара не даб'ецца, і што той і спачуваў яму, і гаварыў праўду, тое, што ведаў, гаварыў, як сябру ў няшчасці. І толькі зараз яму стала не па душы, што сядзіць ён разам з Дземідком і Гуськовым, гэтакі ж, як і яны... Ён устаў, толькі на двары прыпыніўся, прытуліўся да плота. Не засталося і следу ад добрага настрою, ад упэўненасці, што зноў усё будзе добра ў жыцці. І ад таго, што яму, Цімошаку, спачувае нават гэты п'яны, бесталковы паштар, злосць і крыўда ашынулі, вярнулі да свядомасці. Востра і роспачна зразумеў ён, што лёгка, як кладзены на адзін бок воз сена, абрынуліся ўсе яго спадзяванні... І пакуль ён шыбаваў вуліцаю, нічога не заўважаючы навокал, як ашалелы, роспач і адчай саступілі месца злосці на дачку, на самога сябе, на Аляксандра Пятровіча, на Лідзію Аляксандраўну, на камісію, якая прыедзе пароцца, разбірацца, рабіць вывады, на Дземідка... Пакуль дайшоў подбегам да хаты, выдыхаўся, узмакрэў. Зняможана прыхіліўся ў варотцах плячыма да слупка-трубы, адчуваў, як сталі слабымі і цёплымі ногі, як стыне ад жалеза спіна, усё цела, нават душа. І добра, што дамовіўся з Гуськовым, а дачка!..

Спакойна, зацята пайшоў ён да парога, чуў, як далёка на вуліцы падвываў паштар: «Ва палях ахвотнік...»

Васіль Аляксеевіч не прыпыніўся ў верандзе, не разуўся, апрануты зайшоў на кухню, стаў на парозе, запытаўся:

— Пятровіча няма яшчэ?

Ён не спадзяваўся, што Рая будзе дома, і, калі недзе глыбока ў душы жыло спадзяванне, што няпраўду гаварыў Дземідок, што гэта, магчыма, толькі плёткі, цяпер успомніў, што дачка прыязджае дадому кожную суботу, а раней раз у два месяцы — і то добра...

Рая стаяла ля кухоннага століка ў блакітным халаціку, у шлёпанцах, крышыла бульбу.

Васіль Аляксеевіч успомніў, што і ў інтэрнаце яна ходзіць у гэтым кароткім халаціку. Староннім, не бацькоўскім вокам убачыў ён і загарэлыя аголеныя ногі — і толькі выдыхнуў паветра, стрымаўся, каб не вылаяцца.

Жонка расклала на патэльні катлеты, але так і не паставіла на пліту, трывожна запытала:

— Што ў цябе, Васіль?

— А ты ў дачушкі пытайся! Мо табе яна раскажа, дзе і з кім качалася, што ўсё сяло пальцамі, як на пасмешышча, паказвае!

Рая асцярожна паклала нож, адгарнула з вачэй пасмачку валасоў, зірнула на бацьку і чуць збянтэжана ўсміхнулася, хаця і ведала, што значыць гэты хрыплаваты яго голас.

— А я ў цябе пытаюся!

Васіль Аляксеевіч ступіў ад парога, і жонка падалася насустрач, быццам хацела стаць між дачкою і мужам.

— Выгадавала, выпесціла лялечку! То ў год адно пісьмо піша, а то штотыдня сюды яе цягне! Людзям на пасмешышча! Я і таго ціхага сабакара вазьму за кудлы! Жанецеся, калі гэтак смачныя адно аднаму!

Васіль Аляксеевіч асекся: дачка толькі пагардліва ўсміхнулася, чуць сасупіла ўбок, насмешліва, як дарослая жанчына на нявопытнага хлапчука, глянула на бацьку. І ён сумеўся.

— Я сабе, папачка, лепшае найду... А дзе мне і з кім — не твой клопат! Не бойся, у прыполе табе не панясу...

Васіль Аляксеевіч толькі адчуў, як перахапіла дыханне, тоненька зазвінела ў галаве... Ён навотлю раз і другі ўдарыў па дагледжаным тварыку і біў бы, пакуль не скрывавіў, не скалечыў, ад роспачы, што цяпер нічога нельга перамяніць.

— Вася! — тонка, нібы траціла прытомнасць, закрычала жонка, і ён спыніўся.

Дачка не закрычала, толькі зацята ўсміхнулася роўнымі зубкамі — чужая, невядомая жанчына.

Ён чуў, як яна грукнула дзвярыма спальні, ваўкавата зірнуў на жонку, адчуваў, як востра рэжа жывот, зняў толькі пінжак, не раздзяваўся, ускінуўся на печ, на цёплы чарэнь, знясілены, спустошаны, нібы мёртвы.

І нібы здалёку чуў, як снавала па кухні, усхліпвала жонка, як нешта гаварыла да дачкі, і тая адказвала моцна і злосна, як прагрукалі абцасікі туфелек да дзвярэй, у верандзе, па цаглянай сцяжынцы, нехаця зірнуў на гадзіннік — дачка ўспявала яшчэ на апошні рэйс аўтобуса.

Потым не то заснуў, не то задрамаў, толькі адчуваў, як тупа баліць жывот, як прыемна целу ад цяпла, і не злаваўся на Шуру, неяк спакойна і роўна думаў, што не трэба было чапаць Лідзію Аляксандраўну. Захацеў нешта мяняць... Сказаў бы не чапаць — і Шура паслухаў бы, паставіў добрую адзнаку... З яго-то, з маладога, што спаганяць, сабярэцца і паедзе, а тут камісіі... Быў бы хоць стары загадчык райана... А Шура паедзе...

І думка, спачатку млявая, невыразная, захадзіла ў галаве, закружылася, і нечакана ён зразумеў, што трэба зрабіць,— і ўсё будзе добра! Ён нават усміхнуўся, што ўсё так лёгка і проста.

...Ноч стаяла чорная, густая, і ў гэтай чарнаце, як вялікія мядзведзі, здавалася, варушыліся, калі пацягне ветрыкам, калючыя кусты барбарысу, шыпшыны і ядлоўцу, і страшна было ісці, каб не выкалаць вока ці не абадраць твар калючкамі. Гэты зарослы хмызам пагорак на самым узлеску яны не выпадкова выбралі для пазіцыі батарэі: адсюль добра прастрэльвалася скрыжаванне шашы і гравейкі, і не трэба было многа капаць, каб замаскаваць гарматы,— мабыць, некалі на гэтым пагорку капалі пясок, таму і засталіся, пазарасталі травою глыбокія ямы. Капаць нікому не хацелася — немцы адступалі так, што дывізія ніяк не магла «сесці на хвост» ім.

Ён спаў непадалёку ад гарматы, у неглыбокай ямцы, і каб не прабірала холадам ад настылае зямлі, ссек некалькі кустоў ядлоўцу, падаслаўся. Паверх шыняля акрыўся кавалкам брызенту, які яшчэ ў восеньскія дажджы падабраў ля згарэлае машыны.

Страляніну паднялі сярод ночы дазорцы. Ніхто не ведаў, дзе вораг, колькі яго, нават невядома, хто даў каманду адступаць. У начной цемені зачапілі гарматы, ад'ехаліся за пару кіламетраў у лагчыну, і камбат, высокі, худы і ходкі, як лось, мужчына, з аўтаматам у адной руцэ, шастаў па полі, арганізоўваў батарэю, кляўся знайсці панікёра і расстраляць на месцы — ён не даваў загаду адыходзіць. А потым аказалася, што няма гарматы, ёсць машына, разлік, а гарматы няма...

Усе яны стаялі ў адным страі тварам да пакінутага рубяжа, дзе час ад часу пускалі ракеты і пастрэльвалі немцы — таксама баяліся многа шумець. Усе яны ведалі, што калі добраахвотнікі не прывязуць гармату, то камбат загадае штурмам браць вышыню... Але не гэта было галоўнае. На ўсё жыццё запомніў ён, як лёгка застукаў па намёрзлай зямлі каменьчык ад удару яго бота, калі ступіў наперад два крокі, у шарэнгу добраахвотнікаў. І які ён быў тады моцны, нібы зліты ў адзінае з начным холадам, цемнатою, «студэбекерам», які на малых абаротах поўз да ворага. Бог ведае, якое чуццё вяло сержанціка, маладога хлопца, якая зорка свяціла ім скрозь чарнату стылага чужога неба, што натрапілі яны на згубленую гармату. А як

яны ляцелі назад, да сваіх, і толькі ледзяны, як смерць, холад насустрач!

Васіль Аляксеевіч спачатку не мог ачнуцца ад гэтага цяжкага сну-ўспаміну і ўсё адчуваў той самы смяротны восеньскі холад на твары, падумаў, нашто яму ўбілася ў галаў гэта дурнота, якую даўно пара забыць, якая не мае сёння да яго ніякага дачынення, бо нікуды ён не ступіць... Толькі адкуль гэты холад?

Васіль Аляксеевіч сеў, спусціў ногі на прымурак. Дзверцы ўюшкі ў коміне былі прачынены і адтуль цягнула снежным марозным ветрам. Ён зябка перасмыкнуў плячыма, зачыніў дзверцы, злез з печы.

На дварэ густа пачынала сінець, развідневала.

Ён апрануўся. Яшчэ і лепш, калі ніхто не будзе бачыць, што ён хадзіў у Подзелень.

VIII

Пакуль Васіль Аляксеевіч дайшоў да Подзелені, зашарэла, пасвятлела, суха забялела выціснутая марозікам зямля, па платах і стрэхах густа ляжаў прымаразак, вецер закручваў, як і ўлетку перад навальніцай, пылам, і верылася, што раптам пойдзе снег, за адзін дзень стане зіма. Толькі не ў пару такі нахабны марозік, рана яму. Удзень аціхне вецер, чыста высвеціць сонца, пацямнее, адступіць зямля, растане шэрань на стрэхах, і тоненькі, як спадзяванне, лядок у калюжынах. У спакойным паветры будзе ападаць долу пабітае марозам, аціжэлае апошняе лісце, толькі на познім дубе, пры палявой дарозе за вёскаю, застанецца яно да вясны жорсткае, скручанае, будзе палохаць сваім мёртвым пашорхваннем зімовую ноччу выпадковага падарожнага.

Васіль Аляксеевіч ішоў скора і ўсё роўна не мог сагрэцца, працінала халодным ветрам.

У скупым сіняватым прыцемку ярка свяціліся агні Подзелені. Вуліца яшчэ бязлюдная, толькі было чуваць, як нехта ў канцы вёскі браў ваду, і тоненька пазвоньвала аб цэментавыя трубы калодзежа вядро і ланцуг.

Васіль Аляксеевіч утуліў галаву ў падняты каўнер плашча, спехам мераў паўз платы да Валерыі Канстанцінаўны.

Хата настаўніцы стаяла ў вулачцы, за вялікімі старымі вязамі, акуратна пафарбаваная, ашаляваная, з прасторнаю

верандаю і невялікімі вокнамі, і ад гэтых вокан уся прасторная будыніна здавалася старою, нязграбнаю.

Перад ганкам Васіль Аляксеевіч доўга выціраў ногі на зробленай з металічных вугольнічкаў лесвічцы і не ведаў, з чаго пачне гаворку.

У сенцах старая, маці Валерыі Канстанцінаўны, секла параную бульбу ў рашцы, над якою густа падымалася белая пара. Старая спачатку не пазнала Васіля Аляксеевіча, прыглядалася.

— Добрай раніцы, добрай раніцы,— паўтарыла яна, выцерла рукі аб фартух, адчыніла дзверы ў хату, паклікала: — Валя, к табе ўнё дырэктар прыйшоў.

Васіль Аляксеевіч следам за старою зайшоў на кухню і не адважыўся праходзіць у другі пакой.

На кухні быў ранішні непарадак, як і ў кожнай вясковай хаце: стаялі ля прыпечка чыгуны, ляжала вялікая мокрая ануча, на заслончыку ля тумбачкі — каструля наабіранае бульбы...

— Дзіця ў яе было заплакала, а я адна да свету ніяк не ўпраўлюся, аж брыдка.

Старая падапхнула пад прыпечак анучу.

Валерыя Канстанцінаўна выглянула з суседняга пакоя ў караткаватай і цеснай летняй вылінялай сукеначцы, збянтэжана прывіталася:

— Заходзьце ж сюды, Васіль Аляксеевіч. У нас настаўлена, што і цераз парог не пераступіць.

Яна саромелася непарадку ў хаце, што сама адзета так, у старое.

У зале было прыбрана, ля грубкі стаяла блакітная калясачка. Васіль Аляксеевіч падышоў, паглядзеў: малое спала моцна, і нават нельга было заўважыць, ці яно дыхае.

Валерыя Канстанцінаўна вярнулася ў пакой у новым халаце, з акуратна расчасанымі валасамі, усё яшчэ крыху бянтэжылася.

— Як ваша наследніца? Спакойная хоць?

— Каб толькі не сурочыць, Васіль Аляксеевіч. Не мела яшчэ з ёю гора.

Жанчына прысела на крэсла.

— Хай вялікая гадуецца!

— Дзякуй, Васіль Аляксеевіч.

— А самі як адчуваеце?

— Добра. Не першы ж раз.

Валерыя Канстанцінаўна пажартавала, зноў зачырванелася, збянтэжылася свайго жарту.

— І замачыць бы не грэх.

— А як жа! Зараз прыйдзе Сяргей, паснедаем...

Валерыя Канстанцінаўна памкнулася ўстаць.

— Сядзіце, сядзіце! Які з мяне п'яніца, і ў школу ж ісці. Так калі.

Васіль Аляксеевіч зняў шапку, прыгладзіў пальцамі валасы.

— Я прыйшоў вас прасіць, Валерыя Канстанцінаўна, каб вы не бралі за свой кошт адпачынак. Я спачатку згадзіўся, а цяпер паглядзеў... Пятровіч малады хлопец, няма таго падыходу да дзяцей. Павучыць ён паўгоддзе, запусціць матэрыял, а вам тады як выпраўляць?..

— Вы ж яго хваліце, я чула...

— А што мне болей рабіць? Хлопец малады, у нас часова... Я і характарыстыку добрую яму напішу... Але ж з вамі не раўняць. Ён толькі адбывае павіннасць...

Настаўніца зноў пачырванела і не ведала, што сказаць дырэктару.

— Я не ведаю, як тут мама з малымі. Трое ж іх. Гаспадарка.

— Разумею, Валерыя Канстанцінаўна, што цяжкавата. Але ж і грошы вам патрэбны. Сям'я. Так размяркуем урокі, каб вы ўспявалі і раніцаю малую накарміць, і ўдзень... Можа, частку ўрокаў Марыя Антонаўна возьме. Тут яшчэ адно: ёсць харошае месца Аляксандру Пятровічу ў Лапіцкай школе. Трэба ж чалавеку добра ўладкавацца.

Васіль Аляксеевіч глядзеў на настаўніцу цвёрда і патрабавальна, яна збянтэжылася:

— Я ж нічога не кажу. Калі трэба, то выйду на работу.

— Вось і добра. З панядзелка, калі ласка.

— Я ж не ведаю, як там...

— Гэта мой клопат. Скажу Пятровічу, каб пакінуў у настаўніцкай і планы, і сшыткі. Вам толькі прыйсці і праводзіць урокі.

— Дык, можа, Васіль Аляксеевіч, паснедаеце?.. Сяргей зараз прыедзе.

Васіль Аляксеевіч устаў, яшчэ раз зірнуў на дзіця.

— А дачка — вылітая мама. Хай здарова гадуецца.

— Дзякуй вам на добрым слове.

Валерыя Канстанцінаўна праводзіла дырэктара да дзвярэй.

Васіль Аляксеевіч развітаўся са старою, якая ўсё яшчэ секла бульбу.

Скора ён выйшаў за вёску. Памацнеў вецер, пайшоў рэдкі і калючы снег, моцна біў у твар, і Васіль Аляксеевіч толькі глыбей нацягнуў на лоб шапку, пашкадаваў, што не

адзеў зімовую. Адкуль было спадзявацца, што так захаладае за адну ноч, звечара толькі чуць выяснівалася неба, і то на пагоду, а не на мароз.

І ад гэтага ветру, няўтульнасці на дарозе, не стала лягчэй на душы. Ён стараўся не думаць, што Валерыя Канстанцінаўна раскажа настаўнікам, як ён прыходзіў да яе... Галоўнае, што ўсё ўладкавалася, толькі не забыць, зайсці ў сельсавет і пакінуць заяву, каб купіць машыну...

Васіль Аляксеевіч блізка за плячыма пачуў падводу на дарозе, і хоць не хацелася, каб яго хто-небудзь бачыў, саступаць з дарогі за кусты не выпадала. Ён прыпыніўся, павярнуўся плячыма да ветру, глядзеў, як неахвотна, але шустра, прылажыўшы вушы і апусціўшы галаву, тупаў да яго чорны конік з белаю, зацярушанаю снегам грываю, труска пагруквалі калёсы па дарожнай намаразі, нешта тонка металічна пазвоньвала.

Конік сам прыпыніўся ля Васіля Аляксеевіча, і чалавек, які сядзеў плячыма да каня, заварушыўся, азірнуўся:

— Садзіся, Васіль Аляксеевіч.

— Здароў, Казя,— прывітаўся дырэктар і не садзіўся ў драбіны.

— Дзень добры. Садзіся, хоць не скарэй даедзем, чым дойдзеш, але ж пагамонім. І так мы даўно не бачыліся, а некалі сватамі быць меліся.

Казя пасунуўся, даў месца Васілю Аляксеевічу, ахінуў яго палою плашча, ленавата прыкрыкнуў на каня, і падвода зноў застукала па дарозе.

Васіль Аляксеевіч блізка бачыў худы Казеў твар, чыста паголены, цёмна-карычневы ад загару, высокі, гэтакі ж цёмны і маршчыністы лоб.

Казя заварушыўся, дастаў пачак «Паміру», пакамячыў цыгарэту ў пальцах, прыкурыў, прыплюшчыў адно вока, каб не трапіў дым.

— Здаецца, Аляксеевіч, не тыя гады, каб дзе да ранку маладзіцу настаўляць, як дзяцей гадаваць...

— А ты б яшчэ наставіў?

Васілю Аляксеевічу не было настрою да такое жартаўлівае і пуставатае гаворкі, але яшчэ горш не хацелася роспытаў, як ён жыве, пытацца самому.

Казя памаўчаў, зацягнуўся дымам:

— Гляджу я на цябе, Васіль, і думаю: няўжо тое праўда было? Ты дырэктар школы, я старшыня сельсавета. Жылі на адну ногу, адзін без аднаго выпіць ні разу не селі. У цябе на Новы год два графіны гарэлкі выпілі ўтрох, на падлозе

палеглі, старая нас кажухом накрыла. Я раніцою дадому ўцёк, пасля абеду да мяне вы прыйшлі...

Васіль Аляксеевіч бачыў, як засвяціліся Казевы вочы, і сам успомніў той сіні, як адшліфаваная сталь, марозны адвячорак, адчуў і тое здароўе, і маладую прагу жыць...

— А вы зналі, бачылі, што співаецца Казя, што крышка будзе Казю. І ніхто і слова не сказаў. Мне трэба было зямлю араць, а мяне начальнікам зрабілі. Куды тую дурную сілу было дзяваць, седзячы за сельсавецкім сталом? Як паднялі высока мяне, так і апусцілі. Да старасці праваляўся п'яны Казя пад плотам. Цяпер адумаўся — а і жыць няма калі. Перад дзецьмі бывае так часам брыдка — не бачыў за гарэлкаю, як яны і раслі...

— Ты што, між людзей вінаватых шукаеш?

— А што шукаць? Не адзін чалавек на свеце... Станеш жыць адзін — да пустога канца дажывеш.

Васіль Аляксеевіч шкадаваў, што згадзіўся, сеў на воз. Не хапала з яго на сёння толькі такое гаворкі. А Казя курыў цыгарэту.

— Ты не злуй, Васіль, няма ў мяне на цябе крыўды. І ты пасля вайны хацеў пажыць, і я хацеў. Ты хітрэйшы, лепш ухадзіўся. Хацеў, каб і дзеці любілі не зямлю, а тое што яна дае. А я сваіх, як і раслі, не бачыў. Работа іх навучыла, людзьмі зрабіла. Мне цяпер часам так брыдка стане, хоць завый воўкам! Ларысу шкода. Такая дзеўка, аграном... Ларыса мне расказвала, як ты некалі свайго Лёню на замок замыкаў, каб ён да яе не прыходзіў...

Казя прымоўк. Васіль Аляксеевіч успомніў Ларысу ў сіняй паралонавай куртачцы, у заячай шапцы, у боціках, за рулём калгаснага «газіка». Хто тады думаў, што яна завочна кончыць на агранома, а не пойдзе разам з мацераю на кароўнік даяркаю? Можа, і Лёня кончыў бы з ёю вучобу, рабілі б разам... Усё гэта было даўно, далёка, забылася.

— Не хацелася мне казаць, але скажу. Яна і зараз з Лёнем тваім... То ён да яе пад'едзе, то яна да яго ў горад. Прыгледзеў я.

— Ты што, зноў зранку бутэлькаю хрысціцца пачаў? — Васіль Аляксеевіч пасунуўся да аглабіны, быццам здаля хацеў лепш разгледзець Казю.— У тваей дзеўкі партбілет у кішэні!

Казя толькі згодна кіўнуў галавою.

— Ты сядзі, захініся плашчом, а то прадзьме ветрам. І не пужай. Лёня ў цябе чалавек! Сына ён любіць, і жанчына, мабыць, харошая ў яго. Паедуць яны ў Карэлію. А мая

ўсохла, яда ў рот не лезе... Можа, і лягчэй будзе, як паедзе ён далёка, мо каго другога ўпадобае... Но, воўчае мяса!

Казя тузануў за лейцы, прывязаныя за аглабіну, кінуў акурак, зноў дастаў пачак, не прыкурваў, глядзеў на пасінелы ад холаду няголены твар дырэктара.

— На, калі хочаш — закуры,— працягнуў ён спагадна цыгарэту.

Васіль Аляксеевіч пакорна ўзяў цыгарэту, няўцямна паглядзеў на яе, падаў назад.

— Я думаў, што Лёня напісаў табе. Можа, заедзе яшчэ...

Васіль Аляксеевіч толькі згодна кіўнуў галавою, і яму здалося, што гэта не першым кароткім холадам восені дыхнула на яго ў полі, а то будучаю доўгаю адзінотаю, прадчуванне якое не давала яму спакою, і гэтая адзінота — усё, што засталося ад яго жыцця.

— Добры ты чалавек, Васіль Аляксеевіч, а сыну жыццё скалечыў, дачка ў цябе... І сам вось так астаўся. Думалі, каб толькі дзеці не галодны былі... Няма і голаду, і душы няма. Чалавек без свае зямлі ў сэрцы — як гэты вецер у полі: усім ад яго холадна... Мае пры мне засталіся, і я жыву, як у вянку!

Казя памаўчаў, спагадліва глянуў на дырэктара і лагодна сказаў:

— Як ты ні мудруй, а сядзіш са мною пад адным плашчом, у якім я кароў летам пасу, вязе нас Бэра ў адну дарогу, сняжок над намі адзін, адно поле вакол!.. Наша, брат, поле.

Казя нокнуў, навотлю кінуў акурак, які прыпёк у пальцы, зноў шмаргануў за ляйчыну. Конік завалюхаўся трушком, заскакала, забрынчала падвода, і Васілю Аляксеевічу здалося, што і ў галаве ў яго забрынчала, і ён зноў падумаў, як добра, што згадзілася пайсці на работу Валерыя Канстанцінаўна, што не трэба купляць ніякай машыны, нібы ад гэтага быццам бы што-небудзь мянялася ў ягоным жыцці...

IX

З таго ранняга марозу і снегу толькі сталася гразь. Яшчэ да абеду ў пятніцу церусіла снегам, а пасля абеду пасыпаўся халодны, калючы, імжысты дождж, і трэція суткі мачыла, мачыла, нізка хадзілі хмары, не ўнімаўся вецер, і цяжка, несціхана шумелі ўжо голыя дрэвы, пачар-

нела на іх голле ад вільгаці, падалі долу мёртвыя адламаныя галінкі... Гэта ўжо было ад позняе восені...

Шура сядзеў на верандзе канторы, у якую праз выбітую шыбку холадна ўрываўся вецер, курыў, паціраў вочы: падняўся ў шэсць гадзін, чакаў, калі будзе тая машына да райцэнтра, пра якую гаварыў Васіль Аляксеевіч.

Апрануўся на дарогу цёпла, не мёрз. Ён не разумеў, чаго яму раптам трэба ехаць, чаму выходзіць на работу Валерыя Канстанцінаўна, чаго апошнія дні хадзіла, як апушчаная ў ваду, гаспадыня, і дырэктар нібы пастарэў, усё маўчаў, пасопваў у нос. І Васіль Аляксеевіч і Іванаўна не паказвалі і выгляду, што нешта здарылася, і Шура не выпытваў, і гэта было лепей, спакайней — не здагадвацца і не ведаць. І таму ён паверыў, што Валерыя Канстанцінаўна ідзе на работу, бо ёй патрэбны грошы, і яна жадна на іх, а яму тэрмінова выпадае ехаць у районa, бо ёсць праца ў добрым месцы, у добрай школе. Урэшце рана ці позна Шуру трэба было адсюль ехаць. Такая цудоўная была восень! А цяпер гразь, холад.

Шура прытуліўся плячыма да сцяны, выцягнуў ногі, сонна прыплюшчыў вочы, усміхаўся, успамінаючы, як пахла борам, сухою ігліцаю, мохам. Падумалася, што век не забудзецца лёгкі дотык Раіных пальцаў, яе загарэлае маладое плячо, ціхі смех. І чырвоны ракітавы куст на беразе возера, і глыбокая зеленаватая і халодная вада, і свежае вялікае кляновае лісце на зялёным аксаміце імху, і барвовыя ягады касцянкі, і рабенькае, як крыло слонкі, лісце рабін,— ва ўсім гэтым была ціхая радасць, ласка, усё гэта было неаддзельна ад Раі!

І ўсе іхнія патаемныя выхады ў лес, і чаканне, і радасць — усё засталося лёгка і проста там, за паласою халоднага дажджу, і тая любоў да дзяўчыны, ад якое, здавалася, разарвецца сэрца, усё было там, прыемны ўспамін пра незвычайную прыгоду. І ён падумаў, што некалі будзе расказваць каму ці ўспамінаць самому сабе, і яму будуць зайздросціць... І з прыемнасцю думалася, што вось усё так незвычайна скончылася, і нават адраса Раі ў яго не засталося, не адважыўся папытацца ў бацькоў і адчуваў, што гэта ім будзе непрыемна... Зусім, як у кіно...

Калі не зважаць на дробязі і не ўдавацца ў падрабязнасці, пажыў ён — лепей нельга, а зараз, калі не будзе выгаднага месца, можна ўзяць адмацаванне, уладкавацца ў горадзе на работу, жыць самому сабе,— тут Рая мела рацыю. Успомніў раптам, як апошні раз яна пайшла ад яго белаю сцяжынкаю на руні, роўна і лёгка, незвычайная

ў вечаровых прыцемках, з букетам буйнага кляновага лісця; потым узмахнула рукою, і лісце яркаю жоўтаю сцяжынкаю разнеслася ветрам па зялёным полі, і ён адчуў пах гэтага лісця, пах яе валасоў, вільготны, свежы...

Палоска яркага белага святла махнулася па верандзе, праплылі чорныя цені рам на сцяне. Шура падхапіў чамаданы, выйшаў да варотцаў, чакаў, пакуль пад'едзе машына.

У кузаве, накрытым брызентам, нярка гарэла лямпачка. Хлопец Шуравых год у чорнай цёплай куртцы, ад якое пахла саляркаю, адчыніў дзверцы ў заднім борце, узяў чамадан, павітаўся, крыкнуў шаферу: «Паехалі!»

— Як вам у нас было? — запытаўся ён у Шуры, усміхнуўся, быццам ведаў яго даўно.

— Добра. Такая восень!

— А зараз куды?

— Месца будзе. А не — у горад махну.

— Як кажуць, там, дзе запахне, туды і ногі павядуць.

— А вы куды едзеце? — запытаўся і Шура, хоць яму было ўсё роўна, куды і чаго едзе гэты хлопец.

— Што мы? Мы толькі новы трактар палучаць едзем.

Хлопец зноў усміхнуўся. Шура кіўнуў галавою, а сам думаў, што напіша Васілю Аляксеевічу, папросіць адрас Раі. І думкі пра гэта былі, як пра нешта даўно мінулае. Каб толькі расказаў каму, якая была восень!.. А Рая!..

Шура не заўважыў, як насмешліва глядзеў на яго спадарожнік; той бачыў, як пакруглеў Шураў твар, думаў, што дырэктару быў бы якраз зяць у масць. Але настаўнік не адчуваў, што глядзяць на яго, як на пустое месца, з насмешкаю і прыхаванаю пагардаю, настаўніку было не да гэтага, ён усміхаўся сваім думкам, паслухмяна пагойдваўся ў лад дарозе, па якой яго везлі.

X

Ён не спяшаўся. Прыемна было не спяшацца, прыемны быў нават гэты пранізлівы ледзяны вецер, які апякаў твар. Магчыма ад таго, што самому цёпла ў зімовым паліто, гэтая цеплыня і ўтульнасць на пранізлівым ветры надавала задаволенасці самім сабою, і ён адчуваў сябе неяк крышку шчаслівей і за гэтых рэдкіх прахожых, якія некуды спяшаліся, і за прадаўшчыц у гароднінным магазіне, апранутых у нязграбныя зялёныя халаты і з гэтакімі ж самымі зялёны-

мі пілоткамі на галаве. Наогул, ён адчуваўся гаспадаром, вольным чалавекам. І гэтае адчуванне сваёй значнасці, неардынарнасці свае асобы, прыходзіла да яго кожнае раніцы, калі ён, не спяшаючыся, уставаў, станавіўся пад душ у ваннай, галіўся, адзяваў белую рубашку і строгі чорны гальштук, а потым піў чорную каву з хлебам і маслам.

Неяк жонка сказала, што ён пачаў тлусцець, і ён перастаў есці белы хлеб.

А калі была патрэба затрымацца дома, ён набіраў нумар рабочага тэлефона і, пачуўшы голас намесніцы, добразычліва вітаўся:

— Добрай раніцы, Раіса Антонаўна! Як адчуваем сябе?

І Раіса Антонаўна кожны раз з пашанай і разуменнем дыстанцыі далікатна, але стрымана адказвала:

— Добрай раніцы, Аляксандр Пятровіч. Усё ў парадку, мы працуем.

— Раіса Антонаўна, вы паклапаціцеся, каб усё было нармальна. Мне трэба сёння зранку зазірнуць у інстытут інфармацыі. Ды і з кніжнае базы званілі...

— Не хвалюйцеся, Аляксандр Пятровіч, усё будзе зроблена, усё...

Ён і не хваляваўся, ён ведаў, што ніхто не будзе пытацца, дзе ён, калі на рабоце ёсць Раіса Антонаўна, і ўсе супрацоўнікі на месцы, бо службу Раіса Антонаўна нясе пільна. Ёй бы і быць загадчыкам аддзела інфармацыі, таму што літаратуру, якая патрэбна інстытуту, яна ведае лепш чым хто. Яе бяда толькі, што кончыла некалі ўсяго тэхнікум, а ў такой саліднай установе, як даследчы інстытут, нельга мець загадчыкам бібліятэкі чалавека з сярэдняй адукацыяй, ды і ён на той час, Аляксандр Пятровіч, падвярнуўся, і пратэкцыю меў... Адным словам, стаў ён загадчыкам, сітуацыю зразумеў адразу: узяў намесніцаю Раісу Антонаўну, хоць і на намесніцкае месца была таксама кандыдатура з вышэйшаю адукацыяй і з пратэкцыяй. Але Аляксандр Пятровіч ведаў, што калі і зараз абмінуць Раісу Антонаўну, то не будзе жыцця ні яму, ні новаму намесніку, а таму пайшоў аж да сакратара парткома, даказаў, што без Раісы Антонаўны бібліятэчная работа ў інстытуце немагчыма і што нельга так абыходзіцца з чалавекам, які столькі год аддана працуе і дасканала ведае сваю работу.

Тое, што Аляксандр Пятровіч змагаўся за яе нават перад высокім начальствам, зрабіла Раісу Антонаўну яго сябрам. Акрамя гэтага, стаў на многа большы аклад, і гэта

ў той жа час, калі яна пайшла на курсы шафёраў і стала на чаргу, каб купіць машыну, а тады, разам з машынаю, выйсці замуж да пяцідзесяці год, бо мела ўжо сорак шэсць гадоў і вагі амаль што дзевяноста кіло.

Ды і няцяжка было зразумець, што з яе адукацыяй наўрад ці зробяць яе загадчыкам бібліятэкі, а пры цяперашняй пасадзе яна фактычна кіравала бібліятэкаю, хай сабе і ад імя Аляксандра Пятровіча.

Сёння пільнай такой патрэбы ў Аляксандра Пятровіча і не было, каб не ісці зранку на работу. Можна было і адвячоркам заехаць у магазін, купіць падцяжкі, але ж вельмі яны ўпалі яму ў вока, так цудоўна расфарбаваны, што ён вечарам каяўся, што не купіў, і цяпер спецыяльна не пайшоў на работу, дачакаўся дома, пакуль адчыніцца магазін, купіў, і пакупка ляжала зараз, нацягнутая на кардонку, у ягонай тоненькай папцы, зробленай пад колер і малюнак кракадзілавай шкуры.

Восеньская марозная халаднаватасць чуць бадзёрыла, і не хацелася ў памяшканне, у свой цёплы, нават душнаваты кабінет, хоць фортачка і не зачыняецца. Але ж не выпадала бадзяцца без мэты, і ён не спяшаўся, паволі ішоў па вуліцы; убачыўшы прыадчыненыя дзверы магазіна-атэлье, успомніў, што трэба купіць новы касцюм, і варта зайсці, паглядзець, што ёсць у магазінах.

Ён пазнаў іх адразу, хоць Васіль Аляксеевіч і стаяў бокам да яго, а Іванаўна клапатліва пагладжвала на мужу пінжак. На другой руцэ яна трымала тоўстае, тое самае сіняе зімовае паліто з шэрым каракулевым каўняром, вынашанаю тоненькаю саржаваю падкладкаю. Паверх паліто ляжаў паношаны чорны пінжак з вялікаю, як восілка ад вядра, вешалкаю.

Васіль Аляксеевіч таксама пазнаў яго і не азірнуўся, нейкае імгненне разгублена глядзеў у люстра, і там жа, у люстры, Аляксандр Пятровіч бачыў здзіўленне на дырэктаравым твары.

Васіль Аляксеевіч павярнуўся, і ўжо на твары не было здзіўлення, толькі знаёмая дабрадушная ўсмешка і тыя ж прыжмураныя вочы. Не верылася, што толькі-толькі гэтыя вочы, гледзячы ў люстра, былі круглыя, як трохкапеечныя манеткі.

— Ого, каго я бачу!

Васіль Аляксеевіч працягнуў руку, такую ж шырокую, як і некалі, моцную, толькі цяпер з загрубелымі пальцамі, як у селяніна ці ў столяра.

— Добры дзень, добры дзень, Васіль Аляксеевіч.

Аляксандр Пятровіч пацiснуў руку, нават чуць далікатна нахiлiў галаву.

Іванаўна крышку разгублена і ўважліва паглядзела на Аляксандра Пятровіча і не пазнавала, не падавала рукі. Ён вымушан быў сам працягнуць руку. Жанчына павіталася — і так і не ведала — хто ён. Апранута Іванаўна была таксама ў тоўстае, на ваце, прыталенае зімовае паліто з карычневым цыгейкавым каўняром, захутана ў вялікую шэрую, з казінага пуху, хустку, а таму аж упацела тут, у душным памяшканні, расшпіліла верхні гузік і крыху раструхала хустку. Ля сцяны стаяла яе карычневая сумка з доўгімі прастрочанымі ўздоўж ручкамі.

— Ты не пазнала? Гэта ж Шура, той, што некалі жыў у нас.

Аляксандру Пятровічу здалося, што дырэктар таксама гаворыць пра староннягa чалавека,— непрывычна было забытае проста — Шура.

— А я то бачу, што нейкі знаёмы з аблічча чалавек,— вінавата ўсміхнулася жанчына і зноў уважліва паглядзела ў твар Аляксандру Пятровічу.

— Дык вы, Аляксандр Пятровіч, у сталіцы абжыліся? Кватэру маеце? Ажаніліся?

Аляксандру Пятровічу здалося: дырэктар адчуў, што не спадабалася яму «Шура», і цяпер знарок называе толькі па імю і па бацьку.

— Усё маю. А вы як? — коратка адказаў Аляксандр Пятровіч і падазрона паглядзеў на дырэктара, але не заўважыў на яго твары і следу ад іроніі і здагадаўся, што цяпер і з выгляду не скажаш, што ён — Шурык.

— У нас — як і было. Прыехаў у сталіцу новы касцюм купіць. У Іванаўны мае выхадны сёння, а я на пенсіі... От я гляджу, троха цеснаваты мне пінжак, га?

Пінжак быў цеснаваты, ды і Васіль Аляксеевіч пад рубашку адзеў сама мала дзве кашулі цёплае бялізны.

— Цеснаваты. Ды і каўнер не ляжыць, адтапырваецца.

— Каўнер? — Васіль Аляксеевіч павярнуўся бокам да люстра.— Гэта, можа, у мяне ад старасці хіб расце?

— Не, пашыты дрэнна.

— Шкода. Штаны як на мяне пашыты. На ўвесь мой трыбух.

— Дык ты вазьмі, Вася, памерай большы. Можа, і пінжак добры будзе.

— Што мне пінжак? Мне штаны каб падышлі! Што ты мяне вучыш?

— Я ж нічога не кажу. Мерай сабе перш і штаны.

Людзей у магазіне не было. Васіль Аляксеевіч і Іванаўна гаварылі на ўвесь голас, і на іх з далёкага кутка, дзе віселі жаночыя сукенкі, глядзела ўважліва маладзенькая бландзінка ў кароценькім халаціку і ў залацістых, як у шахіні, пантофліках.

Аляксандр Пятровіч ступіў крок убок, быццам прыглядаўся да касцюмаў.

Васіль Аляксеевіч зайшоў у кабіну. Касцюм быў з дарагога матэрыялу ў шырокую палоску. Касцюмы з такое тканіны віселі ва ўсіх магазінах горада.

— Яму ж гора дабраць касцюм. Хацелі зайсці ў гэты магазін, «Велікан», а там рэвізія. Там бы скарэй выбралі.

Васіль Аляксеевіч не зашмаргнуў за сабою фіранку, і з магазіна было відаць, як ён у прасторных сініх падштаніках, пакрэхтваючы, усцягваў штаны.

Аляксандр Пятровіч паправіў шырму.

— А дзетак колькі ў вас? Адно ці двое? — запыталася Іванаўна. Яна ўсё яшчэ не магла ўспомніць, калі гэта ён жыў у яе на кватэры.

Іванаўна пастарэла, змаршчыніўся, пацямнеў твар, і нават не так ярка пабліскваў залаты зуб.

— Дачка. Чатыры гады. Як ваша Рая?

— Рая наша маладзец! Скончыла аспірантуру і ў інстытуце вучыць. Муж яе таксама вучоны. Машына свая, дача. І ў яе дзевачка, трэці годзік. У нас гадуецца. У Раі работы многа, то паедуць куды на машыне... Яго ж на пенсію адправілі, а ў мяне мала ўрокаў у школе.

Іванаўна ажывілася, загаварыла пра ўнучку, але Аляксандр Пятровіч не слухаў, успомніў, быццам гэта толькі ўчора было, тую восень, тую Раю, падумаў, што цяпер яна, дагледжаная жанчына, мабыць, не горшая за тую Раю...

— Малыя штаны.

Васіль Аляксеевіч падаў жонцы штаны, і тая ўздыхнула:

— От бо шыюць. Большы памер, а штаны меншыя.

Пінжак быў якраз на Васіля Аляксеевіча.

— Дык ты мо, Васечка, папытайся. Мо з таго касцюма штаны дадуць. Тут жа прадаюць касцюмы, якіх людзі не ўзялі.

— Пляцеш ты, як баба дзеравенская!

Васіль Аляксеевіч пачырванеў: упрэў, пакуль прымерваў, выцер далонню лоб і залысіны.

Бландзінка здалёку зірнула на іх і толькі ледзь скрывіла губы.

— Пайшлі. У ЦУМе яшчэ паглядзім.

Васіль Аляксеевіч апрануўся і ўжо на вуліцы запытаўся:

— Што ж вы і не напісалі нам, ні разу не заехалі, га? У нас такі пасёлачак пабудавалі, будзь здароў! Школа новая, перспектыўная — некалі дзесяцігодка будзе. Настаўнікі новыя, дырэктар...

— Або ты б горш за яго на ўсім гатовым бы рабіў? — абазвалася Іванаўна.

— Не тваё дзела! Мне і на пенсіі добра. А ты як, Аляксандр Пятровіч?

Здалося, што дырэктар усміхнуўся крышку паблажліва, насмешліва. Захацелася асадзіць яго за гэту ўсмешачку.

Аляксандр Пятровіч назваў поўнаю назваю свой інстытут, сказаў пра аклад і пра тое, што бярэ яшчэ работу ў метадычным кабінеце і меней за трыста рублёў у месяц не мае, хоць і не выседжвае на рабоце. Вясною купіць машыну, падыходзіць чарга. Успомніў, што ў кватэры ў яго паркетная падлога.

Васіль Аляксеевіч не ўсміхаўся ўжо, медзведзявата ішоў побач і, калі Аляксандр Пятровіч кончыў гаварыць, глянуў на расказчыка сумна і спагадліва, кіўнуў галавою, сказаў ціха «так-так»; спыніўся, сур'ёзна паглядзеў на Аляксандра Пятровіча, нібыта збіраўся сказаць яму нешта самае важнае, што ведае ён, Васіль Аляксеевіч, але стрымаўся; агледзеў з ног да галавы амаль не знаёмага яму дагледжанага і важнага маладога чалавека ў зімовых чаравіках на тоўстай падэшве, з жоўценькім замочкам. Усміхнуўся толькі горка...

— Дык вы ж, Толя, заедзьце да нас. Мы так рады будзем. Мы часта пра вас успаміналі,— запрасіла Іванаўна, і дырэктар не зазлаваўся цяпер, не закрычаў на жонку, спакойна сказаў:

— Гэта, Іванаўна, не Толя. Толя ў нас потым жыў... Заязджайце, Аляксандр Пятровіч, га?

— Заеду. Будзе летам машына — заеду. Раі ад мяне прывітанне.

Аляксандр Пятровіч паціснуў спачатку руку Васілю Аляксеевічу, потым Іванаўне, і кожны раз далікатна схіляў галаву, і пасміхваўся сам сабе і з аднаго і з другога, і не заўважаў, што дырэктар глядзіць на яго і не бачыць, і думае нешта сваё...

1972

Апавяданні

АСЕННІЯ ХАЛАДЫ

У канцы лістапада, пасля зацяжных дажджоў, пацiснулі маразы: дні стаялі сонечныя, халодныя і прасторныя, і начамі нават зрэдку патрэсквалі калы ў плоце.

Надвячоркам у сераду Віктар Пераход на засланых чыстаю посцілкаю калёсах прывёз з бальніцы сваю Вольку — Волечку, як гаварылі па-вясковаму,— якая нарадзіла блізнят — двух хлопцаў. І вечарам паштальёнка Таня, гарбаценькая, у парыжэлай і выцертай плюшовачцы, прынесла Віктару тэлеграму ад старэйшага сына Паўла, які працаваў у Літве на пракладцы газаправода,— прыязджае на тры дні перад адпраўкаю ў армію.

— Што ж мы, Віцік, рабіць будзем? Трэба ж людзей сабраць, выправіны хлопцу зрабіць, адведкі і радзіны ладзіць... Я ж яшчэ слаба...

— Хто яго ведае. Не прападом. Паеду заўтра цяля дастану. Васіль зарэзаць паможа, а Стэфка з цёткаю Ганнаю згатуюць. Хай заадно і адведкі, і радзіны, і выправіны...

— Трэба было б у цёткі Ганны папытацца, а то мо не так што...

— Папытаюся.

— Каб жа не горш, як у людзей. Ты ж, як наказваць будзе, да цёткі Антосіхі зайдзі, не забудзься!

— Яна ж нікуды ўжэ не ходзіць. Агата ёй у печы паліць.

— Усядно зайдзі. Ніхто яе ніколі не абмінаў.

У пятніцу пасля абеду старая Антосіха злезла з печы, патупала ў сенцы, адчыніла зялёны, абабіты паржавелым жалезам па вуглах куфар, дастала чорную сацінавую

спадніцу, белы фартух з фалдамі знізу, мультановую ў клетачкі сарочку і чорную ў кволую валошку паўз беражкі хустачку — усё самае лепшае яе ўбранне, акрамя, вядома, асобна загорнутага, якое прыгатавана на смерць. Там і новенькія балеткі, і мацера абабіць труну, і палатно, каб было на чым апусціць дамавіну ў дол, і грошы, каб і крупнік было за што зрабіць, і памінкі. Няма чаго Агаце траціцца.

Яна і так штодня ходзіць паліць Антосісе ў печы, варыць страву, прыносіць малако. А забіраць сабе пенсію, якую плоціць старой калгас, не хоча, мо таму, што і ў яе жыццё склалася, як у Антосіхі: Агацін гаспадар прапаў на фронце без вестак, і яна пасля вайны ўсё чакала, спадзявалася, пастарэла і засталася адна.

Рабіла Агата даяркаю, была ўвішная: паспявала і ў калгасе і дома, а вечарамі да яе сыходзіліся старыя — чытаць «святыя кнігі»,— гэта пасля таго як у суседнім мястэчку зачынілі царкву, перарабілі яе пад клуб. Антосіха, пакуль уздужала, таксама хадзіла да Агаты — пасядзець з людзьмі, пагаманіць.

Антосіха пайшла ў мыцельнік, старанна ўмылася, пераапранулася, завязала хустачку, зазірнула ў вялікі кавалак тоўстага, крыху паабдзіранага люстэрка, які ляжаў на стале і быў роўна пакрыты пылам.

Яна ўспомніла, што не прынесла і не ўскінула на печ, каб пагрэўся, кажушок і хустку-канаплянку.

Антосіха зусім не чакала, не думала, што Пераходы запросяць яе на бяседу,— яна была захварэла, не спадзявалася нават, што і ачуняе. Антосіха і не збіралася спачатку ісці да Пераходаў, але пацягнула да людзей, з якімі яна пражыла ўвесь свой век і якія паважалі і шанавалі яе, захацелася паглядзець на Волечку — мо больш і не давядзецца,— якую некалі кахаў яе Пятрок.

Волечка не забывалася пра Антосіху, запрасіла і на тое сваё пасляваеннае вяселле, беднае і пачастункам і весялосцю,— вяселлі тады рабіліся без музыкі, так сабе, бяседа.

Выбралася ісці Антосіха ўжо ў прыцемкі, калі пачалі заманліва цёпла свяціцца вокны, запальвацца далёкія, калючыя зоркі ў небе; і зноў шумеў у голым голлі вязаў і ліп няўмольны асенні вецер, які быў прыціх, калі сама заходзіла сонца, а цяпер шумеў і шумеў, шастаў па вуліцы, падмёрзлай і пабялелай, закручваў калючым пылам і зноў падвываў у вершалінах, і больш нічога не было чуваць, было пуста і глуха, і лёгкі Антосішын кій гулка стукаў па падмёрзлай сцяжынцы.

Вокны Пераходаў свяціліся нясцерпна-белым святлом — мабыць, укруцілі на вечар лямпачку-«двухсотку»; яшчэ з вуліцы было чуваць, як шумела застолле,— паспелі ўжо госці разоў па колькі ўзяць чарку, і тая прыцішанасць, якая спачатку пануе за сталамі, прайшла. Цяпер кожны што-небудзь меўся сказаць суседу, гаварылі наперабой, а самыя нецярплівыя падлівалі сабе яшчэ ў шклянкі.

Антосіха пашоргала нагамі, як выцірала, па вялікім пляскатым камені, што ляжаў перад дзвярыма ў сенцы, намацала рукою клямку, прыадчыніла дзверы і, прытрымліваючыся рукою за вушак, цяжка пераступіла цераз парог у сенцы, прысланіла ў куток свой кіёк, агледзелася.

Хатнія дзверы былі прыадчынены. Было відаць, што і на кухні стаяў стол, бадай, вялікая сабралася бяседа. На кухні садзіліся, хто зусім запазніўся, і мужчыны, якія любілі выпіць,— а там, у хаце, жонкі не далі б. На кухні ім разгарненне.

Колькі Антосіха памятае, гэтак на кожнай бяседзе, і выпівакі заўсёды амаль адны і тыя ж. Іх і называюць «мыцельнікамі».

Стэфка, суседка Пераходаў, тоўстая, як печ, баба гадоў пад пяцьдзесят, надзіва рухавая і гаманкая, выбегла з хаты з парожнімі талеркамі ў руках. Яна як ніхто спраўна можа разнесці па вёсцы любую плётку, але яшчэ спраўней умее прыгатаваць на стол, арганізаваць і павесці бяседу, а таму без яе не абыходзіцца на вёсцы ні адно застолле.

— А мы ўжэ думалі, што вы і не прыйдзеце, бабка! Добры вечар! Заходзьце ж у хату! За стол садзецеся! Волька, а Волька! Ідзі сюды! — паклікала Стэфка і цяжка, але маладжава патупала ў каморку.

Волька, якая выйшла на кліч, абняла старую, пацалавала.

— Пайшлі ў хату, маці! Чаго ж вы тут стаіце?

Волечка памагла Антосісе распрануцца, паклала на ложак кажушок. Яна была яшчэ бледная з твару і нейкая ж вельмі тоненькая і слабенькая ў прасторнай з гузікамі наскрозь сукенцы, з заплаканымі вачыма, пад якімі было сіне.

— Ты ж яшчэ не абмацавалася, галубка, а столькі клопату. Пачакай жа, пакажы мне спачатку тваіх хлопцаў, а тады і за стол павядзеш,— папрасіла яе Антосіха.

Волька памагла старой узлезці на палок, дзе стаяла прыкрытая байкаваю коўдраю калясачка. Антосіха дрэнна бачыла ў прыцемку аднолькава кволыя, чырвоныя тварыкі

спавітых немаўлят, у якіх самая пільная работа — спаць, смачна і соладка, прычмокваць кволенькімі вуснамі, пацяг-вацца, каб расці. Антосіха нагнулася, перахрысціла малых:

— Хай іх бог беражэ і добрую долю дае!

Яна паклала малым у ногі невялічкі пакуначак у пажаўцелай газеце.

— Троха паркаліку малым. Ім жа трэба.

У чыстай палавіне хаты, як толькі ўвайшла Антосіха, заціхлі і потым нястройна і дружна загудзелі ў адказ: «Вечар добры!» І з гасцей ніхто не спадзяваўся, што прыйдзе Антосіха, якая, здаецца, і сама не памятала, колькі пражыла і пеpажыла, справядлівая перад богам і людзьмі, працавітая і зычлівая.

Нехта з маладзейшых аслабаніў ёй месца за сталом.

— А я ўжэ і паміраць была сабралася, ды пачула, што вы ўсе разам сышліся, пра мяне не забыліся, дзякуй вам! І баялася, што не дайду, але пайшла, каб і малых блаславіць, і большанькаму шчасця пажадаць, і ўсю бяседу не крыўдаваць!

Антосіха пакланілася і прысела на ўслон, змахнула слязу — расчулілася, што гэтак яе сустрэлі,— усміхнулася прыветна і вінавата:

— Хай яна спрахне, гэтая старасць! Старое, як малое.

Аглянулася на Волечку, якая села побач і ўсхліпвала.

— А ты, галубка мая, чаго гэтак зажурылася? Ці ты дзеткам маленькім не рада, ці большанькі тым укрыўдаваў, што гэтакі высокі ды харошы вырас?

Антосіха ўстала, падняла дрыжачаю рукою кілішак.

— Не плач, не горніся, галубка! Хай твае дзеткі гадуюцца, як кветкі, і людзям на радасць, і табе на ўцеху, каб інжынерамі сталі і бацькоў сваіх не забывалі! І твой большанькі каб шчыра служыў, іх бараніў ды генералам быў! А і я з вамі за гэта віп'ю, мо не ўп'юся і з ног не звалюся, а як уп'юся, то і яшчэ піць і вас пацяшаць застануся!

Усе выпілі і адразу ж загаманілі, бязладна і шумна, і забыліся пра старую і пра тое, што чакалі яе слова. І, можа, толькі назаўтра і на цвярозую галаў пахваляць яго, але ўсё роўна наўрад ці хто здагадаецца, што блаславіла яна ў думках усіх, хто сабраўся за гасцінным сталом, усіх, каму яшчэ дай бог колькі жыць, тупаць па зямлі і ўвесну, і ў халодную восень і бачыць, як пад вокнамі спачатку асмужацца рабінавыя гронкі, а потым зачырванеюцца, і на іх будзе ляжаць пасля першае ночы белы і лёгкі, як уздых, першы снег. Колькі год глядзела на рабіну пад сваім акном!

А сёлетні год яна не зацвіла і цяпер стаіць сухая і мёртвая, з пакінутым старым птушыным гняздом у некалі густой кучаравай вершалінцы.

— Дзякуй вам, мама! Век бы вам з намі жыць, і добра было б,— ціха прагаварыла Волька, якая дагэтуль усё ўцірала слёзы.

— Няма як ужэ, галубка, але да вясны я пачакаю, бо ў мароз намучацца людзі, пакуль прытулак выкапаюць і хату навек збудуюць. Увесну да бога пайду, пры сонейку, нядзелькаю, каб людзям замінку не рабіць.

Антосіха гаварыла і глядзела на Волечку чыстымі вачыма і думала, што была б яна ёй нявесткаю, гадаваліся б унукі, і не было б гэтае адзінокае доўгае старасці, пустэчы і непрыветнасці ў хаце.

А жанкі тым часам, ціха і пяшчотна, як здалёк, зацягнулі такую знаёмую старой з даўніх дзявоцкіх гадоў песню, пад якую так добра і плакалася ў невясёлую хвіліну, і радавалася, п цяпер спакойна і хораша ўспаміналася:

Сягоння тут, а заўтра ўеду,
Будзеш, міла, прыпадаці да маего следу.
— Я й не прыпадала, й прыпадаць не буду,
Я й не гаравала, й гараваць не буду.

...Гаспадар Антосіхі памёр пасля мікалаеўскае вайны — прастудзіўся ў акопах, захварэў, паўтара года пралежаў у Слуцкім шпіталі, а з паўгода дома, але так і не акрыяў. Ад яго ў Антосіхі засталіся два хлопцы, старэйшы Андрэй, а маладзейшы Петрык.

З горам папалам яна пракідалася з дзецьмі, хоць і пухла з голаду і зімою хадзіла ламаць плот на дровы — не было на чым ды і каму прывезці на зіму паліва. Ужо потым, як пачаліся калгасы, яна абмацавалася, зажыла як людзі, і зусім уздыхнула, калі стаў трактарыстам яе Андрэй — зайздрасны на работу, троха ваўчукаваты, усё роўна як злосны на ўсіх за няшчаснае дзяцінства.

Рабіў ён як мог, і дастатак у хаце быў дай бог кожнаму. А потым узрос і Пятрок, астаўся пасля школы ў брыгадзе. Быў ён тонкі, высокі, кучаравы і вясёлы, спраўна іграў на гармоніку, любіўся з Волечкаю Апанасаваю — і на выправінах яго ў армію Волечка сядзела побач...

А праз нейкі год пачалася вайна. Андрэй так і застаўся пры доме. Убіраў ураджай, а потым дзяліў калгас, хоць Антосіха і сварылася за гэта. Выдзеліў ён сабе каня, карову з цялушкаю, адгадаваў бараду, гнаў і прадаваў у Грэзку

самагонку, а потым узяўся быў вазіць лес на новую хату, але так і не навазіў: пачалі чапляцца паліцаі, наязджаць штовечара. Андрэй спачатку паіў іх, а потым схаўрусаваўся, пачаў напівацца і сам.

Адале і з'ехаў з імі разам, праз тыдзень вярнуўся дадому п'яны, са звязанымі ў посцілку кажухамі і вырабленымі аўчынамі. І з таго разу пачаў цягаць дадому і мацеру, і боты, і адзежу — і ўсё хаваў у патайной яме, што выкапаў у каморцы пад падлогаю.

Потым пайшлі чуткі пра партызан: былі наляцелі пад Асаўцом на паліцаяў, зрабілі ля Буды засаду і забілі раённага каменданта. Хадзіла пагалоска, што і ў іхнюю вёску яны разоў колькі заязджалі, хоць і была яна далёка ад лесу, у полі.

Перад Вялікаднем нехта ноччу ціхенька пастукаў у акно. Антосіха падумала, што гэта Андрэй,— і ён, як пайшла гаворка пра партызан, пачаў дадому наведвацца ўпотайкі. Яна адамкнула сенцы і скоранька шмыгнула ў хату, запаліла газоўку і ўбачыла кульгавага на правую нагу, у чорнай бравэрцы і шапцы-аблавушцы мужчыну.

І толькі як павярнуў ён да святла свой худы зарослы твар з насцярожанымі вачыма, пазнала яна свайго Петрыка, захліпнулася ад плачу і ўпала на калені, прытулілася тварам да сынавых ног...

Пасля Петрык пачаў прыязджаць дадому часцей, пакідаў каня на агародах у алешніку. Здаралася, з'язджаліся з Андрэем, сядзелі за сталом, елі — адзін з міскі, другі проста з чыгунка — і сварыліся. Адзін зваў у паліцаі, другі — у партызаны, а Антосіха тупала па двары — каб не наехалі немцы ці партызаны,— то бегла ў хату: баялася, што перастраляюцца. Потым хадзіла кругом гумна, куды яны ішлі спаць,— адзін у адным кутку, другі — у другім. І ў гумне яны сварыліся, а яна хадзіла наўкруга будыніны, упрошвала не сварыцца — барані божа хто пачуе!

У пачатку зімы Пятрок прыехаў у санях, забраў усё нацяганае Андрэем дабро і завёз у лес, сваім.

А недзе праз месяц, пасля лютаўскае ночы са снегам і цяжкімі падвывамі ветру, Грышкава Ганька, якая хадзіла ў Грэзак да сястры, з аглядкаю закіравала ў Антосішын двор.

— Пятрок жа твой, Антосіха, на Бранавіцкіх у кусціках ляжыць замецены! І конь наўкруга ходзіць, мордаю штурхае!

У Антосіхі абвяла сэрца: вечарам Андрэй прыехаў з хаўруснікам сваім, Міхневічам, маленькім рыжанькім чалавечкам, у якога вечна былі чырвонымі і слязіліся вочы. Міхневіч да вайны рабіў з Андрэем у МТС, ездзіў на няўдаленькім, маленькім трактары з вялікімі коламі, на якіх былі вострыя жалезныя шпоры. У яго была вялікая сям'я і гарбаценькая сварлівая жонка, Міхневіч першы пайшоў у паліцыю і, казалі, сам страляў начамі людзей...

У сварку братоў ён не ўмешваўся, піў самагонку і толькі нядобра зыркаў вачыма на Петрыка,— была і яго доля ў тых анучах, што хаваў Андрэй.

...Прыцемкамі Антосіха выйшла за хлеў, доўга тупала паўз сцяну, пакуль абмацала рыдлёўкаю пад снегам саначкі, адкапала іх, схадзіла ў хату, апранула кажушок і цярэспаля пакіравала да Бранавіцкіх. Яшчэ да калгаса там быў хутар, а цяпер толькі ляжалі тры вялікія камені-валуны і разрасліся кусты крушыны, барбарысу і каліны.

Яна здалёк убачыла каня, які таптаўся, асядланы, на адным месцы.

Пятрок сядзеў у снезе плячыма да калючага барбарысавага куста, без шапкі, з белым снегам на галаве і на твары, які не раставаў, не сцякаў кропелькамі вады.

Аўтамат так і вісеў на грудзях, і на ім ляжала адна рука, а ў другой быў повад аброці. Усё роўна як прысеў ён адпачыць, і толькі снег не раставаў на твары.

Яна не памятае, як усцягнула цяжкае сынава цела на саначкі, дзе ўзялася сіла дацягнуць іх па снегавым полі да хаты. І калі спынялася адпачыць, бачыла, як спакойна, бы маленькі, сядзіць яе Пятрок, толькі ногі цягнуцца па снезе і пакідаюць два глыбокія пісягі ды мёртвая рука не выпускае повад, і конь паслухмяна ідзе следам і дрыжыць ад холаду...

Вечарам яна запаліла ў печы, паставіла грэцца ваду, каб абмыць сынава цела, хоць і не ведала, як зможа адна, як будзе хаваць.

Яна не пачула, як увайшлі ў хату ўтрох мужчыны, не памятае, як старэйшы асцярожна павёў і пасадзіў яе на лаву на покуці пад абразамі. Яна сядзела, паклаўшы счэпленыя рукі перад сабою на калені, глядзела, як прыбіралі яе сына, як загарнулі ў посцілку і некуды панеслі.

Высокі мужчына ў белым кажушку падышоў, абняў яе за плечы:

— Не плач, мамаша, мы за нашага Пецьку...

Яна нічога не сказала і ўжо не плакала, не ішла зачыняць расчыненыя насцеж дзверы ў сенцы, з якіх цягнула холадам, толькі ўздыхала і маўчала, як зямля...

Прыйшла яго міла, кітайку адкрыла,
Правай ручкай абняла дый загаласіла:
— Ці ж ты, мілы, упіўся, што з каня зваліўся?
— Я, міла, не ўпіўся, з каня не зваліўся.
Я па табе, маладзенькай, сільна зажурыўся...

Антосіха адчула, што ў галаве замітусілася,— у хаце было душна, ды і змарылася яна, пакуль прыйшла, пасядзела. Яшчэ, чаго добрага, упадзе ў вобмарак, сапсуе ўсю бяседу. Яна паціху ўстала з-за стала, неўзаметку выйшла ў сенцы.

Апранула настылы кажушок, непаслухмянымі нязграбнымі рукамі доўга зашпіляла гузікі, завязвала хустку, забрала кіёк і выйшла на двор, у начную цемру, дзе ўсё гудзеў і гудзеў вецер; пакуль разглядзелася, вобмацкам ступала наперад, тулілася бліжэй да плота і думала пра Вольку, пра яе дзяцей, пра сваю сіратлівую хату.

...Андрэя засудзілі пасля вайны на дваццаць год. Цяпер ён адбыў сваё, вярнуўся, жыве ў Слуцку, ездзіць па вёсках, закупляе свіней,— як ён адважыўся ездзіць па людзях, якіх некалі абіраў? Ён быў прыехаў і да Антосіхі з жонкаю, сухенькаю, невясёлаю жанчынкаю, і з хлопчыкам, сваім сынам.

Прыехаў на машыне з высокімі драбінамі па бартах — каб вазіць свіней.

Быў па-летняму цёплы надвячорак, чуць парны, як часта на самым пачатку лета, калі яшчэ і вільготная свежая зямля, і зеляніна светлая і пяшчотная, і пахне маладым росным жытам, свежаю раллёю.

Яна з агародчыка ўбачыла, як ішоў Андрэй з вуліцы — у белай кашулі, выціраў хусцінкаю лоб і лысіну,— а ўжо следам ішла жонка, трымаючы малога за руку, ішла боязна і асцярожна, і Антосісе стала шкода яе.

Антосіха спачатку стаяла разгубленая, як утрапёная, а потым спахапілася, зашыбавала цераз двор да дзвярэй, зачыніла іх за сабою, моцна шахнула замыклам, крыху пастаяла ў сенцах, увайшла ў хату, бачыла, як Андрэй усё ж прайшоў да парога, патаптаўся, узяўся за клямку — было чуваць, як бразнуў язычок,— сышоў з усходцаў, стаяў на двары, азіраўся наўкруга і ўсё выціраў хусцінкаю твар і галаву, а потым па-старэчаму цяжка, крыху касалапа, пайшоў да варотцаў, дзе ўсё яшчэ збянтэжана стаяла жонка...

Больш Андрэй не прыязджаў, быў прыслаў дваццаць рублёў, але яна адправіла назад, адправіла потым яшчэ два разы, і ён перастаў прысылаць.

Вокны хат ужо не свяціліся.

У цемнаце ночы ішла адзінокая старая жанчына і ўспамінала маленькія чырвоныя тварыкі немаўлят, людзей, якія не забыліся пра яе, шанавалі і любілі. І каб гэта ўдзень, то можна было б убачыць добрую, зычлівую і крыху сумную ўсмешку на яе твары і скупыя слёзы, што цяклі па маршчынках,— можа, ад сібернага ветру, які ўвесь час дзьмуў ёй насустрач і наперакор якому яна ішла з вечнаю, як жыццё, мацярынскаю дабратою.

1969

МУЖЧЫНЫ

Малы ўстае разам з бацькам. Яны ўдвух ідуць мыцца. Спачатку малы палівае вялікаму, і той, набраўшы прыгаршчы сцюдзёнай вады, вядро з якой цэлую ноч стаяла ў сенцах і ў якім цяпер пазвоньваюць тоненькія кавалачкі лёду, плюхае сабе ў твар. Пырскі ляцяць на падлогу, на малога.

Маці стаіць ля печы, бачыць, як ён моршчыцца ад халодных кропель.

— Не пырскай так, Коля, а то зноў мора ля тазіка будзе,— просіць яна мужа.

Затым мыецца малы. Ён гэтак жа, як вялікі, плюхае ваду ў твар, і пырскі ляцяць у бакі нават больш, чым у вялікага.

Снедаюць разам.

Малы сядзіць супраць вялікага і гэтак жа старанна, як і ён, есць яечню і п’е чай.

Малы хоча ва ўсім быць падобным на вялікага, на мужчыну.

На двор малы выходзіць разам з дарослымі. На ім чорная шубка з капюшонам, на нагах чорныя бітыя валёнкі, на руках сінія рукавічкі.

Дарослыя ідуць на работу.

Малы застаецца дома адзін. Ён бярэ санкі, што стаяць прыслоненыя да сцяны, і ідзе ў сад, дзе намецены велізарныя гурбы снегу.

Так кожны дзень.

— Сынок, пачакай! — гукае бацька, падбягае да малога, які стаіць перад варотцамі ў сад.

— Сынок, сягоння, можа, прыйдзе мужчына... Я прасіў яго застрэліць Пушка. Выведзеш у сад? Ну, ты ж мужчына, не трусь.

Ён, малы, вядома, мужчына.

— Завяду.

Малы пакідае санкі, ідзе назад на двор — трэба ж паглядзець, ці дома Пушок. Сабака нікуды не пабег, спіць за хлявом на гурбе.

Пушок — стары кудлаты сабака. Шэрсць на ім белая і доўгая-доўгая. Чорныя ў Пушка толькі кончыкі абвіслых вушэй і кончык носа. Пушок заўсёды спіць на снезе. Ён не баіцца холаду, як маленькі рыжы Шарык, што ў халодныя дні і не паказваецца з будкі. Пушок кожны дзень прыбягае ў сад да малога, разам з ім лазіць па гурбах, нават правязе па вуліцы, калі малы злоўчыцца, лежачы на санках, ухапіцца за кудлаты хвост.

Малому хочацца і цяпер паклікаць Пушка, пайсці з ім у сад, але трэба чакаць таго мужчыну, што прыйдзе застрэліць Пушка.

Малы выходзіць на вуліцу, садзіцца на санкі і час ад часу пазірае па баках — ці не ідзе мужчына?

Малому хочацца ведаць, што будзе з Пушком пасля таго, як яго застрэляць. Ён, відаць, уткнецца носам у снег, выцягне лапы і будзе ляжаць, аж пакуль не стане холадна ў нос, а потым усхопіцца, коратка віскне і памчыцца па гурбах. Ён, малы, гэтак жа сама ляжыць на снезе, калі яго «застрэляць», гуляючы «ў вайну», ляжыць, пакуль не пачнуць мерзнуць рукі або твар, потым з вясёлым крыкам даганяе сяброў...

— Здароў, гаспадар. Сабаку тут казалі застрэліць?

— Тут.

Малы з цікаўнасцю глядзіць на мужчыну са стрэльбаю за плячыма. Мужчына ішоў праз сад. За ім засталіся на гурбах глыбокія яміны-сляды.

— Прыводзь сюды. Няма часу. Ясна?

— Ясна.

Сабака паслухмяна ўзняўся на кліч. Малы ўзяў яго за вуха, і яны пайшлі побач.

Мужчына трымаў стрэльбу ў руках.

— Ідзі! — загадаў малы.

Сабака зірнуў на мужчыну, на гаспадара, вінавата вільнуў хвастом, ступіў наперад, потым вярнуўся да малога, лізнуў яго ў нос і пайшоў, праваліваючыся ў снег.

Спыніўся ён пад маладою, абсыпанаю бухматым інеем вішанькаю, павярнуў галаву і доўга, тужліва глядзеў на малога.

Мужчына таропкім, дакладным рухам ускінуў стрэльбу да пляча...

Сабака ўздрыгнуў, паволі апусціўся бокам на снег; галава яго была павернута ў бок малога.

Мужчына закінуў стрэльбу за плечы, не гледзячы ні на малога, ні на сабаку, пайшоў назад па сваіхямінах-слядах. Са стрэльбы яшчэ тоненька віўся сівы дымок.

Малы пастаяў, пачакаў, але сабака не ўставаў. Малому стала неспакойна. Ён сам падбег да сабакі, пацягнуў яго за вуха. Сабака не варушыўся. Ён быў цёплы, як звычайна, але нейкі ўвесь мяккі і цяжкі. Малы разгублена зірнуў на сабаку: збоку, ля пярэдніх ног, расплывалася на снезе чырвоная пляма. Малы пакратаў снег рукою. Ён быў мяккі, вільготны і нейкі цёплы.

Малы бездапаможна азірнуўся па баках, потым кінуўся бегчы прэч, спатыкнуўся, упаў тварам у снег, усхапіўся і зноў пабег...

Знайшлі яго бацькі ў хляве. Ён ляжаў тварам у сена і плакаў, плакаў не па-дзіцячаму: без усхліпаў, кусаючы губы.

Ён не захацеў абедаць, не пайшоў з бацькамі на двор, і застаўся ляжаць на кушэтцы — прыціхлы і затоены.

Бацька забраў санкі, што засталіся стаяць ля варотцаў у сад, але малы да вечара так і не выйшаў з хаты.

Назаўтра ён не ўстаў разам з бацькам, не захацеў мыцца, як мужчына...

Не пайшоў ён больш і ў сад, нават пасля таго, як частыя лютаўскія завеі замялі і яміны-сляды, і схіленую над імі маладую вішаньку.

1965

СОК МАНГА

Яна ведае, што падабаецца хлопцам. Віцька, самы модны хлопец з усяго двара, у якога ўжо чарнеецца на верхняй губе мяккі пушок, вадзіў яе ў кіно. Яны сустрэліся за паўгадзіны да пачатку сеанса, хадзілі пад руку па фае, разглядвалі выстаўку дзіцячых малюнкаў і фотапартрэты артыстак,— карціны і партрэты былі падвешаны на ледзь

прыкметных белых нітачках і пакалыхваліся. Яны глядзелі яшчэ нейкую каляровую хроніку, якую паказвалі тут жа, у фае, для такіх, як яны, ранніх, а потым Віцька павёў яе па вузенькай крутой лесвіцы ўніз, у буфет, і яны пілі напітак, елі бутэрброды з чорнаю ікрою, стоячы за круглым, цыбатым, як і Віцька, столікам.

— Ты не хочаш соку манга?

— А які ён?

— Калі верыць напісанаму, з субтрапічных пладоў. Экзотыка!

Віцька прынёс ёй шклянку светла-жоўтай вадкасці, і яна выпіла яе — саладкаватую, крышку цягучую. І пасля было непрыемна ў роце, бы там ляжаў кавалачак паранага гарбуза, і Людцы ўсё ўспаміналася, як яны восенню выбіралі ў калгасе бульбу, жылі на ўскрайку вёскі ў адзінокае жанчыны, і яна парыла свінням гарбузы, і кожную раніцу ў хаце стаяў такі ж самы густы, саладкаваты пах.

У той вечар Віцька хацеў пацалаваць яе, але яна сказала, што другі раз: сяброўкі гаварылі, што з першага разу цалавацца нельга...

А назаўтра да іх на кватэру прыбегла худая, высокая жанчына і пачала крычаць... З яе слоў, Людка была ледзь не распусніца, якая хітрыкамі паддобрылася да яе сына і дурманіць яму галаву. Людка, здаецца, і цяпер бачыць, як дрыжыць у жанчыны густа нафарбаваная верхняя губа,— чамусьці дрыжыць толькі верхняя.

Потым маці крычала на Людку, а вечарам шапталася з бацькам...

І вось Людка жыве ў вёсачцы, якая густа зарасла бэзам і дзе, мабыць, прыгожа, калі бэз цвіце, а цяпер пуста і сумна.

Вечарамі, калі ў расчыненым акне драўлянае хаты-чытальні, якая замяняе клуб, пачынаюць круціць радыёлу і сыходзяцца якіх чатыры дзяўчыны і тры хлопцы, Людка ідзе на танцы. Праўда, доўга яна не танцуе, бо яе неўзабаве клічуць:

— Людка-а-а, ма-а-арш дадому!

Так клічуць з рэчкі дадому вясковыя жанчыны сваіх хлапчукоў-дашкольнікаў, і Людцы крыўдна, але яна ідзе на кліч, бо ведае, што маці напісала дзеду доўгае пісьмо, і ён, калі чытаў яго, незадаволена пазіраў на яе насцярожаным позіркам. Яшчэ Людка ведае, што дзед ніякі ёй не дзед, а брат яе сапраўднага дзеда, якога спалілі ў вайну немцы. Але маці называе гэтага дзедам, і Людка таксама. Людка

памятае, як ён жыў некалі ў іхнім горадзе і працаваў бухгалтарам,— яна тады любіла дурэць з ім і хадзіць гуляць на вуліцу,— а потым ён пайшоў на пенсію, паехаў у вёску да незамужняе старэйшай сястры.

Сястра яго верыць у бога і ўдзень і вечарам чытае «святыя» кнігі ў пажоўклых, абтрапаных вокладках. Яна адна з усёй вёскі пабаялася «саграшыць», і таму ў хаце няма электрычнасці, а пакуль вячэраюць — гарыць газавая лямпа.

Ужо лежачы ў ложку, Людка чуе абрыўкі песень і музыкі, ціхенька плача. А потым прыходзіць добры чараўнік, і яна ўцякае з ім далёка-далёка...

Яна ўжо была ўцякла раз адна... у гумно, на сена, і дзед падняў паўвёскі, пакуль суседскі хлапчук не падказаў, дзе ўцякачка.

Пасля гэтага з яе пачалі пасмейвацца на вёсцы, і Людка, узяўшы кнігі, на цэлы дзень сыходзіць з дому на рэчку. І там, сярод густых лазнякоў, загарае на вільготным, халаднаватым аеры, купаецца, чытае або проста доўга-доўга глядзіць, лежачы на спіне, у рэдзенькі, расплаўлены сонцам блакіт неба,— пакуль не засне.

Людка любіць быць на рэчцы да самага захаду сонца. Тады ад вёскі, якая стаіць на ўзгорку, аж да самае рэчкі сцелюцца доўгія выцягнутыя цені, а паветра робіцца тугім, свежым, і моцна пахне рэчкаю, поплавам.

І так прыемна ісці, ступаючы босымі нагамі па халодным, зялёным аксаміце, а потым — ужо на ўзгорку — па цёплай, пяшчотнай пудры дарожнага пылу!

Яна ішла паволі, як заўсёды, крыху апусціўшы галаву, і валасы амаль закрывалі яе твар.

— Добры вечар, русалка.

Яна павярнула галаву, паглядзела на матацыкліста — ён ехаў побач.

— Добры вечар.

— Давай падвязу. Ці старога баішся?

— Не баюся. Баюся, што твой вослік не пацягне.

— Баіцеся? — усміхнуўся ён.

— Я не баюся!

— Тады садзіся.

Ужо калі пад'язджалі да вёскі, ён запытаў:

— Хочаш паглядзець, як бегае вослік?

— Хачу,— адказала яна.

І матацыкл, пакінуўшы вёску ўбаку, памчаў на прамым уезджаным прасёлку, здаецца, проста ў чырвань захаду.

У Людкі закружылася галава, перахапіла дых, халацік агаліў ногі і трапятаў на ветры,— яна баялася нават паварушыцца, каб абцягнуць яго.

— Ну як?

Ён спыніў матацыкл, агляну́ўся. Яна не паспела апамятацца і не магла нічога прамовіць, толькі глыбока і часта дыхала, таропка прыкрывала халацікам ногі.

Ён завярнуў матацыкл.

— Цяпер не трэба так хутка,— ціха папрасіла яна.

— Не буду. А ты хочаш навучыцца ездзіць?

— Хачу. Толькі баюся.

— Заўтра магу ўкрасці цябе з рэчкі, каб не ведаў стары.

— Добра, толькі я злезу тут і пайду, каб ён не бачыў сёння. І скажы, як цябе завуць.

— Шура. А цябе?

— Людка... Люда.

— Да заўтра, Людка-Люда.

— Да заўтра.

І яна доўга глядзела ўслед матацыклу.

Вечарам Людка не пайшла нікуды, не плакала цішком, а заснула амаль адразу і сніла чараўніка, чамусьці ў клятчатай рубашцы з закасанымі рукавамі, загарэлага, з гаркаватаю ўсмешкаю ў куточках вуснаў і лёгенькім шрамам на шчацэ...

Трава пад бярозаю доўгая, бліскучая і халаднаватая. На ёй так прыемна ляжаць і глядзець у далёкае неба. Салодка туманіцца ў галаве, і самі па сабе заплюшчваюцца вочы...

Яна ціхенька гладзіць яго руку. Ён сядзіць побач і нервова курыць, потым кідае недакурак, нахіляецца над ёю: у сініх вачах і чаканне, і боязь, і пакорлівасць — усё разам, і вочы заплюшчваюцца, а грудзі пачынаюць узнімацца часцей...

Ён закурвае зноў і глядзіць на дзяўчынку, якая перастае быць дзіцем, у якой ужо прачынаецца жанчына. І як трывожыць яе незнаёмае, шчымліва-салодкае, страшнае адчуванне, што нешта змяняецца ў жыцці, прыходзіць такая вялікая і важная перамена! І ўспомніў другую, таксама наіўна-шчаслівую, і як страшна было ўпотайкі прыходзіць да яе, і як добра дваім ад адчування, што яны звязаны ўжо навечна!.. Ужо тры гады, як яна пакінула яго, першая, Рыта. А ён, як у помсту ёй, прыходзіць да жанчын, груба, нахабна, і не толькі да такіх, якія разумеюць, што яму патрэбна ад іх і для якіх усё намнога прасцей, чым для гэтае Людкі-Люды.

Яна ляжыць нерухома, нібы нечага яшчэ чакае, і яму робіцца няёмка за сябе і добра, што ён не быў з ёю, як з іншымі, добра, што яна так і засталася Людкаю-Людаю. Яна рэзка адварочваецца, закрывае твар рукамі і плача.

— Ну што з табою, русалка? — ён адчувае, што голас у яго вінаваты.

— Я люблю... люблю цябе!.. Аднаго... А ты...— з адчаем выдыхае яна.

Ён паднімае яе за плечы, прытуляе да грудзей, гладзіць валасы, нібы супакойвае хворае дзіця, і ціхенька цалуе ў лоб і вочы.

— І я люблю цябе, дурнічка.

Яна ўсхліпвае цішэй і пытае:

— Праўда?

— Вядома...

— Не хлусіш? — Яна ўжо не плача.— На той год я прыеду да цябе... А пасля — да маіх... У іх — вочы на лоб!..

І яна ўсміхаецца, і ў вачах свецяцца гарэзлівыя іскрынкі.

Ён таксама ўсміхаецца.

— Можа, дадому паедзем, а?

— Паедзем, толькі завязеш мяне на рэчку, а вечарам у клуб прыйдзі.

— Лепш не трэба. А заўтра махнём на лясное возера. Там у мяне лодка...

— Добра, добра. Я буду слухацца цябе.

Ноччу яму не спалася. Мажліва, таму, што за акном была чорная, душнаватая цемень — збіралася на дождж, і ў яго разбалелася рана.

Ён злаваўся на самога сябе за тое, што ўздумаў звязацца з гэтаю Людкаю, выкрадаць яе з рэчкі, вазіць у лес...

Гэта толькі развярэдзіла ўжо крыху забытыя ўспаміны пра Рыту, на гэтым кончылася прыдуманая ім ілюзія, што забыў ён яе, і яму было цяжка.

Не спала і Людка. Яна без усхліпаў плакала, чула, як варочаецца з боку на бок стары, і здавалася, зноў пачне бубніць, што яна ўздумала швэндацца па лесе з прайдзісветам, ад якога збегла жонка і які ўсё роўна не кінуў бадзяцца, будаваць масты, нібы не можа знайсці лепшае работы, інжынер няшчасны... Прыехаў цяпер адлежвацца дадому — прыціснула недзе.

А назаўтра раніцою, калі над рэчкаю яшчэ толькі пачынаў выцілацца лёгенькі туман і матава бялелі густа

аброшаныя аселіцы, у аўтобусе, які тонка шыпеў коламі па чорным, вільготным пасля ночы асфальце, побач са старым сядзела сіратліва-няшчасная дзяўчынка з набрынялымі ад слёз вачыма.

Потым яна пісала пісьмы і не атрымлівала адказу, і зноў многа плакала, і ненавідзела старога, які — вядома ж! — перахопліваў яе пісьмы на пошце...

Так думала яна.

1966

СОНЕЧНЫ СНЕГ

(Зімовая згадка)

Брату Лёню

Была пара зіхатлівых сонечных дзён, высокага неба і да слёз іскрыстага снегу ў палях. У такія дні здавалася цёмна ў хаце, калі ўвойдзеш з двара, і хацелася зноў выйсці пад гэтае шчодрае сонца, пяшчотнае неба, якое трывожыць душу кволым прадчуваннем вясны, што так няскора і далёка, бо толькі пачатак лютага, бо яшчэ будзе бясконца гусці густы, ліхі вецер, будзе нізкае каламутнае неба і мяцеліцы, мяцеліцы ў страшным сваёй пустэчаю полі, а там няўтульна і адзінока адчуваеш сябе, і страшна ад магільнай цішыні, якая тоіць у сабе незразумелую глухую трывогу чалавека, калі ён адзінокі, калі зрушылася шчаслівая душэўная раўнавага; і нават як угледзіш такі прыветны і цёплы агеньчык ускрайняй вясковай хаты з абмеценымі снегавым пылам вокнамі і сценамі, усё роўна не заспакоішся, нават у прыветным хатнім цяпле. Усё будзеш як сярод поля, усё не будзе спасу ад трывожных думак...

Але пакуль што было светла, добра і шчасліва — гэтак, як бывае рэдка, бо колькі б ні прайшло часу, раптам сярод неспакою ўспомніцца гэты момант, і ты здзівішся — ці і праўда было такое свята? І нібы прысядзеш у цёмнай хаце ля адчыненых дзверцаў печкі, ад полымя ў якой хістаюцца на падлозе і сценах чырвоныя водсветы, і не ўтрымаешся, каб не працягнуць насустрач рукі.

Пашанцавала і мне на некалькі дзён такога свята чысціні і паўнаты душы.

І ў адзін з гэтых дзён з вуліцы, парыпваючы сыпкім марозным снегам,— я, здаецца, усёю сваёй істотаю адчуваў, як рыпіць снег,— да акна падышоў мой дзядзька, стукнуў у шыбіну, усміхнуўся чырвоным ад марозу тварам, кіўнуў галавою, і я зразумеў па руху вуснаў:

— Пойдзеш?

Ён шчасліва ўсміхнуўся майму адказу і паспешна затупаў па вуліцы, у бітых валёнках, у ватных штанах і шапцы з хромавым, ужо парэпаным чорным верхам, вушы якой завязаны на патыліцы, з сахаром на плячы.

І пакуль я апрануўся, дастаў з-за шафы стрэльбу і выбег на двор, ён ужо ішоў па вуліцы, трымаючы на сырамятным павадку вялікага, з чорнаю спіною і паджарымі бакамі ганчака, які нецярпліва павіскваў ад прадчування свежага, такога пахучага і дурманячага звярынага следу.

— Успеем да вечара падняць што?

— Павінны. Я аднаго прыгледзеў, з поля сёння зайшоў у хвойнік. Завернем, глянем.

— А як вы з работы?

— Накідаў паследнія сані гною. Павезлі хлопцы. Душа мая чуе, што сёння так не будзем!..

Ужо крыху прахалодней у полі, чым удзень, і ледзь прыкметна гусцее блакіт неба, і не так балюча слепіць вочы снег, але ён яшчэ не такі, як вечарам, калі схаваецца за небакраем напружана-чырвонае сонца і там, дзе яно зайшло, вісіць вузкая марозна-шэрая палоска, а над ёй спачатку чырвань, а потым светлая празрыстасць, якая будзе доўга-доўга, нават пасля таго, як патухнуць вясковыя вокны і высвеціць ваўсю лупаты месяц.

У лесе гэтак жа ціха, як і ў полі, толькі зрэдку цінькне сініца, і здаецца, як з галінак, на якіх скача неспакойная птушка, сыплецца лёгенькі снегавы пыл. Настыла, струнка выцягнуты сосны, нібыта ўслухоўваюцца і ўглядаюцца ў высокае неба,— насцярожаныя нечаканаю сонечнаю ласкаю, баяцца падману; калі падзьме вецер, заківаюць вяршалінамі, зашумяць — ведалі мы такую долю! — і будуць варушыць шырокімі плячыма, абтрасаць ліпкі цяжкі снег, пакуль не знясіляцца, не скарацца прыгнутыя снегам галіны; і будуць нявесела стаяць сосны, засмучаныя і ціхія, і ўжо потым, як прыгрэе сапраўднае веснавое сонца, саслізне паігліцы снег, паволі выпрастаюцца галіны і будуць слухаць, як цяжка і пыхка падае долу снег — нібы па ўсім лесе пойдуць затоеныя ўздыхі палёгкі.

Сабака, які адразу ж прапаў у лесе, коратка, як ад удару, віскнуў зусім побач — ці не з-пад самага носа

грабянуў снег шырокімі «лапцямі» заяц, ужо даўно насцярожаны? — і пайшоў горача і часта яхкаць, і далёка, з канца ў канец па лесе загуло раскацістае рэха, і па вузенькай сцежцы, пад узгорак, насустрач нам змільгаў цёплы, спуджаны камячок, поўны жыцця, у якім і сонца, і свежы марозны снег, і такія смачныя тонкія дубцы яблынь у вясковых садах, а на аселіцы, на былым калгасным агародзе, у кучках замеценага снегам націння, замёрзлы лісток бурачніку ці нават і забыты людзьмі бурачок! І столькі жадання, сілы, спрыту, каб вырвацца, уцячы ад гэтага злоснага, страшнага голасу і доўга яшчэ шчасліва імчаць пералескам, полем, прысесці, паслухаць, як калоціцца сэрца! Але нешта моцнае, цяжкае ўдарыла насустрач...

І ўжо нязвыкла лежачы на баку, бачыў ён, як бег да яго чалавек, адчуў, як моцна ўзяўся за пярэднія лапы, яшчэ таргануўся ўсім целам, каб вырвацца, і цяжка павіс уніз доўгімі, нядаўна яшчэ такімі лёгкімі і быстрымі нагамі. Павалі выкаціліся і кругла застылі жоўтыя, як арэхі, вочы... Яму ўжо было ўсё роўна, што чалавек накінуў пятлю на пярэднія лапы, закруціў другую і прыцягнуў іх да шыі, закінуў за плечы паслухмяна мяккае, выцягнутае цела, і па доўгім жалабку вуха выцекла і ярка капнула на снег кропелька крыві.

— Гатоў! Ты бачыў, які харашун! Ах, Туз, маладзец Туз!

Сабака абыякава паглядзеў на гаспадара і спакойна, незадаволена пайшоў уперад,— яму нецікава і непатрэбна было гэта мяккае, падатлівае і мёртвае цела звярка, яму трэба было задыхацца ад лютасці, імчаць па гарачым потным следзе, разблытваць петлі, адшукваць «скідкі», каб гнаць, гнаць, гнаць!..

— Ну, то мо пройдзем туды, у малады лес? Яшчэ ж да вечара!.. Стой! Бі!

Цецерукі залопалі крыллем адзін за адным уздоўж квартальнай прасекі — з распушчанымі хвастамі, цяжкія і чорныя, як патэльні. І добра, што ні аднаму з іх не ляжаць на снезе, раскінуўшы чорныя з белымі акенцамі крылы, не глядзець здзіўленымі застылымі вачыма з-пад аксамітна-крывавых серпікаў-брывей!

І зноў гучна азваўся сабака, і дзядзька трушком пабег наперад па прасецы са стрэльбаю напагатове, прытуліўся да сасёнкі і напружана ўглядаўся то ў адзін, то ў другі бок

па сцежцы — а раптам выскачыць шарак на шчыльны, утаптаны нагамі снег, каб «скінуцца» за ядлоўцавы куст і заблытаць сляды. О, як ён любіць такія штукі! Адкуль жа ведаць, што гэтыя хады даўно разгаданы!.. І ўсё, такое патаемнае і хітрае, бачыцца, як на далоні, і здаецца смешным і наіўным, усё роўна што дзіцячыя хаткі з пяску, якія змые лёгкая, пакуль што далёкая хваля вялікага і ўпэўненага ў сабе мора.

Усё бліжэй, бліжэй голас ганчака, зусім побач, нябачны ў ельнічку, праходзіць звярок, а за ім і сабака, і ўжо кружаць далёка, яшчэ больш разагрэтыя і зацятыя, і цяжка разагнуцца — зацяклі ногі, баліць спіна і анямелі, памерзлі рукі.

Хочацца закурыць.

Звечарэла. Неба тугое і цёмнае, і на вяршыні маладое елачкі вяліка, зялёна свеціцца ранняя адзінокая зорка; паветра па-веснавому марознае, якое хочацца ўдыхаць на поўныя грудзі: у ім няўлоўны водар і чуць прыадталага ля дрэвавых ствалоў снегу, і хвоі, і бярозавага веццня; самыя вяршыні бяроз яшчэ асветлены сонцам, і белая кара мякка, пяшчотна ружовіцца, а снег, такі бела-калючы ўдзень, адсвечвае тугою, глыбокаю сінечаю неба.

На вузкай лясной сцежцы цёмна і зацята-глуха, і ад гэтае глухаты неяк не па сабе сярод кашлатых ялін, пад сагнутымі, як аркі, над сцежкаю бярозкамі, за якія чапляюцца ствалы стрэльбы; і недзе ў душы варушыцца патаемнае жаданне вярнуцца назад, на прасеку, ісці шпарка, каб пахрумствала пад нагамі, паціхеньку пасвістваць...

— Ай-яй-яй! Ту-у-з! Ту-у-з!

Звонка разнёсся па лесе дзядзькаў голас. Ён стаіць, прыслухоўваецца, аглядаецца на шоргат крокаў.

— А, гэта ты! Добра, што падышоў: пойдзем напраскі на Горацкую дарогу. Чорт яго дазавецца! У поле пайшоў — не дагонішся. От здуравалі, што не выбеглі на другую дарогу! Быў бы заяц наш!

Дзядзька зноў услухоўваецца ў ледзь чутны адгалосак гону, удыхае на поўныя грудзі. Яму радасна ад марознасці, свежасці, ён усміхаецца і зноў звонка гукае:

— Ай-яй-яй! — і стаіць, слухае, як звонка і молада блудзіць па лесе яго голас, знімае з пляча стрэльбу і страляе ўгару.

— Пайшлі. Захоча — дагоніць! Але ж пакуль не здаволіцца — не кіне. Ногі толькі парэжа: на ноч цалік узяўся. Такая зараза!

Дзядзька ідзе наперадзе, няўклюдна і, здаецца, няспешна.

Узышоў месяц, і ад маладога, пасаджанага радамі хвойніку на бледным снезе — цёмныя цені.

На дарозе, па адзін бок якой поле, а з другога лес, ціха і пустэльна, толькі недзе далёка пафырквае конь і парыпваюць гужы, шкляна адсвечваюць слізкія сляды палазоў на дарозе. Ваўсю свеціць месяц, зоркі яркія і па-веснавому буйныя; поле пад месяцам не такое прасторнае, і, як удзень, ніжэйшым здаецца неба і бліжэйшым небакрай. Снег не сляпіць вочы, а свеціцца адзінокімі крупінкамі, у месячным сумным святле ў полі кожны снежны ўзгорачак бачыцца здаля, няўлоўна, мякка адцэнены...

У вёсцы цішыня, і толькі ярка і спакойна высвечваюць вокны.

— Ну, то дабранач, нябожа!

Дзядзька яшчэ пастаяў, прыслухаўся да ночы, нібы хацеў пачуць аднекуль з-за лесу голас ганчака, потым пайшоў, і было чуваць, як парыпваў далёка на вуліцы снег у яго пад нагамі, потым грукнулі дзверы — і зноў стала ціха.

...І калі засыналася, бачылася сонечнае поле, адзінокая ранняя зорка і ружовы водсвет заходзячага сонца на бярозавых ствалах. Апошнім адчуваннем быў глухі шум — па бляшаным даху саслізнуў долу падмёрзлы ноччу снег, што быў па-веснавому крыху растаў за дзень.

1969

ЗАМЕЦЕНЫЯ ДАРОГІ

Зіма была надзіва марозная і снежная: не так ужо часта замятае хаты па самыя стрэхі, выраўноўвае вуліцы снегам — вышэй за платы, — і па гурбах, моцна змеценых ветрам, можна смела ехаць у санях, а ля калодзежаў паўтыканы ў снег жэрдкі — каб не ўваліцца, як замяце.

Ціха і бязлюдна такімі днямі на дарогах, ды і дарог тых няма: прайшла пара, калі ў санях ехалі далёка і набоісты след не замятаўся ўсю зіму; цяпер «у раён» адна дарога — невысокая, старая сыпанка, амаль без прысадаў, скрозь па полі, з якога лютаўскія вятры вылізваюць, зганяюць снег на дарогу, загладжваюць машынныя каляіны, вершаць упоперак гурбы. І чым больш расчышчаецца дарога, чым

вышэй снегавыя валы, ссунутыя бульдозерным нажом, тым больш снегу на дарозе з кожнаю завірухаю, а яны дзень пры дні. Павел прывык ужо і да завірухі, і да таго, што толькі раз у тыдзень, а то і радзей, дабіраецца дадому, у Слуцк, на ўскраінную вулачку, у свой дом, пастаўлены яшчэ пасля вайны, у якім пражылося, здавалася, шчасліва, заможна, бо ён рабіў, як зацяты, умеў зарабляць, як і зараз. Выгадаваліся, пайшлі ў людзі дзеці, і дом нібы пачужэў: Аня сустракала яго, бы староння, падавала есці, цыкалася — то не там кінуў замазучаную ватоўку і ватнікі, то накурыў, то выпацкаў чысты ручнік,— і так кожны раз, і ён ужо нехаця ішоў дадому, яшчэ больш улягаў у работу, зарабляў, але перамены на лепшае не было, і ён неяк раптоўна, яшчэ моцны, чырванатвары, з пасярэбранымі чорнымі валасамі, пачаў сутуліцца — і нібы пастарэў на многа год.

Павел пачынаў прывыкаць не бываць дома, і хоць рабіў ранейшую работу, усё больш і больш начаваў на людзях, у вёсках, праз якія ішла дарога, якую ён расчышчаў ад снегу. Яго за многа год ведалі тут амаль усе.

І на гэту нядзелю Павел не трапіў дадому: мяцеліца мяла цэлыя суткі.

Пачаў расчышчаць з самага ранку. Добра, што снегу нанесла не многа і рэдка дзе прыходзілася разварочваць трактар упоперак дарогі. А так было прыемна і лёгка кіраваць машыну паўз абочыну, і снег зіхатліва і чыста вывіваўся ўбок, як зямля з-пад адкладні. Праўда, бліжэй да Слуцка, на крутым павароце з маладзенькімі прысадамі абапал, як заўсёды, быў самы большы перамёт, і ў снезе, пахіліўшыся набок,— з'ехаў з дарогі,— стаяў напалову замецены «ЗІЛ» — усё роўна як хто прыцягнуў і паставіў на снег кузаў і верх кабіны: ні капота, ні калёс не было відаць.

Пакуль Павел крыху расчысціў дарогу, з вёскі ўжо цяэспаля спяшаў шафёр — Паўлавых год мужчына ў лётчыцкай футравай куртцы і цёплых ботах з раменьчыкамі на халявах. Ён павітаўся і пачаў закурваць, але ўсё ж не вытрываў, запытаўся першы:

— Дзёрнеш?

— А трос з табою?

— Недзе валяўся абрывак. А ты не цягаеш?

— Мяне ж выцягваць не трэба.

Павел раней браў трос, але ён замінаў, калі даводзілася здаваць назад.

Шафёр моўчкі пераступіў у кузаў і выкінуў трос — добра-такі парваны, некалькі разоў звязаны і калючы, што ёрш, якім мыюць посуд.

— На такім буксіры цябе толькі па роўным цягаць. Сагнаў жа цябе чорт з дарогі!

— А ты папрабуй ззаду адапхні снег, можа, пойдзе.

— Добрым буксірам я тваю каробку і бокам бы выцяг.

Павел расчысціў снег паўз самы борт, і шафёр лапаткаю адкідаў яго ад колаў, падкапаў пад задні мост.

— Ладна. Давай паспрабуем.

Павел падагнаў бліжэй трактар і пачаў чапляць буксір.

Машына моцна засела. Павел рыўкамі разгойдваў яе, і яна падалася, пайшла і была б вось-вось на расчышчаным, каб не лопнуў трос. Павел адчуў гэта па тым, як лёгка калыхнуўся наперад трактар, імгненна прыгнуў галаву — суха трэснула бакавое шкло і пасыпалася дробнымі кавалачкамі. Па звычцы нага адразу ж націснула педаль счаплення.

Шафёр спуджана падбег да кабіны і паклікаў:

— Братка, што з табою?

— Анічога...— вылаяўся Павел.

— Думаў, ужэ ты без галавы, гары яно з машынаю. Я тут збегаю прынясу добры трос... Чалавека чуць не абязвечыла!

— Не дуры! Давай звяжам. Чуць пацягнуць асталося. Не буду ж тырчаць з табою паўдня.

Яны памучыліся, пакуль закруцілі на вузел растапыраныя калючыя канцы троса.

Машына і сапраўды лёгка пасунулася за трактарам, але шафёр усё ж далёка адышоўся ўбок.

— Выкінь к чортавай мацеры гэты трос. І тупай па ваду.

— А ты ўспееш да Слуцка расчысціць дарогу?

— Успею.

Павел уключыў хуткасць.

— Пастой, я табе кардонку дам, пастаў замест шкла.

Шафёр выцягнуў з кабіны кавалак кардону ад нейкай магазіннай упакоўкі. Павел сунуў яго за спінку сядзення.

І зноў трактар паслухмяна і роўна пагрукваў абочынаю. Заставалася толькі яшчэ прайсці па другім баку дарогі — ад Слуцка,— падраўняць дзе-нідзе. А вечарам ён будзе ў лазні, на верхнім палку ў парыльні пасля ўсіх гэтых халодных дзён у кабіне.

Пачынаў добра брацца мароз, і на мяцеліцу не паказвала.

Ужо прыцемкамі Павел выйшаў на другі канец дарогі, завярнуў трактар, падняў бульдозерны нож і ўключыў святло, павышаную перадачу — да Слуцка было пятнаццаць кіламетраў.

Ён выпадкова кінуў вокам на замеценую снегам альтанку збоч дарогі — аўтобусны прыпынак,— зашклёную, але без дзвярэй. Яму зманулася, што ў альтанцы нехта ёсць, ці гэта таму, што з дарогі да альтанкі вялі сляды, якіх ён не заўважыў удзень. Павел спыніў трактар і пайшоў да альтанкі: у адну ноч ён падабраў тут жанчыну з хлапчуком, якія заблудзіліся і ледзь не замерзлі.

Павел падышоў бліжэй, заўважыў у альтанцы дзвюх жанчын, і хоць было ўжо прыцемна, разгледзеў іх. Адна маладая — гадоў за трыццаць, танклявая, у па-гарадскому прыкараткім футры, поўсць якога нават у змроку адсвечвала серабрыстымі іскаркамі. Абута яна была ў бліскучыя, з высокімі халяўкамі боцікі, бадай, халодныя — стаяла і прытупвала нагамі. Другая, старэйшая, у белых фетравых валёнках, у доўгім прыталеным паліто, захутана, як і маладая, шэраю пуховаю хусткаю — таксама гараджанка. Старэйшая нерухома сядзела на лаўцы і не абазвалася на Паўлаў «вечар добры!».

— Што вы тут робіце на ноч гледзячы?

— Аўтобуса чакаем.

— Што?!

— Аўтобуса чакаем...— паўтарыла маладзейшая не так упэўнена, і Павел заўважыў яе белы твар з ярка нафарбаванымі вуснамі, якія лёгенька дрыжалі і не слухаліся.

— Куды вы ехалі?

— У Заседзь. На вяселле да брата.

— Туды толькі трактары даходзяць. А як сюды дабраліся?

— На машыне пад'ехалі, прайшлі... Свякроў села — і ні з месца... А выбіралася!..

Старая не аскірзнулася, толькі нехаця паглядзела на маладзейшую і сядзела ўсё гэтак жа сцяўшыся.

— Думалі, што аўтобус з вяселлем будзе ехаць...

Аўтобус на Заседзь пайшоў учора, калі яшчэ толькі пачыналася мяцеліца. Ля гравійкі вяселле чакаў трактар, узяў на буксір і пацягнуў полем — менш снегу.

— Пайшлі!

— Куды? — запыталася маладзейшая, узялася за сумку і пайшла да выхаду. Старая таксама заварушылася, неяк няўпэўнена паднялася з лаўкі, і Павел злосліва падумаў, што доўга яна будзе выдыхваць гэтае вяселле.

Маладзейшая ўжо стаяла ля трактара. Сумку паставіла на гусеніцу.

— А што мы будзем рабіць?

— Мацеру падсадзі ў кабіну, а сама, як хочаш, следам ідзі...

— Дык, можа, аўтобус яшчэ будзе...

— Вяселле тваё ўчора паехала. Падсаджвай мацеру і сама лезь.

Павел пачаў прыладжваць кардон замест выбітае шыбіны. Ён не памагаў старой, якая паслухмяна бралася ў кабіну. Пры святле ён заўважыў, што і ў яе густа нафарбаваны вусны і падведзены вочы. Намазалася не горш, чым маладая, і не фыркае, што ўсюды мазута. Другі раз і блізка не падышла б. І пагнаў жа іх чорт!

Калі ён уціснуўся ў кабіну, старая, скурчыўшыся, сядзела ў куточку, а маладая выцягнула насустрач цёпламу струменю з печкі рукі.

Павел скіраваў з дарогі. Свяціла толькі адна фара. У другой перагарэла лямпачка, а запасное не было. На полі даволі выразна віднеўся ўчарашні трактарны след. Павел апусціў нож «на плаваючае» і прыбавіў газу.

Старая ўсё гэтак жа сядзела ў кутку, не варушылася. Маладзейшая крыху адагрэлася: пачырванелі пасля марозу шчокі, перасталі дрыжаць вусны, але калені, якія яна дарэмна старалася захінуць прыкараткім футэркам, усё яшчэ дрыжалі.

— Ног хоць не адмарозіла?

— Не, шчымяць.

— А ты іх выпрастай. З печкі будзе ўсё цяпло на ногі, а то ад поліка холадна.

Жанчына хацела выпрастаць ногі, але яны далёка агаліліся вышэй каленяў, і яна збянтэжана памкнулася сесці, як раней.

— Семнаццатка мне! — буркнуў Павел і стукнуў далонню па выключальніку — святло ў кабіне патухла.

— А вы нас давезяце?

— Давязу. Не канаць жа вам тут. Другі раз навука будзе...

— Адна пяшком дайшла б. Я тут нарадзілася.

— Старую чаго пацягнула?

— Яна ж без мяне жыць не можа!

Жанчына заварушылася, нешта дастала з сумачкі і загаварыла да Паўла.

— Што?

— Запалак дайце.

Ён даў запалкі. І калі прыкурвала, у слабым святле ад запалкі твар яе быў няшчасны і яна здалася намнога старэй.

— Мужа дома няма. У камандзіроўцы. Сканала б, каб адну пусціла. Сцеражэ. І яму нагаворвае...

Маладая гаварыла моцна, каб было чуваць за маторам, а мо каб чула і старая. Відаць, ёй захацелася выгаварыцца, як гэта часта бывае з людзьмі ў дарозе, калі зусім незнаёмаму чалавеку, з якім скурана па папяросе, расказваецца ўсё самае цяжкае і патаемнае. І чалавек гэты тады самы блізкі табе, яму вершы больш, чым каму,— мо таму, што разлучышся з ім праз гадзіну-другую, каб не спаткацца ніколі, і ён не кальне цябе тваёй споведдзю, не пасмяецца ў вочы, хутчэй за ўсё забудзе і пра цябе, і пра тваю гаворку, а калі і ўспомніць, то скажа: так, адзін расказваў, разам ехалі,— і не ўспомніць, калі, куды ехалі...

Старая заварушылася, закрахтала, і маладая змоўкла, толькі неахвотна глянула на старую — не баялася яе, але не хацела лішняе звягі.

Маўчаў і Павел. Злосць з-за таго, што не ўдалося даехаць дадому, прайшла, ён пагадзіўся, што зноў начаваць недзе ў чужых людзей. Роўна працаваў матор, перабраны яшчэ з восені сваімі рукамі, прывычна чырванавата асвятляла снег фара, быстра і лёгка грукалі гусеніцы, ссоўваўся, сплываў убок снег. На дварэ пачыналася мяцеліца — лёгенька па полі паўзлі тоненькія пасмачкі снежных узвеяў.

— Куды акурак? — запыталася жанчына.

Ён моўчкі ўзяў недакураную цыгарэту, дастаў «севярыну» і прыкурыў ад чырвонага, злёгку зашарэлага попелам агеньчыка.

Тарас ужо другі дзень гуляў вяселле дачкі. Яна рабіла ў горадзе, на будаўніцтве, завочна канчала тэхнікум. Маладзейшы Тарасаў сын пасля школы кончыў афіцэрскае вучылішча і дома даўно не быў,— але пра яго меншы клопат, пакуль дачку прыладзіў...

На вяселле Тарас запрасіў усю радню, нават самую далёкую, наказаў усім, у каго быў на бяседах,— мо і не будзе больш прычыны сабраць людзей. І госці з'ехаліся, як адзін,— якраз распагодзілася было.

Частунку хапала — усё сваё, і закусь, і гарэлка. А да клуба — толькі перайсці цераз вуліцу.

Тарас стаяў у каморцы і з дзесяцілітровае аплеценае бутлі пераліваў у паўлітровыя бутэлькі гарэлку. За дзень і ён крыху падпіў: гасцей прымушаў выпіваць і самому даводзілася.

— Ты тут? — прачыніла ў каморку дзверы Волька.

— Тут. А чаго?

— Хацела сказаць, каб гарэлку ў бутэлькі наліў.

— Ты сваё дзела глядзі! У маё дзела ты не лезь!

— Тваё дзела, хаджаін мне! — падражніла Тараса Волька.— Каб не каўтаў больш...

— Не тваё дзела, кажу!

Тарас паставіў бутэльку і з рашучым выглядам — выпхне за дзверы! — ступіў да жонкі.

— Я не гэта хацела. Мо цяпер, як зваць будзем, на каравай скажам?

— А чаго?

— Чаго! Зранку бабоняць, яшчэ раз як пасядуць за стол — параспаўзаюцца...

— Усё роўна каравайнага назад ніхто не павязе. Пакладуць.

— Табе абы паклалі! Што гэта за каравай, калі ўсе п'яныя блытацца будуць. Мы ж са стала прыбіраць пасля не будзем, хай дзедуюць!

— Ну скажы свату, як можна такое дзела, а што прывезлі — пакладуць!

І Тарас зноў узяўся за бутэльку.

— Тарас, га Тарас! Хадзі сюды! — зноў паклікала Волька, і Тарас смачна мацюкнуўся.

— А каб ты падскокам хадзіла! Ну чаго ты, труба, трубіш?

— Аня ж са свякрухаю прыехалі! Нейкі трактарыст прывёз. Ідзі, і яго ж у хату заві. Куфайку ж ускінь, каб на цябе халера! Мароз жа і вецер...

Ля трактара Тарас адразу ж учапіўся за Паўлаву руку і, як свайго даўняга знаёмага, пацягнуў за сабою.

— Прывёз жа маіх баб — такое дзела! У мяне яшчэ на два дні хваціць. Я сам сабе гаспадар — а ты ў мяне чалавек! Ідзі за стол, каб ніякай крыўды не было... Пачакай, каб ніякай... А дзе ж жанкі?

— Баба твая ў хату павяла.

— О труба! А палеру нарабіла... ЯÀні напісаў, сёння пачынаць буду, адале паглядзеў — яды па горла, піць хватае! Хай гуляюць!.. От садзіся сюды, тут усе мужчыны на кухні.

— Пачакай, зайшоў у хату — назад не пайду, дай памыць рукі. І сваю работу глядзі.

— Яно такое дзела, свойскае. На, бяры ручнік... Дзе вы, Аня?

І Тарас паківаўся ў «чыстую» палавіну хаты, адкуль чуліся жаночыя галасы, і мацней за ўсе — голас Анінае свякрухі, з вохамі і ахамі.

Госці збіраліся памалу, гаманілі, заспеўвалі, а як абышла чарка тры разы, сваха ўнесла каравай; старэйшыя жанкі заспявалі каравайную, але сват не чакаў, пакуль яны скончаць, наліў першую чарку бацькам.

За стол, дзе сядзеў Павел, падсеў малады хлопец у касцюме, белай рубашцы, з доўгімі — на патыліцу — валасамі; падсеў мужчына ў галіфэ і дабротнай гімнасцёрцы з белым падкаўнерыкам, падпяразанай новаю афіцэрскаю папругаю. З імі была і жанчына ў валошкавай вязанай кофце, у прадаўгаватай чорнай спадніцы і хромавых ботах; цёмныя парадзелыя валасы яе былі заплецены ў тоненькія косы, складзеныя «кошыкам».

Хлопец адразу ж наліў у шклянкі, Паўлу таксама.

— Ну, Гэля, давай,— не то папрасіў, не то прапанаваў ці напомніў даўно дамоўленае хлопец, і жанчына паправіла валасы, уздыхнула і павяла:

Шумяць вербы у край грэблі,
Што я пасадзіла...

Мужчына страсянуў галавою і заспяваў таксама чыстым высокім голасам, нібы спаборнічаў з жанчынаю, але яго голас не перабіваў жаночы — той нібы лунаў над мужчынскім, перамагаў і здаваўся яшчэ чысцей і прывабней: хлопец таксама заспяваў густым спакойным басам, і песня загучала вальней, шырэй, і на яе з другога пакоя пацягнуліся людзі, падсядалі да стала, і ўжо хор, які вялі запявалы, гучаў моцна і зладжана:

Расла, расла дзяўчыначка,
расці перастала.
Ждала, ждала міленькага
дый плакаці стала.

Пасля песні жанчына неяк спустошана і светла ўсміхнулася, азірнулася на сваіх памочнікаў.

У хлопца на вачах навярнуліся слёзы, і Павел здагадаўся, што гэта ён падгаварыў жанчыну спяваць, як спявалі даўно, магчыма, яшчэ тады, калі сабіраліся на Юр'я «на росу»: выходзілі суседскім гуртам на вёску з пачастункам,

рассцілалі на маладым жыце абрусы, а вечары былі цёплыя, чуць парныя, і пахла жытам, зямлёю, прахалодаю расы, палямі,— усю ноч плылі да далёкіх пералескаў даўнія песні, якія запомніліся з самых дзіцячых гадоў і якія ніколі не забываюцца, па якіх неўспадзеўкі прачынаецца балючая чалавечая туга...

Павел думаў, што трэба зліць ваду з матора і сказаць гаспадару, каб паслаў дзе пераспаць.

На дварэ было глуха і непрыветна, напружана шумелі высокія вязы, і са страхі завівала снежным пылам: надвор'е памякчэла, вецер завярнуўся з поўначы.

Павел заглушыў матор, паправіў кардон, каб не намяло снегу ў кабіну.

Гаспадар сустрэў яго ў сенцах.

— Брат, такое дзела, куды табе ісці! Пераначуеш у мяне. Месца будзе, дзела свойскае... А цяпер — гуляй!

Гаспадар і праўда быў добра падпіўшы, махаў рукамі, пакіўваўся з боку на бок, але вузка прыжмураныя чорныя вочы стрыглі паспешліва і пільна, і погляд іхні немагчыма было перахапіць.

— Печ не занята?

— Не. Але мо не выспішся?

— Высплюся.

— Тваё дзела.

Гаспадару карцела яшчэ нешта сказаць, але яго, мабыць, збянтэжыла, што Павел не ўдаваўся ў гаворку, і ён не адважыўся ці перадумаў, паківаўся ў каморку.

Застолле яшчэ шумела, хоць і парадзела ўжо; старыя хто-ніхто пайшлі дадому, маладзейшыя былі на танцах; гаспадыня і яшчэ адна жанчына яе год перабіралі на сталах — чакалі яшчэ аднаго заходу.

За сталом на кухні сядзеў толькі адзін хлопец, падпёршы рукою шчаку, у другой руцэ дымілася доўгая цыгарэта, і тоненькая пасмачка дыму лёгенька плыла ўгару — як з патушанае свечкі; твар хлопца быў невясёлы, і русявыя валасы густа ўпалі на лоб; невядома было: ці то ён крыху ап'янеў, ці проста яму было цяжка не з-за гэтага.

— Вып'ем, каб на тым свеце не журыліся? — прапанаваў Павел.

Хлопец падняў на яго вочы, усміхнуўся, махнуў рукою, устаў і пайшоў з-за стала — проста і лёгка, у парозе падгарнуў пальцамі валасы.

Павел зайшоў на кухню, разуўся, паставіў на прыпечак боты, ускінуў на чарэнь анучы, заслаў паверсе куфайкамі,

падкінуў пад галаву маленькую падушачку, акрыўся суконнаю буркаю і заснуў адразу, моцна і цяжка. І снілася яму, што пагойдваецца, пагойдваецца, плыве некуды, а насустрач снег, снег і цемень, і ўзнікае глухая трывога ад прадчування, што нешта здарыцца і ніхто не будзе ведаць пра няшчасце, ніхто, і ўсё гэтак жа будзе насустрач вялікі белы снег; і Павел усім целам адчуў, як хіліцца набок трактар, нема крыкнуў: «Адхон!», ірвануў за рычаг і пачуў толькі жалезны скрыгат...

Павел прахапіўся. Па сценах глуха шастаў снегам вецер, тоненька пазвоньвала шыбіна і бразгала ў коміне ўюшка — мяцеліца расхадзілася на ноч і не думала сунімацца.

Унізе на палку заварушыліся.

— Адсунься троха.

— От не ўладзішся! — агрызнуўся мужчынскі голас, і Павел пазнаў голас гаспадара.— Унь што на дварэ ўсхадзілася, а ты бубніла, што трактарыста пакінуў... Заўтра зачэпіць аўтобус і да Слуцка зацягне.

— Наліжацца, як учора, і тры дні з хаты не выпараш.

— Ён жа і не піў. Так за дзень здарожыўся.

— Здарожыўся! Дасі гарэлкі, дык і заўтра нікуды не выдаражыцца!

— А не тваё дзела!

— Тарас, га Тарас, а ва ўсіх вочы пад лоб палезлі, як сказаў, што грошай на гэтую... магазінную квацеру ложыш.

— Кaпераціўную. Хай цяпер пасмяюцца — па чым цыбуля!

— А Віцька нейкі ваўкаваты прыехаў. Толькі піў ды з Гэляю спяваў. Мо і праўду гавораць, што ён у Сібір ездзіў к Сомаву...

— Спі, кажу, не тваё дзела!

Некаторы час было ціха, потым зноў на палку заварочаліся.

— У Сібір ён ездзіў грошы зарабляць. Мо хто са сваіх пад'ялдыкнуў. Але ж ніхто толкам не ведае.

— А як твой трактарыст уздумае заўтра зранку перціся на работу, скажа?

— Дам чырвонец — суткі яшчэ праседзіць.

— Мо многа?

— Калгаснаму і трыццаткаю не ўмажашся. Спі, назола!..

Скора заснуў і Павел, а ў акне ўсё тоненька, надтрэснута пазвоньвала шыба.

Мяцеліца не аціхла і на раніцу. Усё густа і няўмольна шастаў вецер, стомлена гулі змучаным галлём магутныя вязы і буйна ляпіў крышку вільготны снег. І невядома было, ці ўзышло сонца, ці не знікла яно раптам у Сусвеце, пакінуўшы назаўсёды на зямлі цёмную каламутную шэрань, гэты вецер і снег, якому не будзе канца-краю.

У зацішку за ганкам Павел распаліў паяльную лямпу, прыладзіў на цаглінах вядро, пагнутае і пачарнелае, якое заўсёды вазіў з сабою, і пачаў грэць ваду; мароз ноччу асеў, і можна было паспрабаваць завесці матор, не падаграючы паддон.

Павел курыў, перастаўляў лямпу, каб грэла [redacted] усіх бакоў, і думаў, што дарогу замуравала намёртва і што нялёгка прабіцца ў гэтым мокрым, моцна злеглым снезе; яшчэ палавіна дарогі будзе нічога — вецер уздоўж дарогі, перамётаў менш, а далей...

Гаспадар, які неўзабаве выглянуў на двор, адразу ж завохкаў:

— Чаго гэта ты выдумаў? Баба ў чыгуне паставіла б, такое дзела. Паможаш жа мо? Людзям жа на завод, [redacted] не абы-куды... Я заплачу, не пашкадую, такое дзела...

— Не круці. Варушы толькі, каб не на ноч гледзячы.

— Яны і самі заварушацца!

Гаспадар выйшаў у сівых бітых валёнках, кажушку наапашкі і без шапкі. Ён гэтак жа, як і ўчора, памыкаўся разводзіць рукамі, але тады кажушок спаўзаў то з аднаго, то з другога плечука, і гаспадар усё папраўляў яго — як захінаўся, каб было цяплей, і вочы яго гэтак жа сама бегалі, як і ўчора, у іх спачатку не было ранейшай хітрынкі і весялосці, і толькі калі зразумеў, што Павел згадзіўся, вочкі забегалі ўпэўнена-хітравата, і Павел з глухою злосцю ледзьве стрымаўся, каб не паслаць яго... Ён толькі павярнуўся да гаспадара плячыма, той патаптаўся і пайшоў у хату.

Пакуль Павел завёў трактар, пачалі сыходзіцца госці. Свае, вясковыя, не спяшаліся, а прыезджым было не да гуляў. І калі ўчора на Паўла ніхто не звяртаў увагі — зайшоў, каб выпіць,— то сёння ўсе пазіралі на яго; не спускалі вачэй гаспадар і жончын брат — яшчэ маладжавы рухавы мужчына, нечым падобны і на гаспадара. Частавалі Паўла асцярожна, і ён чуў, як жанкі цыкалі на мужчын, каб не напаілі. І Павел спехам перакусіў, цішком падаўся ў сенцы курыць і ўжо каяўся, што застаўся тут на ноч; але доўга аднаму пабыць не ўдалося — аднекуль выкруціўся гаспадар з пакункам у газеце пад пахаю.

— Во, брат, табе закуска. Вінарку яшчэ на дарогу... Грошы само сабою, такое дзела.

Яго хударлявы твар заружавеўся, і быў ён гэтакі ж жвавы і разумнейшы, чым ва ўсіх, як і ўчора, ды і не толькі ўчора.

Павел занёс пакунак у кабіну, пастаяў крыху ля трактара, матор якога роўна працаваў на малых абаротах і цёпла патыхаў саляркаю, маслам, нагрэтым жалезам...

— Дзень добры, начальнік!

Павел спачатку не пазнаў хлопца, які ўчора спяваў песні. Ды і выглядаў ён, апрануты ў просценькае асенняе палітцо зялёнага колеру, у мяккай пыжыкавай шапцы, намнога старэйшым.

— Дзень добры! — адказаў Павел.

— Прылыгаў усё ж Тарас?

— Не так і прылыгаў.

— Як ні кажы, а аўтобус пацягнеш, — усміхнуўся хлопец.

Хлопец працягнуў Паўлу пачак з цыгарэтамі. Моўчкі прыкурылі.

— А я з вамі ў кабіне паеду. Дарогу паказваць буду.

— Чаму ты? — запытаўся Павел.

— А ты думаеш, Тэклін брат у мазуту палезе?

Хлопец гаварыў насмешліва, нібы проста жартаваў, але вочы глядзелі вузенька і злосна, як ножыкі.

— Віця, ідзі сюды! — паклікаў з кухні гаспадынін брат, і хлопец падміргнуў Паўлу.

Выбраліся ехаць пасля абеду, а вецер не ўнімаўся, усё ляпіў снег, стаяла шэрая прыцемень.

Хлопец сапраўды ехаў у кабіне. Яму было холадна, але ўсё роўна трэба было высоўвацца з кабіны, каб не заблудзіцца ў полі.

Да гравійкі патрапілі добра, але, каб выехаць на яе, давялося адчэпліваць аўтобус і расчышчаць снег на адхоне. І пакуль лазіў, адчапляў трос, змёрз і сам Павел.

Вецер цяпер дзьмуў насустрач, дарога была замецена менш, але снегам замуроўвала лабавое шкло, і, каб не з'ехаць з дарогі, дрэба было пільна глядзець пад гусеніцу — далей наперад усё роўна нічога не было відаць. Павел час ад часу прачыняў дзверцы і праціраў бакавое шкло. Віця глядзеў на яго, потым апусціў вушы ў шапцы, адсунуў кардонку і таксама пачаў глядзець пад гусеніцу, зрэдку камандаваў: «Правей!» або «Лявей давай!»

Дваім было лягчэй весці трактар, ды ў кабіну пачаў закручваць снег, ён раставаў на каленях у Віці, і хутка яго адпрасаваныя штаны сталі мокрымі, прыграваліся ў цёплым струмені ад печкі, парылі, але ногі дрыжалі ад холаду.

Павел спыніў трактар, падыхаў на рукі — рукавіцы ён згубіў дзён за тры назад. Віця глянуў на Паўла.

— Ідзі да гэтага свата, хай дасць пагрэцца.

Хлопец вярнуўся хутка, толькі вылаяўся, улазячы ў кабіну.

— Баіцца, каб не напіўся ты.

— Пайшоў ён!..

Павел дастаў пакунак старога, чысты адстойнік з паветранага фільтра.

— Ты радня старому?

— Не.

Хлопец прымоўк.

— Ён з бацькам маім з акружэння выходзіў. Бацька мой з-пад Омска. А Тарас з-пад Смаленска, беларус. Аселі тут прыпіснікамі. Маці мая ў дзеўках заседзелася, узяла. Тарас у Тэклі прыжыўся, а трэці ў старое Ясіхі за сына. Прыслалі раз двух паліцаяў па іх. Тарас з другім праз два дні вярнуліся, а бацька не. Забілі яго ў алешніку, уцякаць кінуўся... А той, што ў Ясіхі, выпіўшы каяўся, што падвялі сябра: ён на аднаго кінуўся, а яны на другога — струсілі. Другі і застрэліў бацьку. Маці мая памерла, калі я ў восьмы клас перайшоў. Тарас мяне два гады глядзеў; праўда, я ў сваёй хаце жыў. Усё як дагадзіць стараўся. Магілу бацькаву і цяпер папраўляе. Дачку за мяне сватаў, гэтую, што сёння вяселле, грошы на кватэру даваў. А мне нешта муляе. Ён усё плаціць...

— Чаго цяпер прыехаў?

— Захацелася на людзей глянуць... і яго хацеў прыціснуць. Не скажа. Трэцяга думаў знайсці... І той не скажа.

— Дзе ты цяпер?

— На заводзе. Завочна на эканаміста канчаю. Сваты ж пачаліся, як уведалі, што вучуся... А табе грошы ён заплаціў? — раптам ажывіўся хлопец і весела паглядзеў на Паўла.

— Не.

— Як заедзем у Слуцак — аддадуць. А загадзя — дудкі!

— Мне, як... дзверцы і гэтая гарэлка, і гэтыя грошы! Каб не людзі...

— Для цябе людзі... Давай, паехалі. На мае пальчаткі.

— Выпацкаю.

— Памыю. Бяры.

За паваротам дарогі вецер ужо дзьмуў збоку, і Віця зноў заставіў акно кардонам. Пайшла добра замеценая дарога, і снег цяжка ссоўваўся нажом. Цяпер даводзілася спыняцца ўсё часцей і часцей, каб астыў матор; у кабіне было горача і нават утульна: яны курылі, і Павел расказваў пра дзяцей, пра тое, што нешта не ладзіцца цяпер у сям'і. Віця не перабіваў, толькі неспадзявана сказаў:

— Чалавека згубілі. За паўлітраю, за рублём, за машынаю... І ўсё з гэтага пачынаецца...

Сцямнела незаўважна, незаўважна пачаў ісці снег, але было не да гэтага: пачаўся самы большы перамёт. Больш як гадзіну яны прабівалі дарогу ў гурбе, раз нават ледзь не пасадзілі трактар на мост.

І ўжо да самага Слуцка ішлі лёгка і шпарка, і ў нияркім святле фары стомлена і адзінока пагойдваліся апошнія сняжынкі. І на гарадскіх вуліцах было прыцемна, спустошана, забелена снегам.

Павел спыніўся, адчапіў трос, і шафёр аўтобуса пачаў сам налыгваць яго на буксірныя крукі.

Віця толькі моўчкі пацiснуў Паўлу руку — абодва ведалі, што наўрад ці больш сустрэнуцца, і Паўлу захацелася сказаць, каб Віця больш не ехаў да гаспадара, але стрымаўся.

Выскачыў і сват з аўтобуса, спехам падаў Паўлу дзве бутэлькі, тыцнуў у руку чырвонец: «Дзякуй, дзякуй вам, каб не вы...»

Павел пастаяў, паглядзеў услед аўтобусу, потым шырокім размахам, як гранаты, адна за адною далёка ў сад папусціў бутэлькі, сеў у кабіну, на месцы развярнуўся і пакіраваў да сваёй вулачкі з замеценымі падворкамі, з рэдкімі ліхтарамі на драўляных слупах, да свае хаты, дзе адзінока і бездапаможна злавалася на яго жанчына, якой непатрэбны былі лішнія заробкі, на якія ён гнаўся,— ёй цяжка было пасля раз'езду дзяцей ад адзіноты — што і ён зараз так востра адчуваў,— і яму было шкада і вінавата перад ёю і за апошнія гады неладоў, і за выбітыя ў верандзе шыбінкі, праз якія ходзіць завейны вецер і холадна, намяло снегу.

1970

ІСЦІ ДОЎГА...

Старшына звыштэрміновай службы Юра Спіцын ведаў, што не скора выберацца дадому з гэтага скрозь прамоклага, адсырэлага лесу, беднага, разбрынялага ад вільгаці суглінкавага поля, удоўж і ўпоперак парэзанага глыбокімі каляінамі.

І вясна зацягнулася, хоць пачыналася ранне і цёпла: скора сышоў з поля снег, наплылі вільготныя цёплыя туманы, млявая, добрая прыцішанасць ахіляла зямлю, і яна запахла моцна, хоць і не зусім адпусцілася. Холад не саступіў свайго — задажджыла, потым лёг ненадоўга мокры снег, і коцікі на вярбе, якія намякнуліся паказацца на свет, прытаіліся, чакалі цяпла, дасюль такога ласкавага і шчодрага сонца. Тады густа дыміўся ў яловым гушчары злеглы, пачарнелы снег, і здавалася, што заплыў туды і застаўся назаўсёды густы восеньскі туман. Пакрысе, неўпрыкмет выгарнуліся коцікі, і да вербалозу пацягнулі раннія пчолы...

Старшына ўжо шостую вясну запар сустракаў на палігоне, а ў войску семнаццаты год; пабыў і камандзірам гаспадарчага ўзвода, і старшыной роты, і загадчыкам склада, але нідзе па столькі год не затрымліваўся на адным месцы і нідзе так не ляжала да сэрца работа, як гэтая, на бранядроме, начальнікам якога ён быў прызначаны. Ці то пастарэў і не хацелася лішне турбавацца, ці з гадамі прачнулася балючая памяць сэрца — ніколі не забывае яно той дол, па якім упершыню ступілі твае ногі! А тут гэтакі ж малады сасоннічак, дробны беразняк, невялічкая дуброва і бедная лесавая зямля, пасыпаная ігліцаю, пакрытая невялічкім, сухім, нібы лішайнік, мохам, пад якім у дажджлівую восень хаваюцца жаўтавата-зялёныя, як кветкі, зялёнкі.

І не толькі работа трымала Спіцына неадлучна на палігоне: можна вырвацца дадому на дзень, на суткі, толькі захацець трэба, але якраз і не было гэтага хацення.

А ехаць ёсць куды: сын, жонка, кватэра. Гэта не прыватныя пакойчыкі з пажаўцелымі шпалерамі, керагазамі на кухні, сабачым холадам узімку, калі сынаў ложак акрываў кажухом. Не было тады ні рэчаў, ні гарнітураў, ні вялікага акладу... і доўгіх камандзіровак, і не любіў ездзіць далёка, надоўга.

Пасля абеду зацерусіўся ласкавы дождж, і здавалася — убачыш, як на галінках бяроз расхінуцца пупышкі, засве-

ціцца маладая зеляніна, а раніцою, калі ад дажджу застанецца толькі вільготная смуга, падыме насустрач сонцу цяжкую галоўку сон баравы.

З-за дажджу не ішла работа на бранядроме. Цішыня ў каманднай вежы, дзе на першым паверсе ў двух вучэбных класах спала, радая перадышцы, палігонная каманда.

Трэці клас заняты пад лабаранцкую. Стол, старая тахта, невядома адкуль узятая Юравым папярэднікам, паўз сцены на падлозе бухты электрычнага кабелю, скрынкі з цвікамі, інструментамі, бляшанкі з фарбаю...

Юра прылёг на тахту, выключыў старэнькі «АРЗ», заплюшчыў вочы.

...Ціха і адзінока, як у старым доме, дзе ніхто даўно не жыў. І дом прывык да цішыні, прапах вільгаццю, пылам... Ды і Юра не вайсковец, [redacted] брыгадзір электрыкаў, якія вядуць лінію па лесе, ставяць чыстыя смаловыя слупы, цягнуць дрот, жывуць у закінутай сярод лесу хаціне. Скончыліся крукі і ізалятары, хлопцы пайшлі ў вёску, за восем кіламетраў, [redacted] ён застаўся адзін, бо трэба будзе прыняць гэтыя крукі і ізалятары, хоць невядома, калі іх прывязуць... І ён зайздросціць хлопцам, быццам пайшлі яны па шчасце...

Тады ён не думаў, што застанецца ў войску, толькі пачыналася жыццё, і ў сэрцы жыла светлая і трывожная радасць. А цяпер спакойна, роўна сплываюць у небыццё дні, нібы сагнаў даўно смагу, а ўсё цягнеш сцюдзёную да ламаты ў зубах крынічную ваду.

Некалі гэтак, як лабаранцкая, пах стары драўляны дом, дзе яны жылі перад тым, як атрымаць кватэру. Ля самага парога старыя яблыні і вішні, пад якімі ніхто не ўскопваў зямлю на грады, сад зарос ніколі не кошанаю травою, у якой густа ўзяўся дзьмухавец, цвіў цэлае лета сонечнымі кветкамі, потым бялеўся круглымі лёгкімі галоўкамі. Сярожа, малы зусім, нязграбны, як мядзведзік, тупаў ад бацькі: адзеты ў беленькі касцюмчык, ён здаваўся гэткім жа чыстым і лёгкім на зялёнай зямлі, як дзьмухавец. Сыну было шчасліва ад неспазнанага свету травы і дрэў, бацьку — ад блізкіх і чыстых вачэй сына, у якія не заплылі і не застылі ценем ні крыўда, ні здзек, ні жорсткасць. І ў Юры балела сэрца за гэту чыстую душу, на якую столькі нарыхтавана ў жыцці, і яму здавалася, што, калі не будзе яго побач, нешта страшнае здарыцца з сынам — і ніхто, акрамя яго, не дапаможа малому!..

Юра ўстаў з тахты, накінуў на плечы шынель. Не зашпіліўся, закурыў; быццам са злосці, штурхнуў і моцна

зачыніў за сабою дзверы, холадна сутуліўся, гулка стукаючы ботамі па зваранай з арматурных прутоў лесвіцы; падняўся на другі паверх, пастаяў на тэрасе, паглядзеў на флагшток, дзе трэба замяніць лямпачку ў чырвоным ліхтары. Азірнуўся навокал — знаёмы сасоннік, засмучаны і вільготны за дажджом і туманам, поле... На «змейцы» не гараць сігнальныя ліхтары, але ж не пойдзеш у дождж капаць, шукаць, дзе той разрыў.

Паволі, нібы лічыў прыступкі, сышоў уніз; у лабаранцкай агледзеўся навокал, спатыкнуўся позіркам на акуратна пагабляваных рэечках — а іх трэба было зрабіць шаблоны рознай даўжыні: на тры, пяць, на сем метраў. І нібы была гэта самая неадкладная работа, і ніхто, акрамя яго самога, не мог зрабіць бы яе, выцягнуў рэйкі на сярэдзіну пакойчыка, няспешна размячаў алоўкам, а калі скончыў — адчыніў бляшанку з чырвонаю фарбаю, размяшаў яе, вытругаў нажом трэсачку і акуратна выводзіў на рэйках лічбы. За гэтаю спакойнаю, няспешнаю работаю ішоў час, заціхла трывога...

— Можна, таварыш старшына?

Кухар, высокі, худы салдат у пачарнелай ад дажджу фуфаечцы, якая, мабыць, наскрозь прамокла, пакуль хадзіў ад вежы да паднавесніка з паходнаю кухняю, стаяў на парозе з пустою каструляй у руцэ.

— Вада скончылася, таварыш старшына.

— Ты што? А людзей чым карміць будзеш?

— Не, на вячэру хопіць, я заліў у катлы. На раніцу трэба.

— На раніцу не бяда. Скажы Мустафаеву, хай заводзіць машыну.

І ўжо спяшаўся, быццам Мустафаеў мог паехаць без яго; радаваўся і думаў, што добра якраз падышло, можна заехаць дадому, пабыць з сынам, застацца...

Выклікаў сяржанта і загадаў прыняць камандаванне да заўтра, да ранку.

Дарогаю ўсміхаўся сам сабе, і не з таго, што Мустафаеў, калі машына ледзь узбіралася на пагоркі, прыцмокваў, падштурхваў рукамі ў баранку, нібы падбадзёрваў каня...

Яшчэ пабыў ля качагаркі, пакуль Мустафаеў наліў палову цыстэрны — поўную не давезці,— памог зачыніць люкі і пайшоў скора; прыпыніўся толькі ля дзвярэй кватэры, аддыхаўся, пазваніў, і па тым, як лёгка пратупалі да дзвярэй, здагадаўся, што дома толькі сын.

— Татка!

Юра падняў малога на рукі і настылаю шурпатаю шчакою адчуў, якая цёплая сынава шчака і які ён увесь кволы. Сын заварушыўся, каб вызваліцца, і Юра апусціў яго долу.

— Ты мне што прынёс?

Сын глядзеў у вочы сур'ёзна, нібы гэта самае важнае.

— А колькі двоек зарабіў?

— Не!

— Кулямётную стужку.

— Праўда?

— Праўда.

І сын працягнуў руку, чакаў, пакуль Юра даставаў стужку з кішэні, і са стужкаю адразу знік у пакоі — прымераць перад люстэркам, як будзе ляжаць яна на грудзях крыж-накрыж, нібы ў маракоў.

— А дзе мама, Сярожа?

— У іх педсавет сёння... А калі ты мне веласіпед паправіш?

— Сёння і папраўлю. Зараз.

Тая радасць, якая пачалася на палігоне, калі кухар сказаў, што трэба ехаць па ваду, свяцілася ў душы, і ўсё на свеце было проста і лёгка.

— Я вазьму ліхтарык, пасвячу.

— А мы сюды прынясём, у хату.

— У хату? А мама... Дыван жа...

— Пакуль я прынясу, ты на дыван газет насцялі. Давай.

Юра сходзіў у падвал, узяў сынаў веласіпед, спіцы, якія яшчэ зімою купіў і дасюль не сабраўся пераспіцаваць кола.

Старыя спіцы ён перакусваў пласкагубцамі, устаўляў новыя, нацягваў па першаму разу слабей, а калі замяніў усе, прайшоўся яшчэ раз, падцягнуў так, як павінна быць,— рука ў яго трэніраваная на такую работу, і пасля не трэба «выганяць васьмёрку». Ён спяшаўся скончыць работу, пакуль вернецца Валя, каб потым памыцца і глядзець тэлевізар, пасля разам вячэраць, згодна і спакойна, каб не прапала радасць у душы, пра якую чамусьці з гадамі забываюцца людзі і гавораць, што сталі сур'ёзныя, дарослыя...

Сын засяроджана пасопваў побач, набіваў непаслухмяныя гільзы ў стужку, час ад часу адкідваў з ілба даўгаваты чубок.

— Тата, а ў цябе наган ёсць?

— Ёсць.

— А чаму ты яго не бярэш дадому?
— Ён мне не трэба.
— А я, як вырасту, буду насіць наган.
— Нашто?
— Страляць зайцоў.

Сярожа падперазаўся стужкаю, перакінуў канцы на плечы, каб стужка перакрыжоўвалася на грудзях. Для поўнага шчасця яму не хапала толькі сапраўднага нагана.

— Раненыя зайцы, сын, плачуць, як дзеці.
— Плачуць?

Сінія сынавы вочы глядзелі недаверліва, чуць таргануліся вусны, як і некалі, даўно, калі ў тры гадкі запомніў сын, што ходзіць коця па балоце, што памарозіў ён лапкі. Тады малому да слёз шкада было свайго рыжага ката, які не начуе ў хаце, а ходзіць па балоце...

— Я ўсё роўна буду насіць наган.

Сын нахіліў галаву і глянуў на бацьку спадылба.

Юра нічога не сказаў, падпілоўваў напілкам канцы спіц, якія тырчалі вышэй гаечак, і не пачуў, калі ўвайшла Валя, разувалася.

— Што вы нарабілі!

Яна стаяла на парозе ў зялёным шарсцяным гарнітуры, хударлявая, маладая, са свежым ад халоднага ветру тварам. Юра паглядзеў на яе знізу ўверх, і яна не адчула ягонага позірку, ківала галавою: веласіпед, пакрышка, камера, іржа.

— Нічога, маці, перажывём.

Юра абняў жонку за ногі.

— Тут жа табе не палігон...

Валя вызвалілася, адышла да парога.

— Канчайце і самі прыбірайце.

Яна чуць усміхнулася вуснамі — калі ўсмешка была шчырая, на шчоках азначаліся ямачкі.

Сярожа, пакуль маці гаварыла з бацькам, насцярожана прыціх ля трумо, скруціў стужку і засунуў за канапу, абтрос на грудзях рубашачку.

— Тата, пайшлі, у падвале кончым. Я пасвячу.
— Усё, сын, зараз гатова.
— І надумаліся вы гразь дзе трэсці... — дабрадушна буркнула Валя, зайшла зноў у пакой, на хаду зашпільваючы халацік.
— А ты гэта чыстую рубашачку так выквацаў!

Сярожа не паспеў адступіцца, і тонкія пальцы моцна трымалі за чуб.

— Не мог другую надзець? Колькі разоў табе гаварыць! А заўтра пойдзеш, каб мяне людзі абгаворвалі? Я ж за табою не настаю, не намыюся!

Сярожа раптам ірвануўся так, што, мабыць, на вачах ад болю выступілі слёзы. Валя памкнулася следам, спатыкнулася на пакрышку.

— Панакідаў тут!..

Ляпнулі дзверы, і ўніз па лесвіцы лёгенька затупалі.

— От дзіцянё праціўнае! Куртку на тубарэтку кладзе, каб уцячы.

Юра прамаўчаў, толькі тоненькі гарачы ступеньчык закрывавіў у грудзях, як тады, калі сыну было два гадкі, ён гуляў вакол бацькі, кружыўся. Юра толькі падумаў, што сын упадзе, стукнецца аб стол,— і не паспеў ступіць крок, як малы ўпаў. У Юры апала сэрца, калі ён падхапіў яго на рукі, жывога, сцятага ад болю і крыку, які ніяк не мог вырвацца з грудзей. З тонкай, глыбока рассечанай ранкі амаль ля самага віска пацякла кроў. У Юры тады калаціліся рукі, пакуль абмазваў ранку ёдам, прысыпаў стрэптацыдам, прыклейваў пластыр, каб стуліць ранку і каб потым не засталося рубца. І пасля, калі ён думаў, што нейкага паўсантыметра б... Нават цяпер Юра выцер рукою лоб, нібы на ім выступіў халодны пот.

Валя грукала на кухні посудам, яшчэ гразіла на сына.

Юра паспешна зманціраваў кола, сабраў ключы, узяў раму і пайшоў на двор.

Сын чакаў яго ў пад'ездзе. У расшпіленай балонневай куртачцы, без шапкі, чуць ссутуліўшыся, паглядзеў на бацьку вінавата і скоса, быццам няёмка адчуваў сябе за ўсё, што было ў хаце.

— Ты не мерзні, ідзі дадому...

— Не, мне не холадна. Я пасвячу.

— Вы без мяне так часта ваюеце?

— Не... Мама скора забудзе.

І зноў у сынавым голасе — здалося — былі засмучэнне і няёмкасць.

Сын свяціў, пакуль Юра ставіў кола ў раму, нацягваў ланцуг, і ў скупым святле Сярожаў твар здаваўся яшчэ худзейшы, тоненькія пальцы стылі на ліхтарыку.

Юра не вытрываў, узяў сынаву руку — скура ля пазногцяў пазадзіралася, а на вялікім пальцы пачырванела.

— Скура пазадзіралася, нарываць яшчэ будзе.

— Не, так было ўжо.

— Халодную вадою трэба прыкласці. Худы ты, сын, як верабей зімою.

Юра пагладзіў сына па галаве.

Калі яны вярнуліся ў кватэру, Валя яшчэ марудзіла на кухні, не выйшла, нічога не сказала на Сярожу. І яны ўдвух мыліся ў ваннай. Потым уключылі тэлевізар; Юра лязом ад брытвы зрэзваў на сынавых пальцах скуру, якая пазадзіралася. Сын сядзеў побач, сцішаны і цёплы, як кацянё, і забыўся на тую нядаўнюю крыўду, а бацьку было добра ад сынавай даверлівасці...

— Стужку я схаваю ў падвале...

— Забылася маці на тваю стужку...

— Не-е. Выкіне, як угледзіць. Ты мне дай свой ключ ад падвала.

— Дома ж ёсць.

— Мне твой трэба.

— Каб браць веласіпед, калі захочацца?

Сын не адказаў, толькі ўздыхнуў і не стаў прасіць больш ключа — усё роўна бацька здагадаўся нашто і не дасць.

— Дам табе ключ. Толькі позна не гуляй і слухай маці.

Сярожа недаверліва паглядзеў на бацьку — ведаў, што ключа не будзе, толькі адгаворка.

— Хваціць вам там шушукацца, есці ідзіце.

— На кухні будзем?

— Ты ж, можа, дадому прыехаў, а не ў госці. На дыван наляпаеце.

За невялікім кухонным столікам, які стаяў у кутку, з аднаго боку прымасціліся Юра з Сярожам. Валя жартам пагразіла:

— Прысебрыўся ужэ? Будзеш вытвараць абы-што, то дам!

Малы толькі ўсміхнуўся.

Не ўстаючы з табурэткі-трыножкі, Валя дастала з буфета адкаркаваную бутэльку віна, чаркі.

На невялікім далікатным твары толькі крыху болей стала маршчынак, а вочы гэтакія ж, як і ў дзяўчыны некалі, чыстыя, сінія, і глядзелі роўна і спакойна і на Юру, і на талерку з кілбасою...

— Знаеш, бацька, сустрэла сёння я Лену.

Юра не абазваўся: калі «бацька», то нешта трэба будзе даставаць, купляць. А Лену, з якой некалі яшчэ на прыватнай кватэры жылі па суседству, ён недалюбліваў — высокая і худая, як выжла, яна, здавалася, не глядзіць, а нешта выглядае, вывіжоўвае.

— Яна трохпакаёвую адхапіла ў горадзе. Разадзетая, хоць і худэрбіна, як і была.

— Ад скнарасці ўсохла,— абазваўся Юра.

Ён глядзеў, як сын спяшаўся есці, і падумаў, што пасля снедання малы, мабыць, так нічым і не пажывіўся — прабегаў з хлопцамі, рабіў урокі, каб не папала ад маці. І ў Юры зноў зашчымела ў грудзях ад беззваротнасці тых дзён, у якія ён не бачыць сына...

Сярожка ўстаў з-за стала, стоячы выпіў кампот.

— Тата, я на тваім ложку лягу.

— Лажыся.

— Слухай жа: у яе знаёмыя ў магазіне. Дыван можа запраста дастаць. У аўторак трэба пад'ехаць.

— Чай ёсць?

— На пліце. Налі сам.

— Нашто нам дыван, адзін ёсць.

— Есці ж не просіць. А дзе ты, як трэба, дастанеш? Лянуешся паварушыцца? Каб сама паехала! Не мужчына, а...

Сінія вочы глядзелі холадна, і, каб быць добрым, трэба ехаць па дыван...

Юра не дапіў чай, выйшаў на лесвічную пляцоўку, закурыў, падышоў да акна, працёр запацелае шкло, быццам нешта можна ўбачыць у густой чарнаце...

Калі вярнуўся ў кватэру, сын заснуў ужо на яго ложку, прыадкрыў рот, нібы ўсміхаўся, і сон быў моцны і шчаслівы. Коўдра спаўзла долу, худзенькія плечы агаліліся. Сын часта раскрываецца спрасонку і, мабыць, мерзне начамі — Валя спіць моцна.

Юра прынёс два крэслы, прыставіў да ложка, паправіў коўдру, нахіліўся, пацалаваў сына ў шчаку, выйшаў у пярэдні пакой і адчуў, што больш яму няма чаго рабіць дома: падумаў, што Валя зноў будзе настырыцца, каб ехаў па дыван, трэба будзе нешта выдумляць, адгаворвацца, і яна пачне сварыцца...

Юра ўссунуў на ногі боты, апрануў кіцель.

Валя выглянула з кухні. Адзін канец ручніка перакінуты цераз плячо, другім выцірала талерку.

— Ты хіба не астаешся?

Юра заўважыў, як на нейкае імгненне на яе твары горка сышліся маршчынкі да куточкаў губ, разгублена і бездапаможна глянулі вочы, і ён паволі зашпільваў шынель, чакаў, што яна скажа, каб аставаўся, і ён астанецца...

— Табе палявыя хоць заплоцяць ці так сядзіш?

— Заплоцяць. Ну, я пайшоў.

Валя вярнулася на кухню, а ён успомніў недаверлівыя вочы сына, асцярожна паклаў у кішэню балонневай курткі ключ ад падвала.

У пад'ездзе пастаяў, закурыў. І адчуў, што стаміўся, і цела не лёгкае і маладое, і на душы даўняя адзінота, да якое пара прывыкнуць, зміріцца, і тады менш будзе гэтых крыўд, як і сонца ў асенні кароткі дзень...

Уздыхнуў, паглядзеў у цемру і падумаў, што ісці трэба многа і доўга.

1973

ГАРКАВЫ ДЫМ

Сонца заходзіла, і залатое яго святло яшчэ ляжала на самых вяршынях ялін, [illegible] над захадам стаяла лёгенькая, нібы смуга, хмурынка. Свяжэй, выразней запахла пясчаною зямлёю, ельнікам.

Лесіну ўспомнілася, што некалі на гэтакіх жа парослых ядлоўцам і ельнікам узлесках ён паляваў на дзікіх галубоў. Раніцаю яны любілі сядзець на асветленых сонцам вершалінах, а яму бацька толькі дазволіў браць стрэльбу, і хацелася навучыцца страляць, каб восенню біць на пералётах качак.

Лесін заварушыўся, пацягнуўся, што аж затрашчалі суставы, яшчэ некалькі часу ляжаў нерухома, расслаблены, ленаваты, павалі вылез са схованкі — неглыбокае прадаўгаватае ямы, якую густа затулялі з двух бакоў кусты ядлоўцу. Азірнуўся, узяў напагатове кароткі кавалерыйскі карабін, хоць ведаў, што нікога няма паблізу. Ён нібыта бачыў сябе староннім вокам: у былым камсастаўскім адзенні, з карабінам — самы сапраўдны салдат, і ад гэтага было прыемна.

Ад узгорка, на якім ён дняваў,— пустое зямлі, парослае ельнікам і кустамі,— збягала ў лагчыну да лазняку вузенькая шэрая бальніковая мяжа.

Лесін памацаў за нагрудныя кішэні, у якіх ляжалі загорнутыя ў паперу і цырату грошы, якія ён зарабіў за два гады. Жывучы пры дзядзьку, ён траціў на сябе ў месяц толькі дзесятку. І харч, і хромавыя боты з раменьчыкамі на халявах, і гімнасцёрка, і галіфэ, і папруга — усё дзядзькава. Лесін пры дзядзьку хадзіў за справавода, бо дзядзька хоць і ўмеў лічыць, але з граматыкаю знаёмы не быў, і тое,

што ўдалося дасягнуць пасады ў райспажыўсаюзе, не без гонару прыпісваў свайму ад прыроды дасціпнаму розуму, і шкадаваў, што не мае «навукі», бо з «навукаю» быць бы яму «вялікім» чалавекам.

Лесін паклаў на зямлю карабін, расшпіліў сумку, у якой некалі насіў паперы, а зараз ляжала ежа — невялічкі кавалак сала і акрайчык учарсцвелага хлеба — усё, што засталося з тых прыпасаў, калі дзядзька зранку пабудзіў яго, даў у рукі вось гэты карабін і дзве абоймы патронаў. Дзядзька нібы схуднеў за адну ноч, стаў меншы ростам, чырвоны вясёлы яго твар стаў нейкі шэры, вочы глядзелі насцярожана і сурова.

— Паедзеш суправаджаць машыну з архівам. Глядзі сам, там нічога важнага ў тым архіве. Шафёр ведае, ён спаліць і машыну, і архіў, як нявыкрутка будзе. А ты на бальшак не лезь, вёсачкамі, ноччу — і дадому, дадому, а там што рабіць, будзеш сам бачыць... Гэта надоўга. Я забраў цябе ў бацькі, я і хачу, каб ты да яго вярнуўся. Абы ты дадому дабраўся цэлы, табе толькі шаснаццаць год... Як хто спытае, кажы пятнаццаць...

— Дык я з вамі...

— Са мною ты не раўняйся. Мая доля вядомая, мне ваяваць трэба, а ты едзь, пакуль магчымеш, а там дадому. Запомні — дадому. Будзе замінаць зброя, выкінь куды ў рэчку. Аісці з карабінам смялей будзе, цяпер у каго зброя, той і ўлада.

Дзядзька абняў яго, пацалаваў на развітанне, няўмела, чуць толькі дакрануўся да шчакі гарачымі сухімі вуснамі, і ад гэтага няўмелага пацалунка нібы нешта абарвалася ў душы, і яна затрымцела ад трывогі.

І калі далёка ззаду засталося мястэчка, трасучыся ў кабіне палутаркі побач з маладзенькім перапалоханым шафёрам, Лесін крыху супакоіўся і думаў ужо, што малавата сабраў грошай, не хопіць, каб пабудаваць хату, але ж і бацька павінен назбіраць крыху... Было такое адчуванне, што скора ён прыедзе дадому і ўсе гэтыя страхі, вайна не закрануць яго.

Але ехаць доўга не давялося. На шашы стаяла калона машын, шафёры гаварылі, што самалёты бамбяць Берлін і што нашы войскі ўзялі Варшаву, потым нехта спалохана крыкнуў — немцы! Лесін пабег наперад, на ўзгорак, з якога было відаць, як у лагчынцы, дзе з'язджалі з шашы, каб абмінуць паламаны мосцік, варушыліся людзі, выпіхалі з лужыны машыну, якая загарадзіла дарогу.

Ён спачатку не зразумеў, адкуль гэты цяжкі роўны гул, ад якога дробненька калоціцца пад нагамі зямля і вось-вось патрэскаецца. І потым убачыў за кіламетра паўтара паралельна шашы, бяскрыўдна быццам, перавальваючыся з узгорка на ўзгорак, паўзлі чорныя каробкі, і за імі аж да сонца ўставаў пыл.

Машыну, якая была ўгразла ў лужыне, выпхнулі, але калона не рушыла. Лесін пайшоў да свае машыны, не даходзячы, спыніўся і глядзеў на дзядзьку-шафёра ў абшарпанай замазучанай ватоўцы. Шафёр выцягнуў з бака шланг, праз які зліваў бензін у вядро, кінуў пад машыну, улез у кабіну, пасядзеў там, быццам успамінаў, ці не забыўся чаго, потым вылез, спадылба насуплена паглядзеў на Лесіна, злосна плюнуў і, накульгваючы, пайшоў вакол машыны, плюхаючы бензін на барты. Тады толькі Лесін здагадаўся, што шафёр будзе рабіць, убачыў, што некалькі машын ужо гарэла, заспяшаўся да свае.

Яго машына таксама гарэла, і над жытам былі відаць галовы людзей, якія спяшаліся прэч ад дарогі. І Лесін падаўся за імі, раптам спалохаўшыся, што застаўся адзін.

Лесін усміхнуўся з таго свайго страху, складанчыкам адрэзаў сала. Страху зараз не было, хоць той немец, пра якога ён толькі нядаўна чытаў у газетах, быў тут, хоць меў такую сілу, што мог сцерці Лесіна ў пыл, як мурашку пад коламі. Лесін і сам пераканаўся, што каб застацца жыць, не трэба трапляць пад тыя колы, лезці на дарогу, па якой яны коцяцца. Ішоў ён ноччу, не надта высоўваўся да людзей і да вялікіх дарог. У яго быў адзін клопат — хутчэй дайсці дадому.

Лесін акуратна высыпаў з далоні ў рот крошкі, зашпіліў сумку, зняў боты, лепш закруціў анучы.

З лагчыны пацягнула падвячоркавай вільгаццю, густым пахам спелае травы і чуць гаркавым лясным водарам алешніку і ракіты. Яму толькі абмінуць Слуцк, каб толькі кончылася гэтае поле, якому няма канца, а як пачнецца лес, будзе лягчэй, дойдзе да Глуска, а адтуль рукою падаць да дому.

За чатыры дні ён неяк зміры́ўся з тым, што здарылася, і ўжо аднекуль здалёку бачыў сябе на рабоце, з паперамі. Са шкадаваннем успомніў пра дзядзьку.

Лесін устаў, паглядзеў у поле і з карабінам на плячы, пайшоў мяжою да кустоў, потым па беразе маленькага ручая, у якім мелка варушылася вада, пахла жытам, узыходзіла на небе першая яшчэ нізкая зорка, і пад нагамі

мякка прытоптвалася густая трава, быццам ступаў па коўдры.

І ён усміхаўся, бачыў, як гэтак жа надвячоркам выйдзе з лесу да агародаў, пройдзе поплавам па вузенькай вытаптанай сцяжынцы, па якой некалі любіў хадзіць басанож, і яна прыемна студзіла ступакі ног, потым шорхнуць аб халявы лапушыстыя лісты капусты, і сцежка павядзе між бульбоўніку, узмежкам, на якім расце стары вішняк...

Калі ад'язджалі [redacted] дому, даставаў ужо галавою да вушака ў сенцах, а зараз трэба будзе нагінацца, каб увайсці. Ён цяпер не той шчупленькі, бледны з твару хлапчук з худымі вострымі плечукамі пад вылінялай рубашкаю, на якога [redacted] жалем глядзеў дзядзька Аляксей і гаварыў, што возьме хлопца з сабою ў Заходнюю, хлопец пісьменны і будзе пры ім...

На дзядзьку былі такія ж галіфэ, як зараз на Лесіну, гімнасцёрка, папруга, на стале стаяла бутэлька, закусь, на вуліцы ля плота жаваў траву белы конік, запрэжаны ў брычку.

Бацька сядзеў за сталом насупраць брата, і скрозь непаголенае шчаціннне свяціўся палатнянаю белізною яго твар.

Бацька нічога не адказаў, толькі закашляўся, твар яго стаў яшчэ бялейшы, і пасля ён доўга сядзеў нерухома, адпачываў, і нешта пахрыпвала, булькала ў яго грудзях.

Маці пісала, што ад зімы бацька ляжыць хворы, калі і робіць работу, то пры хаце...

* * *

Святлела летняя ноч, далёка і нясмела ўзыходзіў месяц, цыганскае сонца, слаў мяккае туманлівае святло.

Лесін паправіў на плячы карабін. Ішоў ён ходка і бясшумна, адразу пачуў бы самы лёгкі староннi гук ці шолах, але ўсё было спакойна, толькі аднекуль здалёку наплываў пах спаленага. Гэтак доўга пахнуць патушаныя пажарышчы, і чым далей ішоў Лесін, тым усё больш мацнеў пах, забіваў вільготны водар травы, жытнёвага палетка. Лесін пайшоў цішэй, прыслухоўваючыся, узіраўся наперад, але нічога не было чуваць, не відаць водсветаў ад пажару. А чад стаяў над зямлёю.

Лесін зняў з пляча карабін.

Калі нешта нячутна махнулася ў яго над галавою і абдало хваляю холаду, Лесін толькі ціхенька ўскрыкнуў

ад жаху, прысеў да зямлі, азірнуўся: нідзе нічога не відаць, і не было сілы ўстаць. І зноў з-за кустоў махнуўся да яго прывідны цень, абдало халадком ад узмаху крылаў. Лесін адмахнуўся карабінам ад савы, плюнуў, вылаяўся. У грудзях усё трымцела, і моцна тухкала сэрца.

Ад таго, што спалохаўся быў дарэмна, пайшоў смялей, праз кусты.

Пажарышча было недзе побач.

Выйшаўшы з-за купкі маладога бярэзніку, Лесін спыніўся ад нечаканасці. Кусты скончыліся, і перад Лесіным у мяккім падманлівым месячным святле адкрыта ляжала ўтравянелая лагчына, пасярод яе тонепька, няроўна, як крывая разорка, цямнеў берагамі ручай. Белая, быццам пасыпаная мелам, дарога збягала да ручая і за ім зноў падымалася ўгару... У ручаі, на лужыне вады ў тым месцы, дзе дарога перасякаецца з ім, чарнеў абсмалены шкілет машыны, другая ляжала бокам ля дарогі, таксама чорная і знявечаная. І ўсё гэта было быццам не сапраўднае, а намаляванае ці знарок зробленае якімсьці дзіваком. Адно толькі было рэальнае — халодны пах попелу.

Але ўсё ж было нешта страшнае ў гэтай цішыні, у гэтым спакойным, жудасна роўным месячным святле. І калі лёгенька шорхнула зямля пад нечымі нагамі, зусім побач, ён паглядзеў бліжэй перад сабою. Чалавек ляжаў, падкурчыўшы ногі, і глядзеў на Лесіна месячна белым тварам. І далей, за гэтым першым, ляжаў другі, трэці, і той, трэці, варухнуўся, быццам хацеў схавацца ў кустах, але заўважыў, што Лесін глядзіць, і прытаіўся. А тыя, нябачныя, заходзяць ззаду!.. Лесін не мог дрыжачаю рукою намацаць ручку затвора. Ён толькі прысеў, калі зноў варухнуўся той трэці чалавек, нарэшце абмацаў, дзе затвор, і той гучна кляцнуў у цішыні. І Лесін аж скалануўся ад слабага голасу:

— Дзядзечка, не страляй! Я свой...

Лесін, утрупелы ад страху, не апускаў карабін. Маленькая постаць устала ад зямлі і нясмела рушыла да яго.

— Дзядзечка, я заблудзіўся!..

Ён пазнаў, што гэта хлопчык, і не апусціў зброю. Толькі сціснуў сківіцы, каб не стукалі зубы.

— Я, дзядзечка, карову шукаю.

Хлопчык стаяў ад яго за метраў пяць, а Лесін усё не мог разагнуцца і бачыў, як дзіця ўсміхнулася.

— А вы наш, а не ням-мецкі!

Лесін устаў, але не мог нічога сказаць, звяло ад сутаргі сківіцы і калаціла, як ад холаду.

— Што... ты... Чаго?..

— Есці шукаў. Я есці хачу, дзядзечка.

— Чаго?

— Думаў у салдат есці знайду. У аднаго толькі поўная кішэня патронаў, а есці няма. Яго немцы штыкамі закалолі.

Лесін адчуў, як цяжка падварочвае пад грудзі, павол пайшоў прэч, за кусты, ад гэтага чаду і ад мерцвякоў, і, калі адышоў, сеў на зямлю, глыбока ўдыхаў на поўныя грудзі, пакуль не прайшла млоснасць.

Хлопчык стаяў збоку і спагадліва маўчаў. Лесін расшпіліў сумку, падаў дзіцяці хлеб і сала. Хлопчык схапіў ежу, адступіў, быццам баяўся, што Лесін перадумае і адбярэ. Ён, стоячы, спяшаў каўтаць і аж напружваўся ўсім сваім худзенькім целам.

— Ты не спяшай, жуй, а то жывот будзе балець.

Хлопчык толькі здзіўлена зірнуў на Лесіна, і той не мог больш нічога сказаць ад жалю, які цёплым камяком засеў у горле.

— Адкуль ты?

— З Брэста.

— Адкуль?!

— З Брэста. Мяне нашы былі падвезлі на машыне.

— Ты жыў у Брэсце?

— Мой тата палітрук. Мы за горадам жылі. Ён быў у лагерах, як пачалася вайна. Мы ў падвале хаваліся, а раніцаю прыйшлі немцы, усіх нашых мам разам сагналі. Той немец, што па маю маму прыходзіў, хацеў задушыць яе. Я закрычаў, прыбегла цётка Даша, і немец не душыў больш маму...

— А дзе твая мама?

— Іх немцы павялі раненых з бліндажоў даставаць. Я следам ішоў, а мама аглядалася і махала, каб я не ішоў. А я ішоў. Немцы паставілі вінтоўкі, папіхаюць мам, а яны не лезуць у бліндажы. Немцы пачалі страляць у мам, нашы раненыя пачалі самі выпаўзаць, а немцы іх штыкамі калолі! Мая мама закрычала, упала на раненага, а маленькі немчык і яе штыком... Я на таго немчыка кінуўся, ён мне нечым па галаве стукнуў...

Хлопчык змоўк, толькі цяжка ўздыхнуў і не заплакаў, пакратаў рукамі галаву, быццам яна яшчэ балела, занепакоена ўстаў:

— Дзядзечка, вы мяне з сабою вазьміце. Страшна аднаму.

Лесін падняўся, пагладзіў хлопчыка па галаве, моцна і ласкава паціснуў за худзенькі плячук: трэба было ісці, пакуль ноч.

— Як цябе завуць?

— Юрка. Юрка Богушаў.

— А я Федзя Лесін.

Хлопчык пайшоў побач, і Лесін узяў карабін на плячо.

— Чаму ты ночы ідзеш? Цябе ж ніхто не будзе чапаць.

— На мне матроскі касцюмчык. Немцы раз па мне з аўтамата стралялі. Кулі стукалі ў зямлю, і на мяне аж пясок пырскаў.

— Хто ж цябе ад немцаў забраў?

— Дзед Янка. У яго мякенькая барада, як кудзелі. Дзед Янка нашых мам хаваць прыходзіў, узяў мяне, а я яшчэ цёпленькі і дыхаю. Ён мяне такою горкаю травою паіў, каб з носа кроў не ішла.

— А чаму ты не заходзіш да людзей узяць есці?

— Я заходзіў...

Хлопчык уздыхнуў глыбока і цяжка, быццам дарослы чалавек, які спахапіўся, што залішне многа гаворыць, а можа, думаў пра тое, як знойдзе бацьку, які недзе ваюе.

У скупым месячным святле бачыў Лесін, які худзенькі празрысты ў яго тварык і глыбокія цені пад вачыма, быццам у старога, і нават чубок быў светленькі, нібы пасівелы. І ніхто не адважыцца сказаць яму, што няма больш у яго бацькі, і не паверыць ён нікому.

* * *

Толькі ішло на злом лета, перастояла самую высокую сваю пару сонца, схілілася на карацейшы дзень і даўжэйшую ноч. Але кароткія, як дрымота, былі ночы, і доўгія спякотныя дні.

Лесін чуць прыадстаў, глядзеў, як спакойна, чуць нагнуўшыся наперад, ступаў хлопчык, і падумаў, што ён можа ісці доўга і не стаміцца. Бачыў мокрыя калашыны штаноў і чырвоныя, як гусіныя лапкі, ступакі. Трэба было знайсці яму чаравікі, сачак які. Лесін сам зойдзе да людзей.

Ішлі поплавам, які часта пераходзіў у балоцістую лугавіну, ужо не відаць было, дзе той неглыбокі ручаёк. Стаў ён звілістаю рачулкаю, шырокаю і глыбокаю на вымоінах і заваротах, да якое не ўсюды можна і падступіцца з-за багавіння.

Днела. Трэба было наглядаць месца, дзе адседзецца ўдзень. Яшчэ трэба было здабыць ежы і адзежу малому.

Скора пачаўся сухі поплаў, потым паказаліся і хаты на ўзгорку, ад якіх да поплава роўнымі шнуркамі цягнуліся соткі, да самае аселіцы. У канцы сотак былі агароды, адгароджаныя калючым дротам і абсееныя каноплямі — каб не лазілі гусі.

Юра прыпыніўся, прыслухаўся. Лесін зняў з пляча карабін.

— Ты пасядзі, а я пайду...

Хлопчык яшчэ прыслухаўся, потым пакруціў галавою:

— Лепш я пайду. Ты з вінтоўкаю.

Ці то Юрка асвоіўся за ноч, ці то ў ранішнім святле разгледзеў Лесіна, і перастаў зваць дзядзечкам, перайшоў на «ты».

Ён гаварыў праўду, і Лесін пакорліва прысеў пад кустом. Калі ў вёсцы спакойна, ён потым сходзіць па адзенне малому.

Лесін бачыў, як ішоў разоркаю Юра, нечакана малы ў высокім бульбоўніку, да самае будыніны, зайшоў на двор.

Дзіўна, што доўга Юра не затрымаўся, ішоў назад, а за ім — невысокага росту чалавек з кошыкам у руцэ, і калі падышлі яны бліжэй, Лесін пазнаў, што з Юрам ідзе стары.

Ён усміхнуўся Лесіну, быццам пазнаў даўно знаёмага чалавека, прывітаўся.

Быў ён сухенькі, як і многія старыя людзі ад цяжкае сялянскае работы, быццам час і сонца на палетках высушыла яго, пакінула толькі лёгкую, як пушынка, постаць, чыстыя, як летні блакіт, вочы, маршчыны на твары і спакойны голас, ад якога рабілася спакойна на душы. Дзядок быў у палатняных, некалі пафарбаваных, прыкараткіх штанах, якія пухірамі выцягнуліся на каленях, у вылінялай чырвонай рубашцы навыпуск.

Адно незвычайнае было ў яго — круглыя акуляры, праз якія пільна паглядаў на Лесіна.

— Пайшлі хіба, а то зараз відно стане. Пераднюеце. Завуць мяне Анціп, кажуць, што я святыя кнігі чытаю. Думаюць, як стары, дык толькі святыя і чытае. Я ў бога не веру, а ўсякія кнігі чытаю.

Стары ішоў паперадзе.

— А цябе як завуць, салдат?

— Федзя Лесін. Толькі я не салдат, а ў выканкоме рабіў. Гэта так адзежа, з вайсковага пашытая.

— Якраз як салдат. Трэба скінуць гэту адзежу. А хлопчыка як зваць?

— Юра.

Адказаў Лесін. Сам хлопчык не абазваўся, ступаў за старым стомлена.

— Куды ён? Адкуль?

— Маці немцы забілі. На фронт ідзе шукаць бацьку. Бацька ў яго пагранічнік.

Стары азірнуўся на хлопчыка, уздыхнуў:

— Прапасці цяпер нядоўга... Прытуліліся б вы дзе, перачакалі, пакуль аціхне...

Лесін нічога не адказаў, стараўся ступаць у сляды старога. Пачалося мокрае хісткае багавінне, ледзь не вышэй за халявы яго хромавых ботаў, і Лесін пашкадаваў, што не разуўся. У гэтай ненадзейнай калатушы пад нагамі адчувалася слізкая цвердзь жэрдзя.

— Ну вот мы і прыйшлі. Толькі на вочы не вылазьце, з вёскі ўсё відно як на далоні. Тут некалі лука была, потым старыца, а цяпер зацягнула прорваю. Сюды ніхто не адважыцца ісці.

Стары сур'ёзна, жаласліва паглядзеў на Лесіна.

— Многа я вас такіх хаваў. І ўсе ідуць. Нашто? Куды? Каб толькі галавою налажыць? Аставайся, жыві. У чалавека столькі работы і без таго, каб адзін аднаго глуміць... А ты, хлопец, з дзіцем.

Стары павярнуўся і нячутна прапаў за кусцікамі, толькі на развітанне чуць дакрануўся рукою да галавы хлопчыка, быццам пагладзіў.

Толькі цяпер Лесін агледзеўся. Былі яны на невялічкім грудку, пасярод якога рос густы лазовы куст, выцераблены ўсярэдзіне, і там наслана сена.

Ціха і ўтульна плылі над вёскаю гаркавыя дымкі з камінаў, рыкала недзе карова, а на галінцы суседняга куста бесклапотна пагойдвалася невялічкая шэранькая птушка, тоненька пасвіствала, нахіляла галоўку, быццам хацела зазірнуць у сярэдзіну куста. І нічога не было ад вайны, толькі вечнае жыццё. А сам Лесін прысеў пасля палявання адпачыць ля ракітавага куста.

У кошыку, які пакінуў стары, акрамя збанка з малаком, сала, хлеба, у стары пінжак закручаны рыжыя, усохлыя чаравікі і белыя палатняныя анучкі.

Юрка не заўважыў нічога, глядзеў толькі на хлеб.

* * *

Прачнуўся Лесін, калі пайшло на склон сонца. Прамокла ад поту рубашка, і, можа, з духаты, а не ад доўгага сну, была цяжкая галава, млявае-млявае, непаслушнае цела.

Юра стаў побач. На лбе, на верхняй губе ў яго буйнымі кропелькамі выступіў пот.

Лесін асцярожна расхінуў галінкі, прыслухаўся: усё гэтак жа, як і раніцаю, на галінцы суседняга куста пагойдвалася і пасвіствала тая самая шэранькая птушачка. Злёгку пацягваў густы цёплы вецер, і пад ім жарсткава пашумвала спелае летняе лісце — на ветры было лягчэй дыхаць.

Прыпарвала, душнавата, па-балотнаму пахла тванню, асакою.

Лесін праціснуў нагою ямку ў балоце, пачакаў, пакуль набяжыць і крыху састоіцца вада, набраў у прыгаршчы, плюхнуў у твар так, каб трапіла на грудзі.

Скрозь кусты яму было бачна, як апускалася за вёску сонца і ад высокіх ліп, пасаджаных на вуліцы, цені даставалі аж да паплава. Скора павінен быў прыйсці стары, вывесці са схованкі, расказаць дарогу.

Стары прыйшоў яшчэ завідна. За ім тупаў яшчэ нехта, высакаваты ростам, чуць сутулы, касцісты.

— Гэта брат мой, не бойся,— супакоіў Лесіна стары.

Браты прыселі ля ўвахода ў куст. Было нешта падобнае ў іх постацях, у тварах. Толькі Анціп побач з братам здаваўся бязважкі, лёгкі, як дух, і нетрывалы.

— Хлопчык спіць яшчэ? — спытаўся Анціп.

— Спіць. Будзіць скора трэба.

— Хай паспіць. Трэба не пускаць яго аднаго, а то прападзе.

— А ты думаеш, яму трэба твой паратунак?

Анціпаў брат прагуў густым і моцным голасам, і Лесін падумаў, што шаптаць ён не ўмее.

— Ты думаеш, табе не патрэбна спагада, то і нікому не патрэбна? Усе такія каменныя, як ты? Я гляджу на людзей, і душа мая баліць... Калі што і ёсць святое на зямлі, то гэта чалавек.

— Многа ты святасці захацеў!

Лесін здагадаўся, што гэта даўняя спрэчка ў братоў.

— Ты не перабівай мяне, Павел, ты на памяць ведаеш усе мае казалы. Сонца над зямлёю адно ходзіць, кожнаму адмерана роўна, колькі пражыць. Шкода мне людзей, якія дачасна пагінулі, з імі і цяпла на зямлі меней стала. А ніхто быццам не хоча пра гэта ведаць. Быццам не стала ў чалавека сэрца, а толькі звярыная прага — уварваць сабе большы кавалак,— Анціп павярнуўся да Лесіна.— Некалі раскулачылі ў нас кулака Душыцкага, равесніка майго. Сядзеў

недзе, чакаў, а цяпер, кажуць, аб'явіўся, з ім яшчэ два абармоты, кулямёт паставілі на брычку б'юць тых, хто некалі іх крыўдзіў — расстрэльваюць і старшынь, і камуністаў. Хай даведаецца, што гэты разумнік у мяне,— Анціп кіўнуў галавою на брата,— прыедзе і павесіць яго ўніз галавою, і мяне за кампанію. Яго права, яго сіла, думае, навек яна дадзена яму.

Анціп гаварыў задумёна, нібы забыўся, што яго слухаюць, лашчыў рукою лазовую галінку.

Павел не пярэчыў больш брату, скоса і насмешліва пазіраў на яго.

— Мне пачынае думацца, што няма ніякага толку ад дабраты, што яна і не патрэбна людзям. Нешта падламалася ўва мне, няма той зласлівасці, упартасці ў дабраце. То верыў, што ўсім людзям зраблю дабро, а цяпер нібы прадчуванне пустога канца вісіць нада мною. Страху няма, толькі крыўда і шкадаванне да людзей...

Лесін бачыў змарнелы твар старога.

Павел узяў карабін, пакруціў у руках:

— Харошая штуковіна.

Лесін заўважыў, што рукі Паўла прывычны да зброі, што яна не ў навінку ім.

Павел адчыніў затвор, зазірнуў:

— Пораху яшчэ не нюхаў.

Ён паглядзеў на Лесіна насмешліва, звысака і здалёку, як і на брата, калі той гаварыў.

— От і ты ідзеш. Дзіця з табою. А ўловіць той жа Душыцкі і застрэліць, малога таксама не пашкадуе. Пабудзь у мяне, разгледзься, перачакай гэта ліхалецце!

Анціп падаўся да Лесіна, быццам хацеў зазірнуць у вочы. Лесін адвёў позірк, і Павел, нібыта яму стала брыдка за брата, умяшаўся ў гаворку:

— Перастань, Анціп!

Анціп як і не пачуў, падсунуўся бліжэй да Лесіна:

— Ты паслухай мяне, не каменная ж душа. Я некалі партызанам памагаў, палякі маю сям'ю расстралялі, дзетак...

— Не, я дадому пайду. У мяне там бацькі, хату пастаўлю...

— Вы што, абодва з глузду з'ехалі? Адзін век пражыў і дурыць людзям галаў, а другі ў пажар будавацца ўздумаў! Застрэляць аднаго за камсастаўскае адзенне, а другога,— што ён мой брат!.. Альбы за што!..— Павел загаварыў нечакана моцна, злосна павярнуўся да Лесіна, і Лесін разгубіўся, але Павел нечакана сціх.

Лесін паглядзеў на Анціпа. Той адчуў яго позірк, спакойна, быццам нічога і не было, сказаў:

— Як сабе хочаш. Сёння яшчэ пасядзі ноч. Сам адпачні, дзіця хай троха абмацуецца. Заўтра выправім вас у дарогу.

Лесін недаверліва паглядзеў на старога. Пасля слоў Паўла не хацелася заставацца на гэтым астраўку сярод балота. Лепш і спакайней ісці.

— У вёсцы ніхто не скажа,— супакоіў Анціп, устаў, не чакаў брата, пад нагамі захлюпала багавінне.

— Ён табе праўду сказаў. Заўтра правядзе ён вас, адпачнеце,— пацвердзіў Павел зусім мірным голасам.— А карабін ты мне аддай, не з рукі ён табе. І скінь гэту адзежу.

Лесін пацягнуў карабін бліжэй да сябе, і Павел толькі скрыва ўсміхнуўся. Лесін з упартасцю падумаў, што ні адзення, ні карабіна ён нікому не аддасць, не будзе распускаць вушы, слухаючы чужую гаворку.

— А чаго дзядзька на цябе крычаў? — Юрка вылез з куста, паглядзеў на Лесіна.

— Так, пагаварылі... А ты кот-соня вячэраць захацеў?

Лесіну не хацелася гаварыць, ён развязаў клуначак.

Ноччу пацягнуў густы вецер і неспакойна, густа шумела лазовае лісце, як перад самаю навальніцаю, калі нахопліваецца вецер. Але пошум быў не навальнічны — шырокі і роўны. Ад ветру стала халадней, вальней дыхалася. У такія ночы пасля душных дзён моцны сон.

Лесін ленаваўся ўстаць, лезці ў куст, ляжаў тварам да высокага цёмнага негустою летняю цемнатою неба, у якім яшчэ малымі здаюцца высокія зоркі, якія потым, калі саспее жыта, быццам таксама саспеюць, апусцяцца да зямлі ніжэй і будуць падаць з цёмнага жнівеньскага неба. Тады будзе час звозіць з поля збажыну, падаць зоркам і людзям загадваць на іх свае жаданні.

За дзень ён звозіць снапы ў гумно, састароніць, і ад снапоў ток будзе пахнуць саломаю, пылам, збажыною, свежым дзёгцем падмазаных колаў і конскаю збруяй, якая вісіць пад паветкаю, і так будуць пахнуць яго рукі: і збажыною, і вупражжу...

Ён ціха, каб не чула маці, выйдзе з хаты, пастаіць на парозе, прыслухаецца. Марыля будзе чакаць яго ля варотцаў, на сваім двары, за кустом бэзу, быццам незнарок выйшла пастаяць, паслухаць, ці не збіраюцца на вячоркі

хлопцы і дзяўчаты. І ён таксама, быццам незнарок, спыніцца, запытае:

— Гэта ты, Марыля?

— Хіба не бачыш.

— А я думаў, ты пайшла да Косцевых.

— Хіба будуць сёння там вячоркі?

— Павінны быць...

— Далёка ж ісці.

Марыля ціхенька адчыніць варотцы, выйдзе на вуліцу, будзе расплятаць і заплятаць кончык тоненькае чорнае касы, перакінутае цераз плячо.

— То пайшлі паглядзім.

Яна азірнецца на двор, ці не чуе хто, ці не бачыць, і пойдзе побач, запытаецца:

— Ты ўсе снапы звазіў?

— Усе.

— А мы не ўспелі.

— Нічога. Дажджу не будзе. Я заўтра пайду калгасныя вазіць.

Ён будзе ісці блізка, побач, дакранацца да яе пляча сваім, адчуваць, якое гарачае яе цела. Яны, не згаворваючыся, павернуць у вулачку, не даходзячы да Косцевых, бо ведаюць, што няма там вячорак і не будзе...

— От угледзяць людзі, абы-што казаць будуць...

— Каму гэта глядзець...

У яго суха ў роце і нават цяжка сказаць слова. Але ён не паслухае, калі яна спыніцца і скажа: «Пайшлі назад»,— а сама будзе стаяць нерухома. Гэта тады ён пайшоў назад, а яна пакінула яго, пабегла, сказала, што ён смаркаты кавалер, што яму гусей на аселіцы толькі пасвіць. Цяпер ён абдыме яе за плечы, і яна паслухмяна пойдзе побач, а з іржышча будзе плысці пах свежае саломы...

Лесін аж пачырванеў ад гэтага нечаканага сну-трызнення і не мог зусім ачнуцца, усё чуў, як шоргаюць яго боты па ржышчы, як нячутна ступае побач дзяўчына.

Ён доўга не мог умасціцца побач з Юркам у кусце, варочаўся, уздыхаў.

* * *

Цень ад самае высокае ліпы з буслянкаю даставаў да самага іхняга куста. Яны толькі павячэралі. Лесін звязаў канапляныя шнурочкі Юркавых чаравікаў, каб можна было іх несці на плячы. Скора павінен быў прыйсці стары.

— У бабулькі ў садзе гэтак пахла. Там крапіва расла, маліннік, парэчкі... Траву ніколі не касілі, а крапіва расла большая за маліннік.

— А ты не ў горадзе рос?

— Пасля ў горадзе, як бабулька памерла. Тата мой дома мала бываў, мама лаялася на яго... Я любіў гуляць з татам, ён не біў мяне, я слухаў яго.

— А бабульку вы не забіралі жыць да сябе?

— Не, мама казала, што ў нас і так цесна. Бабулька не хацела ехаць, казала, што дома лепей. У бабулькі засталася кошка Дамка. Яна хадзіла вечарам на вуліцу сустракаць карову з пашы. Сядзіць ля плота, пазірае на вуліцу, чакае малачка. Мама казала, што не ўлавіла Дамку, не прывезла. У яе на вышках маленькае кацянё было... Хто цяпер Дамку корміць? Карову мама прадала, хату ніхто не купіў, а карову купілі...

Сінія вачаняты глядзелі на Лесіна з такою дарослаю тугою і такім клопатам, быццам і не было ў Юркавым жыцці большага няшчасця.

Хлопчык усміхнуўся стрымана і горка, як чалавек, што ўспомніў добрыя і незваротныя дні дзяцінства, і Лесіну стала не па сабе ад гэтае ўсмешкі.

Ужо браўся вечаровы морак ля кустоў, калі ў вёсцы два разы стрэлілі, моцна закрычала жанчына. Юра таксама прыслухаўся, паглядзеў на Лесіна. Трэба было ўцякаць.

Потым яны пачулі, што да астраўка нехта бяжыць. Лесін адступіў за куст, схаваў за сабою хлопчыка, узяў напагатове карабін і раптам спалохаўся — а як жа страляць, калі чалавек выбежыць так блізка.

Павел быццам і не заўважыў накіраванага на яго карабіна, махнуў рукою:

— Давай следам!

У руцэ ў Паўла быў наган.

У Лесіна здрыганулася сэрца. Ён баяўся адстаць ад мужчыны. Юрка лёгка бег побач, не выпускаў з рукі чаравікі і сачак. Усё ж яны адсталі. Павел чакаў іх на тупкім поплаве, за кустом.

— Ты, хлопчык, разоркаю ідзі ў агароды, у вуліцу. Цябе ніхто не кране! Ідзі!..

Павел падштурхнуў у плечы Юрку, той бездапаможна азірнуўся на Лесіна, трушком пабег да град.

— За мною, а то прыстрэляць цябе, як уловяць!

Лесін заўважыў, як прыпыніўся Юрка, як глядзеў услед ім. Але не было часу, каб лішне аглядвацца. З вёскі,

з узгорка, рэдзенькія кусцікі былі відаць нават і ў вечаровым прыцемку. Лесіну страшна было застацца аднаму. Але кончыліся і гэтыя кусцікі, наперадзе быў голы пагорак, і Павел прыпыніўся, прыглядаўся.

Лесін азірнуўся: іх даганяў Юрка. Павел нібы адчуў, куды глядзіць Лесін, мацюкнуўся:

— Бяры хлопца за руку... Не адставайце!

Павел ведаў, што калі зараз ім не ўдасца перабегчы цераз пагорак, за якім пачынаецца алешнік, які цягне аж у Гразавецкае балота, то паратунку не будзе.

Павел бег нізка нагнуўшыся, бачыў, як хлопчык ледзьве паспявае за Лесіным, не кідае адзежу.

Ад вёскі наперарэз ім курэла падвода. З помслівао радасцю падумаў Павел, што спазніўся на гэты раз Душыцкі па яго душу, і з адчаем зразумеў, што так не паедзе з вёскі Душыцкі, што застрэліць Анціпа і што яму не трэба было сядзець у брата, трэба было пайсці, як толькі пачуў пра Душыцкага, не толькі пайсці, а падпільнаваць дзе на дарозе і кінуць у падводу гранату. Цяпер ён ведаў, што зробіць так, толькі б уцячы зараз.

Падвода спынілася, і з яе доўгімі чэргамі ўдарыў кулямёт.

Лесін бачыў, як Павел прыгнуўся яшчэ ніжэй і паддаў ходу. Лесін таксама прыгнуўся, не адчуваў хлопчыка, ён як пушынка ляцеў следам. Ён спачатку не зразумеў, чаму так раптам пацяжэў Юрка, азірнуўся: хлопчык цягнуўся па зямлі.

Лесін закрычаў, Павел азірнуўся:

— Не адставай!..

Лесін схапіў хлопчыка на рукі і бег не прыгінаючыся.

Пачаўся гушчэйшы алешнік, пад нагамі заплёхала вада.

Павел чуцён быў наперадзе. Галава хлопчыка ляжала на плячы ў Лесіна, быццам дзіця заснула. Лесін адчуў, што дзіця не дыхае.

— Стой, ён памёр!

Над кустамі ўсляпую паласнулі дзве чаргі.

— Што? Дзіця ранілі?

Павел зняў з сябе рубашку, потым споднюю кашулю, прысеў на калена. Лесін усё стаяў.

— Сядзь. Не тырчы! — загадаў ён, але ў голасе была разгубленасць.

У вечаровай цемнаце бачыў Лесін мёртвы белы тварык. Прамокла ад крыві рубашка на грудзях і на плячах у дзіцяці, і кроў гэтая была на руках у Лесіна.

Павел асцярожна, быццам баяўся пабудзіць, бінтаваў дзіця, і яно стала падобна на спавітае немаўля. Яшчэ некалькі чэргаў паласнулі над кустамі, але рукі Паўла нават не здрыгануліся, быццам загаворвалі ад бяды, снавалі вакол дзіцяці.

Сонца зайшло пагодліва і хораша. Над ім стаяла высокае светлае неба. Пахла травою, туманам, балотам. Хлопчык ледзьве дыхаў, і нешта булькала ў яго грудзях.

Лесін ішоў як у сне, стараўся не спатыкнуцца і не патрывожыць дзіця. А калі адчуў, што Юра перастаў дыхаць, закрычаў, і аж сам схамянуўся ад свайго крыку.

— Ціха! Не крычы!

Павел нахіліўся да хлопчыка, забраў з рук у Лесіна, уздыхнуў:

— Жывы ён.

Хлопчыка не аддаў, панёс сам. Лесін ішоў следам, рукі трымаў перад сабою — яны не разгіналіся.

Пакуль узышоў месяц і стала відно, яны выйшлі да невялікае вёсачкі.

Павел пастаяў за кустамі на агародзе, потым паўз сцены пракраўся да акна, Лесін не чуў крокаў, толькі вочы, якія прывыклі да цемнаты, адрознівалі невыразны ценьпостаць.

У хаце Павел загадаў:

— Папраў, Антоля, посцілкі на вокнах, каб не відно было агню.

Жанчына басанож затупала ў цемнаце, зашамала каробачкаю ад запалак, запаліла на камінку газнічку.

— Што гэта вы прынеслі?

— Дзіця раненае,— коратка адказаў Павел, падбіў на ложку падушку, кіўнуў Лесіну, які ўсё стаяў у парозе: — Кладзі.

— За што яны яго, сірацінку? Як лялечка якая! Крыві з яго столькі!

Жанчына была старая, у сподняй палатнянай кашулі, рассыпаныя па плячах валасы паблісквалі сівізною ў скупым хісткім святле, маршчыністы сялянскі твар здаваўся чорны. Лесін усё стаяў у парозе, і жанчына сама ўзяла ад яго Юрку, углядалася ў твар, быццам хацела пазнаць,ківала галавою:

— Божухна ж ты мой, божухна! Маленькі ты мой! Нашто яны так паглумілі цябе? Бедненькі ты мой! Гэтулькі крыві выцекла...

— Кладзі яго, Антоля. Ляжаць яму спакойна трэба, натрэслі мы яго за дарогу. Э-х! — Павел стукнуў кулаком

па стале, апусціў галаву на выцягнутыя рукі, зноў застагнаў і ўсё не падымаў галаву, чуць пагойдваўся ўсім тулавам у два бакі, і Лесіну здалося, што мужчына плача.

Жанчына спалохана прытулілася да ложка, а Павел усё ківаўся з боку на бок, ціха стагнаў, потым падняў галаву, чужымі вачыма паглядзеў на Лесіна, быццам не мог зразумець, чаго ён тут і хто ён.

— Забіў, Антоля, Душыцкі майго Анціпа. Як дурань сядзеў я ў Анціпа, быццам можа забыць Душыцкі пра мяне. Адзін я цяпер астаўся.

Павел нібы састарэў, ссутуліўся, прайшоў туды-сюды па хаце, пацёр рукою скроню, крута павярнуўся да жанчыны:

— У мяне мала часу, Антоля. Паглядзі мне цяплейшую адзежыну. Сходзіш да Марозіка, скажаш, што я прасіў, каб чым можа падлячыў дзіця. А калі і...— Павел не дагаварыў, зірнуўшы на Лесіна,— ён табе таксама дапаможа... усё зрабіць.

Жанчына, нячутна ўсхліпваючы, устала і пакорліва пайшла ў сенцы. Лесін саступіў з парога. Павел апрануў б[illegible]вэрку, паглядзеў на Лесіна, зморшчыўся:

— Ты і яму на дарогу есці дай. Хай ідзе дадому, на печ!

Павел пацалаваў жанчыну ў лоб, з парога азірнуўся:

— Трэба з Душыцкім пагаварыць мне.

Жанчына перахрысціла яго ўслед, узяла спадніцу, адзелася, выйшла ў сенцы, вярнулася з клуначкам.

І, мабыць, жаласлівы быў у яго выгляд,— суцешыла:

— Не бяры так усяго да душы, не дапускай жалю. Ты маладзенькі салдацік, табе яшчэ многа ваяваць. А з Паўлам ты не раўнуйся, ён некалі і калгасы зарганізоўваў, з палякамі ваяваў і зараз будзе ваяваць.

Жанчына падышла да хлопчыка, паднесла да роціка далонь, каб пачуць, ці яшчэ дыхае.

Нядобрае прадчуванне варухнулася ў грудзях у Лесіна, і ўжо на двары ён не слухаў і не запамінаў назвы вёсак, да якіх трэба ісці яму і да каго заходзіць можна. Не было радасці, што дайшоў да лесу, не думалася пра хату, якую ён будзе рубіць... Гэтага не было больш, і тая дзікая шалёная сіла, ад якое ён дасюль так добра і надзейна хаваўся, захліснула, закруціла, як сляпая лютаўская мяцеліца, і ні свету, ні прасвету, ні паратунку...

...На світанні, у тую пару, калі ляцяць з лесу ў поле дзікія галубы, на невялічкім лесавым полі, сустрэўшыся з двума абознікамі, ён не спалохаўся, саступіў з дарогі

ў высокую пшаніцу, здзіўлена глядзеў на рабога кармляка, які цяжка дыхаў у задку падводы. Лесін нават забыўся пра карабін, да таго нястрашныя і звычайныя людзі былі гэтыя два нямецкія абознікі, якія нават не звярнулі ўвагу на ягонае адзенне, на зброю, толькі маладзейшы пакруціў пальцам ля скроні, зарагатаў, штурхануў у бок напарніка, старога, з маршчыністым сялянскім тварам мужчыну, і той таксама засмяяўся, заківаў галавою, і ў яго востра захадзіў на худой шыі кадык.

— Да маткі, Іван, да маткі! — зноў выскаліўся маладзейшы, махнуў рукою.

Лесін павярнуўся і пайшоў, не бачыў, як перастаў смяяцца старэйшы, па-свойму закрычаў, каб спыніўся ён, і калі Лесін не спыніўся, дакладным, завучаным рухам ускінуў да пляча стрэльбу.

Лесін пачуў стрэл і не зразумеў, адкуль такі востры боль між лапатак, чаму хістанулася з-пад ног зямля і сіняе неба прыціснула яго да зямлі.

Ён яшчэ жыў, калі стары немец падышоў да яго, прыклаў свой стары растаптаны бот з разрэзанаю халяваю вялікаю падэшваю да маленькай падэшвы хромавага бота, вылаяўся, гідліва адштурхнуў нагу і подбегам кінуўся даганяць падводу.

І апошняй хвіліны Лесіну не хапала, каб спалохацца смерці. Толькі імгненне было дадзена на тое, каб зразумець, што хлопчык памрэ, закрычаць на ўвесь свет!.. Але цела яго толькі раз слаба варухнулася, і ён ужо не чуў, як над самым тварам дабрадушна прагуў чмель, і нібыта адчуў смерць, імкліва паляцеў прэч над зялёным пшанічным полем, якое толькі-толькі адкрасавала.

. . . .

...Карныя атрады яшчэ не палілі вёскі разам з людзьмі.

1973

ВОДСВЕТЫ ЗОРАК

Здавалася, быў не канец жніўня, а самая позняя восень,— дажджы ішлі цэлы тыдзень, халодныя і нудныя. Дарогі раскіслі, лужыны стыла і мутнавата з кожным днём большалі і ў лагчынах сталі падобнымі на маленькія каламутныя азёрцы. Машыны не прабіваліся з шашы

ў лясную вёсачку, і, баючыся, каб не застацца без хлеба, кожная гаспадыня ўносіла з каморкі і заквашвала дзяжу.

Голуб сядзеў за сталом, набіваў патроны і глядзеў за акно, дзе ўсё сеяўся і сеяўся дождж. Нявесела думалася, што адпачынак не ўдаўся, што не выйшлася нават пахадзіць уволю на паляванне, паначаваць у стагах сена, ля вогнішчаў на далёкіх лясных азёрах. Знікала апошняя надзея, што наладзіцца надвор'е і можна будзе з Лідаю хадзіць па грыбы, якіх павінна быць — хоць закладай касу; думалася, што Ліда будзе ехаць сягоння вечарам, мабыць, апранутая па-гарадскому, у туфельках і без плашча. Будзе ехаць не да яго, а да сваіх бацькоў, у вёску, што за пяць кіламетраў адсюль, таксама сярод мокрага лесу і балот. Голуб уяўляў, як Ліда будзе выходзіць, магчыма, адна на начной пустэльнай шашы, потым будзе ў цемені і па гразі ісці яшчэ тры кіламетры. Ён пачынаў злавацца на яе, што ўгаварыла ехаць на адпачынак дадому,— ён хацеў ехаць на Нарач, зняць вясковую хаціну, і яна прыехала б да яго. Яны жылі б разам, хадзілі на паляванне, па грыбы, разам, толькі ўдваіх. Голуба мучыла, што яна не зразумела ці, яшчэ горш, прыкідваецца, што не разумее яго жадання быць разам, яго змучанасці ад гэтай раздвоенасці — быць з ёю нейкія тры разы ў тыдзень, кожны раз вяртацца дадому пад раніцу, каб не бачылі суседзі. Для яго ўжо прайшла тая пара шчаслівай узрушанасці спатканняў, яму хацелася, каб яна была не проста знаёмаю жанчынаю, хацелася прыходзіць да яе кожны дзень, ісці разам раніцай на работу, знаёміць са сваімі сябрамі і называць жонкаю.

Ён і зараз уяўляў, як будзе прыходзіць да яе вечарамі, глядзець тэлевізар, будзе прытварацца кавалерам, будзе сядзець з ёю ноччу ў настылых сенцах, цалаваць яе... І потым трэба будзе ісці дадому сцяжынкаю праз балота, набрынялае ад дажджу.

Голуб сабраў набоі, напоўніў патранташ, накінуў куртку і выйшаў на двор; зняў з мапеда, які стаяў пад страхою, цырату, якою той быў накрыты ад дажджу, завёў матор, уключыў святло, з сумам падумаў, што не па такіх дарогах ездзіць на гэтай «тэхніцы» і што трэба будзе купіць бацьку матацыкл.

Змерклася. Маці недзе забавілася ў суседак, бацькі яшчэ не было з абходу. Голуб уявіў, як недзе ідзе ён па лесе, стары, высахлы, нібы згінаецца пад цяжарам мокрае брызентавае плашч-накідкі. Ён добра помніў, як захваляваўся тады бацька, калі ён сказаў, што паедзе ў горад

давучвацца ў аспірантуры. Голуб ведаў, што бацьку не хочацца, каб сын кідаў работу ў лясніцтве, але ён не запярэчыў. Ён не ведаў, што сын ідзе на работу ў міністэрства, каб быць бліжэй да Ліды. Цяпер бацька, мабыць, здагадаўся, што сын зманіў яму, але не будзеш лаяцца пасля двух гадоў ростані!

У хаце за шафаю Голуб знайшоў стары рэчавы мяшок, запхнуў у яго мацерыны новыя гумавыя боты, мацерын плашч, узяў у кішэню ліхтарык.

Слабасільны мапедзік, якому ў пору бегаць толькі па асфальце, выў маторам і паволі круціў колы, якія слізгалі па дарозе з боку ў бок. Голуб адпіхаўся нагамі, каб не ўпасці; калі б не бахілы, ногі былі б ужо мокрыя. Пакуль выехаў на шашу, узмакрэў лоб, балелі ногі і рукі, быццам ён насек і выцягаў з лесу добры воз дроў. Матор перагрэўся і горача пах распаленым жалезам і маслам. Голуб лінуў на матор прыгаршчы вады з лужыны. Вада з трэскам адскочыла ад перагрэтага металу. Голуб закурыў, каб перадыхнуць самому і даць астыць матору.

Па асфальце мапед каціўся роўна і хутка.

Праз кіламетры тры Голуб спыніўся.

Дождж сціх. Было цёмна і холадна. Дзьмуў паўночны вецер. Голуб падняў каўнер і пачаў, каб сагрэцца, тупаць туды-сюды ўпоперак шашы, шорхаў адзін аб адзін бахіламі. Потым далёка за ўзгоркам засвяцілася, і Голуб здагадаўся, што ідзе аўтобус, а затым убачыў і яго, далёкага, святочнага святлом вокан, з трыма белымі сонцамі фар, якія набліжаліся, а потым зніклі ў лагчыне, і ўжо блізка, трывожным сполахам свяцілася цемень. Потым святло нечакана патухла. Праз колькі хвілін яно зноў запалілася, і аўтобус, светлы і хуткі, як шчасце, набліжаўся і, не збаўляючы ходу, пранёсся міма Голуба, пругка стукаючы маторам і несучы казытлівы пах спаленага бензіну.

Голуб, разгублены і спустошаны, пайшоў да мапеда і толькі тады заўважыў «казла», які спалохана заморгаў падфарнікам і спыніўся ля яго. У кабіне запалілася святло, пстрыкнуў замок дзверцаў — і Голуб убачыў Ліду, такую нечакана прыгожую, у кароткай спаднічцы, у туфлях-шпілечках, у ружовай спартыўнай куртачцы з блакітным каўнерыкам.

— Няўжо ты хацеў падвезці мяне на сваім кату? А які ты! — засмяялася яна сваімі прыгожымі роўнымі зубамі, і ён адчуў, які ён нехлямяжы ў заляпаных гразёю бахілах, у размоклай і пляскатай, як блінец, шапцы, з «сідарам» за

плячыма побач з ёю, такою ўпэўненаю ў сваёй прываб-насці.

— Ты ж толькі за намі не ўздумай ехаць,— наказвала яна. І ён не разумеў, ці яна гаворыць сур'ёзна, ці хоча пахваліцца перад сваімі спадарожніцамі — трыма вясковымі жанчынамі,— як ён кахае яе. Ён адчуў, што яму становіцца горача і хочацца закрыць рукою прыгожы белазубы рот.

— Ладна,— толькі і знайшоўся адказаць ён і асцярожна зачыніў дзверцы.

І калі машына прапала ў начной чарнаце, ён падумаў, што недарэчна хваляваўся з-за яе, быццам калгасны аграном не можа сустрэць сваю дачку на машыне. Але было непрыемна ад яе смеху, ад яе па-царску паблажлівай забароны не ехаць за ёю, ад таго, што ёй і не прыйшло ў галаву падумаць, што прыехаў ён сюды дзеля яе.

Пад ветрам пабялеў асфальт і колы лёгка шумелі. Ад думкі, што асфальт скора кончыцца і пачнецца гразь, Голубу стала злосна, і ён з жорсткасцю гнаў мапед і па шашы, і па прасёлку, з радасцю, помсліваю і дурною, чакаў, што вось-вось не вытрымае і заклінуецца ад гарачыні маленькі кулачок поршня.

Дома ўжо не было святла. Голуб паставіў пад страху мапед, ахіліў цыратаю, выйшаў на вуліцу, доўга мыў у лужыне боты.

— Гэта ты, Павел? — запыталася са спальні маці.

— Не. А што, бацькі няма?

— Мабыць, не прыйдзе. Ён у такое надвор'е, як натоміцца, не даходзіць да дому, начуе ў Ігната. Састарэў ужэ... табе мо вячэраць даць? — клапатліва абазвалася маці.

— Не трэба. Вазьму сам.

Ён схадзіў у сенцы, прынёс з шафы талеркі з салам, гуркоў, узяў кубак, вярнуўся ў сенцы, наліў гарэлкі.

Святло праз занавеску падала на твар маці, і Голуб пстрыкнуў выключальнікам. Ён у адзіноце піў гарэлку, але сум і пачуццё нешчаслівасці не праходзілі. Не атрымалася ў яго са шчасцем, не быў ён шчаслівы гэтыя гады, і кахае ж Ліду, кахае...

Голуб уяўляў, як сядзіць бацька з Ігнатам у закінутай сярод лесу леснічоўцы з пачарнелых ад старасці бярвенняў, абодва пасівелыя, барадатыя, кураць махорку, ад якой сіне ў леснічоўцы, і калі добра вып'юць, заспяваюць сумную, даўнюю песню, а потым будуць спаць спакойна і моцна.

Успомнілася, як з любасцю гаварыла маці пра бацьку, і ўявіў, што было б, каб ён сказаў Лідзе, што вернецца

назад на работу ў лясніцтва. З сумам, са шчымлівым болем ён адчуваў, што зайздросціць бацьку, што сам наўрад ці будзе шчаслівы з Лідаю.

Потым ён курыў, глядзеў за акно. На дварэ крыху распагодзілася, холадна блішчалі водсветы скупых далёкіх зорак. А ён усё сядзеў і курыў і не чуў, як зноў пачаўся дождж.

1969

МІШ

I

Бонусь прачнуўся рана, але не ўставаў. Чуў, як на кухні пынілася Волька. Каб гэта другога дня, то з жончыных рук на падлогу падала б ці накрыўка каструлі, ці алюмініевая місачка. Калі ж Бонусь не абзываўся ў адказ на ўсю гэтую «артылерыю», дзверы ў спальню прачыняліся: «І дакуль ты будзеш вылежвацца? Сонца ўжэ над зямлёю стала! Варыны малыя дзеці ўжэ па вуліцы бегаюць. Стары чалавек, як табе не брыдка!..» Волька вярталася да прыпечка, споведзь вяла і адтуль, пакуль Бонусь не паднімаўся і не ішоў на двор. Клалася спаць Волька ў адну пору з курамі, але і ўставала разам з імі. І не магла цярпець, каб спаў гаспадар, хоць рабіць яму досвета не было чаго.

Сёння Волька пынілася ціха. У спальні на суседнім з Бонусем ложку спалі сын Лёня і зяць Гена. Сын прыехаў учора на апошнім аўтобусе, а зяць яшчэ пазней прыкаціў на матацыкле з каляскаю. Гасцей Бонусь не чакаў, не пісаў, каб прыязджалі, бо не было ніякае пільнае работы.

У спальні стаяў кволы прыцемак. Млявае ранішняе сонца мякка прасейвалася скрозь тоненькія занавескі на палакіраваную падлогу. Пры гэтым няяркім сонечным святле, у цішыні добра і радасна адчуваць, што ты жывеш, што ўвесь гэты свет дзеля цябе і што ты здаровы, лёгкі целам.

Ціха, каб не трашчалі спружыны старога матраца, Бонусь устаў, адзеў цёмна-зялёную з тоненькае мацéры рубашку-куртку з вузенькімі пагончыкамі і нагруднаю кішэняю. Будучы ў Слуцку, купіў сабе студэнцкі рабочы касцюм — зручны насіць летам.

Сам Бонусь высокага росту, крыху сутулаваты, з цёмным загарэлым тварам і сівымі густымі валасамі, здаваўся маладзейшым у гэтым касцюме — не скажаш, што яму за шэсцьдзесят год.

На кухні Бонусь уссунуў на ногі старыя растаптаныя сандалеты, выйшаў на ганак.

Сонечна ўстала раніца. Ад расы пацямнела сцяжынка на двары, густа, шызавата легла раса на блакітную фарбу зяцевага матацыкла і на мураўку, якою туга ўрос двор. Ненадоўга і гэтая раса, і тоненькая намітка туману — пакуль крыху вышэй не ўстала сонца. Дзень будзе гарачы, хоць і пачынаецца ўжо верасень, і нават удзень павявае, ходзіць над зямлёю напорысты вецер.

Мыўся Бонусь ля рукамыйніка, прыбітага да плота. Пакрэхтваў, плюхаючы ваду ў твар,— прыемна, казытліва беглі пад рубашкаю кроплі па грудзях і па спіне.

Галіўся на верандзе, паставіўшы на халадзільнік люстэрка. Доўга вадзіў па твары электрабрытваю, якая хавалася ўся ў яго вялікай, цёмнай руцэ.

Калі вярнуўся ў хату, жонка не вытрывала, запыталася:

— Куды гэта ты зранку так выхарошваешся?

— А табе ніяк не дагодзіш. Пад'еду да Веціка. Хай после абеду заедзе ў лес. Гуртам зара́з і забяром усё сена.

— От табе гэта сена! Толькі людзі будуць лішняе языкамі трапаць. Хопіць і таго, што дадуць з калгаса. Хай бы дзеці пагулялі. Схадзілі б у лес, абарвалі якую ягаду.

— Куды ты раўняеш лесавое сена з цімафееўкаю? А яны не падарвуцца за адзін раз у год. Мне ж работу вялікую зробяць.

— А хто на запраўчную за цябе пойдзе?

— Сам заеду, адамкну.

Бонусь вывеў з гаража стары, але дагледжаны «Каўровец». Матацыкл вывеў на вуліцу, там завёў, каб не пабудзіць гасцей.

У шэсцьдзесят гадоў Бонусь пайшоў на пенсію, пакінуў трактар. Пасля згадзіўся быць запраўшчыкам — здаровы мужчына, нейк няёмка было сядзець зусім склаўшы рукі.

На запраўчнай Бонусь адамкнуў замкі на цыстэрнах з маслам і негролам, а таксама будку, у якой стаялі дзве запраўчныя калонкі, на бензін і на салярку. Паклаў на самаробны, з негаблёваных дошак прамазучаны стол канторскую кнігу-журнал уліку адпушчанага гаручага, каб самі механізатары, хто будзе запраўляцца, запісалі, колькі чаго ўзялі.

Язда ў Бонуся была нядоўгая: Вецік жыў у прымах у Вуглах, невялікай вёсцы кіламетраў за пяць ад цэнтральнае сядзібы. Ён у вялікую навуку не пайшоў: кончыў толькі вучылішча, а потым курсы і рабіў у меліяратыўным упраўленні на «беларусу». Меў неблагія грошы, работа воддаль ад начальства — сам сабе гаспадар. Каб чалавек другое натуры, маючы гэтакую машыну ў руках, то нажыўся б. Але Вецік быў не з тых, што ўварві ды падай. Яно мо і так: каб ведалі, што ўрвіцель, то не далі б гэтакае волі.

Бонусь ніколі не любіў прасіць помачы ў чужога чалавека, мець ад каго ласку, калі можна абысціся і без яе. А з гэтым сенам не надта і хацелася, каб у вёсцы ведалі, дзе ён касіў. Чужое дабро людзям вочы коле.

Яно можна было і не гнацца на лішняе сена, хапае на карову і таго, што даюць з калгаса. Але ж не зраўняеш калгасную цімафееўку з лесавым, пахучым, як чай, сенам. Ды і невялікі клопат даставаць яго. Гэта пакуль не асушылі балота і не насеялі травы, не было чым кароў карміць. Тады кожны даставаць стараўся наўзахваткі, бо і ржышча з зеллем як падзь падалі, каб дзе якую латку ўкасіць. Іржышча тады касіць не давалі — заворвалі, каб гніло ў зямлі, каб лепш яна ўгнойвалася. Цяпер ніхто не забараняе касіць іржышча і ніхто і не косіць яго — хапае сена і калгасу, і людзям з уробленых, дагледжаных лугоў. Цяпер і лесніка пачастуй толькі — і касі, як маеш час. А часу Бонусь меў.

За паўгадзіны Бонусь скружыў у Вуглы і назад на заправачную, пабыў там, пакуль раз'ехаліся машыны і начальства з цэнтральнае, і пакурэў дадому.

II

Госці ўсталі пазнавата. Снедалі за чаркаю, бо спяшаць нікому нікуды не выпадала. Выбраліся ў лес пад полудзень, калі сена добра ўжо абветрала і падсохла. Упраўна падварушылі, перавярнулі яго і пачалі падбіваць у валкі, каб спрытней класці на прычэп.

Сам Бонусь, раздабрэлы пасля ранішняе чаркі, больш пастойваў, абапіраючыся на грабільна і гаворачы, чым рабіў. Ён, пакуль хлопцы канчалі валкаваць, узяўся рассцілаць сурвэтку і ставіць полудзень, які ўзялі ў лес.

Пазіраў на сына Лёню, рослага, загарэлага да чарнаты, як негр. Неяк не верылася, што гэты мужчына вырас з таго маленькага, бледнага з твару хлопчыка, які насіў картовыя

штанікі на адной шлеячцы і мацаў за бацькавы кішэні, калі той вяртаўся з работы — ці прывёз зайчыкавага хлеба? Тады і акраец хлеба быў за пачастунак.

І цяпер нешта пераварочваецца ў Бонуся ў грудзях, як успамінае ён тое жыццё, тыя галодныя і халодныя гады, калі трэба было рабіць душу паслухоўваючы, каб толькі хапіла на кавалак хлеба дзецям...

Бонусь таму і пайшоў на курсы ў МТС, сеў на трактар, а потым і на камбайн. Хоць лажыў сілу і здароўе, але зарабляў, нічога не скажаш.

Пакінуў трактар Бонусь пасля таго, як добра ўзяў яго радыкуліт. Два месяцы пралежаў у бальніцы, змогся, наглядзеўся на хворых. Агледзеўся і на самім пражытае, многае перадумаў і дайшоў да таго, што цяпер, калі выбудаваўся, выправіў у жыццё дзяцей, разжыўся — не трэба зайздрасць на лішні заработак: не стане здароўя — не спажывеш нажытага. Трэба ўмець не толькі зарабіць, а і распарадзіцца дабром.

Бонусь накроіў хлеба, нарэзаў чырвонае цвёрдае паляндвіцы, сала, наклаў маласольных агуркоў. Дастаў чаркі, бутэльку гарэлкі і невялікую біклажку хлебнага квасу, які рабіў сам з ячменных праснакоў.

— Усё, хлопцы, усё! Хай ляжыць. Паабедаем і будзем Веціка чакаць.

Лёня ўваткнуў грабільна ў зямлю, першы падышоў да бацькі, сеў у цяньку пад кустом. На плечы яму страката леглі сонечныя плямкі.

Зяць падышоў пазней, сеў на сонцы. Ён ніжэйшага за Лёню росту, незагарэлы, белы целам, як палатно, і таму здаваўся слабейшы, хоць шыршы ў плячах, з вялікімі, цёмнымі ад металу, натруджанымі рукамі.

Бонусь прывык да зяцевае маўклівасці, ведаў, што Гена не вахлак і не маўчун. Калі пад чаркаю і ў настроі — засыпле анекдотамі, песню завядзе. Ды і дарма, што токар,— канчае завочна на інжынера, стаіць у чарзе на машыну. І жонка за ім гора не ведае.

У Лёні толькі што работа чысцейшая: пасля мастацкага вучылішча робіць мастаком-афармляльнікам на заводзе.

Лёня з біклажкі доўга піў квас, потым стомлены адкінуўся на пакошу, як і не адчуў, што яна колецца.

— Гляджу я, бацька, як лес прачысцілі: дзе таўсцейшае — пад сякеру.

— Нарасце лесу. Гэта ж пасляваенны нарос. Некалі тут усё спляжана было. А хто ў лесе не злодзей, той дома не гаспадар. Гэтак некалі старыя людзі гаварылі.

— Цяпер машын столькі, што можна ўсю зямлю спустошыць. Рэчку выразалі, канаваю зрабілі. Усё па парадку рэжам, каб толькі выгаду мець, каб большы кавалак сабе ўварваць.

Лёня прыпадняўся на локаць, узяў чарку, чокнуўся з бацькам і Генам. Гена насмешліва пазіраў на швагра — і як той выпіваў, і як закусваў кавалачкам паляндвіцы.

— Чаму, добра было, як рэчка была. Але ж без сена сядзелі. А цяпер на тым балоце травы нарастае і калгасу, і людзям,— не настойліва, але пераканана запярэчыў Бонусь сыну, як чалавек, які ведае пра гэта лепш за другога, але не хоча настырацца, каб не псаваць таму настрою, бо ад таго, што дакажа ён ці не дакажа сваю правату, нічога не зменіцца.

Ды чаго спрачацца тут, на ўтульнай палянцы, пад чарку? На душы ў Бонуся спакойна, адчуваецца ўпэўненасць у самім сабе, гонар за тое, што не абы-хто ён, што пражыў жыццё добра: вунь як сям'ёю распарадзіўся — усё ладам, сам мае немалую пенсію.

Гена закусваў гарэлку салам з хлебам і агурком, пакуль Лёня гаварыў, хітравата пазіраў на яго. Той заўважыў гэты позірк і не змоўчаў:

— Чаго пасміхаешся? Я праўду гавару: што не ўмеем мы рабіць усё ў меру, прыгожа каб было. Пачнём балота драць — дзяром усё падрад. А можна было і поплаў асушыць, і рэчку пакінуць. На будучае трэба думаць, хоць і даражэй работа абыдзецца.

— Ён у вас, бацька, мяса любіць, але бычкоў шкадуе. Табе дай менш у рот, дык ты усё падрад выкарчуеш і высушыш,— быццам пра даўно вядомае, спакойна сказаў Гена, паволі жуючы. Еў ён не спяшаючыся, але са смакам.

— Цынік! Утылітар! Здаровая біялагічная істота. Пад'ела, села ў кватэру з санвузлом, купіць свой легкавічок — і шчасце!

Лёня махнуў рукою і тэатральна адвярнуўся.

— Саранча-эстэт. Сядзеш у маю машыну, каб паехаць па грыбкі і палюбавацца на прыроду. А можа, і раней за мяне машыну купіш, каб толькі найшоўся хто мыць і глядзець яе. А ты б толькі сеў і паехаў...

— А чаму не купіць? Ён за сваё рысаванне не менш за цябе бярэ,— рашыў унесці яснасць у сынаву і зяцеву спрэчку Бонусь.

Гена і Лёня разам засмяяліся, зразумеўшы яго захад. Бонусь і сам засмяяўся, здагадаўся, што хлопцы проста з-за

няма чаго рабіць паддражнівалі адзін аднаго, і ён са сваім міратворствам трапіў як лапцем у лужыну.

Лёня ўкінуў у рот яшчэ кавалачак паляндвіцы, разаслаў рубашку, прылёг, устаў, заламаў купчастую верхавінку маладое бярэзінкі так, каб цень лажыўся яму на голаў.

Гена выпіў яшчэ чарку, добра пад'еў, напіўся квасу, не паленаваўся, прынёс жмак сена, паслаўся на сонцы, прыкрыў голаў газетаю.

Бонусь дапіў гарэлку, даеў, каб нічога не заставалася, прайшоў яшчэ, памацаў сена — забірай хоць зараз. Тут, на лесавой палянцы, у лагу, які ўвесну заліваўся вадою, а таму вільгаці ставала ў зямлі і ў самае спякотнае лета, добра расла трава. Ад выпітага Бонусь размяк, і таксама паслаўся пад вербалозавым кустом, задрамаў, думаючы, што дажыў да добрае старасці...

Бонусь прахапіўся ад блізкага лапатання трактарнага матора. Вецік на трактары выехаў на паляну, заязджаў на дальні канец яе. Ды не так і рана было — сонца ўжо добра пахілілася на вечар. Хлопцы соладка спалі. Лёня аж блішчаў ад поту сваім чорным целам, а Гена быў чырвоненькі, як падпечаная ў духу булачка.

Вецік вылез з кабіны, ішоў да бацькі. Невысокага росту, у клетчатай з кароткімі рукавамі навыпуск рубашцы, без шапкі, з рэдзенькім, зачэсаным набок чубком.

— Пад'ём, работнічкі, а то скора дым пойдзе,— ён злёгку шлёгнуў адламаным на хаду дубцом Гену, а потым і Лёню.— Пад'ём!

Гена падхапіўся хутка, сцепануў плячыма:

— А чорт! Здароў!

Ён падаў руку Веціку, яшчэ раз азірнуўся на свае плечукі, пакруціў галавою, адзеў рубашку.

— Зліняеш, зліняеш. Так гультаю і трэба,— пажартаваў Вецік.

— Зліняць мо не зліняю. З мяне не вельмі злазіць.

Лёня ленавата прыўзняўся на локаць, паглядзеў на брата, падаў руку, каб той дапамог устаць. І, ухапіўшы за руку, лёгка шмаргануў Веціка на сябе, паваліў і прыціснуў да зямлі.

— Пусці, бычок! Выгуляўся, дзіва што. Табе б не памазок у рукі, а да станка ці на трактар.

Вецік устаў, падагнаў мужчын:

— Ну, давайце пачынаць. А то пакуль ускінем, пакуль дома стопчам, то і вечар будзе.

— А тут няма чаго рабіць чатыром! — махнуў рукою Лёня, дастаў з-пад куста біклажку, прагна і доўга піў, перадаў яе Веціку.

Напіўшыся квасу, усе ўчатырох пайшлі да трактара.

Падаваць на прычэп стаў Лёня, вярнуў на сахары па капе. Гена таптаў, Бонусь падгрэбаў следам патрусіны, Вецік дражніў хлопцаў:

— Давай, давай, інтэлігенцыя! Тапчы чужых, каб свае баяліся!

Паклалі сена скора. І хоць, здавалася, нямала яго было, але ўтапталася ў прычэп, толькі чуць вышэй бартоў.

Калі паселі ехаць, Вецік выглянуў з кабіны і папярэдзіў:

— Наверх не вылазь. А то нанясе які чорт участковага.

— Давай, давай газуй, праведнік! — махнуў рукою Лёня.

Дома Бонусь сам палез таптаць у хлеў, Лёня і Гена падавалі.

Хоць рабілі работу спорна, але пакуль кончылі, на двары зрабілася свяжэй, сонца ўжо стала вялікім і чырвоным, стаяла на самым захадзе.

Мыліся на двары. Вецік палівау Лёню і Гену вадою, якая цэлы дзень стаяла ў ночвах на сонцы і стала цёплая, як луг. Гледзячы на маладых, не вытрымаў, раздзеўся да пояса і сам Бонусь, загадаў, каб палівалі яму з вядра на спіну.

Волька, якая ставіла на стале ў верандзе вячэру, выглянула з дзвярэй, пакруціла галавою: «Дзяціняе пад старасць. Дальбог дзяціняе!»

Гену намазалі плечы кіслым малаком, і пасля ўсе ўчатырох, спакойна гаворачы, сядзелі на лавачцы пры плоце, курылі, чакалі, пакуль за стол.

Адвячорак на двары пах цеплынёю, сухім духмяным вераснёўскім сенам.

За сталом пасля чаркі развесяліліся, загаманілі.

Бонусь успомніў, што сёння ў канцавога Адама вяселле, прымусіў адзецца ў свой выхадны касцюм Веціка, і сам, ідучы пасярэдзіне, павёў сыноў на танцы.

III

Бонусь ішоў у белай кашулі, з расшпіленым каўняром, у касцюмных, старога пакрою штанах з абшлагамі на калошах — якраз па цяперашняй модзе. Справа ішоў у сетачцы-тэнісцы Лёня, загарэлы, высокі, злева, акуратна адзеты ў касцюм, пры гальштуку, спакойны і паблажліва

ўсмешлівы Гена, бытта гонар рабіў і гэтай вуліцы тым, што ішоў па ёй, і нават тым, з кім поруч ішоў. Вецік, у вялікаватых бацькавых штанах і таксама вялікаватай белай рубашцы, нібыта саромеўся сваёй несамавітасці і прыадстаў крыху, а потым і прыпыніўся, загаварыў [redacted] мужчынамі.

Музыка іграла на вяселлі непрывычная цяпер нават і ў вёсках — духавая. І яна, мяккая, шырокая, затапіла ўсё наваколле ласкавымі і журботнымі гукамі, ад якіх рабілася не толькі весела, але неяк і ўрачыста, светла на душы.

Воддаль ад натоўпу, які сабраўся вакол танцораў, стаяў мужчына ў сандалетах на босую нагу і, выцягнуўшы шыю, уважліва глядзеў на моладзь. Сандалеты старыя, добра ўсохлыя, ногі вялікія, як лыжы.

— Здароў, Міш! Здароў, кажу! — гукнуў Бонусь, але мужчына не пачуў і азірнуўся толькі тады, як Бонусь моцна ляпнуў яго па плячы. Спачатку на твары ў мужчыны прамільгнуў і боль, і раззлаванасць на Бонуся. Але калі ён угледзеў Лёню, усміхнуўся, падаў руку Бонусям:

— Га? Здаровы! Бач, сабраліся гуртам, як у лес красці!

— Нам, дзядзька Міш, красці не трэба. Мы і самі пазычыць можам.

— Дзіва што! Го! Вучоныя людзі!

Вецік падышоў пазней, моўчкі падаў Мішу руку, і той спехам пацiснуў яе — Веціка ён бачыў часта, рабілі раней у адным меліяратыўным упраўленні.

Некалі рослы, жылісты мужчына, аднагодак Бонуся, Міш дачасна састарэў, усох неяк. Крыху недачуваў ён пасля фронту, таму і мянушкаю стала скарочанае ягонае імя — так хутчэй можна было паклікаць мужчыну. Меў Міш сілу на чатырох, не менш. Жыў пасля вайны ў старой бацькавай хатцы з падслепаватымі акенцамі і высокімі прызбамі, без падлогі, з невялікаю печкаю, якая муравалася на зіму пасярод хаты. Тады Веціку здавалася, што Мішу цяжка хадзіць у сваёй хатцы, трэба згінацца. Але тым не менш у гэтую нізенькую хатку збіраліся на вечары гуляць у карты мужчыны з усяго канца вёскі. У іншых хатах замінаў такі гурт. А тут не. Можна было і курыць, і гуляць. Гаспадыня, худзенькая, бледная з твару жанчына, не злавалася і не сварылася...

Потым Міш пачаў будавацца. Хату ставіў вялікую, прасторную. Падзарабляць хадзіў да людзей — і касіць, і гліну капаць, і торф рэзаць... Хадзіў туды, дзе трэба была сіла, і не шкадаваў яе. І падарваўся на рабоце, пайшоў на курсы экскаватаршчыкаў, дабудаваўся, але, мабыць, з натугі, пачаў глухнуць і марнець.

Да таго часу павырасталі дзеці і разбрыліся па свеце, стала пустая хата на двух старых людзей, якія жылі толькі на кухні, не стала ўжо каму збірацца на вячоркі, гуляць у карты.

— Дак, Міш, і ў цябе ж дзеці гэтакія, як мае, параслі,— падштурхнуў пад бок мужчыну Бонусь.

— Го? Музыка добра грае, не лянуецца,— ці то недачуў Міш, ці не захацеў гаварыць пра сваіх дзяцей. Хлопец яго даўно недзе бадзяўся па вярбоўках, дачка пайшла правадніцаю на цягнікі і ўжо разоў са тры выходзіла замуж. Сына яе ад першага замужжа гадаваў Міш.

— Мо і барабана не чуеш, пень глухі! — кіўнуў на Міша галавою Бонусь.

Міш задаволена ўсміхаўся.

— Лёня, завініся дадому, бутылку вазьмі і кавалак які хлеба.— Бонусь падміргнуў сыну, і той зразумеў бацьку.

— Перастаньце! Вам што, рабіць няма чаго? — умяшаўся Вецік.

— Ладна. Чаго ты? — перапыніў яго Гена, які здагадваўся, што стары Бонусь нешта прыдумаў. Яму хацелася паглядзець, што будзе.

— Тваё дзела старана! Не па душы табе — адыдзі! — прыкрыкнуў на сына Бонусь, падагрэты зяцевао падтрымкаю.

Міш азірнуўся на мужчын, усміхнуўся. Ён выцягнуў худую шыю, прыслухоўваўся да музыкі і чуў, можа, і сапраўды адзін толькі барабан. І ці не ўспамінаў, як некалі на пасляваенных вечарынках, сам яшчэ ў старой, чыста вымытай гімнасцёрцы, вясёлы, падвыпіўшы, іграў на барабане, пазвоньваючы булавою па медных талерках.

Тады Міш любіў яшчэ расказваць, як ён дайшоў у Берлін і як павінен быў падымаць над рэйхстагам сцяг, калі б гэтага не ўдалося зрабіць Кантарыі і Ягораву. Невядома, праўда тое ці не, але ім, дзецям, слухаць было цікава. Яны тады прыходзілі да Міша стрыгчыся. Ён меў закручаную ў старую чырвоную хустачку трафейную машынку. Колькі хлапчукоўскіх галоў абірычыла тая машынка ў вялікіх, але цёплых мужчынскіх руках!

Праз гэтулькі гадоў забылася многае ў жыцці, а той лёгкі пах машыновага масла, тое цяпло рук не забылася, быццам было зусім нядаўна, і, можа, успомніцца, калі ўжо застанецца табе на свеце некалькі жывых дзён.

Вецік яшчэ здалёк бачыў, як вярнуўся Лёня, як упіраўся, не хацеў ісці Міш, а Бонусь адводзіў яго ўбок,

узяўшы пад руку, як дапамагаў бацьку ўгаворваць чалавека Лёня, як пасміхоўваўся Гена.

Вецік паціху пайшоў дахаты, пераадзеўся, завёў трактар і паехаў дадому.

IV

Музыканты не ленаваліся іграць, не рабілі доўгіх перакураў. Танцавала найбольш моладзь, якой многа сабралася на вяселле — папрыязджалі з горада дзеці на выхадныя да бацькоў. А таму і заказвалі найбольш модныя цяпер танга, шэйкі, казачкі, і ўжо самі музыканты — старэйшым — пачыналі вальс ці дустэп. Да «рускага» яшчэ не дагуляліся, бо не выйшлі з хаты сваты, перавязаныя ручнікамі і добра расчырванелыя ад выпітага і ад гарачыні за сталом.

Міш таксама чакаў сватоў і чакаў «рускага». Ад выпітае гарэлкі пачынала соладка туманіцца ў галаве, лёгенька пазвоньваць у маладыя званочкі. Мішу неставала «рускага», бо цяперашніх танцаў, у якіх маладыя падскоквалі, як козлікі, ён не ведаў і не прызнаваў. Які ты хват, можна паказаць толькі танцуючы «рускага».

А таму, як толькі паказаліся сваты на вуліцы, Міш асцярожна, бы падкрадваючыся, падаўся да музыкантаў, стаў ля барабаншчыка, па-свойску ўсміхнуўся яму, падміргнуў, махнуў рукамі: адною быццам стукнуў па талерцы, а другая ўдарыла булавою. Барабаншчык, маленькі, худы, ужо ў гадах мужчына, зразумеў, што ад яго хочуць, нават ахвотна ўстаў, зняў з пальца сырамятную почапку, падаў талерку і булаву.

Міш, пахіснуўшыся, сеў за барабан, спачатку ўдарыў крыху не ў такт, а потым нахіліў голаў, прыслухоўваючыся, пачаў барабаніць у лад, калі і не чуў, як іграе барабан, то па руках сваіх адчуваў, што ўдарае не надта моцна і не ціха. І як наладзіўся барабаніць, ужо не надта прыслухоўваўся, больш цікаваў сватоў.

Але тыя не спяшаліся. Спачатку курылі, нешта моцна і весела гаворачы з гэтакімі ж самымі чырвонымі ад гарачыні вясельнымі жанкамі. І толькі пасля таго, як Міш збарабаніў яшчэ вальса, на круг выйшаў малады мужчына, доўгавалосы, у штанах з расклёшанымі калошамі, п'янавата папрасіў — «рускага!» — няўпэўнена прайшоў па крузе, спыніўся перад сватамі, прытупнуў нагою, раз, другі, развёў рукамі, запрашаючы ў круг. Першаю на яго запрашэнне азвалася тоўстая, як печ, баба, пайшла ўкруга

хлопца, нечакана лёгка, зграбна перабіраючы нагамі, як падмеценая.

От з ёю Міш і мог станцаваць, як гэта танцавалі некалі, у яго маладосць. І каб гэта было яшчэ зухавацей, Міш прыгнуўся, перакінуў на плечы рэмень барабана і з ім, зыбнуўшыся з першага кроку, ірвануў у круг, ужо забыўшыся пра ўсё. Стараючыся, каб прыгажэй выходзіла, ён сіліўся вытупваць нагамі, але яны, і старыя ўжо, і п'янаватыя, не слухалі і смешна тупацелі, стараючыся ўтрымаць гаспадара, каб той не ўпаў.

Але Мішу тым не менш здавалася, што ён плыве, ляціць па крузе, як вецер. Ён ужо не чуў, што там і як там іграла музыка, лупіў па барабане, усміхаўся і гэтак жа шчасліва на ўсе грудзі вухкаў ад асалоды, як балотны бык.

І сваха, і той малады хлопец, што пачаў танец, шарахнуліся з круга — далей ад барабана і ад булавы, якая шпарыла па ім. Але Міш не заўважаў гэтага, яму здавалася, што ўсе пайшлі танцаваць. Ён бачыў вакол сябе, як варушыліся, смяяліся людскія твары — усе танцавалі разам з ім...

— Давай, Міш, давай! — крыкнуў Бонусь, выціраючы слёзы, якія выступілі на вачах ад смеху, пераможна кіўнуў вокам на Лёню, які гнуўся, таксама задыхаючыся ад смеху, на Гену, які забыўся пра сваю флегматычнасць і ціха прыгаворваў: «Ну дае! Ну дае!»

Было нешта і жаласлівае, і бездапаможнае, і смешнае ў гэтым стараватым ужо чалавеку з вялізным барабанам перад сабою. Смешна, як блытаюцца, падымаючы пыл, нязграбныя ногі, як ён зыбаецца то ўбок, то назад, то ўперад, гатовы вось-вось кульнуцца цераз барабан.

— Гу-ух! Гу-ух! — задаволена гухкаў Міш, і каб яшчэ лепш і цікавей здаваўся танец, зароў на ўвесь голас свае самыя заліхвацкія прыпеўкі, прынесеныя з-за свету, з ваенных дарог.

Ой сарокі, ой вароны,
Чорна пер'е на хвасце,
Не чапайце хлопцы дзевак...

Міш крычаў на ўвесь голас, сп'яна заўважыў, як ажывіўся, зарагатаў натоўп.

Я па садзіку ішоў,
Кірпічы да кірпічы...

Бонусь бачыў, як аж прысеў ад смеху Гена, як ляпнуў па сцегняках Лёня.

Ён радаваўся, што гэтак пацешыў дзяцей.

Натоўп рагатаў, рагаталі музыканты, якія перасталі іграць: без музыкі і сам танцор, і ягонае бухканне ў барабан здавалася яшчэ смяшнейшым, пакуль прыезджы хлопец у белай рубашцы з закасанымі рукавамі, маленькі, хударлявы, але жылісты і крываногі, як клешч, мабыць, дабравата выпіўшы, у гэтых прыпеўках убачыў вялікую зняславу вяселлю, выйшаў у круг, выхапіў з рукі ў Міша булаву, паклаў руку яму на плячо. Міш спыніўся, няўпэўнена пахістваючыся, і, можа, каб не трымаў яго хлопец за плячо, то і не астоеўся б на нагах. У Міша ў запасе было яшчэ многа такіх прыпевак, якія ўпадабаліся людзям, і ніхто не мог перашкодзіць спяваць іх.

— Пайшоў!..— Міш лёгка махнуў рукою і некуды далёка ўбок адмёў гэтага настырнага хлапчука, які замінаў яму. Але гэта толькі здалося яму. Хлопец нікуды не адляцеў, хоць і трапіў яму Міш пад нос. Міш сам пахіснуўся, ледзьве астоеўся на нагах, а хлопец, пакрыўджаны, што за яго добрыя намеры, за яго добрае абыходжанне б'юць па мордзе, па-петушынаму спрытна, аж нават падскочыўшы, стукнуў Міша кулаком па твары, цэлячыся ў сківіцу, але папаў недзе вышэй, у шчаку, пад вока.

Міш лёгка, як гумавы, пахіснуўся, але ўпаў уперад, потырч цераз барабан, кульнуўся цераз яго. Войкнулі бабы, моладзь зарагатала, бо вельмі ж смешна дрыгнуў Міш, падаючы, нагамі.

Адразу ж нехта з вясковых падбег і адцягнуў убок хлопца. Да Міша кінуўся барабаншчык, спужаны за свой інструмент. Нехта з суседзяў падымаў і дзяржаў Міша, які роў дзікім голасам.

— Дай кол! Усіх паб'ю!

Але яго тым часам выбавілі з круга. Каб замяць здарэнне, музыканты прылажыліся да труб, і за музыкаю слаба было чуваць, як плакала і ўпрошвала Міша жонка, якой, мабыць, наказалі і якая прыбегла, як роў яшчэ Міш, але ўжо не так рашуча, больш працяжна.

Аднекуль з натоўпу паказаўся той самы клешчаногі хлопец, ужо спакойны, усмешлівы і падаў музыкантам булаву.

V

Пасля снедання, пасля чаркі Бонусь з сынам і з зяцем сядзелі на лавачцы пры плоце на двары, курылі. Чакалі, пакуль Лёнеў аўтобус — да яго Гена меўся падвезці Лёню.

— А Вецік учора невядома калі і знік.

— Вецік хоць і сын мой, але некі, як баба! — махнуў рукою Бонусь.— О, Міш, ідзі сюды! Пахмелімся!

Міш быў у сваім учарашнім картовым касцюме, у тых жа самых сандалетах на босую нагу, у руцэ сцябліна, якою ён памахваў на качак, што чарадою, незадаволена пакракваючы, тупацелі паперадзе, за другую руку трымаўся ўнук.

Міш, мабыць, пачуў сваё імя, спыніўся, агледзеўся і ўбачыў Бонусяў на двару.

— Пахмяліся ідзі, кажу табе! — падміргнуўшы, запрасіў Бонусь, які добра ведаў, што пасля выпіўкі Міш не тое што пахмяляцца, а і есці дзён са тры не бярэ.

Міш зразумеў, неяк уважліва, нібыта хацеў прыгледзецца і распазнаць, глядзеў на Бонусяў. І на змучаным, шэрым яго твары, дзе пад вокам і здалёку відзён быў чарняк, адбілася пакутлівае неразуменне. Як бывае ў чалавека, калі ён глядзіць на даўно знаёмае, добра вядомае — і не можа пазнаць ці зразумець яго. І гэтакае ж дарослае сур'ёзнае неразуменне з'явілася і на дзіцячым, занадта бледнаватым улетку, тварыку.

Міш нічога не адказаў, толькі паківаў галавою, неяк горка і дакорліва, і цяжка, старэчым крокам пайшоў следам за качынаю чарадою. Унук яшчэ раз азірнуўся на Бонусяў — быццам хацеў пра нешта здагадацца...

Бонусь толькі кракатнуў, Лёня зірнуў на гадзіннік, і хоць было яшчэ ранавата, сказаў:

— Трэба збірацца.

Гена флегматычна ўсміхаўся, нібы нічога не заўважаў і нічога яго не датычыла ці нявартае было ягонае ўвагі. Але ўсе ўтрох скоранька, як і сапраўды трэба было спяшаць, усталі з лаўкі.

1975

ПАГАРЭЛЬЦЫ

Час ідзе, бярэ сваё жыццё. Сцішана глядзіць вёска з-пад засені векавых прысад на новыя пасёлкі, цэнтральныя сядзібы. І жыве, упэўненая ў сваёй патрэбнасці, сваёй праваце, зносіць ціха і цярпліва, па-сялянску, добрае і дрэннае, успамінае старое жыццё і дзівіцца праявам новага. Хаця здзівіць яе ўжо і цяжка — такога нагледзелася. Летам толькі ажывае галасамі сваіх гарадскіх унукаў,

якіх наязджае болей, чым саміх жыхароў асталося. Слухае і ведае таямніцы бацькоў іхніх, якіх яна нарадзіла, а разам з імі і многа такога, што яшчэ гадоў дваццаць таму ёй і сасніцца не магло. Напрыклад, легкавічкі, якія сёння пыляць па вуліцы, а на ноч хаваюцца ў гаражы, што павыстаўлялі з платоў на вуліцу тлуста пафарбаваныя чырвоныя, сінія, срабрыстыя жалезныя вароты.

Першы даў форсу Віцічак: невялічкі, шчуплы мужчына ў дзігіналевым салдацкім фрэнчы, галіфэ і ботах. Твар у яго заўсёды зарослы рэдзенькай рыжаватай шчэццю. Нават на святы, калі галіўся, усё роўна здавалася, што маленькі твар яго зарослы. А на самім Віцічку не касцюм, а дзігіналевы фрэнч.

Вёска ведала, што Віцічак прагны на работу і на дабро. Як толькі крыху абжылася вёска пасля вайны, Віцічак улёг збіраць грошы: свіней трымаў, бычкоў гадаваў, гусей, качак... Акрамя калгаснай работы зранку і вечарам цягаў мяшкі з зеллем усё лета. Потым падрасла старэйшая, Таня, пайшла ўслед за бацькамі ў работу.

У той час Віцічак быў схадзіў нават і ў начальства — пабыў брыгадзірам. Нядоўга, праўда. Дапамаглі зайздрасць і звяглівасць. Выгледзеў у жніво, што нехта схаваў пад саломай у полі кучу збожжа. Не вытрывала душа, сам паехаў дармавое забраць. На тым і папаўся.

Пасля Віцічак гаварыў канцавому Косціку:

— Нацёрта яно мне было тое брыгадзірства! Толькі з людзьмі настыраешся, а наробку ні каліва. Цяпер цялят пасу, у месяц больш за самога старсыню зарабляю!

Але гэта ўжо пасля строгай партыйнай вымовы і таварыскага суда.

— Дык цялят можна і не камуністам будучы пасвіць. А то ж плаціць трэба,— пад'ялдыкваў Косцік.

— У арміі ж нас, лепшых, прымалі, хто ж яго думаў...

Віцічак спахопліваўся і замаўкаў, на ўсякі выпадак азіраўся, ці няма каго паблізу, акрамя Косціка.

Віцічак ганарыўся, што здагадаўся і не пасылаў сваіх дзяцей у горад у вялікую навуку, як модна было на першым часе. Праўда, і самі іхнія атэстаты падказвалі, што гэтакі блат будзе дарага стоіць ды і невядома, што з яго выйдзе. Сваёй мудрасцю Віцічак потым і пахваляўся.

— А сто цяпер тая навука дае? Нуль цэлых, ... дзесятых. Мая ў сталоўцы робіць, галава не баліць, усяго хапае!..

Рабацяшчая і змысная, яго Таня ў сталоўцы знайшла сваю залатую жылу. Прыязджала дагледжаная, разадзетая.

— Цэлую сумку навезла яды. Сьто толькі хоцясь! — хваліўся Віцічак.

— То і мяне б пачаставаў,— абзываўся Косцік.

— Пайшлі! Яна да мяне без бутэлькі горкай і не едзе!

Віцічак ведаў, што цяпер яго Вера нікуды не дзенецца, выдасць прывезенае дачкой.

Потым Тані і вяселле справіў. Без вялікага размаху, але і не беднае. Маладыя ў сельсавет распісвацца на легкавых машынах ездзілі — зяць працаваў на рэмзаводзе, і Тані з «торгу» «Волгу» выдзелілі.

— Сьто ты хоцясь! У яго рукі залатыя. Усе да яго — выручы!..

Зяць умеў рабіць грошы. Хутка Таня прыязджала на ўласнай «Волзе». Зяць не без дапамогі Віцічка купіў старую машыну, ці перарабіў у новую. Потым на вуліцы насупраць Віцічкавай хаты выраслі штабялі лесу, з якіх потым на ўчастку ў горадзе, які маладыя купілі разам з «урамянкай», устаў звонкі, з вялікімі вокнамі дом.

— Усё сваё. Сад. Агарод, як і не ў горадзе, а на дацы. Толькі кватаранты за ўрамянку шэсцьдзесят рублёў плоцяць у месяц!..— не мог нацешыцца Віцічак.

Таня Віцічкава тым часам злілася ў мажную, моцную, як злепак, маладзіцу. І зяць пакруглеў з твару, заблішчаў, а вусы распушыліся і натапырыліся. Пад домам ягоны гараж ператварыўся ў майстэрню. Аднаго, чаго не хапала Віцічку,— унукаў. Калі спачатку ён мудра пасміхаўся: «Абжыцца трэба, а дзяцей нарабіць навука невялікая»,— то цяпер памоўчваў, не прызнаваўся, што Таня і па дактарах ходзіць, і на курорты ездзіць. Каб насаліць Віцічку, суседка Шура, з якой мяжу на пляцы Віцічак не можа навесці і да сённяшняга дня, гаварыла ўсім:

— Дзе ж тое дзіця будзе? Каб даставаць, усім падстаўлялася. Лякарствы піла, каб дзяцей не было. А цяпер ялаўкай і зжыве!

— Ну што ты ад дурной Сулкі хоцас? — разводзіў рукамі Віцічак.

Але і без Шуркі ведала вёска, што неаднойчы зяць, пасля таго як добра «закідаў» з цесцем, ганяў ноччу жонку з пастронкам у руках па садзе, называў адным толькі словам. Тая скуголіла, а Віцічак з Верай пераймалі зяця і ўпрошвалі:

— Колечка, людзі ж пачуюць! Брыдка будзе...

Тым часам рос і Віцічкаў Вова. Гусей ён яшчэ пасвіў паслухмяна, а далей пайшоў сучаснай дарогай. І як ні

крывіўся Віцічак, а купіць сыну матацыкл у восьмым класе давялося.

— Школа цяперасьняя дзяцей распусціла. Цьорт ведае дзе ўсю ноч на матацыклах лётаюць? [redacted] б то свайму не купіў, але Таня... Грошай хапае, падарыла.

Гэтак гаварыў Віцічак, але вёска ведала, што даў грошы сам Віцічак пасля таго, як Вовік раніцай закрыў шклом комін, калі маці толькі запаліла ў печы, [redacted] дзверы калом падпёр. Давялося Віцічку праз акно вылазіць. Хоць летам гэта і лёгка, але ж не хацелася, каб суседзі бачылі, як дым праз вокны валіць. Вовік прыгразіў, што калі не купяць матацыкл, то не такое яшчэ ўчыніць.

Год пасля школы Вовік гойсаў на матацыкле на ўсе гулянкі ў наваколлі, пакуль не забралі ў армію. Праз два гады Віцічак гаварыў:

— Армія сьтука добрая, мухі выганяе! Таня яго на мясакамбінат прыстроіла. На кааперацыў на царгу стаў. А дзеўку яму я сам добрую прыгледзеў, Мішы з Замосця. Дарма, сьто маладая, але Міша дваццаць тысяч рублёў на каравай даў ёй!..

— А ты, багатыр, нябось зажаўся. Рады, што свата багатага знайшоў,— паддзеў Віцічка Косцік.

— Цяму? Я на ўсю абстаноўку, як палучаць кватэру, даў.

— Пакуль таго кааператыву дачакаешся...

— А ім за каршэнь не капае. У Тані жывуць, ва ўрамянцы. Гэта толькі сказаць, што ўрамянка, [redacted] так нармальная хата. Чакай, колькі табе хоцяцца! Усе разам, як адна сям'я,— завяршаў гаворку шчаслівы Віцічак, і Косцік уздыхаў:

— Што тыя дваццаць тысяч. І я б іх даў, каб хто толькі маю браў.

Ішло жыццё. Зліквідоўваліся, а потым зноў пачалі называцца перспектыўнымі вёскі. Але перасталі ў магазінчыкі, якія былі ў кожнай вёсачцы, штомесяц прывозіць па цэлай машыне «чарніла». А як перасталі прывозіць, то магазінчыкі тыя зачынілі, пару разоў на месяц аўталаўку прысылаць сталі. І ўсё зноў рабілася з клопатам пра чалавечы фактар, а той гэтага не разумеў. І мацюкаўся. Гэтак жа, як і на «пажарнікаў», якія пачалі лазіць па будынках, чамусьці разам з участковымі, і больш нюхаць па кутках, чым аглядаць гарышчы і каміны печаў. Але ж гэта толькі забаўкі ў параўнанні з тым, што перажыла вёска пад сваімі векавымі ліпамі і вязамі, што з ёю выраб-

лялі, малюючы сонечныя перспектывы, пакуль людзей па свеце не разагналі. Меншае і меншае яна, як шагрэневая шкура, а таму кожны чалавек у яе на віду.

Некалькі дзён не паказваўся на людзі Віцічак, і пачалі перапытваць у вёсцы, ці не захварэў? Але не ехала ў адведкі на «Волзе» Таня, і Вовік са сваёй не паказваўся.

Усё адкрылася, калі да Віцічка зайшоў у адведкі канцавы Косцік, які апошні месяц праз дзень ездзіў у горад у гарэлачны аддзел гастранома і гараваў у кампаніі з бутэлькай сваё гора: ягоная дачка пайшла доктарам у армію, у Афганістан.

— Ну, яна ж доктар, а не салдат. І вайна гэта, кажуць, к канцу ідзе. Мо і з мужам адтуль вернецца. Сьто табе Косцік, гараваць вельмі! А ў мяне горш, чым у вайну карацель прыйшоў! Вот воўк навадны вырабіў дык вырабіў! З Вовікавай Ларыскай злёгся! На развод падалі, палавіну ўсяго адсудзілі, селі на «Волгу» і паехалі! Там, кажуць, радыяцыі няма. Куды ж цяпер мая Таня? А Вовік гуляе, грошы прапівае! От вырабіў! Горсь, чым немец прайшоў! Усю жызню — падчыстую! Пагарэльцы мы з Верай! Усю жызню будаваліся, а цяпер на галавешках сядзім. Пагарэльцы.

Віцічак плакаў горкімі слязамі, Косцік ківаў галавой, глядзеў у акно, за якім стаяў душны жнівеньскі дзень. Млелі на сонцы векавыя прысады. З акна відаць было, як па гравійцы пыліла калгасная агітмашына з чырвоным лозунгам на будцы — «Усе сілы на...» — развозіла механізатарам абед у тэрмасах. За ёй уставала густая сцяна пылу, бязлітасна спякотнага пасля чарнобыльскага лета, і асядала на траву, на лісце, на даспелую збажыну.

1988

ХЛОПЧЫК НА КРАІ ПОЛЯ

— Чым гэту падлу дзяржаць, кабана б лепш выкарміў,— Була замахнуўся нагой на рослага, вастравухага і паджарага сабаку, помесь сібірскай лайкі з дварнягай. Той вінавата апусціў голаў і ступіў убок, за гаспадара.

— Падла! Што ты тут, мол, сваё я паказваеш? Ён цябе як пужне! — заступіўся за сабаку гаспадар, сярэдняга росту, круглатвары, як жанчына, Моля. Яго ружовы твар вечна быў парослы рыжаватай шчэццю. Пад пахай ён трымаў фуфайку, у другой руцэ — таўставатую палку.

Молем яго празвалі пасля арміі з-за прывезенага адтуль «мол я», якое Моля пад чаркай устаўляў пасля кожнага слова.

Мужчыны стаялі пры загарадзе. Даяркі пачыналі даіць кароў, і ў надвячоркавай цішыні першыя струменьчыкі востра пазвоньвалі аб дно даёнак. Адыходзіў яшчэ адзін цёплы, сухі, нават і душнаваты жнівеньскі дзень. Але пасля таго як сядзе сонца, свежа, не па-летняму пацягне ветрыкам.

Була быў адзеты ў галіфэ, пінжак і хромавыя боты, на галаве пажоўклы летні капронавы капялюш — усё ж начальства, загадчык аддзялення. Ён лена пацвельваў Молю з-за таго, што зайздросціў таму на сабаку.

А наогул яны вымушаны былі чакаць, пакуль даяркі падояць кароў і па малако прыйдзе з цэнтральнай машына. У вёсцы сваіх пастухоў не знайшлося, і Моля згадзіўся пайсці пастухом на гэтую ферму толькі пасля таго, як старшыня накінуў яму да зарплаты дваццатку — камандзіровачныя, як гаварыў сам Моля. Була таксама вымушаны быў пайсці сюды загадчыкам аддзялення, бо на цэнтральнай яму, пасля выхаду на пенсію, ніякай «кіруючай» пасады не прадбачылася. Сядзець склаўшы рукі яму, здароваму яшчэ мужчыну, не было як, а ісці ў пастухі Булу не дазволіў гонар — у калгасе ён увесь век пражыў на кіруючых пасадах, ніжэй фуражыра не апускаўся, на пенсію пайшоў з брыгадзіраў. Ісці ў пастухі і раўняцца з Молем яму ніяк нельга было, хаця пастухоўскі заробак муляўся яму. Моля зарабляў больш за яго разоў у чатыры, калі не ў пяць. Ён не пабаяўся пакінуць трактар, з механізатара зрабіцца пастухом гадоў дзесяць назад. Тады з Молі пасмейваліся — у даяры б ужо ішоў, каб у газетах распісалі і па тэлевізары паказалі. Моля на смешкі не зважаў — ведаю, што раблю, пасмяецца той, хто будзе смяяцца апошнім. Ён палічыў, колькі на трактары ўдыхае пылу, дыму і іншай мазутнай і саляравай атруты. На пашы ж ён, як на курорце, летам зранку хадзіць босы па расе,— яна не толькі здымае ўсе хваробы, але і здароўе наперад дае. Моля выпісваў цэлы жмут газет, у тым ліку і «Медицинского работника», насіў іх з сабой на пашу і прачытваў за дзень усе ад пачатку да канца. Часу чытаць хапала — на пашы стаялі электрапастухі, ды і Тузік быў навучаны пасвіць гавяду.

— Праўду, Аддзялёны, кажаш.

З-за кароўніка выйшаў, на хаду зашпільваючы штаны, Паваляй, Молеў напарнік. Фуфайку ён надзеў ужо, а галава, сівая, коратка астрыжаная, была без шапкі. Паваляй адзяваў лёгкую спартыўную шапачку з доўгім казырком толькі ў самую спякоту, а так з вясны да асенніх дажджоў хадзіў з «босай галавой».

Паваляй — равеснік Булы, яны некалі разам вучыліся ў школе, разам прызываліся перад вайной у армію. Паваляй за час вайны выслужыўся да афіцэра, астаўся ў арміі і пасля вайны, пакуль яго ў шасцідзесятыя не спісалі ў запас у званні старшага лейтэнанта.

Пасля вяртання дадому ён пахадзіў брыгадзірам, потым загадчыкам фермы, але навык кіравання, які ён набыў у ахоўных войсках, у калгасе не надта падыходзіў, таму паступова ён сышоў да пастуха. Высветлілася яшчэ, што ў час ваеннае неразбярыхі ён умудрыўся — цяпер невядома нашто, хіба каб перад бабамі пакрасавацца? — абмаладзіцца на цэлых пяць гадоў. У свой час, можа, і была нейкая выгада ад гэтага амаладжэння, але цяпер з-за пенсіі даводзілася адрабляць гэтыя пяць маладзёжных год.

— Пужні яго, дык Моля суткі шукаць будзе,— злёгку ў нос прагугнеў Паваляй. Ён быў худы і рослы, на дзве галавы вышэйшы за Булу і за Молю.

— Паспорым, што не пужне,— ружова расплыўся ад усмешкі Моля.

Паваляй ужо спрачаўся з Молем і купіў дзве бутэлькі віна.

— Спорым,— азваўся Була, хаця яшчэ не вырашыў, што рабіць. Занятку не было, і машыны на дарозе пакуль што не відаць і не чуваць.

— На колькі? На два «фаусты»? — Моля сам ступіў да Булы.

Сабака знізу ўгору глянуў на гаспадара, нахіліў набок галаў, быццам хацеў зразумець, што збіраюцца рабіць гаспадар і мужчына, якога Босы добра ведаў і на якога не меў ніякай сабачай злосці.

— Давай, я перабіваю,— Паваляй стукнуў па руках.

Була моўчкі ўзяў з рук у Паваляя гэтакі ж гладкі і ёмкі, як і ў Молі, кій, ступіў да сабакі і замахнуўся.

— Тузік, узяць! — загадаў Моля, і Була толькі ўспеў угледзець чорную сабачую пашчу з белымі клыкамі, выпусціў палку, закрыўся рукамі і не ўстояў на нагах ад мяккага, але цяжкага ўдару ў грудзі.

Калі ён развёў крыху рукі, убачыў над сабой сабачы аскал, пачуў утробнае гырчанне, як над косткай, і кароткае гарачае дыханне.

— Тузік, ка мне! — пачуў ён Молеў голас і адчуў, што сабака саскочыў з яго. Прыпадняўся, ашаломлены і спалоханы, азірнуўся, шукаючы капялюш вакол сябе.

Сабака зноў схаваўся за Молю, які задаволена ўсміхаўся ўсімі сваімі рэдкімі і жоўтымі зубамі.

Паваляй жа сагнуўся ад смеху, толькі і змог папытаць:

— Ну, маць тваю, Аддзялёны... Як? Не адзін я, дурань, паспрабаваў. Уставай!

Усе ўтрох не ўгледзелі, калі пад'ехаў і прытармазіў на дарозе аграномаў «козлік». Дзверцы прачыніліся, і агроном гукнуў:

— Була, ты што, напіўся?

Була падхапіўся на ногі. Усе плечы яго былі запудраны пылам.

— Не, ён з Молевым сабакам падужаўся,— выскаліўся Паваляй.

— Талейку на трактары не бачылі?

— Не,— адказаў Була.

Ляпнулі дзверцы, і машына пакурэла пылам далей паўз вёску ў поле.

— Ён ля пашы араў сёння. Пасля Антось канцавы папрасіў, каб іржышча на пляцы заараў.— Моля ўсё пасміхаўся, цяпер невядома ўжо, ці з Аддзялёнага Булы, ці з Талейкі.— Загуў Талейка, не нойдзе яго агроном. Антось гарэлкі не пашкадуе.

Моля з Талейкам разам вучыліся на механізатараў, і цяпер, хоць Моля і лічыў, што лепш за Талейку ўстроіўся ў жыцці, ўсё ж зайздросціў, калі пра Талейку пісалі ў раённай газеце, нават друкавалі фотаздымкі: Талейка і на пасяўной, і на жніве хадзіў у пераможцах. Ён умеў дагледзець і трактар, і камбайн, любіў сваю работу. Яшчэ Моля дасюль не мог забыцца, што Талейка з-пад носа ў яго забраў Ядзю. Моля быў упэўнены нават, што Ядзя сама больш хацела за яго, за Молю.

— Хай шукае, гэта не наша дзела,— буркнуў Була, зняў пінжак і страсянуў яго ад пылу.

— Ядзя, чула, твой Талейка зноў загуў. Агроном ездзіць шукае,— гукнуў задаволена Моля шыракаплечай даярцы ў белай касынцы, завязанай на патыліцы.

— Загуў, то і адгудзе. А ты як зарыеш, то і нос аблупіш,— адрэзала яна і выставіла да дзвярэй бітон з малаком.

Пад чаркай Моля быў слабы на ногі, а таму часта хадзіў з аблупленым тварам.

— Давай, Аддзялёны, на пашу заўтра валачы «фаусты»,— памятаў сваё Паваляй.

Да кароўніка пад'язджала машына — па малако.

Ядзя вярнулася дадому з кароўніка прыцемкамі. Сына не было дома, мужа таксама. Мабыць, Моля гаварыў праўду. Падаіла карову, і толькі тады на двор на матацыкле ўз'ехаў Коля.

— Дзе ты быў?

— Купаўся з хлопцамі на возеры.

— Бацьку не бачыў? Дзе ён сёння?

— Араў ля пашы.

— Мабыць, нааpаўся ўжэ. Аграном, Моля казаў, ездзіць шукае яго. Праедзь ты паглядзі. Пінжак адзень, холадна ўжо ў адной рубашцы.

Сын быў нечым падобны на бацьку і паставай, і кудлатымі валасамі. Ён і хадзіў, як бацька, пакалыхваючыся з боку на бок. І рукі нёс, як бацька, цяжка, натомлена. Змалку Валодзя вадзіў за сабой і старэйшага, і маладзейшага. Ён любіў быць з дзецьмі, і яны не міналі яму ніколі, якую б работу ні рабіў. Даваў гайку пакруціць, трактарам пакіраваць. Дзеці і прывучыліся да машын. Ядзя з ахвотай некалі адпраўляла з мужам хлопцаў — пры дзецях ён мог дзяржацца, каб не піць.

Бацьку Коля знайшоў хутка — ля кожнага поля ён ведаў бацькавы схованкі. Трактар стаяў збоч поля пад трыма разложыстымі і вялікімі, як стагі, лазовымі кустамі. Матор ціхенька вуркатаў на халастых абаротах, а гаспадар яго на ладным ахапку сена пад фуфайкай смачным храпам перамагаў і матор.

Хлапчук доўга катурхаў бацьку, які адмахваўся ад яго рукамі і мацюкаўся,— спрасонку яму здавалася, што будзіць яго аграном.

— Пайшоў ты, Данілавіч,— адпраўляў ён начальства туды, куды не ходзяць, але пра субардынацыю не забываўся — называў па бацьку.

— А ты, Пятровіч, яшчэ не вылежаўся? — не адступаў Коля, пакуль бацька ўсё ж не расшалопаўся.

— Мілы ты мой, знайшоў прапажу,— Талейка памкнуўся абняць сына. Цяпер ён любіў усіх, нават агранома, які найбольш пільнаваў яго.

— Садзіся, паехалі мацеры здавацца. Дзяржыся толькі, каб не згубіўся.

— Я не згублюся. Куды мне з гэтай зямлі згубіцца? Гэта вы ў свет як у капейку пойдзеце і пагубіцеся. А я тут астануся. Шу-умяць вербы...

— Шумне, шумне маці...

— Не баісь, сын, яна ў нас харошая... Шумяць вербы...

Ядзя адчыніла вароты і чакала іх на двярэ.

— Жонка, мілая мая!..

Талейка падаўся да жонкі, і тая не ўспела адхіліцца, згроб яе ў бярэмя і пачаў цалаваць.

— Мурза ты п'яная! Пусці ж, рэбры паломіш! Дзіця пасаромейся!..

— Мілая ты мая!..

— Пайшлі, пайшлі ўжэ на сена, мілая. Ці вячэраць хочаш?

— Не, нічога не хачу.

— То пайшлі на сена ляж... Ну не лапайся, госпадзі! Дам па руках!

Ядзя завяла мужа на сена, на пасланыя посцілкі, зняла фуфайку, прыкрыла старой коўдрай.

Павячэралі з сынам. Той пайшоў яшчэ пагуляць на вуліцу да хлопцаў. Ядзя зайшла ў хлеў, паглядзела, як спіць муж, паправіла голаў на падушцы, выйшла, пастаяла пры дзвярах і зачыніла іх на затычку.

Назаўтра раніцай, пасля таго як вярнулася з кароўніка і зазірнула ў хлеў, убачыла пустую пасцель. Пры шуле стаяла вынятая з-пад дзвярэй падваротня. Цяпер, калі муж дападзе да цэнтральнай сядзібы, то сапраўды «загудзе» на некалькі дзён — хто не паставіць чарку чалавеку, які не сёння-заўтра будзе патрэбны?

Ядзя зайшла ў хату, пабудзіла сына.

— Уставай, схадзі на работу. Брыдка ж, каб трактар стаяў.

— А дзе ж бацька?

— Панёсся, як цялушка ў партызаны. Пад варотамі, зараза міленькая, вылез.

— Ну дае!

Праз паўгадзіны хлапчук у камбінезоне, у кірзавых ботах з нізка абкасанымі халявамі, з берэткай на галаве, каб не запыліць шавялюру, яшчэ больш падобны на бацьку, ехаў на матацыкле ў поле.

Харытонавіч прачынаўся рана, разам з жонкай, якая ўставала даіць карову. Паволі адзяваўся і слухаў радыё. Стала прывычкай чытаць вечарам газеты, а раніцай слу-

хаць радыё. Потым дапамагаў жонцы карміць свіней. На год яны калолі двух кармлякоў. Аднаго калолі на зіму, другога на лета. Некалі на лета, пакуль былі меншыя, прыязджалі ўнукі. Цяпер падраслі, і ў горадзе ў іх былі большыя інтарэсы. Ды і дзеці прыязджалі рэдка, праўда, пасеяць пляц і выкапаць бульбу збіраліся. А летам Харытонавіч адзін касіў сена на карову. Карову дзяржалі, бо без каровы ўжо нежывая гаспадарка...

Пяты год, як Харытонавіч пакінуў работу ў школе і пайшоў на пенсію. Спачатку радаваўся, што будзе час адпачыць і пачытаць кнігі, якія пакрысе купляў усё жыццё. Але адным чытаннем і ляжаннем не можа адбыць стары чалавек. І Харытонавіч узяўся за сад, потым за платы...

Ён крыху пахудзеў, рукі і твар загарэлі да чарнаты, і загар гэты не сыходзіў за зіму. Перастала мучыць адышка, і ў целе з'явілася нейкая ўжо старэчая хлапчукоўская лёгкасць.

Касіў сена Харытонавіч на меліярацыйных канавах. За тое, што накошваў, павінен быў даглядаць русло. Гэту прывілею даў яму старшыня. Хаця, каб на добры лад дагледзець асушаныя калектары, можна было б і калгасу ўзяць сена, і людзям даць гатовага,— як гэта рабілі суседзі.

Харытонавіч бачыў, як прыгналі кароў, падключылі электрапастуха Моля з Паваляем і селі гуляць у карты. Яны цэлыя дні маглі гуляць у «падкіднога». Пасля палучкі, праўда, дзён колькі па чарзе хадзілі ў магазін і тады да вечара спалі. Сон іхні пільна вартаваў сабака, нікога не падпускаў і блізка.

Молю некалі Харытонавіч вучыў у школе. Ставіў тройкі, бо арыфметыку Моля запомніць ніяк не мог, пісаць не служылі рукі, а чытаць не пafварочваўся язык. Аднаго разу ён прачытаў замест «пёсик, пёсик, иди сюда», «посік, посік, ідзі сюда», за што яго і дражнілі Посікам да канца школы, пакуль не прывёз са службы новую мянушку. Затое Молю нельга было пазнаць, калі дападаў да коней, якіх даглядаў яго бацька, аднарукі пасля вайны. Моля не адставаў ад яго, Моля змалку ўмеў усё: і воз накласці, і касіць, і араць. Ён курыў бацькаў самасад, мацюкаўся, як мужчына. Гэта пасля арміі Моля акультурыўся, кінуў курыць, пачаў хадзіць босы па расе і знайшоў сабе пастухоўскую работу.

Часам Моля падыходзіў да Харытонавіча пагаварыць. Апошнім часам ён любіў пагаварыць разумна і нават павучыць.

— Ты не дагадаўся, Харытонавіч... Трэба табе было перад пенсіяй пайсці і кароў папасвіць. І грошы меў бы, і сена, як калгасніку, прывозілі б.

— Што ты, Моля, кажаш? — за панібрацтва Харытонавіч плаціў мянушкай, але Моля да яе прывык і не звяртаў увагі нават і на тон, якім яму адказвалі.

— Думаеш, чаго Паваляй даходжвае? Пенсію добрую хоча.

— І ты думаеш да пенсіі дарабіць? Доўга табе яшчэ. Прыдумаюць які аўтамат — і закрылася лавачка.

— Пакуль той аўтамат, я столькі назбіраю, што з мяне на сто год хваціць!

Не пахваліцца Моля таксама не мог.

— Твой жа Толік іх за год распатроніць. Ты ж яму і так ужо плоціш...

Пра маладзейшага Моля не любіў, калі гаварылі: і вучыцца не хацеў, і да работы не прыгыркаць. Моля нікому не прызнаваўся, што плаціў сыну пяцёрку, каб адпасвіў чаргу кароў.

— Пойдзе ў армію, абразуміцца, мол, я па сабе ведаю!

Харытонавіч бачыў, як заселі пад кустом пастухі, потым прыехаў Талейкаў хлапчук у камбінезоне і ў ботах. Харытонавіч ведаў ужо, што Талейка запіў. Праз некаторы час пачуўся з кустоў трактарны «пускач», потым выехаў і пайшоў на поле з паднятымі плугамі трактар. Дзіва ў гэтым не было — меншы Талейкаў не першы раз падмяняў на рабоце бацьку.

Заняты кошляй, Харытонавіч не заўважыў, калі да пастухоў прыйшоў Була. Роўна шахала каса, падымалася, прыгравала сонца, пругка, як хвалі вады, наплывалі павевы ветру, лазовае лісце на кусціку над вадой пачынала трымцець, і ў ваду, як лодачкі, падалі першыя пажоўклыя лісткі, шнурочкам сплывалі па плыні. Набліжаўся і аддаляўся роўны гул трактарнага матора, таксама прывычны, нечым у адзінае звязаны з надыходам восені, з першым жоўтым лісцем на пахаладзелай вадзе.

Паглядзець на пастухоў Харытонавіча прымусіў здаровы рогат. Першыя шклянкі віна былі выпіты.

— Була, такую тваю, гаспадар! Як вам не брыдка! Паскуства!

Була першы перастаў смяяцца, расплюшчыў вочы, глянуў імгненна працверазелымі вачыма на старога настаўніка. Перастаў пахіхікваць Моля, гыгыкнуў яшчэ раз колькі Паваляй.

— Плюнь, Коля! Я паеду на абед, вызаву «лятучку»,— гукнуў услед хлапчуку Була, але той быццам і не пачуў.

Той паволі ішоў да трактара, і з-пад ботаў у яго вецер падхопліваў і закручваў пылам. Харытонавічу здалося, што і яму дастала пылам да вачэй.

— Бач, аплік, з гонарам! — мацюкнуўся неяк няўпэўнена Була і загадаў Молю:— Разлівай!

Харытонавіч моўчкі плюнуў, завярнуўся і пайшоў, чуў, як хіхікнуў услед Моля: «Яшчэ адзін ненармальны найшоўся!»

Харытонавіч бачыў, як заглушыў трактар і паехаў з поля хлапчук, хутка знік ад пастухоў і Була. Трактар прастаяў цэлы дзень. Пад вечар прыехала «лятучка», за некалькі хвілін мужчыны нацягнулі гусеніцу і пагналі на ноч трактар на цэнтральную сядзібу.

Стары настаўнік глядзеў услед трактару, і яму ўсё здавалася, што рэжа ў вачах ад пылу з недааранага хлапчуком поля.

1985

ЗМЕСТ

Аповесці

Апавяданні

Літаратурна-мастацкае выданне

ЖУК Алесь Аляксандравіч

ВОДСВЕТЫ ЗОРАК

Аповесці, апавяданні

Для старэйшага школьнага ўзросту

Рэдактар *У. А. Марук*
Мастацкі рэдактар *К. С. Ракіцкі*
Тэхнічны рэдактар *А. В. Русецкая*

Здадзена ў набор 24.06.97. Падпісана да друку 17.19.97. Фармат $84 \times 108^1/_{32}$. Папера друкарская. Гарнітура Тып Таймс. Афсетны друк. Ум. друк. арк. 18,48. Ум. фарб.-адб. 18,90. Ул.-выд. арк. 20,86. Тыраж 3000 экз. Зак. 1987.

Дзяржаўнае прадпрыемства «Выдавецтва «Юнацтва»» Дзяржаўнага камітэта Рэспублікі Беларусь па друку. Ліцэнзія ЛВ № 7, 16.03.1993 г. 220600, Мінск, Машэрава, 11.

Мінскі ордэна Працоўнага Чырвонага Сцяга паліграфкамбінат МВПА імя Я. Коласа. 220005, Мінск, Чырвоная, 23.